

63.3(кыр)
Ч - 97

Адилбаев Ж.

**ЧЫГЫШТЫН ТАРЫХЫ БОЮНЧА
ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАРДЫН,
АТАЛГЫЛАРДЫН ЖАНА ТҮШҮНҮКТӨРДҮН
ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК
СӨЗДҮГҮ**

УДК 94 (100-87)

ББК 63.3 (5)

Ч-97

Түзгөн: Адилбаев Жумали – Ош Мамлекеттик
Университетинин Жалпы тарых жана
ТОУ кафедрасынын профессору,
тарых илимдеринин кандидаты.

Рецензенттер:

тарых илимдеринин доктору, профессор Б. К. Абытов
тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ч. Т. Сатыбалдиева

Ош МУнун окумуштуулар кеңешинин 2014 –жылдын 27-
майындагы №7 токтомунун чечими менен басмага сунушталган.

Ч-97 Чыгыштын тарыхы боюнча тарыхый окуялардын,
аталгылардын жана түшүнүктөрдүн энциклопедиялык сөздүгү:
Тарых факультетинин студенттери үчүн окуу куралы.
Түз.Ж.Адилбаев – Оңдолуп толукталган 2-басылышы. –
Ош:ОшМУ, 2014 392 б.

ISBN 978-9967-18-040-6

*Тарых, Чыгыш таануу адистиктеринде окуган студенттерге,
орто мектептин окуучулары менен мугалимдерине, жалпы эле
тарых илимине кызыккан окурмандарга арналат.*

Ч 0503030000-14

ISBN 978-9967-18-040-6

УДК 94 (100-87)

ББК 63.3 (5)

© Адилбаев Ж., 2014

Кириш сөз

Окурмандарга сунушталып жаткан бул эмгек мындан эки жыл илгери жарык көргөн Чыгыштын соңку тарыхы боюнча жазылган китептин оңдолгон, кеңейтилип кошумчаланган басылмасы. Анткени окурмандар, өзгөчө мектеп мугалимдеринин сунуштары жана өтүнүчтөрү, тарыхчы студенттердин талаптары эске алынып ушул эмгекти жазууга белсендик. Мурдагы басылыштан айырмаланып, колуңуздагы энциклопедиялык сөздүк Чыгыштын тарыхын байыркы доордон бүгүнкү мезгилге чейин баяндайт. Анда негизинен Азия континентиндеги өлкөлөр, тарыхый инсандар, диндер жана диний окуулар, мамлекеттер аралык келишимдер, согуштар жана жаңжалдар, айтор узак мезгил ичиндеги тарыхый өзгөрүүгө жана өнүгүүгө байланышкан окуялар чагылдырылды. Салт катары «Чыгыш» деген түшүнүккө кирип келген Африка континентинен алты өлкө : Марокко, Тунис, Алжир, Ливия, Египет жана Түштүк Африка Республикасы киргизилди. Ал эми калган өлкөлөрдүн тарыхын баяндоого азырынча зарылчылык жоктой, анткени колдонулуп жаткан окуу пландарында алар камтылган эмес. Чыгыш өлкөлөрүнүн тарыхына түздөн-түз байланышы жоктой көрүнгөн : «Крестүүлөр жортуулдары», «Кариб кризиси», «Молотов-Риббентроп пактысы» өңдөнгөн тарыхый фактыларды кошууга да туура келди, анткени алардын таасири ошол эле аймак менен чектелип калбастан, бүткүл дүйнөлүк мааниге айланган. Энциклопедиялык сөздүктө Азия континентинде жайгашкан мурдагы СССРдин курамына кирген өлкөлөрдүн, анын ичинде өзгөчө Кыргызстанга жана кыргыздардын тарыхына байланышкан макалалар да кошулду. Бул чыгарылыштагы дагы бир өзгөчөлүк Улуу Ата-мекендик согуш, Биринчи жана Экинчи дүйнөлүк согуштар кеңири баяндалат. Маалыматтардын мүмкүн болушунча кененирээк берилиши бул китептин мектептерде жана Жогорку окуу жайларында өтүлүүчү сабактарда дагы пайдалануу дараметин жогорулатат деген ойдобуз. Бул эмгекте өзүбүз мерчемдеген материалдар толук камтылды дегенден алыспыз, себеби аны жүзөгө ашыруу бир автордун колунан келээр иш эместей. Ошентсе да келечекте мүмкүн болушунча бул эмгекти андан ары толуктоо, кеңейтүү иши колго алынарына ишенебиз. Ушул китеп менен

таанышып, анын ички маңызы боюнча сын-пикир, каалоо-тилектер айтыла турган болсо автор, чоң ыраазычылык менен кабыл алмакчы.

АББАСИДДЕР – араб халифтеринин династиясы (750-1258). Мухаммед пайгамбардын агасы Аббастан таралган. Аббасиддер Омеяддар династиясына каршы чыккан шииттик козголоңдун натыйжасында бийликке келген. Биринчи халифи – Абул Аббас ас-Сафхак (750-754) болгон. Аббасиддер халифаты ал Мансурдун (754-775), ал-Махдинин (775-785), Харун ар-Рашиддин (786-809), ал-Момундун (813-833) тушунда өзгөчө күч алган. Жалпысынан династиядан 37 халиф чыккан. Аббасиддер тушунда халифаттын ордосу Сириядан Иракка көчүрүлүп, анын борбору 762ж. ал-Момун тарабынан негизделген Багдад шаары болуп калган (айрым адабияттарда аббасиддер мамлекетин Багдад халифаты деп да аташат). У11к. аягында аббасиддер халифатынан айрым аймактар бөлүнөт (мисс. Марокко, 788). Хк. аббасиддер халифатынын ыдыроо процесси күч алган. Ирандын, Орто Азиянын, Закавказьенин, Египеттин аймагында жергиликтүү династиялар (Тахириддер, Саффариддер, Тулуниддер, Багратилер ж.б.) башкарган өз алдынча мамлекеттер түзүлө баштаган. 945ж. Буилер Багдадды басып алышып, аббасиддерди саясий бийликтен ажыраткан. Аббасиддер диний иштерге гана аралашып калган. 1258ж. Хулагу хан баштаган монголдор Багдадды басып алып, аббасиддер династиясы жоюлган. Аббасиддердин халифи – аль Мустасим (1242-1258) Хулагу хан тарабынан өлтүрүлгөн. Хулагулардын куугунтугунан аман калган аббасиддердин өкүлү ал-Мустансирди 1261ж. Египеттеги мамлюк султаны Бейбарс халиф деп тааныган. 1517ж. Египетти түрктөр басып алган соң, түрк султаны Селим халиф Мутаваккил 111 нү Стамбулга көчүрүп, ошондон кийин халиф атагы түрк султандарына өткөн. Аббасиддердин тушунда чыгыштагы ири мамлекет – Араб халифатынын түзүлүшү аяктаган. Аббасиддер доору – мусулман мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын гүлдөгөн мезгили болгон.

АБДУЛ – ХАМИД 11 (21.09.1842 – 10.02.1918) – Осмон империясынын султаны (1876-1909); империянын акыркы

башкаруучусу. Абдул Хамид мамлекеттин бирдигин сактоого күч жумшап, мамлекеттин ички иштерине чет өлкөлөрдүн кийлигишүүсүн чектөөгө аракеттенген, ошол доордогу өтө күчтүү жана чебер саясатчы катары белгилүү. Ал 1876ж. конституцияны кабыл алуу жана парламентке шайлоолорду өткөрүү убадасы менен «Жаңы осмондор» кыймылынын лидерлери тарабынан такка олтургузулган. Алгач бул шарттарды ишке ашырган Абдул Хамид кийинчерээк 1877-1878жж. орус-түрк согушунун кыйынчылыктарынан пайдаланып, парламентти тараткан жана 1876ж. конституциялык иш-аракеттерди токтоткон. Замандаштары анын башкаруу мезгилин «зулум доор» деп аташкан. Абдул Хамид майда улуттардын жана дин өкүлдөрүнүн өз кызыкчылыгын сактоого умтулган кыймылдарын айоосуз баскан. Мисс.: армян улуттук уюмдарынын өз элинин укуктарын сактоого умтулган иш аракеттерине жооп кылып бийлик тарабынан Самсун, Стамбул ж.б. шаарларда талоондор уюштурулган. Саясатта панисламизм доктринасын колдонуп, бардык мусулмандарды, анын ичинде чет жерликтерди да бириктирүүнү көздөгөн. Анын пикири боюнча бул иш чаралар империянын бүлүнүүсүн токтотуп, ошондой эле дүйнөдөгү улуу державалардын диктатына каршы турууга шарт түзгөн. Абдул Хамиддин Германиянын кайзери Вилгелм II менен өз ара мамиле түзүшүнүн натыйжасында 1890ж. герман-түрк соода келишими түзүлгөн жана немец Банкына темир жол курууга концессия берилген. 1890 жылдын аяк ченинен оппозициянын өкүлдөрү, «жаш түрктөр» кыймылынын нааразылык көрсөтүүлөрү күчөп, 1908ж. аскердик бөлүктөрдө алардын таасири алдында конституциялык тартипти калыбына келтирүүнү жана парламент чакырууну талап кылган массалык чыгуулар башталган. 1908ж. 24 июлда Абдул Хамид бул шарттарды аткарууга аргасыз болот. 1909ж. 13 апрелде жаш түрктөрдүн каршылаштары Абдул Хамиддин макулдугу менен Стамбул гарнизонунда аскерлердин козголоңун баштаган. Эки жумадан кийин алардын кохголоңу басылып, 27 апрелде парламент тарабынан Абдул Хамидди бийликтен четтетүү тууралуу чечим кабыл алынган.

АБОРИГЕН (лат.-башталышынан) - жергиликтүү адам, кандайдыр бир өлкөнүн түпкүлүктүү жашоочусу.

АБСОЛЮТТУК - чексиз бийлик бир адамдын колунда болгон мамлекеттик түзүлүш.

АБСОЛЮТТУК МОНАРХИЯ, АБСОЛЮТИЗМ - монархтын колунда чектелбеген жогорку бийлик топтолгон, мамлекеттик бийликтин түрү. Абсолютизм учурунда бийликтин борбордоштурулушу эң жогорку чекке жетип, туруктуу аскер жана полиция, бюрократиялык аппараттын чартактаган бутактары түзүлөт. Сословиялык-өкүлчүлүк органдар өз ишмердигин токтотот.

АБСТРАКЦИЯ - 1) предметтин негизги жана мыйзам ченемдүү белгилерин бөлүп көрсөтүү үчүн, ойлоону деңгээлинде анын ал же бул жактарынан, касиеттеринен же байланыштарынан алаксуу, ойду башка жактарына буруу; 2) конкреттүү эмес түшүнүк, теориялык жалпылоо.

АВАНГАРД – армиянын башкы күчтөрүнүн алдында бараткан бөлүгү.

АВАНТЮРИЗМ – эл массасын алдоого жана алардын көзүн будамайлоого негизделген саясий иш.

«АВЕСТА» - байыркы заманда жана орто кылымдардын башында Иранда, Орто Азияда, Азербайжанда, Ооганстанда кеңири тараган диндин (зороастризмдин) ыйык текстеринин жыйнагы. Текстер оозеки түрүндө атадан балага мурас катары өтүп турган. Илимде «Авеста тили» аталган байыркы тилде, Б.з.ч. III-кылымда кагазга түшүрүлгөн. Сасаниддер династиясынын тушунда (III-У11к.) Авеста 21 китептен куралган. Биздин доорго алардын төрттөн бири гана келип жетти. Авеста ошол доордун болмушун толук чагылдыра турган материалдардан турат. Анда Орто Азия, Иран, Азербайжан калктарынын эзелки доордогу коомдук-экономикалык турмушу, диний ишеним-ынанымдары, дүйнөгө көз караштары, салт, үрп-адаттары тууралуу мол маалымат берилет. Жыйнактын көп бөлүгү жоголуп, унутулган. Окумуштуулардын болжолдоолорунда ал бир нече бөлүктөн турат : 1) Яшт (алгачкы

коомдогу карым-катнаштар, көп кудайга сыйынуу ж.б.); 2) Тат (ахурамазда кудай тууралуу таалим-тарбия); 3) көп кудайга сыйынуучулар менен бир кудайга кулдук уруучулар ортосундагы күрөштүн натыйжасында б.з.ч. Ук. чогултулса керек. Көптөгөн окумуштуулар Авеста Иранда Сасаниддер дипастиясынан чыккан Хосров шах I тушунда жазылган деп эсептешет.

АВИАНОСЕЦ - учактар учууга жана конууга ылайыкталып жасалган согуштук кеме; жогорку маневрдүү сүзүп жүрүүчү авиациялык база. Авианосецтин душманга каршы негизги куралы - палубадагы авиация (учактар жана тик учактар), алар өзөктүк (ядролук) жана жөнөкөй дүрмөттүү ракеталар, бомбалар, торпедолор менен куралданат. Ал Биринчи дүйнөлүк согушта колдонула баштаган. Экинчи дүйнөлүк согушта АКШ, Япония жана Англиянын флотунун сокку уруучу негизги күчү катары деңиздеги, өзгөчө Тынч океанындагы согуштарда чоң роль ойногон. Ракеталык куралдардын өнүгүүсүнө байланыштуу авианосецтин согуштук мааниси бир кыйла төмөндөп калды, бирок америкалык адистер авианосец өз маанисин мурдагыдай эле сактап калат деп эсептешет. Колдонулушуна жараша авианосецтер: сокку уруучу, согуш кайыктарын талкалоочу, жөнөкөй жана өзөктүк болуп бөлүнүшөт.

АВСТРАЛИЯ – жер шарынын түштүгүндөгү материк жана мамлекет. Анын түпкүлүктүү калкы мындан 40-50 миң жыл мурун Түштүк-Чыгыш Азиядан жер которуп келген австралия расасын түзгөн эл. Европалыктардан бул жерге биринчи болуп голландиялыктар ХУII к. баш ченинде түшкөн. 1770ж. британиялык саякатчы Джеймс Кук бул материктин чыгыш бөлүгүнө сүзүп келип, бул аймакты Англия королунун ээлиги деп жарыялап, түштүктөгү Жаңы Уэльс деп атаган. Бул жер кылмышкерлерди сүргүнгө айдоочу аймакка айланып, узак мезгил ичинде 155 миңге жакын адам айдалып келген. Алардан башка өз эрки менен жер которгондор да болгон. ХIХк. ортосунда Австралияда алтынга бай кендер ачылып, анын артынан соода дүркүрөп өсөт, темир жолдор курулат, деңиз каттамдары өөрчүгөн. 1895ж. бул колониянын ак түстүү жашоочулары Федералдык жыйын шайлашат; 1899ж. конституция кабыл алынат. 1901ж. 1-январынан 6

колония (азыркы-штаттар) биригип, англиянын королунун кол астындагы башында премьер-министр турган жаңы федеративдүү республика түзүлгөндүгү жарыяланган. Анын борбору Канберра шаары. Австралия ак түстүүлөрдүн өлкөсү болуп калган. 1904ж. өкмөттүн башына лейбористтер (социал-демократтар) келип, кийинки мезгилдерде дагы көп жолу шайлоодон утуп чыгышкан. 1945-1949жж. жана 1972-1975жж. лейбористтер негизги социалдык кепилдиктерди киргизип, ошонун аркасында Австралия социалдык мамлекетке айланган. 1931ж. чейин Австралиянын тышкы саясаты Улуубритания тарабынан аныкталып келген. Ал эми 1980-жылдардан бери Австралия өз алдынча саясат жүргүзгөн өлкө. Бүтүн Австралия Федеративдик мамлекеттердин Союзу-аянты -7741 миң чарчы км, калкы-22,3 млн адам (2011).

АВТОНОМИЯ – кандайдыр бир мамлекетте айрым улутка берилген саясий укук – саясий жактан өзүн – өзү башкаруу укугу.

АВТОРИТАРДЫК - өкүмдар, өкүмчүл, өзүнүн беделин чындоого умтулган.

АВТОРИТАРИЗМ - бийлик бир адамдын колуна же бийликтин бир органына топтолгон саясий түзүлүш. Башка бийлик органдарынын, негизинен өкүлчүлүк институттарынын таасири төмөндөйт. Мындай түзүлүштүн тарыхый формаларына: байыркы мезгилдеги, орто кылымдардагы жана жаңы тарых мезгилиндеги азиялык деспотияларды, башкаруунун тираниялык жана абсолюттук бийликтерин, соңку тарых учурунда согуштук-саясий жана фашисттик бийликтерди, "казармалык коммунизм" бийликтеринин түрдүү түзүлүштөрүн кошсо болот.

АГА-ХАН 111, Султан Мухаммад шах (02.11.1877, Карачи ш. – 11.07.1957, Египет, Асуан ш.) – шиит-исмаилит мусулмандарынын 48-мураскер имамы. «Ага Хан» титулу Персиянын башкаруучусу тарабынан берилген. Ал 1937ж. Улуттар Лигасынын Президенти болуп дайындалган. Ага хан 111 исмаилит мекемелеринин негизги иш чараларын уюштуруп, жетектөө менен бирге мусулмандардын кызыкчылыгын жактаган, аялдарга билим берүүнү кологон жана

тынчтык үчүн жигердүү күрөшүп, эларалык аренада зор кадыр-баркка ээ болгон.

АГА ХАН IY, Улуу урматтуу Ага хан принц Карим шах (13.12.1936ж., Женева) – шиит-исмаилит мусулмандарынын 49-мураскер имамы (1957жылдан). Ага хан IY Мухаммед пайгамбардын бир тууганынын уулу, күйөө баласы Али ибн Абу Талиб жана кызы Фатима аркылуу пайгамбардын тике мурасчысы катары саналат. Ал чоң атасы Ага Хан III Султан Мухаммад Шахтын ишин улантып, коомдук жана саясий иштерге жигердүү катышууда. Ага Хан IY калктын жашоо шартын жакшыртуу, жакырчылыктан чыгуугу көмөк көрсөтүү, коомдук уюмдарды уюштуруу, саламаттыкты сактоо, билим берүү жана маданият тармактарында, о.э. алыскы аймактардын экономикасын өнүктүрүү маселелерин ишке ашыруу боюнча тогуз агентстводон турган «Ага Хан өнүктүрүү тармагынын» негиздөөчүсү жана төрагасы. Бул агентстволор программаларын эл арасында улутуна жана динине карабастан ишке ашырышат. Ага Хан IY Кыргызстанга биринчи жолу иш сапары менен 1995ж. келген. 2001ж. КР менен Исмаилиттер имаматынын ортосунда Кызматташуу тууралуу келишим түзүлгөн. Натыйжада «Ага хан өнүктүрүү тармагынын» Кыргызстандагы өкүлчүлүгү 2005 жылдан Бишкекте иш жүргүзө баштаган. Ага Хандын колдоосу менен 2000ж. дүйнөдөгү биринчи эл аралык артыкча укугу бар Борбордук Азия Университети (БАУ) уюшулган. БАУнун университет шаарчалары Нарында (Кыргызстан), Хорогдо (Тажикстан), Текелиде (Казакстан), о.э. Ош шаарында Ага Хан орто мектеби (2002) ачылган.

АГРЕССИЯ - бир же бир нече мамлекеттердин башка өлкөлөргө, алардын жерлерин тартып алуу жана элдерин эзүү максатын көздөп, бир мамлекетти экинчи бир мамлекетке экономикалык же саясий жактан багынтуу максатын көздөп кол салуу.

АГРАРДЫК РЕФОРМА - Агрардык мамилелерди - жер ээлөө, жерди пайдалануу ишин жакшыртуу максатында кайрадан карап чыгуу боюнча мамлекеттин жүргүзүп жаткан чаралары.

АДМИНИСТРАЦИЯ – ишканалардагы, мекемелердеги башкаруу органы.

АДМИРАЛ – согуштук деңиз флотунда эң жогорку наам.

АЗЕРБАЙЖАН - Закавказьеде орун алган мамлекет. 1917ж. чейин Россия империясынын курамында болуп келген. 1918ж. апрелинде бийлик кеңеш өкмөтүнө өтүп, июль айында Баку коммунасы кулатылган. 1922ж. Азербайжан Закавказье федерациясына кошулуп, ошол бойдон СССРдин курамына кирет. 1936 жылдан Азербайжан Советтик Социалисттик Республикасы. СССР таркагандан кийин өлкөнүн президенттик тактысын Азербайжан Компартиясынын БК биринчи катчысы А.Муталибов ээлеп, андан кийин Г.Алиев башкарган. Ал каза болгондон бери бийлик анын уулу И.Алиевдин колунда. Азербайжандын экономикалык өнүгүүсү мунай кендерине байланышкан. Бүгүн Азербайжан республикасынын, аянты-87 миң чарчы км, калкы-9,0 млн адам (2011)

АЗИЯЛЫК ӨНҮГҮҮ БАНКЫ (АӨБ) - дүйнөдөгү эң ири долбоорлордун бири. Ал 1966 ж. негизделген көп тараптуу финансылык (каржылык же каржылоочу) уюм. Анын штаб - квартирасы Филиппиндин борбору Манила шаарында турат. Ага мүчө болуп дүйнөнүн 63 өлкөсү кирген. АӨБнын каржылоо булактары болуп капиталдын кадимки булактары эсептелет: Азиянын өнүгүү кору (фонду), Техникалык жардам берүүнүн атайын кору жана Япониянын атайын кору. Кыргызстан АӨБна мүчө болуп 1994ж. кирген. Кыргыз өкмөтү менен АӨБнын ортосундагы координациялоону күчөтүү жана өз ара кызматташууну бекемдөө максатында Кыргызстанда 2000ж. 2-апрелде анын Туруктуу өкүлчүлүгү ачылган. Анын директору Лан Ву.

АЗИЯЛЫК - ТЫНЧ ОКЕАНДЫК КЕҢЕШ (АЗПАК) - 1966-1975 жылдары жашап, кийин өз ишин токтоткон, аймактык саясий-экономикалык уюм. Ал кеңеште: Австралия, Малайзия, Жаңы

Зеландия, Таиланд, Филиппин, Япония, Түштүк Корея, Түштүк Вьетнам жана Тайвань өлкөлөрү мүчө болушкан.

АЙГУН КЕЛИШИМИ 1858 ж.- чек ара боюнча түзүлгөн Кытай менен Россиянын келишими.1858 ж.май айында Айгунда Россиянын өкүлү Муравьев чек араны Амур жана Уссури дарыялары боюнча өткөрүүнү сунуштаган.Бирок келишимде Амурдун түндүк жээги гана Россиянын ээлигине өтүп,ал эми Уссури менен деңиз ортолугу биргелешип пайдалануучу аймак катары көрсөтүлгөн.

АЙНЫ - Япониянын Хоккайдо аралында жашаган эл (20 миңдей). Айны тилинде сүйлөшөт. Дини боюнча буддисттер.

«АК РЕВОЛЮЦИЯ» - 1960-1970-чи жылдары Иранда шах Мохаммед Реза Пехлеви жүргүзгөн реформалардын жалпы аталышы. Бул реформалар «Ак революция» же «шах менен элдин революциясы» деп аталып, өлкөдө демократияны киргизбей, өзүнүн толук бийлигин сактап турган шартта экономикалык модернизациялоону жүзөгө ашыруу максатын койгон. Бул аракеттер өлкөнү курч социалдык-маданий кризиске кептеп, Иран Ислам революциясынын келип чыгышын шарттаган.

АКИНО Корасон (25.01.1933) - филиппиндин президенти (1986-1992); өлкөнүн тарыхында аялдардан чыккан биринчи президент. Аймактагы тектүү Кохуанг-конун тукумдарынан. Филиппиндин мамлекеттик жана саясий ишмери, сенатор Акино Бенингонун (1932-1983) жубайы. 1986ж. февраль айында Манила шаарындагы Ф.Маркостун диктатурасына каршы чыгып, анын кулашына алып келген массалык акциялардын натыйжасында бийликке келген. 1987ж. демократиялык конституция кабыл алынган. Башкаруунун алгачкы жылдары Акино «диктатуранын курмандыгы, демократиянын сактоочусу» катары белгилүү болгон. Экономиканы модернизациялоо, жакырчылыкка жана жемкордукка каршы күрөшкө багытталган иш чараларды жүргүзгөн. Башкаруу элитасынын жана оппозициянын ич ара карама-каршылыктарынын күчөшүнөн улам анын жүргүзгөн саясаты натыйжалуу болгон эмес. Буга карабастан Акино мөөнөтү аяктаганча мамлекетти башкарып,

бийликти демократиялык жол менен жаңы президентке өткөрүп берген.

АКИХИТО (23.12.1933ж.) – Япониянын императору (1989ж. 7-январынан). Император Хирохитонун тун уулу. 1952ж. мураскор принц деп жарыяланган. 1956ж. Гакусюин университетинин саясий илимдер жана экономика факультетин бүтүргөн, андан сырткары дагы атасы сыяктуу эле деңиз биологиясын изилдеген. Акихито ихтиология маселелери боюнча илимий макалалардын, Япониянын балыктары жөнүндөгү эмгектин автору. Линнейдин Лондон Коомунун (1986), лондондук Зоологиялык коомдун (1992) жана Аргентинанын Табигый илимдер изилдөө институтунун (1997) ардактуу мүчөсү.

АККРЕДИТОВАТЬ - дипломатияда - бирөөнү чет мамлекеттик өкмөттүн алдындагы өз өкүлү кылып дайындоо.

АКЦИЗ - кыйыр салыктын бир түрү. Бул салык баасы жогору турган товарларга салынат.

АКЦИОНЕРДИК КООМ - уставдык капиталы акцияларга бөлүнгөн шериктештик. Ал акциялар шериктештикке кирген адамдардын ортосунда бөлүнүп берилет. Акционердик коом - жабык, ачык, аралаш болуп бөлүнөт: жабык акционердик коомдо - акция жалаң гана уюштуруучуларга сатылат, эркин түрдө сыртка сатылбайт; ачык акционердик коомдо - акциясы эркин түрдө сатылат; аралаш акционердик коом - чет элдиктер менен чогуу түзүлгөн акционердик коом.

АКЦИЯ - баалуу кагаз. Бул баалуу кагаздын эсебинен акционердик коомдор жана жекече капиталга салымы бар жактар дивиденд (пайда) алышат.

АЛ-КАИДА (араб. – негиз, өзөк) – эл аралык исламчыл террордук уюм. 1988ж. Сауд Аравиясынан чыккан Усама Бен Ладен тарабынан түзүлгөн. А-К-нын максаты – мусулман өлкөлөрүн жарандык өкмөттөрдөн куткаруу жана ислам мамлекеттерин түзүү,

мусулмандардын душмандары деп эсептелген өлкөлөргө (АКШ, Израиль ж.б.) каршы согуш жүргүзүү (жихад), дүйнөдөгү бардык исламчыл согуштук уюмдарга колдоо көрсөтүү. А-К-нын –өзөгүн 1979-1989жж. СССРге каршы күрөшкөн Ооганстандагы араб ыктыярдуулары (моджехеддер) түзгөн. Алардын аракеттери Бен Ладен тарабынан каржыланып турган жана көпчүлүгү Сомали, Тоолуу Карабах (армян-азербайжан чатагы), Босния, Косово, Тажикстан, Чеченстандагы Хаттаб жетектеген моджехеддер ж.б. согуштук окуяларга катышышкан. 1990ж. А-К. уюму «Ооган Жихадынын Энциклопедиясын» басып чыгарып, анда террордук аракеттерди жүргүзүү тактикасы, жардыруу куралдарын жасоо жана пайдалануу ыкмалары камтылган. 1997ж. АКШнын Борбордук чалгындоо кызматы Бен Ладенди «№1 террорчу» деп жарыялаган. Бен Ладен Ооганстандагы талибдер көзөмөлдөгөн аймактарда жашырынып жүргөн жана «Талибан» кыймылы аны Америкага берүүдөн баш тарткандан кийин, АКШ Ооганстандагы антитеррордук компаниясын баштаган. Анын жүрүшүндө А.-К.-нын жетекчилеринин көпчүлүгү жок кылынган, бирок Бен Ладен кармалган эмес. 1998ж. А.-К. уюму Найробидеги (Кения), Дар-Эс-Саламдагы(Танзания)АКШнын элчиликтериндеги жардырууларды (300гө жакын киши өлүп, 5 миңге жакыны жарадар болгон) уюштургандыгын билдирди. Тунисте, Йеменде, Кувейтте, Индонезияда, Кенияда, Сауд Аравиясында, Испанияда, Туркияда ж.б. өлкөлөрдө А.-К.-нын мүчөлөрү уюштурган террордук актылардан жүздөгөн адамдар курман болду. 1998ж. А.-К. «Иудейлерге жана крестүүлөргө каршы бүткүл дүйнөлүк ислам фронтунун» түзүлгөндүгүн жарыялады. 11.09.2001ж. террорчулардын Нью-Йорктогу Дүйнөлүк соода борборуна жана Вашингтондогу Пентагондун имаратына жасаган авиачабуулунан 3 миң киши курман болуп, бир нече миң адам жарадар болду. Антитеррордук атайын кызматтардын операциясынан Усама Бен Ладен (2011ж.) өлтүрүлгөндүгү кабарлангандыгына карабастан А.-К. жоюлган жок,ал гана турсун өз аракеттеринин географиясын кеңейтип бара жаткандай.

АЛЕКСАНДРИЯ – Египетте (Мисир) Александр Македонский негиздеген шаар. Кийинчерээк Египет падышачылыгынын борбору болгон. Туурасы отуз метрден ашкан,эки бети колоннадалар

(колонналардын тизмеги, катары) менен кооздолгон негизги эки көчөсүнө башка көчөлөр келип жалгашат. Шаардын так бет маңдайында атактуу Фарос аралы жайгашкан. Анда Б.з.ч. III к. дүйнөдөгү жети кереметтин бирөө, бийиктиги 160 м. болгон Александрия маягы (деңиз жээгиндеги сигнал чырак коюлган мунара) курулган. Рим бийлиги учурунда Александрия империядагы мааниси жагынан экинчи шаар эсептелген. Б.з. алгачкы жылдарында бул шаар христиан дининин эң ири борборуна айланган. Соода жолдорунун тогошкон аймагынан орун алган Александрия эң бай шаарлардын катарына кирген. Бул шаарда белгилүү аалымдар: ойлоп табуучу Гиерон, математик Евклид, астрономдор Птоломей жана Аристарх Самосский, философтор Платон жана Филон, акындар Каллимах менен Феокрит жашап, ачылыштарын жараткан. 641 ж. бул шаарды араптар ээлеп алып, ошондон бери арапташып калган. Бүгүнкү күнү Александрия шаары эң чоң заманбап борборго айланган.

АЛЖИР – Африка континентинин түндүк-батышында жайгашкан мамлекет. ХУI ж. Осмон империясынын курамында болгон. ХУIII к. баш ченинен бийлик башына шайлоо жолу менен келген бей тарабынан башкарылган иш жүзүндө көз карандысыз өлкө. 1830 ж. Алжирди Франция басып алат. Өлкөнүн жеринин жарымынан көбү Француз өкмөтүнүн жана француз колонисттеринин жеке менчик ээлигине өткөн. Жергиликтүү элди катаал «тузем кодекси» менен француздук генерал-губернатор башкарган. Экинчи дүйнөлүк согуш жылдары ээлик Германия менен Италиянын колуна өтүп, 1943 ж. англия-америкалык биргелешкен армия тарабынан бошотулган, бирок Франциянын колониясы бойдон калтырылган. 1954 ж. Алжирде Улуттук Боштондук Фронт (ФНО) түзүлүп, анын күрөшүнүн аркасында өлкө 1962 ж. көз карандысыздыкка жеткен. Алжир Элдик Демократиялык Республика болуп жарыяланат. Франция менен болгон байланыштардын үзүлүшү оор кыйынчылыктарды жаратып, өлкөнүн өнөр жайынын 90% ишин токтоткон. Ошондон кийин өлкөдө индустриялаштыруу колго алынып, мунай - газ ишканалары улутташтырылган, жерлер айылдык кооперативдерге өткөрүлүп берилген. 1990-1991 жж. шайлоодо көпчүлүк добуштар

Исламдык куткаруу фронтуна берилип, исламисттер бийликке келген. Саясий төңкөрүштөрдүн аркасы менен бул партияга тыюу салынат, бирок Алжирдеги ислам экстеримисттери күчөй берген. 1990-жылдар ичинде эле өлкөдөгү кагылышуулардан 100 миңден ашуун адам өлгөн. Өлкөнүн азыркы жетекчилери жарандык ынтымак коомун орнотуу аракетин көрүп келет. Бүгүн Алжир Элдик Демократиялык Республикасынын - аянты-2382 миң чарчы км, калкы-34,2 млн адам (2011).

АЛЖИРДЕГИ УЛУТТУК–БОШТОНДУК СОГУШ 1954-1962жж. – француздарга каршы алжирликтердин өзүнүн өлкөсүнүн көз карандысыздыгы үчүн болгон куралдуу күрөшү. 1954ж. Улуттук-Боштондук фронтунун (ор.ФНО) чакырыгы менен Алжирде француздук колонизаторлорго каршы көтөрүлүш башталып, анда 20 миңдей адам катышкан. Алжирдик партизандар коңшу Тунис менен Мароккодон жардам алып турушкан. 1958ж. сентябрда ФНОнун жетекчилери эмиграциядагы Алжир Республикасынын убактылуу өкмөтүн түзүп, аны бир нече өлкөлөр тааный тургандыгын билдиришкен. 1960ж. Алжирдин көз каранды эместикке болгон укугун БУУ тааныйт, 1962ж. мартта Эвиан шаарында француздар менен алжирдиктердин ортосунда согуштук аракеттерди токтотуп жана Алжирдин өз тагдырын өзү чечүү укугун таануу боюнча келишим түзүлгөн. Согушта 1 млн адам каза болуп, 9 миңдей айылкыштак талкаланган. Өлкөнү миллиондогон качкындар – адегенде алжирдиктер, кийинчерээк француздар таштай качышкан.

АЛЬТЕРНАТИВА – мүмкүн болгон чечимдердин бирөөнү тандап алуу зарылдыгы.

АЛЬТРУИЗМ, АЛЬТРУИСТ – башкалар үчүн жан – дили менен кам көргөн; башка бирөө үчүн өз таламдарынан да баш тартууга даяр адам.

АМАНУЛЛА-ХАН (01.06.1892 – 25.04.1960) – Ооганстандын эмири, анан 1919-1929жж. королу. Бийликке атасы Хабибулла-хан өлгөндөн кийин келген. Өлкөнүн көз карандысыздыгын жарыялап, 1919ж. англиялык колонизаторлордун согушуна каршы күрөштү

жетектеген. Ал бийликте турган мезгилде Улуубритания Ооганстандын толук көз карандысыздыгын таанууга аргасыз болгон.

АМБИЦИЯ- өзүн сүйүүчүлүк, намыскөйлүк; мурдун көтөрүү, бой көтөрүү, намыскөйлүк кылуу.

АМЕРИКА - ЯПОНДУК КООПСУЗДУК КЕЛИШИМИ - Сан-Францискодо 08.09.1951 ж.кол коюлган. 28.04.1952 ж.Сан-Франциско тынчтык келишими менен чогуу күчүнө кирген.А.-я.к.к. АКШ менен Япониянын ортосундагы согуштук-саясий өнөктөштүктү келишим түрүндө негиздеген. Келишимдин шартына ылайык АКШ аскердик оккупация мезгилиндегидей эле Японияда өзүнүн куралдуу күчтөрүнүн бардык бөлүктөрүн кармап, аларды зарыл болгон учурларда Япония менен кеңешпей туруп Ыраакы Чыгыштын бардык аймактарында пайдалана алышмак. Андан башка Япония АКШнын макулдугусуз өзүнүн жеринен башка үчүнчү өлкөгө аскердик база бере албайт же алардын куралдуу күчтөрүнүн кирүүсүнө жол бербейт. Кийинчерээк бул келишимдин мөөнөтү бир нече жолу узартылган жана бүтүн да япон жеринде америкалык аскерий күчтөр сакталып турат.

АМЕРИКА-ЯПОНДУК АДМИНИСТРАТИВДИК КЕЛИШИМ - Токиодо 28.02.1952 ж.кол коюлган. Бул келишим коопсуздук келишиминин негизинде түзүлгөн. Ага ылайык согуш аяктаганда түзүлгөн жана Японияны ушул мезгилге чейин башкарып келген америкалык аскердик оккупациялык администрация жоюлуп, Япониянын суверендүүлүгү кайтарылып берилген.Бирок коопсуздук келишимдин шарттары өз күчүндө кала берген. Ошонун алкагында Япония америкалык аскерлерге зарыл болгон аскердик базаларды, байланыш түйүндөрүн, коммуналдык ишканаларды ж.б.у.с. бекер берип,андан башка өзүнүн жеринде жайгашкан америкалык аскерлерди каржылап туруу үчүн жылына 155 млн.долл.төлөп туруу милдетин алган.

АМОРТИЗАЦИЯ -өндүрүштүн негизги фонду улам эскирген сайын,анын наркы ишкана чыгарган продукцияга же тейлөө

кызматтарына акырындык менен чегериле берет, б.а.алардын баасына кошула берет. Чыгарылган продукция сатылгандан кийин андан түшкөн пайданын бир бөлүгү негизги фондуларды калыбына келтирүүгө (реставрация) багытталган атайын амортизациялык корго чегерилет. Амортизация - негизги фондулардын наркына пропорциялуу чегерилет жана аларды пайдалануу үчүн белгиленген бардык мөөнөткө бирдей өлчөмдө бөлүштүрүлөт.

АНАРХИЯ – 1) ар кандай мамлекеттик бийликти тануу; 2) тартипсиздик, иретсиздик, ээнбаштык.

АНАХРОНИЗМ – өткөн мезгилдин калдыктары

АНВАР САДАТ (25.12.1918-1981) – Египет Араб Республикасынын президенти (1970-1981.) Египет аскер коллежин бүтүргөн (1938). Англичандардын үстөмдүгүнө каршы күрөшкө жигердүү катышкандыгы үчүн бир нече жолу камакка алынган. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Гамаль Абдел Насер менен жакындашып, 1952ж. король Фарукту бийликтен алууга катышкан. 1960-1961жж. жана 1964-1967жж. Улуттук Жыйналыштын төрагасы, 1969-1970жж. вице-президент кызматтарын аткарган. Насер дүйнөдөн кайткандан кийин президент болуп шайланган. Бийликти толук колго алуу үчүн бир нече чукул чараларды киргизип, армияны күчөткөн. 1972ж. Анвар Садат СССР менен мамилесин үзүп, Египеттен аскер кеңешчилерин чыгарган. 1973ж. анын буйругу менен Египеттин куралдуу күчтөрү Израиль тарабынан басып алынган жерлерди бошотуу максатында кол салып, бирок ийгиликсиз аяктаган. 1973ж. Анвар Садаттын өкмөтү Насердин мезгилиндеги багыттан баш тартып, өлкөдө рынок экономикасын киргизген. Менчиктештирүү, чет элдик капиталдарга жеңилдиктерди берүү ж.б. чаралар «интифах» (ачык эшик) саясатынын негизин түздү. Натыйжада Египетке зор кирешелерди алып келген эл аралык туризм өнүккөн. 1978ж. Анвар Садат, Израилдин премьер-министри Ш.Перес, АКШнын президенти Ж.Картер Кэмп-Девид Тынчтык макулдашуусун иштеп чыгышып, анын негизинде Египет менен Израилдин ортосунда тынчтык келишимине кол коюлган. Аталган келишим үчүн Анвар Садатка Нобель сыйлыгы ыйгарылган. Мындай кадамдар жалпы араб

дүйнөсүнүн нааразылыгын жаратып, Египет Араб өлкөлөрүнүн Лигасынан чыгарылган. 1962 жылдан Араб социалисттик союзунун (АСС) Жогорку аткаруу комитетинин мүчөсү, 1970 жылдан анын төрагасы болгон. 1981ж. аскер парады өтүп жаткан учурда исламчыл уюмдардын мүчөлөрү тарабынан Анвар Садат өлтүрүлгөн.

АНГЛИЯ-БУРЛАРДЫН СОГУШУ 1899-1902жж. – Улуубритания менен Түштүк Африкадагы бурлар түзгөн Трансвааль жана Кызгылт сары (Оранжевая) республикаларынын ортосундагы согуш. Согушта бурлар жеңилип, алардын республикаларынын аймактары Британ империясынын курамына өткөн. Бирок, кантсе дагы бул согуш Британия империясынын эл аралык кадырына доо кетирип, Биринчи дүйнөлүк согушка жол салган конфликттердин бири болуп калган.

АНГЛИЯ-ООГАН СОГУШТАРЫ – Улуубританиянын Ооганстанга каршы жүргүзгөн согуштары. Б и р и н ч и согушу (1838-1842) англичандардын Ооганстандагы Россиянын таасиринин жогорулашынан чоочулоосунан улам келип чыккан. Улуубританиянын Индияда жайгашкан аскерлери 1839ж. Кандагар, Газни, Кабул шаарларын ээлеп, эмир Дост Мухаммеддин ордуна англичандарды колдогон шах Шужу-аль – Мультку коюшат. Согуш жалпы элдик боштондук күрөшкө айланып, англичандардын жеңилүүсү менен аяктайт. 1842 ж. аягында англичандар Ооганстандан чыгып кетүүгө аргасыз болушкан. Э к и н ч и согуш (1878-1880) Англиянын Ооганстандын тышкы саясатына көзөмөл орнотуусу жана Кабулда өз резидентин жайгаштыруусу менен жыйынтыкталган. Ү ч ү н ч ү Англия-Ооган согушунун (1919) башталышына Ооган эмири Аманулла хандын Британиялык Индияга кол салуусу шылтоо болуп, анын жыйынтыгы боюнча кол коюлган Равалпинди келишимине ылайык, Улуубритания Ооганстандын толук көз каранды эместигин тааныган.

«АПИЙИМ» СОГУШТАРЫ – Англия менен Кытайдын ортосундагы 1840-1842жж. жана англия-франция менен кытайдын ортосунда 1856-1860жж. болгон согуштар. 1757ж. европалыктарга

кытайда (Макао менен Кантон) портторунан башка аймактарда соода кылууга тыюу салынган. Англиялык Ост-Индия компаниясы түзүлгөндөн тарта эле Кытай менен соода жүргүзүүдө монополиялык укукка ээ болуп келген. Ал компания кытайдан чай сатып алып, ал жерге башка товарларды, анын ичинде апийимди дагы сатып турган. 1820ж. кытайлыктар апийим менен соода кылууга тыюу салгандыгына карабастан, аны аткезчилик менен ташып кирүү улана берген. 1839ж. кытай бийликтери колго түшүрүлгөн көп өлчөмдөгү апийимди сууга чөктүрүп жиберген. Ушул кадамды шылтоо катары пайдаланып, 1840ж. июнда англиялык флот деңиз жээктерин жана дарыя куймаларын камалоого алган. 1842ж. 29 августунда Нанкин келишимине кол коюлуп, анын шартына ылайык : чет элдиктердин эркин соодасы үчүн беш кытай порттору ачылат, ал шаарларда Англия өзүнүн консулдуктарын ачат, кытай англияга Хонгон (Гонконг) аралын өткөрүп берет жана 21 млн доллар өлчөмүндө контрибуция төлөөгө милдеттендирилген. Француз миссионеринин* өлтүрүлүшү жана 1856ж. англиялык каботаждык* кемесинин кармалышы жаңы согуш үчүн шылтоо катары пайдаланылды. Аны Англия баштап, Франция кошулган, ал эми АКШ колдоо көрсөткөн. Бул согуш дагы Англия-Кытай жана Франция-Кытай тең эмес келишимдерин түзүүгө алып барган. Бул жолу дагы чет элдик соодагерлерге жаңы бир нече порттор ачылып, Кытай жарым колонияга айлана баштаган.

АРАБ ХАЛИФАТЫ – халифтер (орун басар) башкарган араб-мусулман мамлекеттеринин Европа элдериндеги аталышы. А.х. У11кылымдын башында Мухаммед Батыш Аравияда түзгөн мусулман жамаатынын (Умма Мухаммадийа) негизинде түзүлүп, алгачкы халифтер : Абу Бекр (632-634), Омар (634-644), Осмон (644-656) жана Али ибн Абу Талиб (656-661) мусулман жамаатынын эрки менен шайланышкан. Алар бийлик жүргүзгөн мезгилдерде А.х. ири империяга айланган. Халифаттын алгачкы борбору Медина шаары болгон. Арабдардын жеңип алууларынын натыйжасында Араб халифатынын курамына Араб жарым аралынан тартып Ирак, Иран, Орто Азия, Сирия, Палестина, Египет, Түндүк Африканын, Закавказье менен Пиреней жарым аралынын көп

бөлүгү, Синди камтыган кеңири аймактар тартылган. Төртүнчү халиф Алинин өлүмүнөн кийин халифатта бийлик Омеяддар династиясынын өкүлү Муавияга өтөт. Ушундан тарта халифти шайлоо жолу менен бийликке келүүсү токтотулуп, династиялык башкаруу орнотулган. Муавия өлкөнүн борборун Дамаска көчүрөт. 685ж. бийликке келген халиф Абд ал-Маликтин тушунда араб тили халифаттын расмий тилине айланып, анын курамындагы мамлекеттерде иш кагаздары араб тилинде жүргүзүлө баштаган. Мамлекеттин аймагынын чоңдугунан халифаттын курамына кирген облустар халиф тарабынан дайындалган атайын өкүлдөр тарабынан башкарылган жана халифтерге мыкты кызмат өтөгөн айрым провинциялардын башкаруучулары да бийликти мурастоого укук алышкан. Кээ бир аймактарда диний жана этникалык карама-каршылыктар жикчилдиктин (сепаратизмдин) башталышына шарт түзүп, бийлик жергиликтүү эмирлер менен султандардын колуна өткөн жана Тунисте, Египетте, Чыгыш Африкада жана Орто Азияда жергиликтүү династиялардын түзүлүшүнө алып келген (Сасаниддер, Тулуниддер, Тахириддер, Аглабиддер, Саманиддер, Буиддер ж.б.). Омеяддардын бийлиги ичара чатактардын натыйжасында кулатылып, 750ж. Абу Муслим жетектеген козголоңдун натыйжасында Омеяддардын акыркы башкаруучусу Мерва 11 өлтүрүлүп, принц Абд ар-Рахман Андалуска (Испания) качып кетип, ал жакта Кордова эмираты негиздеген. Бийликке келген Аб-уль-Аббас Саффак Аббасиддер династиясын негиздеген. 929ж. Испаниядагы Омеяддардын акыркы өкүлү Абд ар-Рахман III өзүн халиф деп жарыялап, Кордованы халифаттын борбору деп жарыялаган. Ошентип, Омеяддардын Кордова жана Аббасиддердин Багдад халифаттарынын ар бири ислам дүйнөсүндө мыйзамдуу жогорку бийликке ээ болууга аракеттенген. Фатимиддер династиясынын (909-1171, Түн. Африкада, борбору Каир) негиздөөчүсү Убайдаллах да халиф жана махди титулун алган. Аббасиддер халифаттын борборун Багдадга көчүрүп (айрым адабияттарда Багдад халифаты деп аталган), алардын тушунда Араб халифаты Чыгыштагы борборлоштурулган ири державага айланып, Аббасиддердин доору – мусулман мамлекеттүүлүгүнүн жана маданиятынын гүлдөгөн мезгили болгон. 1258ж. Хулагу жетектеген монгол аскерлери Багдадды алып, Аббасиддердин акыркы өкүлү

халиф Мустасимди өлтүргөндөн кийин Араб халифаты өз алдынча мамлекет катары жоюлган. Аббасиддер Египетке качып барып, Каирде башкарышкан. 1517ж. халифтин укугу Осмон түрктөрүнүн султандарына өткөн.

АНГЛИЯ-ФРАНЦИЯ-ИЗРАИЛДИН ЕГИПЕТКЕ АГРЕССИЯСЫ

(1956). - Бул агрессия аркылуу Англия менен Франция Араб өлкөлөрүндөгү бошондой түшкөн бийлигин бекемдеп, Суец каналын кайра басып алгысы келген; Израил болсо коңшу араб мамлекеттерин начарлатууга, Египеттин жерин басып алууга умтулган. Агрессия 1956-ж. 29 октябрда башталып, Израил аскерлери Египет жерине (Синай жарым аралы) басып кирген. 31 октябрда Англия менен Франциянын куралдуу күчтөрү Египетти бомбалап, 5 ноябрда Порт-Саид шаарынын айланасына десанттар түшүрүлгөн. Египеттиктер бул агрессияга тайманбай каршы турду. Дүйнө элдери агрессияны айыптап, анын токтоосуз токтотулушун талап кылды. Бул жердеги СССРдин ордун өзгөчө белгилеп кетүү орундуу, анткени ал 31 октябрда атайын билдирүү жасап, агрессиянын токтотулушу үчүн БУУнун Коопсуздук кеңеши зарыл чараларды көрүшү керек экендигин айтты; 5 ноябрдагы билдирүүлөрүндө Англиянын, Франциянын, Израилдин өкмөттөрүнө Чыгыштагы тынчтыкты калыбына келтирүү үчүн керек болсо күч колдонууга даяр экендигин эскертти. Агрессияны токтотуу, англиялык, франциялык, израилдик куралдуу күчтөрдү Египеттен чыгарып кетүү жөнүндө БУУнун Ген. Ассамблеясынын сессияларында (1956-ж. 2 жана 7-ноябрда) резолюциялар кабыл алынды. Согуш аракеттерин токтотууга мажбур болушкан (1956-ж. 7-ноябрь) агрессорлор басып алган жерлерин ээлеп калууга умтулушту. Бирок Египет элинин тайманбаган күрөшү, Советтер Союзу башында турган тынчтыкты сүйүүчү күчтөрдүн көрсөткөн чечкиндүү каршылыктары Англияны жана Францияны (22 декабрь 1956), Израилди (8 март 1957) өз аскерлерин Египеттен чыгарып кетүүгө аргасыз кылды.

АНКЛАВ – айланасы бардык жагынан башка өлкөнүн территориясы менен оролгон аймак же мамлекеттин территориясынын бир бөлүгү.

АННЕКСИЯ – өз курамына күч менен кошуп алуу.

АННУЛИРОВАТЬ (лат. жок кылуу) – жокко чыгаруу, токтотуу, жарабайт, күчүн жоготту деп жарыялоо.

АНТАГОНИЗМ – келишпес кастык, атаандаштык, өз кызычылыктары үчүн кыл чайнашкан күрөш.

АНТАНТА (фр.."ыккластуу макулдук")- Англиянын, Франциянын жана Россиянын империалисттик блогу.1904-1907жж. калыптанып,1914-1918жж. Биринчи дүйнөлүк согуш тушунда Германиялык коалицияга каршы 20 дан ашуун мамлекетти бириктирип турган. Антанта адегенде 1891-1893жж. Француз-орус союзу болуп түзүлгөн. Ал 1882 ж. уюшулган Үчтүк союзуна - Германия башында турган агрессиячыл блокко эрегиштен улам чыккан. Англия-Германия ортосундагы карама-каршылыктарынын күчөшү 1904 ж.-англис-француз,1907 ж.англис-орус келишимдерине кол коюлуп ,иш жүзүндө Антантанын түзүлүшүнө алып келген.Үчтүк союзга жана Антантага кирген негизги мамлекеттер дүйнөнү кайра бөлүштүрүүнүн империалисттик программасын иштеп чыгышкан. Антантанын түзүлүшү ага кирген мамлекеттердин колония үчүн ички эрегишин жое алган жок. Биринчи дүйнөлүк согуш башталганда Антанта мамлекеттери чогуу аракеттенишкен. Россия, Англия, Франция 1914 ж.сентябрда Лондондо сепараттык тынчтык келишимин түзбөө жөнүндөгү келишимге кол коюшкан. Октябрь революциясынан кийин Россия согуштан чыгып кеткен. Бул учурда Антантанын курамында 30-өлкө,анын ичинде АКШ, Англия, Бельгия, Франция, Бразилия, Япония, Гватемала, Гондурас, Греция, Италия, ж.б.мамлекеттер болгон. Октябрь революциясынан кийин Антанта өлкөлөрү Совет бийлигин кулатуу максатында интервенция уюштурган. Ал аракет оңунан чыкпай калгандан кийин ага катышкандардын ич ара карама-каршылыктары күчөп, акыры Антантанын ойрон болушуна алып келген.

АНТИГИТЛЕРДИК КОАЛИЦИЯ - экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде гитлердик Германия, фашисттик Италия жана

милитаристтик Япониянын жана алардын сателлиттеринин агрессивдүү блогуна каршы согушкан өлкөлөр менен элдердин күжүрмөн өнөктөштүгү. А.к. негизи, 1941 ж. 22-23 июнунда фашисттик Германиянын агрессиясына дуушар болгон СССРди колдоо ниетин билдирген АКШ менен Англия өкмөттөрүнүн расмий кайрылуусунан башталган. Андан ары А.к. га башка өлкөлөр дагы кошулуп жатты. Согуштун аяк ченинде А.к. кошулган өлкөлөрдүн жалпы саны 50 дөн ашып, анын ичинде: беш улуу держава (СССР, АКШ, Кытай, Англия, Франция); бул мамлекеттер менен чогуу өзүнүн куралдуу күчтөрүн согушка киргизген өлкөлөр - Албания, Австралия, Бельгия, Бразилия, Канада, Индия, Жаңы Зеландия, Польша, Чехословакия, Югославия ж.б.; бир топ өлкөлөр согушуп жаткан А.к. мүчөлөрүнө согуштук маанидеги чийки зат же керектүү буюмдарды берип турушкан (М., Мексика); кээ бир өлкөлөр согуш аяктаар алдында Германияга согуш жарыялап, бирок жеңишке эч кандай деле салым кошо алган эмес (М., Туркия).

А.к. га өнөктөштүк милдетин баскынчыларга каршылык көрсөткөн элдик кыймылдар дагы аткарган (Польшада, Чехословакияда, Югославияда, Албанияда, Францияда, Грецияда, Кытайда, Индонезияда, Вьетнамда, Бирмада, Филиппинде ж.б. өлкөлөрдө). Андан башка А.к. Италияда, Румынияда, Болгарияда, Венгрияда жана Германиянын өзүндө күч алган антифашисттик уюмдар чоң колдоо көрсөткөн. Ошолордун аракетинин аркасында 1944 ж. Румыния, Болгария жана Венгриядагы фашисттик режимдер кулатылып, бул өлкөлөр А.к. тарабына өтүшкөн.

А.к. мүчөлөрүнүн ортосундагы өнөктөштүк мамилелер бир нече расмий документтер менен бекемделген. Алар : 01.01.1942 ж. Вашингтондо кол коюлган Бириккен Улуттардын Декларациясы ; 26.05.1942 ж. түзүлгөн советтик-англиялык өнөктөштүк жөнүндөгү келишим ; 11.04.1942 ж. СССР менен АКШнын ортосундагы келишим ; 10.12.1944 ж. советтик-француздук келишим ; Тегеран, Крым жана Потсдам конференцияларынын токтомдору.

Согуш аяктагандан кийин Европада элдик-демократиялык өлкөлөрдүн пайда болушу жана СССРдин таасиринин күчөшүнө байланыштуу А.к. арасында бөлүнүп-жарылуу башталып, ал 1947 ж. бул өнөктөштүк бирикменин бузулушуна алып келди.

АНТИКОМИНТЕРНДИК ПАКТ - Германия менен Япониянын ортосунда кол коюлуп (25.11.1936 ж.), Коммунисттик Интернационалга каршы биргелешип күрөшүү максаты белгиленген. 1937 ж. ноябрда А.п.га Италия, 1939 ж. Венгрия менен Манжуриянын марионеткалык өкмөтү, ал эми 1941 ж. мартта Испания кошулган. 1941 ж. 25 ноябрда бул пакттын мөөнөтү дагы 5 жылга узартылып, ага жаңыдан Болгария, Финляндия, Румыния, Дания, Словакиянын, Хорватиянын жана кытайдагы Нанкиндин марионеткалык өкмөттөрү кошулушкан.

А.п. 30 жылдардын орто ченинде негизинен түзүлүп калган агрессивдик блоку расмий түрдө бекиткен. Ал эми Англия, Франция жана АКШ болсо башка өлкөлөрдүн ички ишине кийлигишпөө саясатына жамынып алышып, ал агрессорлорду СССРге каршы багыттоо максатында аракет жүргүзүшкөн. Иш жүзүндө бул агрессивдүү блок СССРге эле эмес, ошол эле Англия, Франция, АКШ ж.б. өлкөлөргө каршы баскынчы согушка даярдык көрүп жаткан.

1939-40 жж. А.п. Германия, Италия, Япониянын ортосундагы согуштук өнөктөштүккө айланган. 1939 ж. 22 майда Германия менен Италиянын ортосунда кол коюлган келишимде, башка эч бир мамлекет менен достукка доо кетируүүчү келишим түзбөө, башка үчүнчү тарап менен согушуп калган учурда бири-бирине жардам берүү жөнүндө макулдашылган. 1940 ж. 11 декабрында бул келишимге Япония дагы кошулган. Бул фашисттик агрессорлордун согуштук блогу алардын жеңилиши менен жок кылынган.

АНТИКАЛЫК (АНТИЧНЫЙ) - байыркы грек же байыркы Римдин коомдук түзүлүшүнө, маданиятына, искусствосуна карата колдонулуп келген термин.

АНТРОПОЛОГИЯ - адамдын келип чыгышы жана эволюциясы, рассалардын жаралышы жөнүндөгү илим.

АНШЛЮС (нем. өзүнө кошуп алуу) - 1-дүйнөлүк согуштан кийин герман империализми тарабынан ишке ашырылган Австрияны зордук менен Германиянын курамына кошуп алуу саясаты.

АПАРТЕИД (апартхейд-африкаанс тилинде "бөлүнүп жашоо") - Түштүк Африка Республикасындагы банту ж.б. европалык эмес элдерге карата жасалган катаал расалык дискриминация саясатынын негизин түзгөн расалык сегрегация принциби. Мамлекеттик саясат катары Улуттук партиянын бийликке келиши менен расмий түрдө 1848 ж. киргизилген. Африкалыктар үчүн жалпы аймактын 12 пайызын түзгөн атайын резерваттар (1959 жылдан тарта бантустандар) бөлүнгөн. Ошол өкмөт тарабынан кабыл алынган мыйзамдарга ылайык өлкөдө бурлардын өзгөчөлүгү жана кара түстөгү элдердин уникалдуу маданиятын сактап калуу керек-деген шылтоо эле. Дүйнөлүк прогрессивдүү коомчулуктун колдоосу менен 1984 жылдан баштап жергиликтүү калк апартеидди жоюу үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп келди. 1989 ж. бийликке Ф. де Клерк келгенден кийин апартеиддик мыйзамдар алынып ташталып, Түштүк Африкалык Республикасында жалпыга бирдей шайлоо жана шайлануу укугу киргизилген.

АРАБ МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ЛИГАСЫ (АМЛ) - өз курамына 20 мамлекетти (Египет, Сауд Аравиясы, Ирак, Ливия, Алжир ж.б.) жана Палестинаны боштондукка чыгаруу Уюмун бириктирген эл аралык уюм. Саясий жактан бардык араб мамлекеттерин баш коштуруу максатында 1945 ж. март айында түзүлгөн. АМЛге кирген өлкөлөр үчүн чоң сыноо Перс булуңундагы согуш учуру болду, анткени анда алардын бир бөлүгү (Сауд Аравиясы, Египет, Сирия жана Марокко) Иракка каршы чыгып, ал эми Иордания, Йемен жана Ливия бейтарап абалды карманышкан.

АРАБ-ИЗРАИЛЬ СОГУШУ (1948-1949), Палестина согушу - араб мамлекеттери (Египет, Иордания, Сирия, Ливан, Сауд Аравиясы, Йемен) менен Израиль мамлекетинин ортосундагы согуш; 1947-ж. 29-ноябрда Палестинага Англиянын мандатын токтотуу, өлкөнү арабдардын жана еврейлердин мамлекеттерине бөлүү жөнүндөгү БУУнун Генералдык Ассамблеясынын чечимин ишке ашырууну үзгүлтүккө учуратуу үчүн болгон согуш. Ал 1948-ж. 14-майдан 15-майга караган түнү башталган. Согуштун жүрүшүндө АКШдан жана айрым империалисттик өлкөлөрдөн, ошондой эле сионисттик уюмдардан финансалык-согуштук

жардамдарды алып турган Израиль аскерлери Палестинанын бир топ жерин басып алып, 900 миңден ашык араб калкын кууп чыгарган. 1949-ж. февраль-июль айларында Израиль менен коңшулаш араб өлкөлөрүнүн ортосунда тынчтык келишимдери түзүлгөн. Бирок алар территориялык талаш-тартыштарды биротоло жөнгө салбагандыктан ж.б. себептерден араб өлкөлөрү менен Израилдин ортосундагы чыр-чатактар кийин дагы болуп турган

Экинчи араб-израил согушу 1956-ж. октябрында Суец кризиси мезгилинде болгон. Анда СССР арабдарга, ал эми Америка жөөттөргө жардам бере баштаган. **Үчүнчү** араб-израил согушу (июнь 1967 ж. "Алты күндүк согуш") арабдардын толук жеңилиши менен аяктаган. **Төртүнчү** араб-израил согушу (1973 ж. октябрь) тең чыгуу менен аяктаган. **Бешинчи** араб-израил согушу (1975) Ливан жеринде болуп өткөн. 1993 ж. Израил мамлекети менен ООПтун (Палестинаны боштондука чыгаруу уюму) ортосунда палестина маселесин жөнгө салуу жөнүндө келишимге кол коюлган. Бирок 2000 жылдан баштап Палестинада арабдар менен жөөттөрдүн ортосунда чыр-чатактар кайрадан жанданды.

АРАБ ӨЛКӨЛӨРҮНӨ ИЗРАИЛДИН АГРЕССИЯСЫ (1967) - империалисттик державалардын жана эл аралык сионизмдин тымызын көкүтүүсү менен Египетке, Иорданияга жана Сирияга 1967-ж. 5 июнда Израилдин куралдуу кол салышы. Бул агрессия аркылуу АКШнын бийлөөчү чөйрөлөрү баштаган империалисттик күчтөр араб өлкөлөрүндөгү улуттук өз алдынчалык үчүн кыймылга сокку уруп, Египет менен Сириядагы прогрессчил түзүлүштөрдү кулаткысы келген жана араб өлкөлөрүндө неокOLONиализмдин, өз тарапкерлеринин позицияларын чындоого үмүттөнгөн. Мурдатан даярдалган мерчем (план) боюнча Израил, агрессия башталганда эле, Египеттин, Иорданиянын, Сириянын аскердик учактарынын жана аэродромдорунун көбүн иштен чыгарып, араб өлкөлөрүнүн 1 млн-дон ашык калк жашаган 70 миң чарчы км. аймагын алты күндө басып алды. Агрессиянын жүрүшүндө Израиль БУУнун Коопсуздук Кеңешинин 6,7,9 июндагы ок атууну тез арада токтотуу жөнүндөгү резолюцияларын этибар алган жок. Коопсуздук Кеңешинин 4-жолку чечиминен кийин, СССР жана башка бир катар өлкөлөр Израиль менен дипломатиялык мамилелерин үзүп, агрессорго санкция колдонуу жөнүндө эскертилгенде гана согуш токтотулду.

Буга СССРдин жана башка социалисттик өлкөлөрдүн агрессорго сокку берүү үчүн ,араб өлкөлөрүнө керегинче көмөк көрсөтүү жөнүндөгү чечкиндүү позициясы таасир тийгизди. Бирок Израиль аны менен тынып калган жок,ар түрдүү аракеттер менен араб өлкөлөрүн опузалап, басып алган жерлердеги жашаган калкты кысмактай берди. Израиль БУУнун Коопсуздук Кеңешинин Жакынкы Чыгыштагы чыр-чатакты жөнгө салуу жөнүндө кабыл алган атайын чечимин тоотмоксонго салып, арабдарга капитуляция шарттарын таңуулады. 1973-ж. Израиль кайра согуш ачканда, анын аскерлери Египеттин жана Сириянын куралдуу күчтөрүнүн катуу каршылыгына дуушар болду.Бул согуш тынчтыкты жактаган күчтөрдүн кийлигишүүсү менен гана токтотулду.БУУнун Коопсуздук Кеңешинин 1973-ж.22 октябрдагы чечими боюнча Женевада 1973-жылдын декабрь, 1974-жылдын январь айларында Ж.Чыгыш жөнүндө тынчтык конференциясы чакырылды; анын чечимине ылайык Израилдин жана Египет менен Сириянын аскерлеринин арасы ажыратылды.

АРАБДАР (өз аты аль араб) - Азиядагы элдердин тобу. Жакынкы Чыгыш менен Жакынкы Азия элдеринин көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Андан башка арабдар Туркияда, Батыш Европада дагы жашашат. Жалпы саны 180 млн адамга жакын (2002ж.). Чоң европеид расасынын инди-жерортодениз раса тобуна кирет. Араб тилинде сүйлөшөт. Төмөндөгүдөй аймактык-этникалык топторго бөлүнүшөт: бахрейн арабдары, иордан арабдары, ирак, йемен, катар, кувейт, ливан арабдары, Бириккен араб эмиратындагы арабдар, оман, Сауд Аравия, сирия, алжир, египет, ливия арабдары, маврлар, мароккан арабдары, судан, тунис, палестин арабдары. Арабдардын көпчүлүгү дыйканчылык, бакчачылык, бакчылык жана көчмөн мал чарбачылыкты кесип кылышкан дыйкан-феллахтар. Уруучулук уюшмасынын негизин ата жолундагы жалпы түп ата, бири-бирине жардамдашуу жана канга кан менен өч алуу салты түзөт. Өнөр жайдын өнүгүшү жана урбанизациянын күч алышы уруучулук мамилелердин бузула башташын шарттаган.

АРАФАТ ЯСИР, өзүнүн толук аты - Мухаммад Абдель Рахман Абдель Рауф Арафат аль-Кудва аль-Хусейни (04.08.1929-

11.11.2004) - палестиналык арабдардын боштондук кыймылынын лидери. Ал үй-оокаттуу палестиналык бардар үй-бүлөдө жарык дүйнөгө келген. Төрт жаш курагында ата-энесинен айрылып, Иерусалимде жашаган тууганынын колунда чоңойгон. Адегенде Каирде баркталган коллежди, андан кийин Каир университетинин инженердик факультетин бүтүргөн. Ошол жерден «Мусулман агайындар» уюмуна кирип, Египет студенттеринин Союзуна жана Палестина студенттеринин Лигасына мүчө болуп өзүнүн алгачкы саясий ишмердигин баштаган. Согуштан кийин Арафат Кувейтте инженер болуп иштеп, бир эле мезгилде Палестинаны боштондукка чыгаруу кыймылына зор салымын кошкон. 1964ж. Палестинаны боштондукка чыгаруу уюмун (ООП) негиздеп, 1969 жылдан анын Аткаруу комитетинин төрагасы, 1970 жылдан палестиналык каршылык көрсөтүү кыймылынын куралдуу күчтөрүнүн башкы командачысы. 1988ж. Израил басып алган аймактарда палестиналыктардын жарандык баш ийбөө (интифада) кыймылы башталганда Ясир Арфат Палестинанын Улуттук кеңешин, улуттук көз карандысыздыгын жарыялаганга макулдатат. Бул жараян 1988ж. ноябрь айында расмий жарыяланат. Ошол эле мезгилде ал, Израиль мамлекетин түзүү жөнүндөгү 1948ж. БУУнун резолюциясын таанып тургандыгын билдирген. Ошондуктан жөөттөр мамлекетинин өкүлдөрү - Жакынкы Чыгыш маселесин жөнгө салуу боюнча сүйлөшүүлөргө макул болушуп, 1993ж. Ослодо Я.Арафат менен Израилдин премьер-министри И.Рабиндин келишимге кол коюусу менен аяктаган. Ага ылайык азырынча Палестина автономиясы түзүлүп, ал кийинчерээк көз карандысыздыгын өз колуна алмак. Арафат ошол автономиянын төрагасы болуп шайланат. Бирок израилдиктер менен кагылышуулар улана берген. Арафат болсо Палестинанын расмий статусун берүүнү, Израиль ээлеп алган палестинанын жерлерин кайтарып алууну, чыгыш Иерусалимди палестиналыктарга кайтарууну талап кылып жаткан. 2000ж. борбору чыгыш Иерусалим болгон өз алдынча Палестина мамлекетинин түзүлүүсүнө бардык жагдай бышып жетилгендей болгон. Тилеке каршы демократтар партиясындагы жөөттөрдүн кысымына туруштук бере албаган АКШнын президенти Клинтон өзүнүн ортомчулук миссиясын аткара албады. Күтүлгөндөй ал Израиль мамлекетине жеткиликтүү

таасир эте албады. Ошентип, бир элдин тагдыры байланган маселе колдон чыгып кеткен. Ясир Арафат жана ал баштаган боштондук кыймылы кайрадан күч алган. 2004 ж. октябрда Арафаттын ден-соолугу кескин оорлошуп. Париж шаарына жеткирилген, бирок алардын аракетинен майнап чыкпай госпиталда каза болгон.

АРГУМЕНТ - далил, негиз.

АРМЕНИЯ – Закавказьедеги мамлекет. Б.з.ч.У111-У1кк. Армения жеринде урарту урууларынын – Урарту мамлекети жашап турган. Б.з.ч. 590ж. скифтердин жана мидиялыктардын кол салуусунан Урарту мамлекети кулап,анын ордуна Армян урууларынын союзу өз алдынча падышачылык болуп түзүлөт. Бул өз алдынча өмүр сүрүү көпкө созулбай, аны адегенде ассириялыктар,андан кийин мидиялыктар басып алат. Арташес менен Цадриад өлкөнү Селевкиддердин бийлигинен бошотуп, эки – Улуу жана Чакан Армения падышачылыктарын түзгөн. Кийинчерээк Армения Рим империясынын провинциясы,андан кийин ирандык Сасаниддердин кол астына өткөн. Орто кылымдардагы Армения тарыхы, аны талашкан Византия империясы, Иран, Араб халифаты, монголдор жана түрк-селжуктардын талоондору менен мүнөздөлөт. ХУ1-ХУ11кк.Армения эки коңшу мамлекеттердин – Туркия менен Персиянын талоонунда калып,калкы кыргын,бозгун, жери ээн калган. Армениянын Католикосу Эчмидзин атайын кайрылгандан кийин 1768ж. Екатерина 11 чыгарган указында армяндарды өз канатынын астына калкалоону убада берет. 1801ж. Чыгыш Грузия Россиянын курамына киргизилген. ХХк. башталышында Туркияда болуп өткөн жаштүрктөр жүргүзгөн армяндарга карата геноцидден түрктөргө караган аймактардан тирүү калган армяндардын көпчүлүгү азыркы Арменияга жер которууга аргасыз болушкан. 1918ж. май айында Армения Республикасы түзүлүп, 1920ж. ноябрында кеңеш бийлиги орногон. 1936жылдан союздук социалисттик республика. СССРдин кыйрашы Армения менен Азербайжандын ортосунда өрт алган Карабах жаңжалына туш келди. 1992-1994жж. Армения азербайжандыктарга сокку уруп, Арменияны Тоолуу Карабахтан бөлүп турган аймакты ээлеп алган.1998ж. өлкө башчылыгына Тоолуу Карабахтын лидери

эсептелген Р.Кочарян келген. Армения – КМШ өлкөлөрүнүн ичинен эң жигердүү мүчөсү, жакында Евразиялык бажы союзуна кирүү аракетин баштады. Бүгүн Армения Республикасынын, аянты-30 миң чарчы км, калкы – 3,2 млн адам (2011).

АРТЕЛ – бир нече адамдын чарбасынын бирге иштөө үчүн өз ыктыяры менен биригиши.

АРХАИКАЛЫК - байыркы, эзелки.

АРХАНТРОПТОР – Б.з.ч. 3-2 млн. жылдарда жашаган алгачкы адамдар (аларды илимий жактан ачкан: Лики Луис, Лики Мэри жана Лики Ричард).

АРХИВ – эски документтерди сактоочу мекеме.

АРХИПЕЛАГ – деңиздеги бири – бирине өтө жакын турган аралдар тобу.

АССИРИЯ – түндүк Месопотамиядагы мамлекет. Анын эң дүркүрөп өскөн мезгили Тиглатпаласар III падышасынын учуруна туура келет. Тарыхта биринчи болуп «падышанын түйүнү» деп аталган регулярдуу аскер түзүп,анын катарына бай кедейине карабай бардык ассириялыктар кире алган. Ошол аскери менен Тиглатпаласар III Сирияны, Финикияны толук бойдон, Мидиянын бир бөлүгүн өзүнө каратып,Вавилон падышачылыгын өзүнө кошуп алган жана өзүн дагы Вавилондун падышасы деп жарыялаган. Ал эми падыша Асархаддон Египетти каратып, Ассирияны Жакынкы Чыгыштагы эң чоң державага айландырат. Анын аймагы Нил дарыясынын үчүнчү босогосунан (суунун түбүндө туурасынан жаткан жар таштар) Кавказ тоолоруна жана Жерортолук деңизден Перс булуңуна чейин созулуп жаткан. Бирок андан көп өтпөй эле бийликке каршы көтөрүлгөн вавилондуктар менен мидиялыктар Ассирия мамлекетинин таш-талканын чыгарган.Мурунку Ассириянын аймагында,азыр – Ирак, Сирия, Туркия жана Иран мамлекеттери жайгашкан. Эл катары ассириялыктар бүгүн да бар. Алар Иранда, Иракта , Арменияда жашап,жаңы сирия тилинде сүйлөшөт.

АССОЦИАЦИЯ (лат. бириктирүү) - адамдардын, мекемелердин, уюмдардын ж.б. биригиши.

АТАТҮРК, Мустафа Кемаль (1880-1938) - түрктөрдүн саясий ишмери, Туркия Республикасынын негиздөөчүсү. Салоникада төрөлгөн. 1905 ж. Стамбулдагы ген. штабдын академиясын аяктагандан кийин, султандын бийлигине каршы үгүт иштерин жүргүздү деген айып тагылып репрессияга кабылган. Сирияда (1905-07) жана Македонияда (1907-09) аскер кызматында жүрүп, 1908 ж. жаш түрктөрдүн революциясын даярдоого жана ишке ашырууга катышкан. Бирок "Биримдик жана прогресс" комитетинин лидерлери менен, өзгөчө Энвер менен болгон пикир келишпөөчүлүктөн улам саясий ишмердиктен убактылуу четтеген. Триполитаниядагы, Экинчи балкан жана Биринчи дүйнөлүк согуштарына катышкан. Кийинчерээк анын аты менен "кемалисттик" деп аталып калган Анатолиядагы улуттук-боштондук кыймылын жетектеген. Ата түрктүн жетекчилиги астында укук коргоо коомдору деп аталган улуттук-революциялык уюмдардын 1919 ж. Эрзурумда жана Сивастагы конгресстери өткөрүлгөн, анда Туркиянын көз карандысыздыгынын декларациясы болгон - "Улуттук пакт" иштелип чыккан, 1920 ж. Туркиянын Улуу улуттук чогулушу жана анын аткаруучу органы - Анкара өкмөтү түзүлгөн.

А. Туркияга Севр келишимин таңуулаган англия - грециялык интервенттерге каршы күрөштү жетектөөгө туура келген. Анын кол башчылыгы астында 1921 ж. Сакаръя дарыясындагы салгылашууда жеңишке жетишишкен. Ал эми 1922 ж. август-сентябрь айларындагы салгылашууларда түрк аскерлери гректерди биротоло талкалап, 1923 ж. Туркия үчүн зор сыймык алып келген Лозаннадагы тынчтык келишимин түзүүгө жетишкен.

А. султанга жана феодалдык - компрадордук калдыктарга каршы чечкиндүү согуш ачкан. Анын демилгеси боюнча өлкөдө мамлекеттик түзүлүш, укук, маданият жана турмуш-тиричилик жаатында реформалар жүзөгө ашырылган. Улуу улуттук чогулуштун төрагасы (1920-23), өлкөнүн туруктуу президенти (29.X.1923 жылдан), өзү түзгөн Элдик - республикалык партиянын туруктуу төрагасы катары А. өтө зор абройго ээ болгон. Ата түрк деген фамилияны 1934 ж. фамилиялар киргизиле баштаганда Улуу

улуттук чогулуштун чечими менен алган. Ал «түрктөрдүн атасы» деген атына татыктуу лидер эле, анткени ушул адам Туркия мамлекетин дүйнөнүн саясий картасынан жок болуп кетүүсүнөн сактап калган.

Тышкы саясатта А. феодалдык - клерикалдык Осмон империясынын урандысында түзүлгөн көз карандысыз улуттук түрк мамлекетин калыптандыруу концепциясын карманган. Ошондуктан ал пантүркчүлүк, панисламчылык идеяларын четке каккан. А. мамлекетте такай жана бир гана "улуттук саясат" жүргүзүлөөрүн, тактап айтканда: өз күчүнө таянып жана өз жашоосун коргоп, чыныгы бакытка жетүү ниетинде өлкөнүн гүлдөп өсүшүн камсыз кылып, элге турмушка ашпаган нерсени убада кылбай, өз өлкөсүнүн чегинде талыкпай эмгектенүүгө чакырган. Ал эми цивилизациялуу башка элдерге болсо Туркия менен маданиятуу жана адамгерчиликтин чегинде достошууну сунуштаган. А. 1938ж. 57 жаш курагында боордун цирроз оорусунан кайтыш болгон.

АТАТҮРКТҮН (МУСТАФА КЕМАЛЬ) ПРИНЦИПТЕРИ ЖЕ 6 -

жебеси, Элдик - республикалык партиянын 1931 ж. 3- съездинде кабыл алынган программасы, 1937 жылдагы Туркия республикасынын Конституциясына киргизилген негизги багыттар :

1. **Республикачылык** - Ата түрк узак убакыттан бери элдин аң-сезимин бийлеп келген " аймагында күн батпаган империяны "осмондордун араб өлкөлөрүнүн үстүнөн бийлик жүргүзгөн мезгилдерди биротоло унутуу принцибин тутунган. Андан башка ал, жаш түрктөрдүн - пантүрктүк идеологиясын дагы чечкиндүүлүк менен четке каккан. 1922 ж. Туркияда султанат, ал эми 1924ж. халифат жоюлган. Түрктөрдүн элдик майрамына айланган 29-октябрда 1923ж. Туркия Республика болуп жарыяланган. Болгондо дагы мусулман өлкөлөрүнүн ичинен бул өлкө биринчи динге байланбаган жарандык мамлекетке айланган.

2. **Улутчулдук (же мекенчилдик)** - "түрк" деген сөз менен бай осмондор жийиркенүүчүлүк менен Анатолиялык дыйкандарды аташкан. Өздөрүн сыймыктануу менен "биз осмондорбуз" дешкен. Алардын түшүнүгүндө "түрк" деген одоно, копол, маданиятсыз, билимсиз, түркөй адамга мүнөздүү белги. Ата түрк биринчи болуп түрктөрдүн кадырын көтөргөн. Ал жалаң карапайым түрктөрдөн

түзгөн элдик ополчение Туркияга басып кирген француздардын, италиялыктардын, англичандардын жана гректердин аскерлерин талкалаган. 1924,1937 жылдардагы Конституцияда жана башка мыйзамдарда өлкөнүн негизги калкы катары түрк улуту таанылып,калган улуттук азчылыктар жөнүндө сөз айтылган эмес. Бүгүнкү күнү дагы Туркияда бирдиктүү түрк улуту,түрк тили жана түрк мамлекети жөнүндө түшүнүк жашап келет.

3. **Элчилик (халкчылык)** - адегенде бул түшүнүккө карапайым калк,эмгекчи калк,коомдун көпчүлүгүн түзгөн калк жөнүндөгү маани берилген. Ошондуктан,кемалисттер айыл жеринде феодалдык натурулай салык - ашарды жоюп,анын ордуна жерден акчалай алынуучу салык киргизишкен. Бул айыл чарбасында акча-товар мамилелеринин өнүгүшүн шарттаган. Бирок агрардык маселе аягына чейин чечилген эмес. Өмүрүнүн аяк ченинде М.Кемаль межилiske бардык жери жок же жери аз дыйкандарды жер менен камсыз кылуу милдетин тапшырган. Тилекке каршы бул аракет дагы көрсөтмө жүзүндө калып калган. 1924 ж.Конституцияда республиканын жарандарынын кол тийбестиги, сөз, басма сөз жана жыйындарды өткөрүү эркиндиктери белгиленип, адам өмүрү,мүлкү,ар-намысы жана турак жайлары мамлекет тарабынан коргоолору жазылган. 1936 ж. Туркиянын Улуу Улуттук жыйыны (ТУУЖ) өлкөнүн тарыхында биринчи жолу "эмгек жөнүндө" мыйзам кабыл алып, жумасына бир дем алышы бар 8-сааттык жумушчу күнүн кийирген. Ошол эле мезгилде иш таштоого тыюу салган мыйзам дагы так, кыйшаюусуз аткарылган.

4. **Этатизм** - улуттук индустрияны куруу саясаты. М.Кемаль "көз карандысыздык өнөр жайсыз мүмкүн эмес" деген ураан көтөрүп чыккан. Улуттук капиталдын чабалдыгынан индустриалдык ишканалардын көпчүлүгү мамлекет тарабынан курулган. 30 - жылдардын баш ченинде жасап чыгаруучу өнөр жай ишканаларын каржылоочу эки ири мамлекеттик - Сумербанк менен Этибанк түзүлгөн. Ошол мезгилдерде өлкөдө алгачкы заманбап завод, фабрикалар пайда болгон. Кийинки мезгилдерде этатизм саясатын көптөгөн өлкөлөрдө пайдалана башташкан. М.: Франция.

5. **Ланцизм** - ислам Туркия үчүн дин гана болбостон, бир эле мезгилде коомдук турмуштун бардык жагын өзүнө камтыган

моралдык жана укуктук тутум да болгон; улуттук сезимге караганда диний сезим жогору турган. Мусулман эмес адам түрк катары эсептелген эмес; ал түрктөр менен коңушу жашаганы менен аларды түрктөрдөн көзгө көрүнбөгөн дубал бөлүп турган. Бизге арабдардын арасынан христиан динине чокунгандар бар экендиги маалым, бирок түрктүн христиан динин кабыл алганын элестетип көрүүгө мүмкүн эмес. Ошондуктан М.Кемаль :

· халифатты, шейхуль-ислам менен муфтий кызматтарын, шариат жана вакуф иштери боюнча министрликти жойгон;

· атайын диний мектептер - медреселерди жапкан;

· 1928 ж. Конституциядагы "ислам-Туркиянын мамлекеттик дини болуп эсептелет" деген параграфты алып салган;

· 1926 ж. жаңы жарандык жана кылмыш кодекстери кабыл алынып, шариат сотунун ордуна жарандык соттор түзүлгөн;

· дервиштердин монастырлары - текке менен завийе, мусулмандар барып сыйынган түрбелер (султандардын жана шейхтердин сөөгү коюлган жер астындагы үйлөр), касиеттүү деп эсептелген ордендер (диний уюмдар) жана көптөгөн мусулман секталарын жойгон;

· эркектер башына кийип, ислам динин тутунгандын белгиси болгон фескага тыюу салып, дем алыш күндү жумадан жекшемби күнгө которгон.

6. Революциячылдык (же реформизм-маңызы кан төкпөстөн маанилүү өзгөрүүлөргө жетишүү) - Ататүрктүн реформатордугунун максаты өлкөнү модернизациялоого, башкача айтканда, коомдук турмушту жарым феодалдык абалдан буржуазиялык тартипке буруу болгон. Бирок анын реформалары жашоо-турмуштагы жана укуктук мамилелер, билим берүү жана маданият менен чектелип, социалдык жактан негизинен улуттук буржуазия, аскерий адамдарын, жаңы интеллигенция менен мамлекеттик кызмат адамдарын гана камтыган. Менчик маселесин өзгөрүүгө дуушар кылып, коомдук мамилелерди түп тамырынан өзгөртүп жибере турган кадамдарга Ататүрк караманча каршы туруп, андай аракеттерди жактоочуларды аесуз жазалаган. Ошондуктан анын революциячыл же реформачыл кадамдары коомдук турмуштун төмөндөгү багыттарын камтыган:

· көз карандысыз кесиптик кошундар (профсоюздар) жоюлган; 1921 ж. компартиянын ишмердигине тыюу салынган;

жабылган медреселердин ордуна билим берүүнүн бирдиктүү тутуму киргизилген; мамлекеттик мектептерде эркек балдар менен кыздар чогуу окуй баштаган, өлкөдө кыз-келиндер билим алуучу курстар жана педагогикалык училищелер ачылып, институттар менен университеттерде окуп билим алуу мүмкүнчүлүгү кеңейтилген; 1928 ж. араб алфавити латын алфавити менен алмаштырылган; калктын сабатсыздыгы жоюла баштаган.

коомдогу аялдардын абалы бир топ оңолгон; 1927 жылдан баштап аялдар мамлекеттик мекемелерде иштөөгө мүмкүнчүлүк алышкан, 1930 ж. жергиликтүү бийлик органдарына, ал эми 1934 жылдан Туркиянын Улуу Улуттук жыйынына шайлоолорго катышуу укугуна ээ болушат;

мусулмандардын хижра жыл эсеби европалыктардын григориан календары менен алмаштырылган;

1934 ж. түрктөргө фамилия тандап алуу милдети таңууланган, ага чейин алардын аты гана болгондугу кандайдыр бир эсеп-кысап жүргүзүү маселесин татаалдаткан. Дал ошондо Мустафа Кемалга Ататүрк (түрктөрдүн атасы) деген фамилия парламент тарабынан тандалып берилген;

түрктөр европалыктардын баш кийими менен костюмдарын дагы кийе башташкан.

Ататүрк тарабынан жүргүзүлгөн реформалардын чектелген мүнөздө болгондугуна карабастан ошол кадамдар өз мезгилинде өлкөнү модернизациялоо жана өнүктүрүү багытындагы зор жеңиштер экендиги талашсыз. Өзүнүн кыска бирок өтөлгөлүү өмүрүндө бул адамдын жасаган эрдиктерине таң каласың. Анткени анын темирдей бек эрки болгону менен ден-соолугу өтө начар эле. Өспүрүм кезинен бөйрөк оорулуу, 1924 ж. биринчи жолу жүрөгү кармаган. Андан үч жыл өтпөй Ататүрк согуштан кийин биринчи жолу Анкарадан Стамбулга келгенде инфаркт болгон. Бирок дарыгерлердин тыюу салганына карабай түнү менен иштеп, андан дагы ичкилик иче берген. Оорулуу жүрөк менен бөйрөккө, боордун оорусу кошулган. Ал Анкарада белгилене турган Республиканын жарыяланышынын 15 жылдык майрамына катышууга камынып жаткан. 29-октябрь 1938 ж. стадиондогу трибунага көтөрүлө турган атайын лифт дагы даяр эле. Бирок Ататүрк ден-соолугуна байланыштуу Стамбулдан чыга албай калган. Майрам күнү өз

лидерин куттуктоо үчүн жаштар президенттин ак сарайынын алдына чогулушкан. Акыркы күчүн жыйнап чымырканган Кемаль дерезеге келип, көзүнө жаш алып чогулган жаштарга : "Бул майрам менен эртеңки күн силердики. Кошкула!" дегенге араң жараган. Ататүрк, бар болгону 56 жашында, 1938 ж. 10-ноябрда жарык дүйнө менен кош айтышкан.

АТОЛЛ -алкакка окшош жалпак коралл аралы.

АФГАНДЫКТАР, ООГАНДЫКТАР (өз аты пуштун, патан) - Ооганстандын негизги калкы (10 млн дон көбүрөөк). Алардын дагы 19 млн дон көбүрөөгү (негизинен көчмөндөр жана жарым - жартылай көчмөндөр) Пакистандын түндүк-батышында жашашат. Уруулук бирикмелери (афридилер, вазирлер, гилзайлар, дурранилер ж.б.) сакталып калган. Пушту тилинде сүйлөшөт. Дини боюнча мусулман-сүннөттөр.

Отурукташкан А. негизинен сугат жер дыйканчылыгы менен кесип кылышат. Айрымдары токой чарбачылыгында, өнөр жайда жана курулушта иштешет. Көчмөн жана жарым көчмөн А. (2,5 млн-чо) кой, уй, жылкы, төө багышат. А-дын теги али жетиштүү тактала элек. А. жөнүндөгү алгачкы маалыматтар У1-к-дарга таандык. Ал даректерде А. Сулайман тоолорунун жан-жакаларында жашагандыгы көрсөтүлгөн. Х1У-ХУ к-да алар Пешевар өрөөнүндө, андан соң Дир, Сват жана Баджуар облустарында жайгашышкан. ХУ1-ХУ11 к-да ар түрдүү афган уруулары ооган эли болуп калыптанган. 1747 ж. Ахмад-шах Дуррани көз каранды эмес Ооган мамлекетин негиздеген, Ооган элинин улут болуп калыптануу процессинде Англиянын колониялык саясаты, Ооганстанда фарс тилинин бирден-бир мамлекеттик тил болуп сакталып келиши (1936 жылдан баштап Ооганстандын улуттук пушту тили да мамлекеттик тил деп жарыяланган) да жолтоолук кылган.

АФРИКА БИРИМДИГИНИН УЮМУ (АБУ) - африка өлкөлөрүнүн аймактык, мамлекеттер аралык саясий уюму. 1963ж. . Африканы колониядан биротоло боштондукка чыгаруу жана Түштүк Африка республикасындагы (ТАР) Апартеид саясатын жок кылуу үчүн биргелешип күрөшүү максатында уюшулган. 1994 ж. АБУга 54

мамлекет кирген. Анын негизги органы болуп- мамлекет башчыларынын жыл сайын болуп туруучу Ассамблеясы жана жылына 2 жолу өткөрүлүүчү Министрлер кеңеши эсептелет. XX кылымдын аяк ченинде АБУ өзүнүн негизги милдети болгон Африканы колониядан бошотуп бүткөн. АБУнун мамлекет жана өкмөт башчыларынын Ассамблеясынын 37-сессиясында (9-11 июнь 2001) бул уюмду европалыктардын интеграциясына окшош, африкалыктарды дагы көбүрөөк жакындаткан - Африкалык Союз (АС) кылып түзүү чечими кабыл алынган. АСнын алкагында бирдиктүү африкалык парламент, бирдиктүү банк, валюта кору, соту ж.б.у.с. түзүлмөк.

АХМАД-ШАХ ДУРРАНИ (1721-1773) – көз каранды эмес ооган мамлекети – Дуррани державасынын (1747-1818) негиздөөчүсү. 1747жылдан ал мамлекет башына келген соң, Дуррани («берметтердин бермети») наамын алган жана ал чыккан абдалы уруусу дурранилер деп атала баштаган. Иран шахы Надир шах Афшардын жортуулдарына катышып, өзүн таланттуу аскер башчы катары көрсөткөн. Надир шах дүйнөдөн кайткандан кийин (1747), Иран армиясынын курамындагы ооган отряддары менен Ооганстанга кайтып келип, бардык ооган урууларын өзүнүн бийлиги астында бириктирген. Индияга, Иранга, Түштүк Түркстанга жортуулдарды уюштурган. 1748-1757жж. Пенжаб, Кашмир, Сирхинд, Синд, Хорасан, Балх, Белужистанды басып алган. 1761ж. Патипаттын жанындагы салгылашууда маратхилердин аскерлерин талкалагандан кийин, Дурранилер державасы ири империяга айланган. Ооганстандын шаарлары өсүп, маданияты гүлдөп, экономикасы жогорулаган.

Б

БААЛУУ КАГАЗ -коммерциялык укуктун институту; мүлккө болгон укукту тастыктап туруучу документ (акция, вексель, облигация, сертификат). Ал укуктан пайдалануу же аны бирөөгө өткөрүп берүү ошол документти көргөзгөндө гана жүзөгө ашырылат.

БАГДАД ПАКТЫСЫ - 1955 ж. 24 февралда Багдадда Ирак менен Туркиянын ортосунда түзүлгөн келишим, кийин ага Англия, Иран жана Пакистан кошулган; агрессиячыл согуштук группировканын-Борбордук келишим уюмунун (СЕНТОнун) түзүлүшүнө негиз болгон.

БАЖЫЛЫК ПОШЛИНА-тышка алып чыгуучу жана өлкөнүн ичине алып кирүүчү товарлардан алынуучу өкмөттүк салык.

БАЗИС – өндүрүш мамилелеринин жыйындысы, өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнүн белгилүү баскычына туура келүүчү коомдук- экономикалык түзүлүшү.

БАЙЫРКЫ КЫТАЙ – Байыркы дүйнөнүн маанилүү цивилизацияларынын бирөө. Кыггайдагы байыркы мамлекет Б.з.ч. 2-чи миң жылдыкта мурунтан эле дыйканчылык маданияты өнүккөн, Хуанхэ дарыясынын жери семиз өрөөнүндө пайда болгон. Бул доор- Шан (же Инь) доору деп аталат. Археологиялык казуулар учурунда шан жазуусу деген байыркы кытайдын сөөк бетине жана ташбаканын калканына жазылган жазуусунун үлгүлөрү табылган. Б.з.ч. XI к. башында У-ван турган согушчул Чжоу уруусу шандыктарды жеңип өз үстөмдүгүн орноткондуктан Кытай тарыхынын кийинки мезгили Чжоу сулалесинин доору деген ат менен калды. Чжоулуктар коло куюп иштетүү менен тарыхта даңкы чыккан. Анын күбөсү катары колодон жасалган бетинде жазуусу бар идиштер табылган. Вандын өзүн «Асмандын уулу» - дешип, анын мамлекетин – «асман алдындагы өлкө»- деп аташкан. Ал өлкөдө жер вандын менчиги эсептелген. Б.з.ч. VIII к. Чжоу мамлекетин көчмөндөр талкалап, кийинки мезгилдерде башкы орунга улам бир падышалык келин-кеткен күрөш жүргөн. Акыры (Б.з.ч. 7-5 кк) алардын ичинен чоңураак Цзинь падышачылыгы үстөмдүк кылат. Тарыхта бул мезгил «Чуньцю» (« жаз жана күз») доору деген ат менен белгилүү. Цзинь мамлекетинин кулашы менен «Падышачылыктардын күрөшү» мезгили өкүм сүргөн. Б.з.ч. VI кылымда кийинки мезгилдерде кытайлыктар өтө урматтап сүйгөн даанышман Конфуций жашаган. Анын « асыл адам » жөнүндөгү, улууларды урматтоо, жупунулук, билимдин баалуулугу, өкүмдарга үй-бүлө башчысындай мамиле кылуу жөнүндөгү насааттары

Кытайда адамдар ортосунда, үй-бүлөдөгү, мамлекет ичиндеги өз ара мамиленин идеалы* болуп калды. Шан Ян падышасы өлкөнүн элин «ондуктар» жана «бештиктерге» бөлүп, алардын мүчөлөрү бири-бири үчүн милдеткер болгон система түзгөн. Б.з.ч. 221ж. Цинь падышачылыгы башка коңшуларын баш ийдирип, Цинь империясын түзөт. Анын падышасы Цинь Шихуанди гунндар менен кармашып, коргонуу максатында өлкөнүн түндүгүн Улуу Кытай сепили менен тосуп салган. Ал сепил негизинен Б.з.ч. 213жылга курулуп бүткөн. Аскер башчы Мэн Тяньдын колундагы 300 миң жоокерден башка, бул сепилдин курулушуна такай жүз миндеген дыйкандар дагы тартылып турган. 14 жылдан кийин Циньдин ордуна Хань сулалеси келген. Анын гүлдөгөн мезгили император У-динин бийлиги учуруна дал келип, аны «алтын кылым» деп атап алышкан. У-ди негизинен билимдүү аткаминерлерге таянган, аларды Конфуцийдин акылмандыгына окутуу үчүн борбор шаар Чаньанда (азыркы Сиан) жогорку мектеп ачтырган. Бул империя Рим империясы менен Парфияга салыштыра тургандай өз мезгилинин өтө күчтүү державаларынан болгон. Б.з.ч. 1-чи к. аягында Хань империясы кыйроого тушугуп, Чыгыш Хань империясынын жок болушу «сары жоолукчандардын» көтөрүлүшүнө (184ж.) туура келет. Ушул окуя адатта кытай тарыхынын байыркы мезгилинин аякталышы катары эсептелет. Кытайдын байыркы тарыхында кытай цивилизациясы менен маданиятынын башаты – философия, адабият, искусство өнүккөн. Эң байыркы кытай поэзиясы «ырлар китебинде» («Шицзин») топтолуп, анда элдик лирикалык ырлар, храм ырлары, андан башка өкүмдарларга арналган гимндер жана одалар*, алардын согуштук эрдигин жана тойлорун, атагын даңктаган ырлар киргизилген. Көптөгөн байыркы кытай мифтери жана жомоктору «Тоолор жана деңиздер китебинде» топтолгон. Хань мезгилинде (Б.з.ч. 11к. аягы – 1к. башы) өзүнүн, азыркы күндө дагы Байыркы Кытай тарыхы боюнча теңдешти жок булак болуп калган, «Тарыхый жазмалар» деген атактуу эмгегин жараткан тарыхчы Сыма Цянь жашаган. Б.з.ч. 11к. «Тогуз китептен турган математика» трактаты түзүлүп, анда: бөлчөктөр менен иштөө, Пифагордун теоремасы, теңдештерди чечмелөө ж.б. көптөгөн түшүндүрмөлөр берилген. Байыркы Кытай астрономдору күндүн жыл эсебинин узактыгын так эсептеп

чыгышып, календарь түзүшкөн; аларга жүздөгөн жылдыздар жана топ жылдыздар белгилүү болгон; планеталардын айланып чыгуу убактысын аныкташкан. Кытай медицинасында Б.з.ч. 1У-111 кк. ийне менен дарылоону колдонушуп, дарыгерлер ар түрдүү ооруларга каршы пайдаланылуучу жүздөгөн дарыларды билишкен.

БАЙ ЯНЬ-ХУ, Мухаммед Аньюб Бай Су (1840-82) - 1862-77 жылдардагы дунган көтөрүлүшүнүн жетекчилеринин бири. Ал "Янь-Ху" ("Тайманбас жолборс") деген лакап атын, дунган элинин Цин династиясынын зомбулугуна каршы күрөшүнө активдүү катышкандыгы жана жетекчилик кылганы үчүн алган. Көтөрүлүш жеңилген соң Б.Я.-Ху дунган калкынын бир бөлүгүн Россияга баштап келген. Ал адегенде Кара-Коңузда (дунганча-иньпань, азыркы Жамбыл обл., Кордой р-ну) турган. 1880 ж-дын башында Пишпекке көчүп келип, 1882-ж. 26 июлда ошо жерде каза болгон. Б.Яю-Ху дунган элинин тарыхына улуттук баатыр, Кытайдагы Цинь зомбулугуна каршы элдешпес күрөшчү катары кирди.

БАКЕНА – суу үстүндөгү калкыма белги.

БАЛАНС – өлкөнүн тышка чыгарган жана киргизилген товарларынын өз ара катышы

БАЛЛИСТИКАЛЫК РАКЕТА - башкарылып алыска учуучу ракета.

БАЛЬФУР ДЕКЛАРАЦИЯСЫ (1917) – УлууБританиянын тышкы иштер министри Ж.Бальфурдун ысмынан аталган. Анда УлууБританиянын өкмөтү Палестинада «жөөт (еврей) элинин улуттук очогун» түзүүгө жардам берүүгө даяр экендигин билдирген. Кийин бул декларация Франция жана АКШ тарабынан таанылып, Севр тынчтык келишиминин шарттарына киргизилген. Биринчи дүйнөлүк согуштун жыйынтыгында Палестинаны башкарууга мандат алуу менен Британия Б. д-н ишке ашырууга жана Палестинага башка өлкөлөрдөн жөөт калкынын көчүп келүүсүн колдоого аракеттенген. Бул аракет Палестина аймагында

Израиль мамлекетинин түзүлүшү (1948) менен аяктады. Бирок бул декларация палестиналык арабдардын нааразычылыгын пайда кылып, жөөттөр менен арабдардын ортосунда кагылышууларга алып келген жана бүгүнкү күнгө чейин чечилбей келаткан араб-израил чыр-чатактарына негиз салган.

БАНГЛАДЕШ – Түштүк Азиядагы мамлекет. 1948ж. чейин Бангладештин аймагы Британиялык Индиянын курамында болгон. Көз карандысыздыгы колго тийген учурда Индостан экиге бөлүнүп калган : Индия жана мусулмандар өлкөсү Пакистан. Пакистан өзү дагы батыш жана чыгыш болуп эки бөлүктөн турган. Чыгыш бөлүгү Чыгыш Бенгалия (азыркы Бангладеш) деп аталган. 1973ж. өз алдынча Бангладеш Элдик Республикасы жарыяланат. Анын саясаты СССР жана Индия менен жакын болуп, бирок эң жарды жана мезгил-мезгили менен аскердик төңкөрүш тынчылпаган кооптуу өлкөгө айланган. 1976ж. Бангладеш исламдык мамлекет аталган. 1977 жылдан өлкөнүн президенттигине З. Рахман келет. Анын саясаты экономикада жеке секторду өнүктүрүү, чет элден инвестиция тартууга багытталган. Саясий жактан ал жарандык башкарууга жана көп партиялуулукка багыт алган. 1991ж. шайлоодо улутчул катары сыпатталган Х. Рахман жеңип чыккан, ал эми М. Рахмандын кызы Х. Вазед оппозициянын лидери болуп туруп, 1996ж. бийликке келген жана социалдык багыттагы динден четтеген саясат жүргүзүп келген. Учурда Бангладеш Элдик республикасы, аянты-144 миң чарчы км, калкы-156 млн адам (2011).

БАНДАРANAИКЕ Сиримаво, Р а т в а т т е Д и а с (17.02.1916-10.10.2000) – Шри-Ланканын (1972ж. чейин Цейлон) мамлекеттик жана саясий ишмери. Күйөөсү С.Бандаранаике өлтүрүлгөндөн кийин (1959) Эркиндик партиясын жетектеп калган. Бир нече жолу өлкөнүн премьер-министри 1960-65; 1970-77; 1994-2000) болгон. Б. мындай жогорку кызматты ээлеген дүйнөдөгү алгачкы аял болуп саналат. Тышкы саясатта тынчтыкта жанаша жашоо жана эч кандай саясий блокторго кошулбоо, Инди океан бассейнинде жайгашкан согуштук базаларды жоюу саясатын жүргүзгөн. Ички саясатта улуттук экономиканын мамлекеттик секторун өнүктүрүү, мунай өндүрүүчү чет элдик компанияларды жана жеке менчик

плантацияларды улутташтырууну, буддизмге мамлекеттик дин статусун берүүнү колдогон. Анын тушунда Шри-Ланка Ш е р и к т е ш т и к т и н курамындагы доминиондон демократиялык социалисттик буддалык республикага айланган. 1977ж. шайлоодо анын партиясы жеңилип, 1980ж. Б. парламенттен чыгарылып, жарандык укуктарынан ажыратылган. 1980ж. аягында кайрадан саясий ишмердүүлүгүн улантып, 1994ж. кызы Ч. Кумаратунгинин президент болуп шайланышы менен кайрадан премьер-министрликке дайындалган. 2000ж. ден-соолугуна байланыштуу отставкага кеткен.

БАНДУНГ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ (1955) – Азия жана Африканын 29 өлкөсүнүн катышуусу менен Бандунгда (Индонезия) 1955ж. 14-18- апрелде өткөн. Б.к-н чакыруу жөнүндө Индия, Бирма, Индонезия, Пакистан жана Цейлондун премьер-министрлеринин Коломбодо өткөн кеңешмесинде (1954ж.апрель) макулдашылган. Алардан тышкары конференцияга : Ооганстан, Камбожа, Кытай, Египет, Эфиопия, Алтын Жээк, Иран, Ирак, Япония, Иордания, Лаос, Ливан, Либерия, Ливия, Непал, Филиппин, Сауд Аравиясы, Судан, Сирия, Таиланд, Туркия, Вьетнам Демократиялык Республикасы, Түштүк Вьетнам, Йемен катышкан. Б.к-н катышуучулары колониализмди, расалык сегрегацияны жана дискриминацияны айыптап, Камбожа, Цейлон, Япония, Иордания, Лаос, Ливия, Непал жана Бириккен Вьетнамды БУУга кабыл алуу өтүнүчү жана Коопсуздук Кеңештин убактылуу мүчөлөрүнүн ордун бөлүштүргөндө Азия жана Африка өлкөлөрүнүн өкүлдөрүнө карата географиялык принципти туура колдонуу тууралуу Коопсуздук Кейешине кайрылган. Б.к. өлкөлөрдү экономикалык жана маданий кызматташтыкка, куралсызданууга, өзөктүк (атомдук) жана термоядролук куралдарды чыгарууга, сыноого жана колдонууга тыюу салууга; бардык талаш-тартыш маселелерди тынчтык жол менен жөнгө салууга чакырган. Б.к. Азия, Африка элдеринин улуттук аң-сезимин өстүрүүгө, улуттук-боштондук кыймылынын өөрчүшүнө жардам берген.

БАНК – акча чыгаруучу, акча каражаттарын сактоочу, төлөм проценти бар акчалай жана товар түрүндө карыз берүүчү, акча

алмаштыруучу, адамдардын, фирмалардын акча операцияларын тескеген, баалуу кагаздарды сатып алуучу жана сатуучу, өлкөгө, мамлекеттик органдарга, ишканаларга жана мекемелерге, калкка, башка банктарга кызмат көрсөтүүчү кредиттик - финансылык уюм, мекеме. М.: Борбордук банк, коммерциялык банк, адистештирилген: инвестициялык, сактык, ипотекалык, инновациялык банктар.

БАНКРОТ -1) карызын төлөөгө кудуретсиз тарап; 2) көбүнчө коом ичинде иши ордуна чыкпай четтеп калган адам.

БАСМАЧЫЛЫК – Орто Азияда 1917-1926жж. кеңеш бийлигине каршы болгон куралдуу кыймыл. Орто Азиянын диний жана саясий лидерлери панисламизм жана пантуркизм идеясын жетекчиликке алышып, 1917ж. башында Эргеш корбашы болгон алгачкы басмачылар отрядын түзүшкөн. Алар Кокон автономиясын жарыялашат. Аскердик бөлүктөргө, азык-түлүк кампаларына, темир жолдорго күтүүсүз кол салуу ыкмасы өзүнүн жемишин берип, 1919ж. күзүндө басмачы отряддары Ферганага келип жеткен. Бирок, алар 1920ж. мартында башында М.В.Фрунзе турган Түркстан фронтунун аскерлери тарабынан талкаланат. Ошол эле жылдын жайында Бухара эмираты дагы жеңилүүгө дуушар болгон. 1921ж. октябрда бул аймакка Туркиянын мурдагы аскер министри Энвер-паша басмачыларга көмөктөшүү максаты менен келген. 1922жылга Фергана менен Хорезмдеги басмачылар тобу жок кылынган. Калдыктары Ооганстан, Иран, Кытайга ооп, 1930-жылдарга чейин ошол жактан кол салууларын улантышкан.

БАРРЕЛЬ-англиялык өлчөө системасындагы суюктук заттардын сыйымдуулугунун жана көлөмүнүн бирдиги. М.: АКШда 1-баррель 158,988 куб дм ге барабар.

БАТАЛЬОН (итал. отряд) - полктун же бригаданын бөлүкчөсү. Ал 3-4 ротадан жана алты взводдон (байланыш, чалгындоо ж.б.) турат. Өз алдынча (автомобиль ж.б.) бөлүк катары эсептелип, бирикменин курамына кирген батальондор да болот.

БАТАРЕЯ (фр. - согуу) - артиллериялык дивизиондун (полктун) негизги аткылоочу жана тактикалык бөлүкчөсү. Батарея 2-3 аткыч взводдон, башкаруу взводунан (бөлүкчөдөн) турат. Анда 2-6 замбирек (миномет, реактивдуу артиллериянын аскердик машинасы же танкага каршы башкарылма ракета) болот.

БАХАИЗМ, б е х а и з м – диндик-саясий агым. Шииттик исламдан келип чыккан. XIXк. 40-жылдарында Иранда Мирза Хусейин Али Нури (1817-1892) тарабынан негизделген. Ал өзүн Баха-Улла (Кудайдын нуру) деп жарыялап, пайгамбарлардын тогузунчусумун (Кришна, Авраам,Заратуштра,Моисей, Будда, Иисус-Христос, Мухаммедден) кийинкисимин жана бабиддер кыймылынын негиздөөчүсүмүн деп эсептеген. Аны жолдоочуларды бахаисттер деп аташат. Б-дин диний окуусу исламдын (бабизм формасындагы) жана христианчылыктын догмалык эрежелеринин синтези, ошондой эле зороастризмдин, буддизмдин, кришнаизмдин, конфуцианчылыктын жана даосизмдин айрым догмаларын кабыл алган. Алардын пикири боюнча бардык диндер жалпы идеяны камтыйт жана кудайга алып барат, бирок ага жетиш үчүн дүйнөлүк диндер Б-ге биригиши зарыл. Адегенде аларды жок жышаандардан; керексиз ырым-жырымдардан тазалаш керек- деген идеяны айтат. Мында христианчылыктын үчилтик догмалары жана Иисус Христостун касиеттери таптакыр четке кагылат. Алар кудай шайтандарды жаратышы мүмкүн эмес, ошондуктан кара ниет, арамдыктын болушу жакшылыктын жоктугу деп эсептешкен. Коркунучтуу Сотко жана өлгөндөрдүн кайра тирилишине ишенет, бирок Иисус Христостун кайра тирилгендигин жана анын экинчи келишин, ошондой эле Библия жөнүндөгү христиандык догматтарга, жазыксыз бойго бүтүүнү жана күнөөдөн арылууну таанышат. Исламдын көп жоболору, мусулманчылыктын беш парзы : бир кудайга сыйынуу, намаз окуу, орозо кармоо, саадака-зекет берүү, ажыга баруу – четке кагылат. Бахаисттер дин илимге каршы турбашы керек жана адам эволюциялык процесс аркылуу, жер табигый жол менен пайда деп далилдөөгө аракеттенишет. Дүйнө жүзүндө 6 млндой бахаисттер бар, алардын борборлору 200дөн ашык өлкөлөрдө жайгашкан. Басымдуу көпчүлүгү Индияда,

ошондой эле Иран, Вьетнам, Филиппин, Өзбекстан, Пакистан, аз сандагы тарапкерлери Кыргызстанда дагы бар.

БЕЛОВЕЖ КЕЛИШИМИ 1991ж. – СССРдин кыйрашына жана КМШнын түзүлүшүнө алып келген үч союздук республикалардын жетекчилери тарабынан кол коюлган документ. Ага чейин СССРдин жетекчилиги саясий системаны реформалап, «Борбор менен Республикалардын» мамилелеринин формасын өзгөртүп түзүү аракетин көрүп жаткан. Бирок улуттук республикалардын каймактары (элита) көз карандысыз мамлекеттерин түзүү багытын алышкан. Ошондой кырдаалда 1991ж. 8 декабрында Беловеж токоюнда (Белоруссия) БССРинин Жогорку Кеңешинин төрагасы С.С.Шушкевич, УССРинин президенти М.Кравчук жана РСФСРдин президенти Б.Ельцин келишимге кол коюшуп, СССРдин таркатылышын жана Көзкарандысыз Мамлекеттердин Шериктештигинин түзүлүшүн шардана кылышкан. Ошол эле жылдын 21 декабрында бул чечим Алма-Ата шаарында 8 республиканын жетекчилери кол койгон келишим менен бекемделген. 25 декабрда СССРдин президенти М.Горбачев кызматынан чегинип, 26 декабрда СССРдин Жогорку Кеңеши СССРдин таркашын моюнга алган.

БЕН БЕЛЛА Ахмед (25.12.1916) – Алжирдин мамлекеттик жана саясий ишмери. 2-дүйнөлүк согуш жылдарында француздук армиянын катарында кызмат өтөгөн. 1947жылдан француздук колониализмге каршы улуттук-боштондук кыймылдын жашыруун «атайын аскердик уюмун» жетектеген. Революцияга үгүттөгөндүгү үчүн 1950ж. француздар тарабынан камакка алынып, 1852ж. Египетке качкан. Андан соң Алжирдин Улуттук боштондук фронтун (ор.ФНО) түзүп, Францияга каршы куралдуу көтөрүлүштү жетектеген. 1956ж. кайрадан кармалып, Францияга алынып келинген. Э в и а н макулдашуусунун шарты боюнча түрмөдөн бошотулуп (1962), Алжир көз каранды эместикке жетишкенден кийин, 1962-65жж. премьер-министр, 1963 жылдан Алжир Республикасынын тунгуч президенти борлгон. 1965ж. Бен Белланын өкмөтү полковник Хуари Бумедьен жетектеген аскердик

төңкөрүштүн натыйжасында кулатылып, ал 1979ж. чейин түрмөдө олтурган.

БЕН-ГУРИОН Давид (16.10.1886 – 01.12.1973) – Израиль мамлекетин түптөгөндөрдүн бири, Израилдин алгачкы премьер-министри (1948-1953, 1955-1963). Польшада төрөлгөн, 1906ж. Палестинага эмиграцияга кеткен, 1907ж. «Сион жумушчулары» деген аталыштагы социалисттик сионисттик партияга мүчө. 1935ж. Бүткүл дүйнөлүк сионисттик уюмдун аткаруу комитетинин төрагалыгына жана бир эле мезгилде Палестинага иммиграцияга баруучулар (алия) үчүн жер сатып берүү максатында акча топтоп берип турган жөөттөрдүн (еврейлер) агенттигинин башчылыгына шайланат. 1948-1949жылдары биринчи араб-израиль согушун жетектеп турган. Израилдин эң чоң кыскача МАПАЙ деген аталыштагы социал-демократиялык (Израилдин жумушчу партиясы) партиясынын негиздөөчүсү. Бен-Гурион башкарып турган жылдары Израиль – күчтүү мамлекеттик сектору бар, жөөт калкына көптөгөн социалдык жеңилдик ыроологон, коллективдүү өндүрүшкө негизделген айыл чарбалуу мамлекет катары калыптанган. 1970ж. парламентке депутаттыктан өз каалоосу менен кеткен.

БЕРБЕРЛЕР (өздөрүн а м а з и ч , а м а х а ч деп аташат) – Түндүк Африканын (Марокко, Алжир, Тунис) жергиликтүү калкы, ошондой эле Египет, Ливия, Мавритания, Мали, Нигер, Нигерия ж.б. өлкөлөрүндө жашаган элдердин тобу. Жалпы саны 30 млндой киши. Бербер тилинин диалектисинде жана басымдуу көпчүлүгү араб тилинде сүйлөшөт. Дини мусулман-суннит, ошондой эле харижит, иудаисттер жана христиандар да бар. Б. уруусунун негизги топтору : тамазигт, риф, шлах, туарег, кабил ж.б.. Б. – түндүк Африканын байыркы калкы. Алардын ата-бабалары жөнүндө техену деген аталыш менен б.з.ч. 4-миң жылдыктын аягына таандык Египет жазмаларында 1-чи жолу эскерилет. Кийинки египеттиктер аларды лебу же либу (мындан ливиялыктар деген аталыш пайда болгон) деп атай башташкан. Б. этноними Түндүк Африканы арабдар басып алгандан кийин (7-8кк.) белгилүү болгон. Арабдар алгач «бербер» терминин араб эмес, каапыр деген

мааниде пайдаланышкан. Арабдар басып алган соң, өзгөчө 11-12-чи кк. Б-ди арабдаштыруу жана исламдаштыруу саясаты жүргүзүлүп, алар араб маданиятын, каада-салтын, тилин, динин (ислам) кабыл алышкан. Азыркы мезгилде Б-дин көпчүлүгү отурукташкан. Негизинен дыйканчылык, мал чарбачылык менен кесип кылышып, таштан жана жыгачтан салынган үйлөрдө, көчмөндөр палаткачатырчаларда жашашат. Б-де туугандык-уруучулук сакталып калган. Урууну уруу башчысы башкарып, чарбалык жана ички-тышкы маселелерди аксакалдар кеңеши чечет.

БИЗНЕС -1)ишмердүүлүктүн ар кандай түрүнөн пайда алуу ыкмалары, пайда, киреше алуу үчүн кылынган аракет; 2)коммерция,соода.

БИРИККЕН АРАБ ЭМИРАТТАРЫ (БАЭ) - Араб жарым аралынын чыгыш бөлүгүндө, Перс жана Оман булуңунун жээгиндеги мамлекет. Буга келишимдик Омандын 7 княздыгы - Абу-Даби, Дубай, Шарджа, Умм-эль-Кайвайн, Аджман, Фуджайра жана Рас-эль-Хайма кирет. Аянты 83,6 миң чарчы км., Калкы 4,6млн, негизинен арабдар (90% дан көбү), мында перстер, белуждар да жашайт. Көпчүлүгү мусулман. Борбору -Абу-Даби шаары. Мамлекеттик тили-араб тили.

1892 ж. келишимге ылайык Улуу Британия бул территорияны өзүнө протекторат кылып, княздыктарды коргоо жана алардын тышкы саясатына кийлигишүү "жоопкерчилигин" өзүнө алган. Улуттук-боштондук кыймылдын өөрчүшүнөн улам, англиялык өкмөт "Суэцтен чыгышка карай" позициясын кайра карап чыгууга аргасыз болгон. Натыйжада Англия бул аймакта өз таасирин сактап калуу үчүн араб княздыктарынын федерациясын түзүү келишиминин долбоорун иштеп чыккан. Федерация 9 княздыктан (Бахрейн менен Катарды кошкондо) түзүлмөк эле. Бирок ал экөө кирүүдө баш тартып, өздөрүн көз каранды эмес мамлекет деп жарыялашкан. Кичинекей 7 княздык биригип, 1971 ж.декабрда көз каранды эмес мамлекет деп жарыяланган.

БАЭда ак сөөктөр менен динчилердин бийлиги, княздыктарды башкарган шейхтин колунда. Саясий партияларга жана уюмдарга тыюу салынган. Маанилүү табигый байлыгы - мунай (нефть)

(изилденген запасы 2 млрд.т. дан ашык). Айылдык райондордо оазистик дыйканчылык (курма, жүзүм ж.б. жемиш, жашылча, дан эгиндери, тамекичилик, пахтачылык) жана көчмөн мал чарбачылыгы (төө асыроо) өнүккөн. Айдоо жердин аянты өлкөнүн территориясынын 7%нан ашпайт. Айыл чарбасы калктын тамакашка муктаждыгын толук камсыз кыла албайт (жемиш, жашылча Иран менен Индиядан келет). Балык кармоочулук жана акак алуу өнүккөн. Өнөр жайынан чакан ишканалар (металл буюмдарын чыгаруу, жыгач иштетүү, тамеки фабрикасы ж.б.) жана кол өнөрчүлүк ишканалар (алтындан жана күмүштөн буюм жасоо, килем жана жүндөн кездеме токуу) бар.

БИРИККЕН УЛУТТАР - экинчи дүйнөлүк согуш (1939-45) мезгилинде антифашисттик коалицияга кирген жана 1945 ж. Бириккен Улуттар Уюмун (БУУ) түзгөн мамлекеттер.

БИРИККЕН УЛУТТАР УЮМУ (БУУ) – тынчтыкты, коопсуздукту сактап жана бекемдөөнү, эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү максатында түзүлгөн эл аралык уюм. БУУнун Уставына Сан – Францисскодо болуп өткөн учредителдик* конференциянын катышуучу мамлекеттери 26 июнь 1945ж. кол коюшуп, ал 24 октябрда 1945ж. күчүнө кирген. БУУнун курамында дүйнөнүн 193 өлкөсү бар. Негизги органдары: БУУнун Генералдык Ассамблеясы, БУУнун Коопсуздук кеңеши, Экономикалык жана Социалдык кеңеши, БУУнун опека* боюнча кеңеши, Эл аралык сот жана башында БУУнун генералдык секретары турган Секретариаты. БУУнун жана анын органдарынын официалдуу тилдери – англис, араб, испан, кытай, орус жана француз тилдери болуп эсептелет. Штаб – квартирасы Нью-Йорк шаарында жайгашкан. БУУнун негизги принциптери: бардык мүчөлөрүнүн суверендүү теңдиги, улуу державалардын бир пикирдүүлүгү, анын бардык мүчөлөрүнүн өз милдеттенмелерин айныбай аткарышы, эл аралык талаш-тартыш маселелердин тынчтык жолу менен чечилиши. Уставдагы милдеттенмелерди таанып, так орундатууга милдеткер болгон, тынчтыкты каалаган өлкөлөр гана БУУга мүчө боло алат. БУУ согуштан кийин тынчтыкты сактоо жана мамлекеттер ортосундагы мамилелерди чыңдоо багытында бир топ

дурус чечим кабыл алды. Бирок, БУУнун иш тажрыйбасы көрсөткөндөй, анын ишинде олуттуу кемчиликтер да орун алып келе жатат. Көбүнчө АКШ баштаган Батыш өлкөлөрү өз кызыкчылыктарын таңуулап койгон учурлар кездеше калып жүрөт.

БУУнун Генералдык Ассамблеясы (ГА) - анын негизги органдарынын бири. Ага БУУнун бардык мүчө-мамлекеттери кирет. БУУнун мүчөлөрүнүн кезектүү жалпы чогулушу ар жылы сентябрь айынын 3-шейшембисинде башталат, кезексизин шартка жараша Коопсуздук Кеңешинин же анын көпчүлүк мүчөлөрүнүн талабы боюнча Генералдык секретарь чакырат. БУУнун Уставына ылайык ГА мамлекеттердин саясий, экономикалык жана маданий жактан өз ара кызматташуу, эл аралык тынчтык, коопсуздук маселелерин карайт ; тынчтыкты сактоо боюнча жалпы принциптерди иштеп чыгат ; БУУга жаңы мүчөлөрдү кабыл алат ; Коопсуздук Кеңешинин убактылуу мүчөлөрүн, Эл аралык Соттун, Экономикалык жана социалдык Кеңештин мүчөлөрүн шайлайт ; бюджет карайт жана бекитет ; БУУнун Ген.секретарын дайындайт.

БУУнун Коопсуздук Кеңеши (КК) - БУУнун негизги органдарынын бири жана дайыма иштөөчү туруктуу органы. Анын негизги милдеттери : эл аралык тынчтыкты сактоо, талаш-тартыштарды чырсыз чечүүгө көмөктөшүү жана агрессиячыл аракеттерди басууга чара көрүү. Анын 15 мүчөсү бар : бешөө туруктуу (Россия, Кытай, АКШ, Улуу Британия, Франция), ону убактылуу. Аларды 2 жылга Ген.Ассамблея шайлайт. Убактылуу мүчөлөрдүн жарымы 2 жолу удаа шайлана алат. КК кабыл алган чечим БУУнун бардык мүчөлөрү үчүн милдеттүү. БУУнун Уставынын 27-беренесине ылайык ККтин бардык маселелер боюнча чечими, анын жок дегенде 9 мүчөсү добуш берсе, ошондо да туруктуу мүчөлөрдүн бири да каршы болбосо кабыл алынат. Анткени ККнин туруктуу ичкөсү айрым маселеге карата в е т о укугуна ээ.

БУУ нун желеги астында көптөгөн эл аралык институттар иш жүргүзүп келет. Алсак. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму, Балдар кору, Дүйнөлүк банк, Эл аралык валюта кору, Бүткүл дүйнөлүк соода уюму, Эл аралык эмгек уюму, Мурдагы Югославия

боюнча эл аралык трибунал ж.б. Азыркы күнү БУУ ну реформалоо боюнча сөздөр көбөйүп бара жатат.

БИРИНЧИ ДҮЙНӨЛҮК СОГУШ (1914-1918) – Борбордук державалар (Германия, Австро-Венгрия, Осмон империясы жана Болгария) менен Антанта нын (Улуубритания, Франция, Россия, кийинчерээк Япония, Италия, Румыния, АКШ ж.б.; бардыгы 34 мамлекет) ортосундагы согуш. Б.д.с. европалык улуу державалардын «дүйнөнү кайрадан бөлүштүрүү» үчүн күрөшүнөн улам келип чыккан. XX-к. башында дүйнөдөгү ири державалардын ортосунда дүйнөнү бөлүштүрүү аяктаган. Колониялардын көпчүлүгүн Англия, Франция ээлеп алып, Германия, АКШ, Япония сыяктуу өнүгүп келе жаткан өлкөлөр жаңы рынок, арзан чийкизат булактары үчүн күрөш башташкан. Державалардын ортосундагы саясий-экономикалык, аймактык карама-каршылыктардын борбору Европада болгон, ошону менен катар согушка катышкан ар бир өлкө жаңы колонияларды жана таасир эгүү чөйрөлөрүн басып алууну көздөгөн. Ушундан улам бул мамлекеттер дүйнөнү кайрадан бөлүштүрүүгө аракеттенишет. Германия 1879ж. согуш блогун түзүүгө киришип, Австро-Венгрия менен согуштук өнөктөштүк түзгөн. 1882ж. ага Италия кошулуп, Францияга жана Россияга каршы Германия башында турган **Үчтүк өнөктөштүгү** уюшулган (1914ж. ага Осмон империясы, 1915ж. Болгария кошулуп, ал эми 1915ж. Италия өнөктөштүктөн чыккандыгына байланыштуу Төрттүктөр өнөктөштүгү болуп кайра түзүлгөн). Ал эми Англия, Франция жана Россия 1907ж. аларга каршы согуш коалициясы –

Антантага биригишкен. Германия Англия менен Францияны талкалоону жана алардын колонияларын тартып алууну, Россияны начарлатууну жана Европада өз үстөмдүгүн орнотууну көздөгөн. Австро-Венгрия Балкан жарым аралындагы өз таасирин кеңейтүүгө жана ага караган элдердин улуттук-боштондук кыймылын басууга умтулган. Англия башкы атаандашы Германияны талкалоо менен өзүнүн колониалдык үстөмдүгүн сактап калуу, Осмон империясынан Месопотамия менен Палестинаны тартып алуу, Египетте өзүнүн таасирин чындоону көздөгөн. Франция 1871ж. Германияга тарттырып жиберген Эльзас менен Лотарингияны

кайтарып алууну жана чегараны Рейнден ары жылдыруу менен Европа континентинде негизги ролду ойноону максат кылган. Россия Балкан жарым аралында жана Босфор менен Дарданелль кысыктарында контроль орнотуу, ошондой эле Германияны экономикалык жактан начарлатуу жана Австро-Венгриянын Балкандагы таасирин жоюну көздөгөн. 1914ж. Босниядагы австриялык-венгриялык аскерлердин машыгуусуна катышууга келген австрия-венгриялык тактынын мураскору Франц Фердинанддын 15 (28)-июнда Сараеводо серб улутчулу Гаврило Принцип тарабынан өлтүрүлүшү жаңы Балкан кризисине алып келген. Император Вилгельм II бул окуяны «сербдерди талкалоо» үчүн шылтоо катары пайдаланууну чечкен. Австрия-Венгрия Германиянын макулдугу менен Сербия өкмөтүнө оор шарттарды камтыган ультиматумду койгон. Сербдердин анын көпчүлүк шарттарын кабыл алгандыгына карабастан, 28 июлда Австрия-Венгрия Сербияга каршы согуш жарыялаган. Россия империясы Сербияга колдоо көрсөтүү үчүн өлкөдө жалпы аскердик мобилизацияны баштаган жана Германиянын жетекчилеринин Россиянын мындай кадамга баруусун токтотууну талап кылган ультиматумун четке каккан. 1 августта Германия Россияга каршы согуш баштаарын жар салган. 2 августта Германиянын аскерлери Люксембургду ээлеп, 3 августта Францияга согуш жарыялаган. Немис аскерлери Белгиянын аймагын басып алып, ал аркылуу Францияны көздөй жөнөгөн. Белгиянын бейтараптыгын сактоону талап кылуу менен УлууБритания 22 июлда (7 август) Германияга каршы согуш жарыялаган. Европалык державалар менен бирдикте алардын доминиондору жана колониялары да согушка тартылган. Августтун аягында Германияга каршы Япония согуш жарыялап, анын Ы.Чыгыштагы жана Тынч океандагы колонияларын ээлеп алган. Германиянын кысымы менен Осмон империясы Антантага каршы согуштук аракеттерди баштаган. Антанта тарабында Осмон империясына каршы англичандардын көзөмөлү астында келген Египет согушка аттанган. Ошентип августтун аягында бул согушка 33 мамлекет тартылып, дүйнөлүк согушка айланган. 1917ж. 6 апрелинде Германияга каршы АКШ, кийинчерээк Латын Америкасынын 14 мамлекети, Кытай, Сиам жана Либерия согуш жарыялайт. Февраль революциясынын натыйжасында Россияда

падышалык бийлик кулатылып, 1918ж. 3 мартта Россия Германия менен сепараттык Брест тынчтык келишимине кол койгон. Б.д.с. Антанта өнөктөштүгүнүн жеңиши менен аяктады. Жалпысынан Антанта жана анын өнөктөштөрү адам жана материалдык байлыктары боюнча Германия менен Австрия-Венгрияга салыштырмалуу бир топ артыкчылык кылган. Согуштун башталышында эле Антанта 11 млн аскерге ээ болсо, Германия менен Австрия-Венгрия 6,1 млн аскерге ээ эле. 1918ж. 29 сентябрда Болгария, 30 октябрда Осмон империясы, 3 ноябрда Австрия-Венгрия, 11 ноябрда Германия капитуляцияланган. 3 ноябрда Германияда башталган моряктардын көтөрүлүшү революция менен аяктап, кайзер өлкөнү таштап чыгып кетти жана Германия республика болуп жарыяланган. Б.д.с-тун жүрүшүндө согушуп жаткан тараптар 74 млн кишини согушка мобилизациялаган. Европалык державалар тарабынан башталган согушка 33 мамлекет катышып, 10 млнго жакын киши курман, 20 млнго жакыны жарадар болгон. Согуштук чыгымдар 266 млрд долларды түзгөн. Дүйнөлүк согуштун жыйынтыгында Россия, Германия, Австрия-Венгрия жана Осмон империялары кыйрап жок болгон. Б.д.с-тун жыйынтыгын чыгарган жана анда жеңилген өлкөлөр менен тынчтык келишимдердин шарттарын иштеп чыгууга чакырылган П а р и ж тынчтык конференциясынын жүрүшүндө Антанта өлкөлөрү менен Германия (Версаль), Австрия (Сен-Жермен), Венгрия (Трианон), Болгария (Нейи), Туркия (Севр) мамлекеттеринин ортосундагы тынчтык келишимдерге кол коюлган. 1914 ж. башталган Б.д.с-ка Россиянын катышуусу анын курамындагы элдерге, анын ичинен кыргыздарга да бир топ кыйынчылыктарды жараткан. Кыргыздар да башка элдер менен катар эле акча, кийим-кече, аттарды жөнөтүп турууга милдеттендирилген. 1916ж. 25 июнда император Николай IIнин Волга бою, Чыгыш Сибир, Түркстан жана Казакстандан 19дан 43 жашка чейинки курактагы эркектерди согушуп жаткан Россиянын оорук иштерине мобилизациялоо тууралуу жарлыгы жарыяланат. Түркстан крайы боюнча жалпысынан 200 470 киши, анын ичинен Жетисуу облусунан 43000, Фергана облусунан 51 233 киши оорук иштерине алынууга тийиш болгон. Бул жарлык жергиликтүү элдердин катуу нааразылыгын туудуруп, Россиянын

оторчул саясатына каршы элдик-боштондук кыймылдын башталышына алып келген.

БЛИЦКРИГ – чагылгандай тез согуш.

БЛОК – биргелешип аракет кылуу максаты менен мамлекеттер, саясий партиялар же уюмдар ортосунда түзүлгөн келишим.

БЛЮХЕР Василий Константинович (жашыруун аты Галин) (19.11.1890 – 09.11.1938) – советтик аскердик ишмер, Советтер Союзунун алгачкы маршалдарынын бирөө (1935). Ал революциялык мектепти Петербург, Москва, Мытища заводдорунда иштеп, андан башка бир нече жолу абактарда жатуу менен бүтүргөн. 1914-жылдан – 1-дүйнөлүк согуштун катышуучусу (кенже унтер-офицер, оор жаракат алган, эки Георгиев ордени жана медалдар менен сыйланган). 1916ж. РСДРП (б) нын мүчөсү. Самарада кеңеш бийлигин орнотууга катышып, Дутовдун аскерлерине жана ак чехтерге каршы согушкан аскерлерге командачылык кылган. 1920ж. октябрынан Крым фронтунда согушкан. РСФСРда биринчи болуп (1918) Кызыл Туу орденин алган. 1921-1922жж Блюхер согуш министри, Ыраакы Чыгыш республикасынын элдик-революциялык армиясынын башкы командачысы. 1924-1927жж. Кытайдын элдик-революциялык армиясындагы негизги аскерий кеңешчи. 1929 жылдан Кызыл Туулуу өзгөчө ыраакычыгыш армиясынын командачысы болуп туруп, 1938ж. Хасан көлүнүн жанындагы япондук агрессияга каршы кармашка жетекчилик кылган. Камакка алынып, Лефортово абагында тергөө учурунда каза болгон.

БЛОКАДА -1) жолдорду кесип, тосуп, бир пунктту курчап алуу; 2) бир мамлекетти экономика жана саясий жагынан обочолонтуу максаты менен байланышты үзүү.

БОЙКОТ – айрым адамдар, уюм же мамлекет тарабынан өз ара мамилени токтотуп салуу, бул – саясий жана экономикалык күрөш жүргүзүүнүн бир ыгы.

БОРБОРДУК КЕЛИШИМ УЮМУ (СЕНТО) – АКШ жана Англиянын демилгеси менен 24-февраль 1955 жылы түзүлгөн саясий – аскердик блок. Ага жогоруда аталган Англиядан башка дагы – Туркия, Ирак, Пакистан жана Иран өлкөлөрү кирген. Бирок, 1959 ж. анын курамынан Ирак, ал эми 1979 ж. Иран менен Пакистан чыгып кеткендигине байланыштуу өз жашоосун токтоткон.

БРОКЕР (англ. - далдалчы, ортомчу, маклер, баа коюучу) - кардардын эсебинен жана анын тапшырмасы боюнча алыш-бериш иштерин аткаруучу. Товарлар менен баалуу кагаздарды сатып алуучулар менен сатуучулардын ортосунда далдалчы болуп, ошол кызматы үчүн белгилүү пайда таап, сыйлык алган ортомчу. Брокерлер белгилүү бир тармактар боюнча адистешип, ошол багыттагы баалар, түзүлгөн бүтүмдөр, ж.б. жөнүндө кеңири маалыматтарга ээ болуп турат. Кардарларды сатуучулар менен жолуктуруп, жакындаштыруу жана аларга макулдашып бир пикирге келишине жардам берүү брокердин негизги иш-кызматы катары эсептелет. Брокерди ким чакырса, анын акысын ошол жак төлөйт. Брокерде камдалган товар болбойт жана бүтүмдөрдү каржылоого катышпайт, эч кандай тобокелчиликке барбайт.

БРОНЕНОСЕЦ – броня менен капталган согуш кемеси.

БРОНЯ – автомобиль, кеме, поезд жана башкаларды сыртынан каптоочу металлдан жасалган каптооч.

УРЖУАЗИЯ (фр. – шаардыктар) – соода, өнөр жай, наыялык-каржылык (кредиттик-финансылык) ж.б. ишкердүүлүктөн киреше алган, капиталга ээлик кылган коомдук тап. Б. өз алдынча тап катары салттуу (феодалдык) коомдун шартында пайда болуп, ХУ1-ХХ кылымдардагы революциялардын жана реформалардын жүрүшүндөгү коомдогу маанилүү саясий-экономикалык күчкө айланган. Кол өнөрчүлүктүн, товар өндүрүшүнүн жана сооданын өнүгүшүнүн натыйжасында шаар калкы тап катмарларына жиктелип, ХУ к. аягында шаар калкынын жогорку катмары – көпөстөр, банкирлер жана өнөр жай ишканаларынын ээлери Б. аталып калган. Б. прогрессчил тап катары индустриялык коомдун түптөлүшүнө, рынок экономикасынын, либералдык жана демократиялык баалуулуктардын бекемделишине түрткү берген.

ХУ1-ХУ111 к-дагы Нидерланддагы, Англиядагы, Франциядагы революциялардын натыйжасында бул мамлекеттерде Б-нын бийлиги орногон. Социалисттик режим орнотулган өлкөлөрдө Б. тап катары жоюлган. Учурда алардын айрымдарында рынок экономикасынын жана жарандык коомдун калыптануусуна байланыштуу ишкерлердин жана менчик ээлеринин социалдык катмары кайрадан жаралууда.

БӨЛҮП - ЖАРЫП, БАШКАРА БЕР("разделяй и властвуй") - Байыркы Римдин башкаруучулары жана кол башчылары, басып алган жана баш ийдирип алган элдерди кыңк эттирбей башкаруу үчүн колдонушкан эреже. Бул саясатты кийин Англия, Испания, Португалия, Нидерланддар ж.б. колониалдык державалар өздөрү ээлеп алган аймактарда өтө мыкаачылык менен колдонушкан. Азыркы шартта дагы бул принципти ири державалар өздөрүнүн таасирин башка өлкөлөр жана элдерге жайылтуу же сактап калуу үчүн кеңири пайдаланышат.

БРИГАДА - кургактагы аскерлерде бир нече батальондон (дивизиядан) же полктон жана атайын аскер бөлүктөрүнөн турган бирикме. Бригада: мото аткычтар, танкалык, артиллериялык жана башкалар болуп бөлүнөт. Аскер - Деңиз флотунда бригада бир класстагы кемелердин кошулмасы. Бригаданын өз алдынча же дивизиянын, корпусун курамына кирген түрү да болот.

БРИТАНИЯ ИМПЕРИЯСЫ - Англиянын деңиздин аркы жагындагы колониалдык ээликтери. Бул термин 1870-жылдардын орто ченинде пайда болгон. Х1Хк. баш ченинде Британияга Канада, Ньюфаундленд, Вест-Индия, Австралия, Африканын батышындагы жерлер, Индиянын бир бөлүгү караган. Наполеондук согуш учурунда Мальта жана Цейлон аралдары, Кап колониясы ж.б. каратылган. Х1Хк. Улуубритания өзүнүн ээлигин кеңейтүү максатында жаңы аракеттерди көргөн. 1850-жылдарга Индияны толук каратып алуу аяктаган, ал эми кылымдын экинчи жарымында Британия Африкадагы, Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштагы, Азиядагы өзүнүн ордун бекемдөөгө жетишкен. Х1Хк. аягында Улуубританиянын колониалдык ээликтери жер шарынын бештен

бир бөлүгүн камтыган. Колонияларга өзүнүн товарын сатып, өзүнүн өнөр жайына керектүү чийкизат өндүрүлгөн, андан башка колониялардан алтын, күмүш, бриллиант, азык-түлүк ташылып турган. Өз мекенинде жумуш таба албаган англичандар колонияларга көчүп кетип жаткан, ал эми дворяндардын балдары үчүн ал жакта жогорку даражадагы кызмат табуу мүмкүнчүлүгү болгон. Колониялар жер которуп барган (көпчүлүгү Британиядан баргандар) жана жер которуучулары жок (калктын көпчүлүгү жергиликтүүлөр) болуп экиге бөлүнгөн. Узакка созулган күрөштүн акыбети кайтып 1-дүйнөлүк согуштун башталган учуруна жер которуучулары көп колонияларга (Канада, Австралия, Жаңы Зеландия жана Түштүк Африка) өзүн-өзү башкаруу укугу берилип, доминион аталып калышкан. 1931ж. Вестминстер статутуна ылайык – британиялык колонияларды (доминиондорду) бириктирген – Улуттардын Британиялык Ынтымактыгы түзүлгөн. 1948ж. бул ынтымактыкка өз көз карандысыздыгына ээ болгон Индия менен Пакистан кошулат. 1950-1960-жылдар аралыгында бул ынтымактыкка Улуубританиянын мурунку колонияларынын көпчүлүгү мүчө болуп, алардын жалпы саны 54кө жеткен. Алар мурунку метрополия менен салттуу байланыштарын жана экономикалык кооперацияны сактап, британиянын монархын символикалык түрдө Ынтымактыктын башчысы катары таанышкан. Ынтымактыктын ишмердигин 1965ж. түзүлгөн Секретариат жөнгө салып турат.

БУДДИЗМ – Б.з.ч. У1-Укк. Байыркы Индияда жаралган дүйнөлүк диндердин бирөө. Негиздөөчүсү Будда Сиддхартха Гаутама. Борбордук жана Түштүк-Чыгыш Азияга, жарым-жартылай Орто Азия жана Сибирге тараган. Буддизмдин негизги маңызы нирвана менен өзүн куткаруу. Адам баласы азаптан, жапа чегүүдөн өзүн-өзү тыюу, сугалактыгын чектөө аркылуу тазаланат. Карманын (кылыгы үчүн жазалоо же сыйлоо) мыйзамына ылайык жарыкчылыктагы жашоо бул жапа чегүү, азап чегүү, бул адам өлгөндөн кийин дагы токтобойт, себеби адам «мурунку жашоодогу тагдырына жараша» башкача кейпнде (м.: кул, бай ж.б.) кайра жаралат. Буддизм дининде Будданын ыйыктыгы – анын эң жогорку сапатка – нирванага жетишкендигинде. Буддизм «жалган дүйнөнүн»

ырахатын жек көрөт, анын түбөлүктүү эмес экендигине ынанып, жашоонун чындыгына салкын (пассивдүү) мамиле тутунат. Тескерисинче турмуш чындыгына жигердүү (активдүү) мамиле кылгандар өлгөндөн кийинки жашоосунда дагы башкача кейпинде болсо да кыйноого дуушар болот. Адам өзүн-өзү кыйноодон куткаруунун Будда көрсөткөн жолу бул: адилет көз карашта болуу, адилеттикке умтулуу, туура сөз, жакшылыкка аракет жасоо, түз жашоо, сырттан адилеттик менен жайбаракат байкоо жүргүзүү жана ой жүгүртүү аркылуу нирванага түшүп – жарыкчылык жашоого кайдыгер, эч нерсеге кызыкчылыгы жок, топуктуу, токпейил болуу менен өлгөндөн кийин кайра жаралууга жол бербөө. Буддизмдин негизги багыттары – хинаяна жана махаяна. Хинаяна жарыкчылык турмуштан кечүүгө үндөйт. Ал эми махаяна тескерисинче бул дүйнөдө жашоого чакырып, жашоонун максатын башка адамдарды нравалык бийиктикке жана нирванага жетелеген – адамдардын даанышманы эсептелген бодхисаттарды ыйык тутушкан. Буддизмдин бир агымы болгон – ламаизм Тибетке, Кытайга, Монголияга таркап, ал эми Непал, Индия, Россиянын айрым аймактарына (XVI-XVII кк. Бурятия, Калмыкия, Тува) да жайылган. Анда ритуалга (диний ырым-жырым), жергиликтүү кудайларга ишеним, шакирт өз устаты-ламага толук баш ийген тартиптер күчтүү. Буддисттик социалисттер Бирманы, Камбоджаны, Шри-Ланканы ж.б. өлкөлөрдү башкарып да турган. Буддисттик теократия (саясий бийлик дин кызматкерлеринин колунда болгон башкаруу формасы) Монголияда (Богдо Гэген УIII), Тибетте, Бутанда ж.б. бийлеп келген. Монголия, Кытай, Камбожада бийликке келген коммунисттер буддизмге каршы күрөш ачып, монахтар менен ламаларга репрессия жүргүзгөн. 1959ж. Тибеттеги буддисттик мамлекет жоюлуп, анын башындагы далай-лама Индияга качып кетүүгө мажбур болгон. Ал Далай-лама XIV 1989ж. Азиядагы өлкөлөрдөгү адам укугун коргогон ишмердиги үчүн Нобель сыйлыгына* татыктуу болгон. Буддисттик уюмдар, анын ичинде монастырлар демократиялык маданиятты таркатуу, коомдо социалдык компромисске чакыруучу, ошол эле учурда дүйнөлүк саякатчылардын борборлоруна айланып бара жатат. XXк. 2-жарымында чыгыштын руханий маданиятына болгон

европалыктардын кызыгуусу артып, буддизм дини дагы жайыла баштаганын байкоого болот.

БХУТТО Беназир (21.06.1956 - 27.12.2007) - Пакистандын саясий жана мамлекеттик ишмери. Пакистанда 1971-1977жж. премьер-министр болуп туруп, 1979ж. диктатор Зия-уль-Хактын буйругу менен өлтүрүлгөн З.А.Бхуттонун кызы. 1986ж. бозгунчулуктан өз өлкөсүнө кайтып келип, өзүнүн Пакистан Элдик партиясы менен шайлоого катышып, жеңип алган. Беназир Бхутто Пакистандагы аялдардан чыккан биринчи премьер-министр. Анын өкмөтү өзгөчө кырдаалды жоюп, кесиптик кошундардын ишмердигине уруксат берген жана саясий туткундарга азаттык жарыялаган. Тышкы саясатында өз өлкөсүнүн коңшу Индия менен мамилесин жөнгө салып, СССР менен кызматташууну жолго коюу, Ооган маселесин саясий жол менен чечүүнү жактаган. 1990ж. президент тарабынан кызматынан четтетилет. Кийинчерээк жемкордук (коррупция) менен күнөөлөнөт, күйөөсү да камакка алынган. 1993ж. Б.Бхуттонун партиясы шайлоодо кайрадан жеңип, өзү өкмөт башчылыгына экинчи ирет олтурат. Бирок, 1996ж. президент дагы бир жолу отставкага кетиргенден кийин. 1998ж. Лондонго эмиграцияга кетүүгө аргасыз болгон. 2007ж. октябрында өз өлкөсүнө кайтып келген Беназир Бхутто партиясын башкарууну колуна алып, кийинки жылдын башында өтө турган шайлоолорго катышууга кам көрөт. Ошол максаттагы калк менен жолугушуулардын учурунда 27-декабрда террористтин колунан мерт болгон.

БУХТА – деңиз же көлдөгү кичинекей булуң.

БҮТКҮЛ ДҮЙНӨЛҮК БАНК - 1945 ж. БУУ тарабынан түзүлгөн Эл аралык Кайра куруу жана Өнүктүрүү банкынын жалпыга белгилүү болуп калган аталышы. Бул банк БУУга мүчө өлкөлөргө - өндүрүшүн өнүктүрүү максатында, салынуучу капиталынын өлчөмүн көбөйтүүгө көмөк көрсөтүү, чет элден жеке инвестицияларды тартуу жана зарыл болгон учурларда өзүнүн корунун (фондунун) эсебинен карыз берүү аркылуу - алардын экономикалык өсүүсүнө жардам берүү максатында түзүлгөн.

Банктын штаб-квартирасы АКШ нын борбору Вашингтондун Колумбия округунда жайгашкан.

БҮТКҮЛ ДҮЙНӨЛҮК СООДА УЮМУ (БСУ) – 1955ж-га чейин Тарифтер жана соода боюнча генералдык макулдашуу деп аталып, 1986-1994жж. көп тараптуу соода сүйлөшүүлөрүнүн («ругвай раунду») натыйжасында кабыл алынган БСУну уюштуруу тууралуу макулдашуунун негизинде 1995ж. 1 январында түзүлгөн. Жайгашкан орду Женева. 2006ж. мүчө өлкөлөрдүн саны 147 болгон. БСУнун негизги максаты соода байланыштарын жөнгө салуунун көп тараптуу механизмин, өндүрүштүн өсүшүн, товар жана кызмат көрсөтүү соодаларын, чийкизат булактарын натыйжалуу пайдалануунун, айлана-чөйрөнү коргоонун негизинде эд аралык сооданы эркин кое берүү болуп саналат. БСУнун жетекчи органдары – министрлер конференциясы (эки жылда бир шайланат), генералдык кеңеш, талаш-тартыштарды жөнгө салуу боюнча комитет, соода саясаты боюнча комитет.

БЮДЖЕТ – мамлекеттин, мекеменин, ишкананын же айрым адамдын кирешелерин жана чыгашаларын белгилүү бир мөөнөткө алдын ала эсептеп чыгуу.

БЮРОКРАТИЯ (фр. бюро, канцелярия +грек. бийлик, үстөмдүк, чогултулган мааниси–канцеляриянын үстөмдүгү) -1) иерархиялык белгиси боюнча түзүлгөн башкаруу системасы, анда башкаруу органдарынын иши мекеменин кызыкчылыгын канааттандырууга гана багытталып, коомдун кызыкчылыгы экинчи катарда калат. 2) төрөчүлүк, массадан обочолонуп мекеме аркылуу гана башкаруу системасы. Өз милдетине кайдыгер кароочулук; массанын таламдарын эске албоочулук. Иштин формалдык гана жагын карап, анын негизги мазмунуна көңүл бурбоо.

В

ВАВИЛОНИЯ – Месопотомиянын түштүк бөлүгүндө (азыркы Ирактын аймагы) жайгашкан тарыхый аймак жана байыркы мамлекет. Б.з.ч. 2 миң жылдыктын башынан б.з.ч. 539ж. перстер тарабынан басып алынганга чейин өкүм сүргөн. Адегенде В-нын аймагы Шумер жана Аккад деп аталган. Кийинчерээк, мамлекеттин

маанилүү саясий, маданий жана чарбалык борборуна айланган Вавилон шаарынын аталышынан В. делип калган. Б.з.ч. XIX к-дын башына чейин В-ны Аккад падышалары, кийин Ура династиясынан чыккандар (б.з.ч.22 к-дын аягы-21 к) бийлеген. Б.з.ч. 1894ж. В-да аморит урууларынан чыккан жергиликтүү династия бийликке келип, анын көрүнүктүү өкүлү Хаммурапи (б.з.ч.1792-1750) бүткүл Месопотамияны бирдиктүү борборлошкон мамлекетке айландырган. Анын тушунда В. күчтүү мамлекетке айланып, Хаммурапи таланттуу администратор, реформатор жана мыйзамчы катары таанылган. Анын атынан чыгарылган мыйзам кодекстери ("Хаммурапинин мыйзамдары") – байыркы замандагы эң маанилүү юридикалык документ болуп саналат. Хаммурапинин мураскерлеринин мезгилинде В-да жикчилдик (сепаратисттик) кыймылдар күч алып, б.з.ч. 1595ж. Вавилонду хетт падышасы Мурсили I басып алат. Болжол менен 1518ж. хеттердин өнөктөштөрү, Орто Азиянын талааларынан келген көчмөн касситтер шаарды ээлеп, В-да жаңы династияны негиздешет. Касситтер династиясы мезгилинде В-нын экономикасы аздыр-көптүр өйдөлөгөн. Касситтер жана андан кийинки династиялар мезгилинде В-га сырткы душмандар (ассириялыктар, эламиттер) далай жолу басып кирген. Б.з.ч.729ж. Ассириянын падышасы Тиглатпаласар III В-га аскерлерин киргизип, Пулу деген ат менен өзүн В-нын падышасы деп жарыялаган. В-дагы ассириялык падышалардын башкаруу мезгили мамлекеттеги саясий-экономикалык туруксуздук менен белгилүү болгон. Б.з.ч. 7 к. Ассирия аскерлери В-ны эки жолу(689 жана 648) кыйраткан. Б.з.ч. 7к. Ортосунда Ассирияда түзүлгөн башаламандыктан пайдаланып, В-лыктар өзүнүн көз карандысыздыгын калыбына келтирүүгө аракеттенишкен. Ассириялыктарды өлкөдөн кууп чыгууда Набопаласар чоң роль ойногон. Чечүүчү салгылашууда В-лыктар жеңип чыгып, б.з.ч. 626ж. Набопаласарды падыша деп жарыялап, В-да жаңы династия түптөлөт. 626 жылдан Жаңы падышалыктын мезгили башталат. Кийинки падыша Навуходоносор IIнин тушунда В. Египетке жана анын азиялык өнөктөштөрүнө каршы ийгиликтүү согушкан. 586ж. Иерусалим талкаланып, Иудея падышалыгы В-нын провинциясына айланган. Набопаласар менен Навуходоносор IIнин тушунда В-нын экономикасы бир кыйла жогорулап, Вавилон

Алдыңқы Азиядагы негизги соода борборуна айланган. Навуходонсор ІІнин өлүмүнөн кийин В-да бир нече жолу сарай төңкөрүштөрү ишке ашырылган. В-нын акыркы падышасы Набонид болгон (556-539). Б.з.ч. 539ж. Персия падышасы Кир ІІ Вавилонду басып алгандан кийин, В. өз алдынча мамлекет катары жашоосун токтоткон.

ВАЛЮТА (итал.арзыймын –1) кандайдыр бир өлкөнүн акча бирдиги жана анын тиби (алтын, күмүш, кагаз акча); 2) чет мамлекеттердин акча белгилери, ошондой эле чет элдик акча чени (вексель, чек ж.б.) менен туюнтулуучу жана эл аралык эсеп - кысапта жүрүүчү насыя (кредит) жана төлөө документтери. 19-кылымга чейин күмүш В. же биметаллизм кеңири таралган. Мында акчанын ролун 2 металл - алтын жана күмүш аткарган. 19-кылымдын башында Англияда, 19-кылымдын 2-жарымынан башка капиталисттик өлкөлөрдө алтын В. жүрө баштаган. Туруктуу валюта – алтын же башка баалуу нерселер менен камсыз кылынган акча.

ВАЛЮТАЛЫК КУРС - ар өлкөнүн сатып алуу жөндөмдүүлүгү менен акча бирдигинин ортосундагы катышы. Сомдун валюталык курсу - башка өлкөнүн акча бирдигинде туюндурулган - сомдун баасы. Расмий валюталык курс - ошол мамлекеттин валюталык операцияларынын курсу боюнча ишке ашырылат.

ВАЛЮТАЛЫК РЕЗЕРВ -мамлекетке таандык акчалар, монеталар, чет өлкөлүк валюталар, ошондой эле чет өлкөлөрдүн банктарындагы ушул өлкөнүн акча каражаттары.

ВАРНАЛАР – Байыркы Индиядагы төрт сословиелер*: брахмандар, кшатрилер, вайшьюлер жана шудралар. Варна деген сөз өзү санскритте* «түс» дегенди туюндурат. Эң жогорку варна болуп эсептелген – брахмандарга ак түс берилип – ал тазалыкты, булганбагандыкты билдирген. Брахмандар жрецтердин* милдетин аткарышып, кудайлардын алдында элдин өкүлү катары көптөгөн ырым – жырымдарды жасашкан; байыркы аалымдыкты сактоочу, ыйык текстерди Веддерди эсинде сактап айтып беришкен. Көптөгөн

кылымдар бою кшатрий – жоокерлердин түсү кызыл түс болуп – ал отту, согушту, чечкиндүүлүктү жана энергияны* билдирип келген. Вайшьюлердин (дыйкандар, кол өнөрчүлөр, «эл») түсү - сары, жердин түсү деп билинген. Шудралардын (бирөөнүн эшигинде кызмат кылуучу) түсү - кара түс болуп, алар жогорку Варналардын өкүлдөрүнө кызмат кылуу милдетин аткарышкан. Брахмандар, кшатрилер, вайшьюлерден айырмаланып, шудралар байыркы индияны басып алган – арийлердин урпактары болушкан эмес. Андан башка жогорку тепкичтеги үч варналар «эки жолку төрөлгөндөр» деп аталышкан, себеби алар арий болуп «экинчи жолу төрөлүү» ырым – жырымын өткөрүшкөн. Өз варнасына тиешелүүлүгү укумдан – тукумга мурас катары өткөрүлгөн. Жогоруда аталгандардан башка калктын бир бөлүгү «кол тийбестер» тобуна киргизилген : аларга кол тийгизүүгө, алардын доошун угууга, ал гана эмес аларды тиктөөгө да тыюу салынган. Андай кадамга барган адам арам болду дегендикке барабар эле.

ВАРВАРЛАР - байыркы гректер менен римдиктер башка өлкөлөрдүн адамдарын ушинтип аташкан. Олдоксон, орой, маданиятсыз деген маанини түшүндүрөт.

ВАРШАВА КЕЛИШИМИ - бул 1955 жылы кол коюлган “Достук, өз ара кызматташуу жана жардамдашуу жөнүндөгү” келишимдин негизинде түзүлгөн саясий - аскердик блок. Бул уюмга мүчө болуп : Албания, Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, Румыния, СССР жана Чехославакия өлкөлөрү киришкен. Адегенде 1962ж. Албания андан бөлүнүп чыгып кеткен. Ал эми 1991ж. бул блок жашоосун токтоткон.

ВАССАЛ – көз каранды, башка бир адамдын же мамлекеттин кол алдында көз каранды болгон.

ВАХХАБИЗМ – ХУIIк. Аравияда жаралып мусулмандар дүйнөсүнө таркаган, «тазаланган, бурмаланбаган» исламды жактаган окуу. Анын негиздөөчүсү диний үгүтчү Мухаммед ибн Абд-аль-Вахаб (1703-1787). Анын окуусунун өзөгү бирден-бир жараткан-Кудай жалгыз өзү деген түшүнүк. Алла гана жашоонун булагы, ошондуктан бир кудайдын жалгыз өзү таазим кылууга,

сыйынууга татыктуу, бирок мусулмандар жаңылык киргизебиз деп, ар кайсы ыйыктарга ибадат-таат кыла беришип, бул негизден четтеп кетишкен деп эсептешет. Ваххабизм - ар кайсы ыйыктардын касиеттүүлүгүнө сыйынууну токтотууну көздөгөн агым. Коомдук саясий чөйрөдө социалдык шайкештикти орнотууга, бардык мусулмандарды тууганчылыкка, биримдикке үндөйт. XXк. ваххабизм Аравия жарым аралына жана Түндүк Африкага жайылган. Алардын негизги багыты Куранды так, таза кармануу, теократиялык мусулман монархиясын куруу, жашоодо эски үрп – адатты кармануу, жупуну жашоо. 1926ж. Бириккен Сауд Аравиясынын королу болгон Султан Абдел Азиз ваххабизмди мамлекеттик дин катары жарыялаган. Ваххабизмге жакын деп эсептелген бийлик Суданда жана Ооганстанда («талибдер») орногон. Сауд Аравиясынын каржылык жактан колдоосу менен ваххабиттик уюмдар Россияда дагы пайда болгон. Кавказдагы ваххабиттер – Дагестан менен Чеченстанда террордук аракеттерди уюштурууга жигердүү катышууда.

ВАШИНГТОН КОНФЕРЕНЦИЯСЫ (1921-22) - 1-дүйнөлүк согуштан кийин Ыраакы Чыгышта империалисттик өлкөлөрдүн ордун аныктаган конференция. 1921ж. 12 ноябрдан 1922-ж. 6 февралга чейин Вашингтондо өткөн. В.к-на АКШ, Улуу Британия, Кытай, Япония, Франция, Италия, Нидерланд, Бельгия жана Португалия катышкан. В. к-да кабыл алынган документтер: **Т о р т** державанын келишими (АКШ, Улуу Британия, Япония жана Франция). Ага 1921-ж. 13 декабрда кол коюлган. Келишим Тынч океаны менен Ы.Чыгыштагы элдердин улуттук-боштондук кыймылына каршы империалисттик күчтөрдү бириктирүү максатын көздөгөн. **Б е ш** державанын келишими (АКШ, Улуу Британия, Япония, Франция жана Италия). Анда деңиз куралдуу күчтөрүн чектөө маселеси каралган. Келишимге 1922ж. 6 февралда кол коюлган. Келишим АКШнын пайдасына чечилип, калган державаларды (бөтөнчө Англия менен Японияны) мурдагы артыкчылыгынан ажыраткан. **Т о г у з** державанын келишими (АКШ, Улуу Британия, Франция, Италия, Япония, Белгия, Нидерланд, Португалия жана Кытай). Келишимге катышкан өлкөлөр Кытайдын ички ишине кийлигишпей, соода-сатык

жүргүзүү жагынан бирдей мүмкүнчүлүктөн пайдаланууга макулдашкан. Бирок Кытай иш жүзүндө көз каранды, жарым колониалдык абалда кала берген. Келишимди АКШ өз атаандаштарын Кытайдан сүрүп чыгаруу үчүн пайдаланууга аракет жасаган. В. к-нын чечимдери 1-дүйнөлүк согуштан кийин Тынч океан менен Ы.Чыгышта империалисттик мамлекеттердин колониалдык ээликтерин жана таасир чөйрөсүн кайрадан бөлүштүрүүнү аяктаткан.

ВЕКСЕЛЬ - белгилүү бир мөөнөткө белгиленген суммадагы акчаны төлөө жөнүндөгү кагаз жүзүндө берилген карыздык милдеттенме.

ВЕКСЕЛДИ ДИСКОНТИРОВАЛОО (векселдердин эсеби) - алмашуу мөөнөтү башталганга чейин банктын векселдерди сатып алуусу. Векселдердин ээси алмашуу мөөнөтү башталганга чейин аларды банкка өткөрөт : банк пайызын кармап (эсептик ставкасын, дисконтун) калып, вексел боюнча милдеттенмедеги сумманы төлөп берет.

ВЕРМАХТ – фашисттик Германиянын куралдуу күчтөрүнүн аталышы.

ВЕРФ – кемелер курулуучу жана оңдолуучу жай.

ВЕРСАЛЬ ТЫНЧТЫК КЕЛИШИМИ (1919) -биринчи дүйнөлүк согуш аяктаганда 1919-ж. 28 июнда Версалда кол коюлган келишим. Ал согушта жеңгендер (АКШ, Англия, Франция, Италия, Япония, Бельгия, Боливия, Бразилия, Куба, Экуадор, Греция, Гватемала, Гаити, Хижаз, Гондурас, Либерия, Никарагуа, Панамам, Перу, Польша, Португалия, Румыния, Сербия - Хорват - Словен мамлекети, Сиам, Чехословакия, Уругвай) жана согушта жеңилген Германия ортосунда түзүлгөн. Германиянын колонияларын Англия, Бельгия, Япония бөлүп алган. Версаль системасы жеңгендер менен жеңилгендер арасында каршылыктарды тереңдетип, жеңген өлкөлөрдүн ичиндеги күрөштү ого бетер күчөткөн. Версаль

системасы 1921-22жж. Вашингтон конференциясынын чечимдери менен толукталган. Толук бойдон 1939ж. жоюлган.

ВЕТО (лат. тыюу салам) – 1) мамлекеттик укукта- мамлекеттик бийликтин бир органы (мамлекет башчысы) мамлекеттик башка органдын чечимин токтотуу же күчүнө киргизбей коюу (тыюу салуу) актысы. Парламент тарабынан кабыл алынган мыйзамдарга карата мамлекет башчысы – Президентке берилген veto укугу өзгөчө мааниге ээ. 2) БУУнун Коопсуздук Кеңешинин туруктуу мүчөлөрүнүн процедуралык эмес маселелер боюнча чечим кабыл алуу учурунда БУУнун уставында каралган бир добуштуулук принциби да veto укугу деп аталат.

ВЗВОД - бир нече (2-4) отделениеден, расчёттордон же экипаждардан турган аскер бөлүкчөсү. Ротанын (батареянын) курамына кирет.

ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ, Византия – Рим империясынын чыгыш бөлүгү. Ал 395ж. бөлүнүп, 1453ж. чейин жашап келген. Бул империянын аты грециялык Византия шаарынын аталышынан келип чыккан. Ал шаардын ордунда жаңы империянын борбору – Крнстантинополь пайда болгон. Тарыхта кечки антиктик мамлекеттик – укуктук институттардан орто кылымдык тартиптерге өтүү УII-УIII кк. болгону анык. Бирок, андан кийинки мезгилдерде деле Византияда антиктик мамлекеттүүлүктүн жана маданияттын салттары сакталып калгандыгын эске алып, бул империяны өзгөчө цивилизациядагы өлкө деп атоого негиз бар. Анын расмий тили грек тили болуп, жарандары өздөрүн ромейлер (римдиктербиз) деп келишкен. Византия империясынын тарыхы үч мезгилге бөлүнөт : алгачкы византия (IУ-УIIIкк.); ортоңку византия (IX-XIIIкк.); акыркы византия (XIII-XУкк.). Биринчи мезгилдин гүлдөгөн учуру император Юстиниан башкарган мезгилге (527-565) туура келет. Ал Рим мамлекетин алгачкы мезгилдеги чегарасына чейин кеңейтүү аракетин көрүп, рим укугун Юстиниан Кодекси деген ат менен кодификациялоонун* демилгечиси болгон. УII-УIIIкк. Бийлеген императорлор Ираклий (610-641) жана Лев III (717-740) кечки римдик провинцияларга бөлүнүүнү фемдик түзүлүшкө айландырышып, империянын

жашоосун узартышкан. Ортоңку Византия дүйнөлүк деңгээлдеги эң чоң держава атыккан, анткени борбордошкон туруктуу мамлекети, өтө күчтүү аскери жана өнүккөн маданияты – чачыранды абалдагы латындык Батыш өлкөлөрүнө жана Чыгыштагы мусулман өлкөлөрүнө салыштырмалуу аны өзгөчөлөнтүп турган. Византия империясынын «алтын кылымь» 850-1050 жылдарга чейин созулган. Македон династиясынын (867-1056) императорлору бийликтин туруктуулугун жана өзгөрүлбөй турушун камсыз кылышкан. Адегенде болгарларды, андан кийин словяндык Киев Русун чокундуруунун натыйжасында византия цивилизациясынын аймагы кеңейген. Башкаруучу сословиенин ичара араздашуусу жана тышкы кырдаалдын татаалдашуусунун кесепетинен Византия 1071ж. Кичи Азиядагы жана 1081ж. түштүк Италиядагы ээликтеринен кол жууйт. Ошол эле учурда латындыктар чыгышка карай жылышып, адегенде зыяратчы катары, кийинчерээк көпөс жана крестүүлөр жортуулуна өтүшкөн. Крестүүлөрдүн 1204 ж. Константинополду басып алышы жана андан кийинки империянын аймагынын бөлүнүшү миң жылдык тарыхы бар Византиянын дүйнөлүк улуу держава катары күнүнүн батышына алып келген. 1261 жылдагы Никейге куулган императорлордун кайрылып келиши менен Константинополду кайрадан өзүнө алгандыгына карабай Палеологовдордун династиясы (1261-1453) башкарып турган учур Византиянын акыркы мезгилине дал келет. Борбор шаарда искусство менен аалымдык дүркүрөп өскөнү маалым. XIУк. Баш ченинде осмон-түрктөрү Византиядан Кичи Азияны тартып алып, ошол эле кылымдын ортосунда Балкандагы анын ээликтерине кол салышат. 1453ж. 29 майында Константинополь осмон-түрктөрүнүн колуна өткөн.

ВЬЕТНАМ Вьетнам Социалисттик Республикасы – Түштүк-Чыгыш Азиядагы өлкө. Аянты - 329,3 чарчы км., Калкы – 85,8 млн (2011). Унитардык мамлекет, башкаруучу - Вьетнам коммунисттик партиясы - өлкөдөгү жалгыз саясий партия болуп эсептелет. В-гы эң эзелки мамлекеттик бирикме – Ванланг – байыркы вьетнам уруулар союзунун негизинде калыптанган. Ванлангдын б.з.ч. I миң жылдыкта эле жашагандыгы бергилүү. Кийинчерээк анын ордун Аулак жана Намвьет мамлекеттери алмаштырып, б.з. 2 к. аларды

кытайлар басып алган. Кытай башкаруучуларына каршы боштондук күрөштүн натыйжасында Хк. көз каранды эмес Дайковьет мамлекети орноп, XI-XIIкк. Ал борбордошкон күчтүү Дайвьет (1069 жылдан ушундай аталган) империясына айланган. XIIк. Дайвьет монголдордун үч жолку жортуулунун мизин кайтарган. ХУк. башында Кытайдын басып алуу аракетин талкалап, 1427ж. кытай баскынчыларын өлкөдөн кууп чыккан. 1471ж. Дайвьет өзүнө коңшу Тьямпа мамлекетин кошкон. ХУIк. тартып Инди-кытайга европалык соодагерлер келе баштаган. V. мамлекетинин аймагы ХУIIк. аягында негизинен азыркы чегинде калыптанган. 1804ж. Нгуен династиясы бүткүл империяны борбордоштуруп, өлкө Вьетнам аталган. XIXк. 50-80 жылдары Франция В-ды колониялап алган. 1884ж. V. Франциянын толук колониясына айланган. Франция В-га Лаос менен Камбожаны кошуп, Француз Индикытайы деп атаган. 1930ж. Нгуен Ай Куоктун (Хо Ши Мин) жетекчилигинде түзүлгөн Инди-Кытай коммунисттик партиясы (ИККП; 1930ж. октябрга чейин V. компартиясы аталган) өлкөдөгү улуттук-боштондук кыймылды жетектеген. 1941-1945жж. В-ды япондор оккупациялап алган. 1945ж. май айында азаттык үчүн күрөшкөн бардык куралдуу күчтөр биригип, V. элдик армиясы (ВЭА) түзүлгөн. 1945ж. августуна чейин ВЭА өлкөнүн көп бөлүгүн бошоткон. Август революциясынын натыйжасында 1945ж. 2 сентябрда Хо Ши Мин Убактылуу өкмөттүн атынан В-дын көз карандысыздык декларациясын жана Вьетнам Демократиялык Республикасынын (ВДР) түзүлгөнүн жарыялаган. 1945ж. француз аскерлери Сайгонду басып алып, өлкөнүн түштүгүндө согуш баштаган. 1946-1947жж. француз аскерлери В-дын көп шаарын, деңиз жээгиндеги жерлери менен түздүктөрүн караткан. 1949ж. Франция басып алган аймакта Бао Дай (В-дын борбордук бөлүгүнүн – француз үстөмдүгүнүн убагындагы Анаманын императору 1926-45жж. – август революциясы убагында тактыдан баш тарткан) башкарган марионеткалык “Вьетнам мамлекети” түзүлгөн. В-дагы согушка 1950-жылдардан АКШ ачык кийлигише баштаган. 1950-51 жылдан согуш операцияларын жүргүзүүдөгү демилге ВДРге өтүп, душмандан бошотулган аймагы кеңейген. 1954ж. Дьенбьенфу жанындагы салгылаш француз аскерлеринин жеңилүүсү менен аяктаган. Женева келишимдерине ылайык (1954)

Франциянын В-дагы согушу токтогон, 17- параллелдеги демаркациялык чек боюнча В. эки мамлекетке бөлүнгөн. Өлкөнүн түштүгүндө Вьетнам республикасы (1959ж. 31 декабрь), түндүгүндө 1959ж. Хо Ши Мин жетектеген Вьетнам Социалисттик Республикасы түзүлгөн. 1960-жылдардын ортосунда вьетнамдык эки мамлекеттин ортосунда куралдуу кагылышуулар башталган. 1961-1964жж. Сайгон режимине АКШнын согуштук жардамы күчөйт. Бирок патриоттук күчтөрдүн куралдуу каршылыгы улам күч алып, марионеткалык режим узака созулган кризиске учураган. Нго Динь Зьемдин бийликтен кулашы (1963,ноябрь) режимди кризистен куткарган жок. Андан көп узабай бир катар аскер төңкөрүштөрү болуп, 1965ж. АКШнын колдоосу менен генерал Нгуен Ван Тхиеу башкарган аскер хунтасы бийликке келет. Сайгон режимин жана Инди-Кытайдагы таасирин сактоого аракеттенген АКШ 1965ж. мартта Түш.В-га түздөн-түз куралдуу кол салган. 1968ж. АКШ Түш. В-га америкалык экспедициялык корпусту (1968ж. жазында 500 миң жоокер болгон) киргизүү менен бирге ВДРге абадан кол салган. В. маселесин чечүү жолдорун табуу максатында 1968ж. майда Парижде эки тараптуу (АКШ жана ВДР), 1969ж. январдан төрт тараптуу (ВДР, Түштүк В-ды боштондукка чыгаруунун улуттук фронту (ТВБЧУФ), АКШ жана Сайгон администрациясы) сүйлөшүүлөр башталган. Бирок АКШ аны согуш жолу менен чечүүгө ниеттенген. 1973ж. январда В-да согушту токтотуу жана тынчтыкты калыбына келтирүү жөнүндөгү Париж келишимине АКШ кол койгон. Ал келишимде АКШнын Түш. В-да өз аскерлерин кармоодон баш тартышы, ошондой эле Түш. В-да көзөмөлгө алынган эки зонаны (эки администрацияны: Түш. В. Респ-нын Убактылуу рев-чыл өкмөтү ТВРУРӨ жана Сайгон администрациясы) , эки армияны таанууга негизделип, Түш. В. маселесин саясий жол менен чечүү белгиленген. Сайгон администрациясы милдеттенмесин орундатпай, Париж келишимин бузуп, АКШнын жардамы менен армиясын кайрадан куралдандырат. Ал согуш кудуретин кайрадан күчөтүп, патриот күчтөр бошоткон бардык жерди кайра басып алууга умтулат. 1975ж. жазгы чабуул патриоттордун толук жеңиши менен аяктаган соң Сайгон режими 1975ж. 30 апрелинде кулатылат. Түш. В-дын бүткүл аймагын көзөмөлдөө ТВРУРӨнүн колуна өткөн. 1976ж. 1

июнда өлкөнүн кайрадан кошулганын жана Вьетнам Социалисттик Республикасынын (ВСР) түзүлгөндүгү (борбору Ханой) жарыяланган. 1980ж. ВСРдин конституциясы кабыл алынган. 1990 жылдардан тартып өлкөдө экономиканы либералдаштыруу, саясий системаны реформалоо процесси бир кыйла экономикалык өсүштөргө алып келген.

ВЬЕТНАМДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК СОГУШ 1946-1954жж. – вьетнамдыктардын француздардан көз каранды эместиги үчүн болгон согушу. 1945ж. сентябрында, башында Хо Ши Мин турган коммунисттер тарабынан түзүлгөн Вьетнамдын көз карандысыздыгынын Лигасы Вьетнам Демократиялык республикасынын (ор.ДРВ) түзүлгөндүгүн жар салган. 1946ж. мартында француздук аскерлер түшүрүлүп өлкөнүн борбору-Ханойду басып алат. Хо Ши Миндин тарапкерлери шаарлардан сүрүлүп, бирок жунглидеги кармашта француздар жеңилүү ызасын тартып жаткан. 1949ж. француздар Вьетнамдын көз карандысыздыгын таанып, бирок бийликти императорго жана өздөрүнүн католик-тарапкерлерине өткөрүп беришкен. 1954ж. майда согушуп жаткан француз аскерлери капитуляция болуп, июлда Вьетнам, Лаос жана Камбоджанын көз карандысыздыгын тааныган Женева келишимине кол коюлган. Вьетнамда жалпы шайлоолор өтүш керек болучу, себеби азырынча өлкө 17-чи параллел* боюнча ДРВ жана императордук өкмөттүн башкаруусу болуп экиге бөлүнүп турган. Бул коммунисттер менен анын каршылаштарынын күрөшү уланып, ага АКШ аралашып, анын жыйынтыгында Индикытайдагы жаңы согушка алып келген.

Г

ГАВАНЬ – деңиздин жээгиндеги кемелер токтоп, жүк салып, жүк түшүрүү үчүн жасалган жай.

ГАНДИ МАХАТМА, Мохандас Карамчанд Ганди (02.10.1869-30.01.1948) - Индиядагы улуттук-боштондук кыймылдын лидери. Индуисттик салттарды катуу карманган үй-бүлөдө тарбияланган. Анын атасы Оттамчанд жана чоң атасы Каба Гандилер княздыктарда премьер-министрдик кызматтарды аркалаган чынчыл,

принципиалдуу адамдар болушкан. Бомбейде жана Түштүк Африкада адвокат болуп кесиптенген. Ал жерде англичандар тарабынан аесуз эзилген индустардын укугун коргогон адам катары белгилүү болгон. 1907ж. Ганди бийликке күч колдонбой каршылык көрсөтүү (баш ийбөө) -сатьяграху (чындык үчүн өжөрдүк) идеясын сунуштаган. 1908ж. Түштүк Африкада Гандинин жетекчилиги астында митингдер, иш таштоолор, британиялык товарлар менен мекемелерге бойкот жарыялоо кампаниялары өткөрүлгөн. Ганди камака алынып бирок, 1914ж. ошол жерде жашаган индиялыктарды кемсинткен расисттик мыйзамдардын жоюлушуна жетишкен. 1915ж. Ганди Индияга келип, өз элинен Махатма- "ак жүрөк адам" деген атка татыктуу болгон. Бул жерде "Сатьяграха ашрам" деген руханий коом түзүп, ага мүчөлүкө "кол тийбестер" кастасынан чыккандарды кабыл алып, башка кастадагыларды таң калтырган. 1915-1918жж. жергиликтүү аймактык маселелерди чечүүгө багытталган сатьяграхинин төрт жолку кампаниясын уюштуруп, 1919жылдан тарта жалпы индиялык кампанияларды өткөрө баштаган. 1919ж. болуп өткөн Индиядагы жалпы улуттук кыймыл мезгилинде Ганди Индиялык Улуттук Конгресс (ИУК) партиясына мүчө болуп өтүп, тез эле анын лидерлеринин бирине айланган. 1919-1922 жж. өлкөдө улуттук баш ийбөө кампанияларын жетектеп камакка алынып, 1922-1924 жж. абакта олтуруп, ошол жерде "Менин турмуш жолум"-деген эмгегин жазган. Анын негизги идеясы адамдардын бири-бирине карата күч колдонбоосу, анын максаты : адам-адамга дос, бири-бирине кол кабыш кылып жашаган коом куруу эле. Ал коомдо бийлик жергиликтүү коомдук башкаруу органдары болгон- панчаяттарга өткөрүлүп берилиши керек, алардын өкүлдөрү аймактык саясатты, ал эми аймактын өкүлдөрү жалпы Индиялык саясатты жүргүзүүлөрү зарыл деп эсептеген. Ганди улуттук кездемелерди жасап чыгаруу кампаниясын баштап, анын артынан миллиондогон индиялыктар колдон токулган кездемелер менен оронгонго өтүшкөн. Индия көз карандысыз болгон күндөн баштап Ганди өлкөнүн эң таасирдүү моралдык авторитетине айланган. Анын далили, индустар менен мусулмандардын кагылышуусу башталганда Ганди ачкачылык жарыялагандыктан бул кан төгүү токтотулганын айта кетсек болот. Ганди 1948 ж. 30 январда «Раштрия сваям севак сангх» деген

аталыштагы шовинисттик диний уюмдун мүчөсү фанат Н.Годсе тарабынан пистолет менен атып өлтүрүлгөн.

ГАНДИЗМ - Индиянын көз каранды эместиги үчүн күрөшүп жаткан мезгилде пайда болуп, өзүнүн негиздөөчүсү Мохандас Карамчанд Гандинин атын алып жүргөн социалдык-саясий жана диний-философиялык теория, илим. Гандизм өзүнө камтыган негизги принциптер - бул : өлкөнүн көз карандысыздыгына тынчтык, күч колдонбоо аркылуу жетишүү, коомдогу касталык бөлүнүүгө каршы күрөшүү, азаттык жолунда индиялыктарды динине, улутуна жана кастасына карабай бириктирүү эле. Г. философиясындагы идея - кудай бар экендигин далилдөө, аны акыйкат менен бир катар коюу. Гандинин пикиринче, акыйкат деген гносеологияга караганда диний-этикалык категорияга жакын. Ага жетүү үчүн адам моралдык жактан өсүп, акыйкатты өзүнөн табууга аракет кылууга тийиш. Ганди акыйкатты абсолюттуу жана салыштырмалуу деп экиге бөлөт : **биринчиси**- "түбөлүк принцип" (кудай), **экинчиси**- адамдын аң-сезиминде гана жашаган нерселер. Акыйкаттын идеалисттик көз караштан түшүндүрүлүшү Гандинин көз карашында релятивизм менен скептицизм элементтеринин бар болушунан келип чыккан. Г.реалдуулуктун ички каршылыгын жана мыйзам ченемин танып, метафизикалык позицияда турат. Анын этикасы жандууга зыян келтирбөө керек деген ахимса идеясына негизделип, мээримдүү жана боорукер болууга чакырган жайнизм жоболорун камтыйт. Г-де "мээрим мыйзамы" моралдык күчкө айланып, "жапа чегүү мыйзамы" менен толукталат. Г. билип туруп азап чегүүнү, ар дайым жан кыйууга даяр болууну ахимса идеясын жактоочулардан талап кылат.

Г. коомдук-саясий проблемаларды моралдык көз караштан баалоого көп көңүл бурган. Ганди иштеп чыккан улуттук-боштондук кыймылдын тактикасы- сатьяграханын (чындыкка өжөрдүк менен жетүү) негизги принциби- күч колдонбоо; анын ою боюнча Индияны Англиянын үстөмдүгүнөн бошотуп, өзүн-өзү башкарышы (сварадж) күч колдонулбаган чаралар менен гана ишке ашырылышы керек. Күрөштүн күч колдонбогон жолу ар кандай маселелерди чечүүнүн универсал куралы. Бирок, Япония Индияны басып алууга аракеттенгенде Ганди бул жобону бузуп, ага сокку

берүү үчүн куралдуу күч пайдалануу керектигин талап кылган. Ганди инди коомунун бардык таптары таптык кызматташтыкта болгондо гана "сатьяграха" иш жүзүнө ашырылат деп ойлогон. Ал "опека" теориясын жактап, капиталисттердин жумушчуларга, помещиктердин дыйкандарга жардам берип турушуна чакырган. Ганди буржуазиянын идеологу болгондуктан, коомду кайра түзүүгө үндөгөн эмес. Гандинин этикалык көз карашы жакырчылыкка боорукерлик менен карап, коомдогу прогресс адамдын өсүп жаткан муктаждыгын камсыз кылуу менен эмес, аны ыктыярдуу түрдө чектөө аркылуу ишке ашырылышы керек деген тыянакка алып келген. Азыркы Индиянын идеялык-саясий турмушунда Г-дин доктринасы кеңири колдонулуп жатат.

ГАНДИ ИНДИРА (1917-1984) - кыз кезинде Индира Приядаршани Неру 1917ж. 19 ноябрда Аллахабад шаарында Жавахарлал менен Камала Нерунун үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Атасы 28 жаштагы кесипкөй саясатчы, Индия Улуттук Конгресс (ИУК) партиясынын жигердүү мүчөсү. Индира Гандинин ата-энеси чоң үй-бүлөдө жашаган, анын башында чоң ата, чоң энеси Мотилал Неру менен Сваруп Рани, ошол эле үйдө Жавахарлалдын эже-карындаштары Виджаялакшми Пандит менен Кришна дагы чогуу турушкан. Бул үй-бүлө кашмирлик брахмандардан чыккан.

1934ж. Индира Ганди Шантиникетан шаарындагы Рабиндранат Тагор негиздеген университетке тапшырып, бир жарым жылдан кийин апасынын оорусуна байланыштуу окуусун таштоого мажбур болот. Университеттин окутуучуларына жөнөткөн катында (өзү саясий ишмердигине байланыштуу түрмөдө отурган) Ж. Неру, үй-бүлө мүчөлөрү (атасы, өзү, аялы, эжеси ж.б.) коомдук саясий иштер менен көп алек болушкандыктан кызынын билим алуусу аксап калгандыгын, ошондуктан окутуучулар Индиранын ошол өксүгүн, кулк-мүнөзүн эске алууларын өтүнгөн.

1935ж. Индира апасы Камала менен Германияга жөнөйт. Ал жерден апасы дарылоо курсун өтмөк. Алар менен чогуу, Лондондогу экономика мектебине окуу үчүн бул үй-бүлө менен жылуу мамиледе болуп калган Фероз Ганди дагы сапар тарткан. Апасы 1936ж. дүйнөдөн кайткандан кийин Индира 1937ж. Оксфорд университетине окууга тапшырып, ал жердин климаты жакпай

калгандыгына байланыштуу, бул окуу жайында дагы толук билим албай калган. Күн тартибинде Фероз Ганди менен баш кошуу маселеси көтөрүлүп, бирок, чоң кыйынчылыктарды жараткан. Себеби жогоруда айтылгандай Нерулар жогорку брахмандардын кастасынан чыгып, башка касталардын өкүлдөрү менен нике кыйууга болбойт эле, ал эми Фероз Ганди улуту перс, зороастризм дининдеги адам эле. Бул татаал маселе Махатма Гандинин кийлигишүүсү менен араң жөнгө салынып, 1942 ж. үйлөөү тою болуп, Индира күйөөсүнүн фамилиясын алган. Алар эки уулдуу болушкан: 1944 ж. Раджив, 1946 ж. Санджай төрөлгөн.

Индия көз карандысыздыгына ээ болгондо Жавахарлал анын премьер-министри кызматына отургандыктан, Индиранын жашоосу андан бетер саясий-коомдук турмуш менен чырмалышкан. 1955ж. Индира, атасы жана башка белгилүү ишмерлер менен бирге Конгресстин Жумушчу комитетинин мүчөлүгүнө шайланып, ага жаштар жана аялдар менен иш жүргүзүү милдети тагылган. Бир жылдан кийин ал партиянын Аллахабаддагы президенти, бара-бара атасынын ишенимдүү адамына айлана баштаган.

1960 ж. Гандилердин үй-бүлөсүндө оор жоготуу болгон. Адегенде Индира бир бөйрөгүн алдырып, ошол эле жылы Фероз Ганди жүрөк оорудан көз жумат. Бирок эрки күчтүү Индира мөгдүрөп калбастан бир жылдан кийин саясатка кайтып келип, атасынын тапшырмасы менен Африканын - Кения, Уганда, Танзания өлкөлөрүнүн жетекчилери менен сүйлөшүп кайтат. 1961ж. ноябрда атасын АКШга коштоп барып, президент Д.Кеннеди менен жолугушат. 1962 жылдан Ж.Неру катуу ооруга чалдыгып, 1964ж. кайтыш болгондо, ордуна Лал Бахадур Шастри дайындалган. 1965ж. Индия менен Пакистандын ортосунда куралдуу кагылышуу болуп, БУУнун кийлигишүүсү менен жаңжал токтотулган. Кийинки жылдын башында Ташкент шаарында СССРдин ортомчулугу менен согушкан тараптар тынчтык келишимине кол коюшат. Ошол жерден Л.Б.Шастри жүрөк оорудан көз жумган. Премьер-министрлик кызматка 48-жаштагы И.Ганди жана консерваторлордун лидери 71-жаштагы Морарджи Десаи талапкер болушуп, 169 добуш каршы болуп, 355 добуш менен Конгресс Индира Гандини шайлаган. И.Ганди атасынын: демократия жана секуляризм, өз күчүнө таянуу саясатын уланткан. Бул саясатты алга

жылдыруунун куралы болуп аралаш менчик концепциясы ойногон. Ал башкарган мезгилде Индияда ачарчылык жоюлган, өнөр жай өнүктүрүлүп, агрардык реформа (чектелген формада) ишке ашырылган. Тышкы саясатта 1971ж. СССР менен "Тынчтык, достук жана өз ара жардамдашуу" жөнүндөгү келишимге кол коюлуп, Пакистан менен болгон кезектеги согушта жеңишке жетишкен, ошонун аркасында 1971ж. Чыгыш Пакистанда өз алдынча Бангладеш мамлекети түзүлгөн. 1974ж. Индия өзүнүн өзөктүк (ядролук) куралын сыноодон өткөргөн.

70-жылдардын орто ченинен өлкөдө саясий абал курчуп, И.Гандиге каршы чабуул күчөгөн. Пакистан менен болгон согуш, жаңыдан түзүлгөн Бангладеш мамлекетине берилген жардамдар өлкөнүн экономикасына бир топ оорчулуктарды жараткан. Үч жыл катары менен орун алган кургакчылык дагы кошул-ташыл болуп, элдин акыбалын кыйындаткан. Ага анын кичүү уулу Санджай сунуштаган Индияны өнүктүрүү программасы дагы себеп болгон. Ал программага ылайык өлкөдө балдардын төрөлүшүн чектөө багытында жүз миңдеген эркектер стерилизациядан өткөрүлүп, тартип орнотуу максатында миңдеген адамдар шаардан кыштактарга көчүрүлгөн. Ушундай шартта өкмөт элге жакпаса да кандайдыр бир чечкиндүү кадамдарга баруусу зарыл болуп, 1975ж. 26 июнда өлкөдө өзгөчө кырдаал жарыяланып, И. Гандинин «20 пункттан турган программасы» жарыяланган. Бирок аны турмушка ашырууга убакыт жетпей, 1977ж. шайлоодо И.Ганди жеңилип калган. Ал аз келгенсип 1980ж. уулу Санджайдын авиа кырсыктан каза болушу дагы эне үчүн оор сокку болгон. Бирок 1980-1984 жылдары И.Ганди кайрадан шайлоодон жеңип бийликте турган. 1984ж. 31 октябрда өзүнүн жан сакчысы, улуту сикхинин колунан өлтүрүлгөн. Өзүнүн керээзине ылайык анын сөөгү өрттөлүп, күлү Ганг дарыясынын башталган Гималай жана Ганготри тоолорунун үстүлөрүнө чачылган.

Анын ордун уулу Раджив Ганди баскан.

ГАНДИ РАДЖИВ (20.08.1944 - 21.05.1991) - индиялык саясий ишмер, 1984 - 1989 жж. өлкөнүн премьер-министри, Индира Гандинин уулу. Индира Ганди өлтүрүлгөндөн кийин Индиянын улуттук конгресс (И) партиясы Радживди өзүнүн лидери кылып

шайлаган. Ал өзү профессионал учкуч, кайраттуу, бирок саясатта тажрыйбасы жетишсиз эле. Раджив Ганди башкарган жылдары жакырчылык менен жемкордук (коррупция) сакталып калган, ошол эле мезгилде экономиканы бюрократиялык көзөмөлдөн куткаруу жаатында кайра куруулар башталган. 1989ж. Ганди шайлоолордо жеңилип калган. 1991ж. митинг учурунда анын жанына тамилдерди боштондукка чыгаруу кыймылынын -мүчөсү болгон аял келип, өзү курчанган бомбаны жардырып жиберген

ГАРМОНИЯ- бири-бирине төп келгендик, туура келгендик, өз ара ылайыкталынышы.

ГАСТОРБАЙТЕР- КМШ өлкөлөрүнүн ортосундагы жумушчу күчүнүн мыйзамсыз кыймылын түзгөн адамдардын тобу. Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде жумушчу күчү болгон - аскер туткундарын, жумушчуларды - гастробайтерлер деп аташкан. М.: азыркы учурда Россияда, Казакстанда ар түрдүү жумуштар (курулуш, айыл чарбасында ж.б.) менен алек болгон Кыргызстандыктар дагы ушул түшүнүккө кирет.

ГЕГЕМОН – кандайдыр бир иште жетекчилик ролго ээ болуучу.

ГЕНЕРАЛДЫК – башкы, улуу, жалпы, негизги.

ГЕНЕРАЛИССИМУС (лат. эң башкы) – бир катар өлкөлөрдүн куралдуу күчтөрүндөгү аскердик жогорку наам. Алгач 1569-ж. Францияда киргизилген. Ал согуш мезгилиндеги бир нече, көбүнчө союздаш армияларга командалык кылган колбашчыларга, кээде падыша үй-бүлөсүнүн бирине ж-а мамл. ишмерлерге берилүүчү ардактуу наам. Россияда Г. болгон аскербашчылар: А. С. Шеин (1696-ж. Петр I берген), А. Д. Меньшиков (1727), Антон Ульрих Брауншвейгский (1740), А. С. Суворов (1799). Сов. Союз. Генералиссимусу деген наам берүү ж-дө СССР Жогорку Совети 1945-ж. 26-июнунда Указ чыгарып, 1945-ж. 27-июнунда И. В. Сталинге Г. наамы берилген. Дүйнөдө бардыгы болуп Г. наамы же мааниси боюнча ага жакын (мисс. түрктөрдө сердарэкрем) наам 70тен ашык адамга ыйгарылган. 20-к-да Г. наамы Ф. Франко

(Испания), Чан Кайши (Кытай), 1992-ж. Ким Ир Сен (КЭДР) ж. б-га берилген.

ГЕНОЦИД (гр. уруу, урук + лат. өлтүрөм) - калктын айрым тобун расалык, улуттук же диний кыйкым менен кырган, адамзатка каршы оор кылмыштын бири. Г. кылмышы бийликти "жогорку" раса жүргүзүүгө тийиш деген фашисттик теория менен да ажырагыс байланышта.

ГЕОГРАФИЯЛЫК АЧЫЛЫШТАР - геогр. жаңы объектини же геогр. мыйзам ченемдикти табуу. Географиянын өсүп-өнүгүшү үчүн Г.а.чоң роль ойногон. Өткөн социалдык-экономикалык доорлор мезгилинде Г.а-дын ролу бирдей болгон эмес жана мазмуну да өзгөрүп турган. Географиянын өнүгүшүнүн алгачкы убакыттарында геогр. табылгалар көбүнчө табияттын жаңы объектилерин ачууга байланыштуу болгон. Географиянын илим катары өсүшү менен территориялык ачылыштарга караганда геогр.мыйзам ченемдиктерди аныктоого, геогр. кубулуштардын маңызын жана алардын бири-бирине болгон байланыштарын терең билүүгө түрткү берүүчү табылгалар өзгөчө мааниге ээ болгон. Г.а. коомдун өнүгүшүнө тыгыз байланыштуу. Алгачкы геогр. түшүнүктөр жана жергиликтүү Г.а. адам коомунун жаралышынан тартып башталган. Биринчи элементардык жергиликтүү геогр.табылгалар алгачкы адамдардын жашаган чөйрөсүнөн же коңшу жерлерден алыс кеткен эмес. Коомдун, маданияттын өсүшү менен геогр. көз караштар кеңейип, байыркы элдерде калк жашаган дүйнө, андан соң Жердин шар формасында экендиги жөнүндөгү биринчи ил. түшүнүктөр пайда боло баштаган (мис.,байыркы гректердин "ойкуменасы"). Кул ээлик жана феодалдык коомдун мезгилдеринде,өзгөчө өндүрүүнүн капит. жолуна өтүүгө байланыштуу элдердин ортосундагы катнаштар күчөп, геогр. түшүнүктөр кескин кеңейет. Кургактагы жана деңиздеги саякаттардын негизинде бүт Жер жөнүндө ил.түшүнүктөр түзүлөт, экспедициялар тапкан жаңы жерлердин орду аныкталып, дүйнөлүк картага түшүрүлөт. Капит. коомдогу территориялык ачылыштар жаңы жерлерди басып алууга, колониячыл өлкөлөрдүн эрегишине жана колониялык империялардын түзүлүшүнө байланышат.

Акыркы мезгилдерде жаңы техниканын (авиация, космостук учуучу аппараттар, жерде жүрүүчү ар кандай машиналар ж.б.), татаал ил. приборлордун (фототеодолит, эхолот, сейсмограф ж.б.) кеңири колдонулушу жер бетинин түзүлүшүн, ал гана эмес муздуу материк - Антарктиданын табиятын ар тараптан терең үйрөнүүгө, океандардагы кеңири абиссаль өрөөндөрдү, терең чуңкурдуктарды, суу астындагы ортолук кырка тоолорду ж.б. табууга, ондогон, жүздөгөн жаңы орогидрографиялык объектилерди картага түшүрүүгө мүмкүндүк берди. Геогр. илимдерге таандык болгон мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачыш, алардын ар биринин изилдөө объектилерине, өзгөчөлүгүнө, өсүш деңгээлине байланыштуу.

Географиянын тарыхындагы өтө маанилүү территориялык ачуулар (кашаанын ичинде экспедиция уюштурган өлкө жана анын жетекчиси же катышуучулар)

Б.з.ч.6-к. Карфагенден Жер Ортолук деңиз, Батыш Африканы бойлоп, Атлантика океаны боюнча (Карфаген, Ганнон) саякат.

Б.з.ч.4-к. Массалиядан Гибралтар кысыгы аркылуу Түн. Атлантикага саякат (Греция, Пифей).

Б.з.ч.330-325. Иран бөксө тоолору аркылуу О. Азияга жана Индияга жортуул (Македония, Александр).

Б.з.ч.133-126 Кытайдан Тарим д-сынын алабына жана О. Азияга саякат (Кытай, Чжан Цянь).

10-к. Нормандардын Гренландия жана Түн. Америкага саякаттары (Норвегия, Бьярни Херюльфеон ж.б.).

1271-95 Жер Ортолук деңиз, Кавказ, Памир аркылуу Чыгыш Кытайга саякат (Италия, Марко Поло).

1325-52 Батыш, Түн. жана Чыгыш Африка, Аравия, Волга бою, О. Азия, Индия жана Кытайга саякат (Марокко, Ибн-Баттута).

1492-1503. Атлантика океанынан өтүп, Вест-Индия а-дарын, Борб. Американы (Америка материгин) ачуу Испания, Х. Колумб).

1497-98. Африканы айланып, Европадан Индияга океан аркылуу 1-жолу жетүү (Португалия, Васко да Гама).

1498-1502. Түш. Америкага саякат (Испания. Португалия; Америго Веспуччи). 1519-22. Жер шарын 1-айланып чыгуу деңиз саякаты (Испания; Ф. Магеллан, С. Элькано). 1733-43. 11 -

Камчаткалык (Улуу Түндүк) экспедиция. Бир нече ири (академиялык жана деңиздик) отряддардан турган (Россия).

Академиялыкотряддар Түш., Батыш жана Чыгыш Сибирди (Г.Миллер, И.Гимелин), Камчатканы (1737-41ж., С.Крашенинников) изилдешкен; деңиздик отряддар Евразия материгинин түн. жээктерин жана аларга жакын райондорду (Архангельскиден Колыма д-нын чатына чейин), Анадырь д-нын алабын изилдеп, картага түшүрүшкөн (1734-42ж., С.Малыгин, Д.Овцын, В.Прончищев, Х.жана Д.Лаптевдер, С.Челюскин ж.б.); 1741-ж., Түн. Американын түн.-батыш жээктерин жана тынч океандын түндүгүндөгү бир катар аралдарды ачуу (В.Беринг, А.Чириков) 1768-79. Жер шарын үч жолу айланып чыгуу деңиз саякаты, ил. изилдөөлөр, бир катар аралдарды,кысыктарды ж.б.ачуу, картага түшүрүү (Улуу Британия; Ж.Кук).1799-1804. Түш.Американын түн.бөлүгүн, Мексика тоолорун изилдөө (Германия, Франция; А.Гумбольдт, Э.Бонплан).1819-21.Дүйнөнү айланып чыгуу деңиз саякаты. Антарктида материгин ачуу (Россия, Ф.Беллинсгаузен, М.Лазарев).

1849-56, 1858-64, 1866-73. Түш.-Чыгыш Африканы (Замбези д-сын, Улуу Африка көлдөрүн, Чыгыш Африка жээктерин) ж.б.изилдөө (Улуу Британия, Д.Ливингстон).

1870-85. Борб. Азиялык төрт жолку экспедиция. Монголия, Кытай, Тибет, Таримдин алабын жана Жунгариянын тоолорун, чөлдөрүн изилдөө, картага түшүрүү, жаратылышын, калкын мүнөздөө (Россия, Н.Пржевальский).

1893-96. Түн. Муз океаны боюнча экспедициялык кеменин биринчи жолу калкып (дрейф) жүрүп, изилдөөлөр жүргүзүшү. Борб. Арктиканын терең деңиз алабы экендигин аныктоо (Норвегия, Ф.Нансен).

1909.Түндүк уюлга жетүү (АКШ, Р.Пири).

1911-12.Түштүк уюлга жетүү (1911. Норвегия, Р.Амундсен; 1911-12. Улуу Британия, Р.Скотт).

1950-70. Дүйнөлүк океанды эл аралык ил.программа боюнча системалуу изилдөө (АКШ, СССР ж.б. өлкөлөр).

1957-58. Эл аралык геогр. жыл. Бирдиктүү ил. программа менен Арктика, Антарктида, Дүйн.океан ж. б-ды комплекстүү изилдөө, маанилүү Г.а-ды (АКШ, СССР ж.б. өлкөлөр) жасоо.

1965-74. Антарктиданы эл аралык экспедициялар тарабынан комплекстүү түрдө такай изилдөө.

ГЕОГРАФИЯЛЫК УЛУУ АЧЫЛЫШТАР -15-к-дын ортосунан 17-к-дын жарымына чейин европ.саякатчылар жасаган геогр.ири ачылыштарды белгилөө үчүн адабияттарда (көбүнчө тарых адабияттарында) шарттуу кабыл алынган термин. Европа өлкөлөрүндө товар өндүрүшүнүн өсүшү, алтын, күмүш ж.б.кымбат металлдардын жетишсиздиги, жаңы жерлерди жана Азия мамлекеттери менен түз соода жолдорун табуу муктаждыгы геогр.экспедицияларды жөнөтүүгө себеп болгон. Океандарда жүрүүгө ылайыктуу жел кемелердин (каравеллалардын) жасалышы, компастын, карталардын өркүндөтүлүшү, жер шар түрүндө деген пикирдин улам көбүрөөк ырасталышы ж.б-лар дагы Г.у.а-га чоң түрткү болгон.

Жогоруда аталган мезгилдин биринчи жүз жылдыгында португалиялыктар (Д.Кан, Б.Диаш ж.б.) Африканын батыш жана түш. жээктерин изилдешкен. 1492-94 ж. Х.Колумб -Багам, Чоң жана Кичи Антиль а-дарын; Васко да Гама 1497-98-ж. Индияга баруучу суу жолун ачкан; Колумб, А.Охеда, А.Веспуччи ж.б.испаниялык, португалиялык деңиз саякатчылары 1489-1502-ж. Түш.Американын түн. жээктерин, Борб.Американын Кариб деңизи жак бойлорун табышкан. 1513-25-ж. испандар Тынч океанга чыгып, Түш.Американын Атлантика бойлорун изилдешкен. 1519-22-ж. Ф.Магеллан шериктери менен Жер шарын 1-жолу айланып чыккан. 1526-52-ж. испандар Түш.Американын чыгыш жээктерин ачышкан.

Г.у.а. бүткүл дүйнөлүк тарыхый маанилүү окуя болгон. Алардын натыйжасында адам жашаган кургактыктардын (Американын түн.-батыш, Австралиянын чыгыш жээктеринен башка) контурлары аныкталып, жер бетинин көпчүлүгү изилденген.

Г.у.а, социалдык-экономикалык жактан да чоң мааниге ээ болгон. Ал сооданын дүйнөлүк масштабда жүргүзүлүшүн, Батыш Европа өлкөлөрүндө капит.мамилелердин пайда болушун шарттаган. Г.у.а-дан кийин түзүлгөн колониалдык система капиталдын алгачкы топтолушуна өбөлгө түзгөн.

ГЕОСАЯСАТ (геополитика) - коомдук турмуштагы жана мамлекеттик саясаттагы (негизинен тышкы саясат) географиялык факторлорду (өлкөнүн территориялдык абалы,табигый байлыктары,климаты ж.б.) эске алуучу саясий концепция.

ГЕТТО – этникалык белгисине ылайык жашоо аймактары.

ГЛОБАЛДАШТЫРУУ – ааламдаштыруу, дүйнө элдерине жайылтуу, бириктирүү. Дүйнө элдеринин бири-бирине байланышынын күчөшү, дүйнөлүк процесстердин адам турмушуна таасиринин жогорулашы. Бул процесс Улуу географиялык ачылыштар мезгилинен эле башталган. Планетадагы адамдардын турмушу башка өлкөлөрдө болуп жаткан өзгөрүүлөргө, өзүндө болуп жаткан саясий окуяларга баш ийгендей эле байланыштуу болуп калат. Интернет мисалга, маалыматтык глобалдашууга алып келди, ал өз кезегинде экономиканын глобалдашуусуна таянат. Глобалдуу рынок жер шарындагы эмгектин бөлүнүшүнө алып келди. Товарлардын агымына жана глобалдуу маалымат системасына байланышкан "дүйнөлүк фабрика" жаралгандай болду. Азыркы мезгилдеги бир дагы коом өз алдынча башкалардан обочолонуп жашай албайт, себеби, андай болгондо экономикалык байланыштардын чынжыры үзүлүп калышы мүмкүн. Ошол эле мезгилде глобалдуу рынок менен "дүйнөлүк фабрика" системасы өтө эле туруксуз. Алардын өнүгүүсүндөгү кичинекей эле силкинүү дүйнөлүк деңгээлдеги каатчылыкты (кризистерди) жаратууга кудуреттүү. Маалыматтык глобалдаштыруунун жакшы жагына-маданияттын бири-бирин толуктап туруусу, технологиялык жетишкендиктердин тез таралышы, дүйнөлүк көйгөйлөрдү (проблемаларды м., экологиялык) тез арада чечүү мүмкүнчүлүгүн кошууга болот. Глобалдаштыруунун терс жактары антиглобалдык кыймылдын каршылыгын жаратууда.

ГОМИНИДДЕР - АВСТРАЛОПИТЕК - адамдын эң байыркы жана аң сезими начар өнүккөн түрү. Анын бою кичине болжол менен 120см., салмагы 22кг. жакын келген, мээсинин көлөмү кичине (адам кейпиндеги маймылдыкына жакын) келип, жаактары чоң, каштын үстүндөгү оркоюп чыгып турган жаа түрүндөгү сөөктөрү, жантайып өскөн маңдайы болгон. Ээги жок бирок, таңдайы менен тиштеринин түзүлүшү маймылга караганда адамдыкына окшошуп кеткен. Австралопитек эки буту менен басып, колдору менен эң жөнөкөй куралдарды жасай баштаган. Алардын сөөктөрү Түштүк жана

Чыгыш Африкадан табылып, жашаган доорун окумуштуулар мындан 2,5-4 млн жыл мурунку мезгил деп болжолдошкон.

ГОМИНИДДЕР-МАЙМЫЛ КЕЙПИНДЕГИ АДАМ (питекантроп) - өлүп жок болгон адамдын түрү. Мындан 500 миң жыл мурда жашап, бою 1,5 м.ден чоңураак, түз баскан, чекеси жапыз, каштын үстүндө оркоюп чыгып турган жаа түрүндөгү сөөгү бар, ээги жок болгон. Мээсинин көлөмү (900-1200 куб.см.) келип, австралопитек менен неандерталь адамынын мээсинин орточо өлчөмүнө туура келген. Питекантроптор жасаган кескичтер табылып, алардын жашоосунда от менен тааныштыгы болгондугу далилденген. Сөөк калдыктары Азия, Европа жана Африкадан табылган.

ГОМИНИДДЕР -НЕАНДЕРТАЛЬ АДАМЫ -сөөк калдыктары Европа, Азия жана Африкадан табылган. Жашаган мезгили мындан 200-35 миң жыл мурункуга туура келет. Анын ээги болгон эмес, чеке сөөгү жапыз, каш үстүндөгү жаа түрүндөгү оркогой сөөгү болгон. Мээсинин көлөмү азыркы адамдардын мээсинин көлөмүнө жакын келип, чакмак таштардан эмгек куралдарын жасай алган. Алардын мүрзөсүнөн табылган ар кандай буюм калдыктары, алардагы диний ишенимдердин болгондугунан кабар берет. Кээ бир адистер неандерталь адамын адамдын өзгөчө түрү десе, башкалары аларды Homo Sapiens тин атасы деп эсептешет.

ГОМИНИДДЕР-АКЫЛ ЭСТҮҮ АДАМ (Homo Sapiens) -жердеги тирүү организмдердин эң жогорку баскычы, коомдук-тарыхий ишмердиктин жана маданияттын субъекти. Анын башка жан-жаныбарлардан айырмачылыгы-эмгек куралдарын жасап чыгаруу жөндөмдүүлүгү, аларды курчап турган чөйрөгө таасир этүү максатында колдоно билүүсү. Азыркы түспөлдөгү адам мындан 40 миң жыл мурун, а кээ бир маалыматтар боюнча андан дагы мурдараак пайда болгон. Анын пайда болуусу, адам болуп калыптануу процесси ар кандай талкууларды жаратып келет.

ГОМИНДАН (улуттук партия) - 1912ж. негизделген Кытайдагы саясий партия. Өлкөнү бириктирүү үчүн күрөштө бирдиктүү фронт түзүү саясатын жарыя кылып, советтик аскер кеңешчилеринин

жардамы менен мыкты революциялык аскер түзүүгө жетишкен. 1927ж. өлкөнү башкаруучу партияга айланган жана коммунисттерден башка, өлкөдөгү бардык саясий күчтөр тарабынан таанылган Кытай өкмөтүн түзгөн. Кийинки жылдары өлкөдө тынчтык жолу менен саясий биримдик чыңалып, экономикада жеке ишкердик акырындап өнүгө баштаган. 1949ж. кытай коммунисттери менен гоминдан аскерлеринин ортосундагы кармашта Гоминдан өкмөтү жеңилип калган. Гоминдан лидерлери Тайвань аралына качып кетүүгө мажбур болушуп, ошол жерде континентте баштаган кайра курууларын аягына чыгарып, капиталисттик жол менен ылдам өнүгүүгө жетишишкен.

ГОНКОНГ (Сянган)- Кытайдын түштүк-чыгыш жээгинде, Гуандун провинциясына жакын жайгашкан мурунку Британияга көз каранды территория. Аянты 1 071 чарчы км., калкынын саны 5.900.000 адам (1990); расмий тилдери: кытай жана англис. Бул территорияга 200дой аралдар жана материктеги Сицзян дарыясынын чыгыш жагындагы бөлүгү кирет; алардын ичинде Кытай 1842ж. Нанкин келишими боюнча Британияга өткөрүп берген Сянган аралы, Пекин конвенциясы боюнча 1860ж. өткөрүлүп берилген Коулун жарым аралы жана 1898 жылдагы келишимге ылайык 99 жылга ижарага берилген жаңы территориялар бар эле. Климаты тропикалык, сентябрдан март айына чейин кургак, күнөстүү мезгил өкүм сүрүп турат. Гонконг эң чоң деңиз порту, маанилүү каржы (финансылык) жана өнөр жай борбору. Текстилди, электрониканы, оюнчуктарды экспорттоп жана реэкспорттук товарларды жөнөтүп турат. Британия жана Кытай өкмөттөрүнүн ортосунда 1984ж. кол коюлган келишим боюнча Гонконг 1-июль 1997ж. баштап кайрадан Кытайдын карамагына өткөн. Ошол күндөн баштап Гонконг КЭРдин Өзгөчө административдик району деген статусун алган.

ГОСПИТАЛЬ – аскер адамдарынын ооруканасы.

ГУАНСИ-ЧЖУАН АВТОНОМ РАЙОНУ- Кытайдын түштүгүндө Вьетнам менен чектеш тоолуу район; аянты 220.400 чарчы км., калкы 39.460.000 адам (1986); административдик борбору Наньнин

шаары. 1958ж. Кытайда жашаган улуттук азчылыктардын эң чоңу болгон чжуандарга автоном районунун статусу берилген. Негизги иштеп чыгарган товарларына жыгач, кызыл карагай чайыры, жыгач майы, калай, көмүр, күрүч, кант камышы жана мөмө жемиштери кирет.

Д

ДААНЫШМАНДЫК, г е н и й л и к, - улуу инсандын жаратмандык кудуретинин, чыгармачыл жөндөмүнүн эң жогорку, кайталангыс даржада ачылышы, сапаттык жактан жаңы, нукура терең, теңдешсиз ажайып чыгармаларды жаратуу, мурда белгисиз жолдорун табуу менен эч ким бара элек бийиктиктерди ачуу жана анын туу чокусунга жетүү үзүрү. «Даанышмандык» термини адатта адамдын инсандык керемет зээнинин, анын ажайып акыл дээринин кудуретин мүнөздөөчү, өнүгүүнүн өзгөчө бир доорун ачкан ажайып жаңылык катары кабылданган улуу чыгармага, ашкере кең чабыттуу жаратман жөндөмдүүлүккө жана ишмердүүлүккө карата колдонулуучу сын-өлчөм. Тубаса, нукура терең зээндүү, ашкере жөндөмдүү даанышман адам таланттуулардан айырмаланып, ал шыктуулуктун жогорку баскычына эгедер гана болбостон, өзүнүн эбегейсиз жаратмандык зор кудурети менен руханий дүйнөнүн бүтүндөй бир жаңы башатын ачкан кеменгерлигинде.

ДАЛАЙ-ЛАМА (монг. деңиз, даанышман+лама) -Тибеттеги 16-кылымдан берки лама чиркөөсүнүн жогорку дин башчысынын наамы; диний башкаруучу жана динчилер сыйынган адам түспөлүндөгү "тирүү кудай". Ламаизмдин догмалык принциби боюнча Д.-л. өлбөйт. Анын жаны өзү өлгөндө жаңы төрөлгөн балага "көчөт". Мына ушул догманын негизинде ал мурунку Д.-л. өлгөн учурга тушма-туш төрөлгөн тибеттик балдардан шайланган. Шайлоо атайын салт боюнча өткөрүлөт. Д.-л.феодалдардын,динчилердин мүдөөсүн көздөгөн. Акыркы (он төртүнчү) Д.-л. Лозон-дантзен-жамцо-нгванг (1935-ж.т.) адегенде КЭРдин өкмөтү менен кызматташып турган. 1959ж. маочулардын шовинисттик саясатына каршы Тибет эли көтөрүлүш чыгарганда,

акыркы Д.-л.жеңилген көтөрүлүшчүлөрдүн бир тобу менен Индияга чыгып кеткен.

ДАЛАЙ - ЛАМА Х1У (төрөлгөндө берилген аты –Тэнзин Гьяцо, 06.07.1935ж. жарык дүйнөгө келген). Тибетте жашаган адамдар асманга жана кудайга жакын жашоо кечиргендер деген аңыз кептер айтылып келет. Балким анын дагы өзүнүн чындыгы бардыр. Анткени дал ушул жерди жүздөгөн жылдар будда чиркөөсүнүн эң башкы-бодхисатва Авалокитешварлары-Далай-Ламалары мекендеп келген. Далай-Лама Х1У азыркы күндөгү Тибеттеги ламаисттик чиркөөнүн эң биринчи ыйык адамы, Тибеттин руханий жана саясий лидери. Болочоктогу лидер 6 июлда 1935ж. кичинекей фермердин кыштагы болгон Такстерде, бирөөнүн жерин ижарага алып иштетип жан бакан кедейлердин үй-бүлөсүндө, уйканада жарык дүйнөгө келгендиги маалым. Ымыркай эки жашка чыкканда айылдан алыс эмес жердеги Кумбум монастырына каза болгон Далай-Ламанын жаны көчүп жай тапкан ымыркайды издеп келген адамдардын тобу пайда болот. Анткени тибет салтына ылайык каза болгон Далай-Лама Х111нүн сөөгүн тактыга олтургузуп байкоо жүргүзүшкөн. Бир нече күндөн кийин анын башы түштүктөн өлкөнүн түндүк-чыгышын көздөй бурулуп калган. Демек салт боюнча Далай-Ламанын жаңы мураскорун ошол жактан издөө керек болгон. Андан башка дагы бир жагдай, болочок Далай-Ламанын аталыгы болуп дайындалган диний кызмат адамынын түшүнө - башкача формада жасалган үй чатырынын жамгыр суусу аккан суу түтүкчөсү бар үй - кирген. Тензин Гьятсонун ата-энесинин үйүнүн чатырынын жасалгасы ошол түшкө дал келген. Андан башка дагы атайын издөөгө келген топтун адамдары жүргүзгөн бир нече сыноолор болочок лидердин пайдасына чечилип, ал ошол жердеги монастырга жайгаштырылат. Эки жылдан кийин Тибеттин борбору - Лхасага которулуп, миңге жакын бөлмөлөрү бар ак сарайда будда дини боюнча билим алып, чиркөөдө сыйынуунун сырлары үйрөтүлгөн. 1937ж. өлкөнүн Далай-ламасы болуп жарыяланган. 1950ж. Тибеттин башкаруучусу болуп шайланган, тилеке каршы 1953 жылы Тибетти кытай аскерлери басып алып, Кытай өзүнүн автономиялуу району кылып алган. Жаңы орногон кытай бийликтери адегенде Далай-Ламанын ишине анча деле

кийлигишкен эмес. Бирок Мао Цзэдундун бийлиги мындай абалды көпкө чейин карманып каларына ишенүүгө болбойт эле. 1959ж. кытайлыктарга каршы көтөрүлүштөн кийин далай-лама Индияга эмиграцияга кетип, Дхарамсал шаарында бозгундагы өкмөтүн түзгөн. Ал өзү Пекин бийликтерине каршы «күч колдонбой каршылык көрсөтүү» жолун тандап алган. 1989ж. Тынчтык үчүн күрөштүн Нобель сыйлыгын алган.

ДАЛЯНЬ. Дальний, Дайрен -Кытайдагы Ляонин провинциясындагы шаар, ири порт. Сары деңиздин жээгинде. Балык кармоочу база. Металл иштетүү, машина жана кеме куруу, химия, текстиль, тамак-аш ө.ж.ишканалары иштейт. Политех.,мед. ин-ттары ж.б. жог.окуу жайлары бар. 1898-жылкы конвенция боюнча Россия Циннива поселкасын Кытайдан убактылуу ижарага алып, анын ордуна Дальний шаарын негиздеген.1904-05-ж.орус-япон согушунда Япония басып алган.1945-ж.22-23 августта Сов.Армия бошоткон. 1950-ж.14 февралда СССР менен КЭР ортосунда түзүлгөн келишимдин негизинде Д. КЭРге акысыз өткөрүлүп берилген.

ДАОСИЗМ (жол) - Кытайда таркаган диндердин (конфуцианство жана буддизм) жана диний-философиялык окуулардын бирөө. Б.з.ч. У1к. пайда болгон. Негиздөөчүсү Лао-цзы. Даосизм окуусуна ылайык адамдын турмуш жолу Табигаттын жолу менен бирге. Дао-жашоонун негизи,ал кудайга дагы,адамга дагы баш ийбейт. Демек адам жашоонун табигый жол менен өтүшүнө баш ийиш керек.

ДАЦЗЫБАО (кыт. чоң иероглифтер менен жазылган гезит) - ХХ к.50-70 жж. Кытайда дубал беттерине жабыштырылган колдон жазылган баракчалар жана плакаттар.

ДЕБЕТ - карыз.

ДЕБИТ - сатуу, чыгым.

ДЕБИТОР - бересе, карыздар.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ (нем.баасынын төмөндөөсү) – акчанын расмий курсунун, баасынын төмөн түшүшү.

ДЕГРАДАЦИЯ – төмөндөө, начарлай баштоо.

ДЕЗЕРТИР – өзүнүн аскер бөлүгүн өз бетинче таштап кеткен же армияга чакырылуудан качкан киши.

ДЕКЛАРАЦИЯ - 1) жарыя кылуу, салтанаттуу жарыялоо; 2) кандайдыр бир маалыматты камтыган кээ бир документтердин аталышы. М: бажы декларациясы.

ДЕКОЛОНИЗАЦИЯ – көз карандысыздыгын берүү жараяны (процесси).

ДЕЛИМИТАЦИЯ (лат. чек араны аныктоо) - мамлекеттик чек ара сызыгын аныктоо,аны тактап жазуу жана келишимдин шарттарына ылайык картага түшүрүү.

ДЕМАГОГИЯ - өзүнүн арам ойлуу максатына жетүү үчүн коомдун артта калган бөлүгүнүн аң-сезимине апыртмалуу сөздөр менен таасир этип, алардын көңүлүн өзүнө бурууга жасалган аракет.

ДЕМАРКАЦИЯ (фр..чек коюу, ажыратуу) -чектеш мамлекеттердин ортосундагы келишимдин негизинде мамл.чек араларды аныктоо жана өзгөчө чек ара белгилери менен белгилөө.

ДЕМАРКАЦИЯ ЧЕГИ - 1)согуш ишинде-согушкан мамлекеттер тынчтык келишими же макулдашуу жолу менен туруктуу чек ара коюуну чечкенге чейинки убактылуу элдешүү учурундагы алардын аскерлерин бөлүп туруучу чек; 2) жеңилген мамлекеттин аймагындагы басып алынган жерге салынган чек;3) коңшу мамлекеттер талашкан аймакка убактылуу коюлган чек Д.ч. согушкандардын ортосунда өзгөчө макулдашуу жолу менен аныкталат.

ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ (де...жана лат. аскер) - эл аралык укукта: 1) куралсыздандыруу; 2) белгилүү аймакта, мамлекетте аскердик чептерди сактоого, куралдуу күчтөрдү кармоого, согуш базаларын курууга тыюу салуу. Д. толук жана жарым-жартылай болуп бөлүнөт. Т о л у к Д-да мурдагы согуш базалары толук жок кылынып, жаңылары курулбайт. Ж а р ы м-ж а р т ы л а й Д-да жаңы согуш базаларын курууга, келишимде көрсөтүлгөндөн ашык аскер күчтөрүн кармоого тыюу салынат.

ДЭН СЯОПИН (1904-1997) - 1904 ж. 22 августта Сычуан провинциясындагы Пайфан кыштагында жер ээси болгон турмуштуу үй-бүлөдө туулган. 1920 ж. чейин Цунцин шаарындагы мыкты деген мектептен билим алып, Францияга окуусун улантууга кеткен. Парижде Кытай Компартиясынын европалык бөлүмүнө мүчө болуп кирген. Ошол жерде Чжоу Энлай менен чогуу жашап, пикирлешип достошкон. 1926 ж. Москвада Сунь Ятсен атындагы университетте билим алып, кийинки жылы мекенине кайтып келген. 1927 ж. жумушчу-дыйкандардын кызыл аскеринин саясий комиссары, 1934-35 жж. кытай аскеринин, япондук баскынчыларга каршы, өлкөнүн түндүк-батышына болгон Улуу жортуулунун жигердүү катышуучусу. 1937-45 жж. Дэн Сяопин 8-талаа аскеринин 129-дивизиясынын саясий комиссары, 1945 ж. ККП БК нын мүчөсү-ал 41 жашта эле.

Мао Цзедун аны ички жана тышкы саясатка байланыштуу Кытайдын татаал маселелерин чечүүгө жөндөмдүү, келечектүү кадр катары эсептеген. Ошондуктан Дэн Сяопин 1952-54 жж. КЭРдин Мамлекеттик Административдик кеңешинин төрагасына орун басар, 1955 ж. ККП БК нын Саясий бюросунун мүчөсү, 1956-67 жж. ККП БК нын Генералдык катчысы. "Улуу пролетардык маданий революция" жылдары репрессияга чалдыгып, бардык ээлеген кызматтарынан четтетилген. Дэн Сяопин 1973 ж. акталып, 1980 жылга чейин КЭРдин өкмөт башчысынын орун басары, Саясий бюронун мүчөлүк ордуна кайрадан шайланып, 1983 ж. КЭРдин Борбордук Аскердик кеңешинин төрагасы болуп калат.

Дэн Сяопинди кытайдагы реформалардын "архитектору", төрт багыттагы : өнөр жайды, айыл чарбасын, илимий-техникалык жана аскерди модернизациялоо планынын демилгечиси деп эсептешет. Тышкы саясатта, ал бардык талаш маселелерди тынчтык жол менен

чечүү багытын карманган. Дэн Сяопин 1997 ж. о дүйнөгө сапар тарткан.

Кытай элинин сыймыгы, тагдыр чечээр көсөмү катары Дэн Сяопиндин идеяларына жана ишмердигине туура баа берүү өтө маанилүү. Анын адамзат алдындагы зор салымы катарында кытай элинин ички көйгөйлөрүн ойдогудай чечип, алардын кытайдын сыртына толкуп чыгып кетишине жол бербегендигинде. Мына ошентип, ал Азияда тынчтыкты камсыз кылууга ченемсиз зор салым кошкон. Кытайда ушул Дэн Сяопиндин руху сакталып турган мезгилде Язияда тынчтык жана туруктуулук сакталып кала берет деп ишенимдүү айтса болот.

Анын кепили, кытайдагы Дэн Сяопиндин демилгеси менен жолго салынган жана ошонун аркасында өлкөдөгү жогорку бийликтеги биринин жолун бири улоочулукту камсыз кылган коомдук - саясий инфраструктураны айтууга болот. Турмуш өзү Дэн Сяопинге көп сабак болду, анткени, ал эки жолу - 62 жана 72 жаш курагында зордук менен бийлик сересинен төмөн жакка кулатылып түшүрүлгөн. Бирок, өлкөдө түзүлгөн кырдаал эң катаал авторитардык жетекчи эсептелген Мао Цзедунду эки жолу тең Дэн Сяопиндин жардамына кайрылууга аргасыз кылган. 1976ж. Мао өлгөндөн кийин гана "кичинекей Дэн" эң жогорку кытай жетекчисинин тактысынан орун алды. Турмуш сабагы бекер кетпей, 1989ж. Дэн Сяопин өзү ээлеген акыркы, болгондо дагы ал адамга өмүр бою берилгендей болгон кызматын- Борбордук аскердик кеңештин төрагалыгын - өзүнүн жолун жолдоочусу - Цзян Цзэминге өткөрүп берген.

Дагы бир таң калыштуусу 80 жаштагы көзү ачык Дэн Сяопин өзүнүн бийлигин шакиртинге өткөрүп берип жатып, анын кийинки ордун басуучу, кытайдын жетекчисин, эки конституциялык мөөнөттөн кийин б.а. 2003ж. колуна алуучу адам- Ху Цзиньтаону дагы аныктап кеткендигинде. Эмне үчүн Кытайдагы жогорку бийликтеги орун алмашуулар ушунчалык маанилүү? Анткени, миндеген жылдар бою императордук династиялар башкарып келген өлкө, 3-миң жылдыктын башталышында дүйнө жүзүнө батыштын демократиясынан алда канча жогорку деңгээлдеги демократияны, демократиянын үлгүсүн көрсөтүп койду. Бул сый-урмат дагы Дэн Сяопинге, анын көрөгөчтүгүнө багышталмакчы.

ДЕНОНСАЦИЯ (фр. билдирүү, токтотуу) – эл аралык укукта эки тараптын биринин келишимде көрсөтүлгөн шартты орундатуудан баш тартуусу. Д-дан кийин келишим күчүн жоготот. Д. укугу жана шарты ошол келишимдин өзүндө көрсөтүлөт.

ДЕПАРТАМЕНТ - 1) Франциядагы административдик - территориялык бөлүкчө; 2) падышачылык Россияда жана кээ бир чет өлкөлөрдө - кандайдыр бир жогорку административдик (мис., министрлик) же сот мекемеси; 3) АКШда - тышкы иштер министрлиги.

ДЕПОЗИТТЕР - шертпул, төгүм, күрөө, сактоого коюлган буюм. Ишканаларга, уюмдарга, жарандарга тиешелүү банктарда ж.б. мекемелерде убактылуу сакталган акча каражаттары жана баалуу кагаздар. Депозиттердин негизги түрлөрүнө банктарга жана аманат кассаларына белгилүү бир мөөнөткө же талап кылганга чейин сакталуучу салымдар кирет. Мекемелердин, ишканалардын, жарандардын депозиттери банктардын акча ресурстарынын негизги булагы болуп саналат да, ошолордун эсебинен кардарларга ссудалар берилет. Депозиттер боюнча банктар салым салуучуларга тиешелүү өлчөмү боюнча пайыздарын төлөп берет. Депозиттер боюнча пайыздык ставкалар өлкөнүн мамлекеттик (улуттук) банкы тарабынан белгиленет.

ДЕПРЕССИЯ - чарбанын, коомдук турмуштун төмөндөшү, кедерине кеткендик.

ДЕРЖАВА – эң күчтүү мамлекет.

ДЕСАНТ - деңиз же аба жолу менен алып келип душмандын территориясына түшүрүлгөн аскер.

ДЕСПОТИЯ (гр. чексиз бийлик) - монархтын эч кандай мыйзам менен чектелбеген бийлигине негизделген мамлекеттик түзүлүш жана башкаруу түзүмү. Анда сурак жүргүзгөндөр (падыша, король, хан ж.б.) чексиз укукка ээ болгон. Байыркы Чыгыш мамлекеттери

(Ассирия, Вавилония, Египет, Индия, Иран, Кытай ж.б.) Д-га үлгү боло алат. Анткени аларда жерди ээлөө жана башкаруу укугу борбордошкон мамлекеттик бийликтин колуна топтолгон. Багдад халифаты (8-9к.), Индиядагы Улуу Моголдор бийлиги (16-17 к.), Осмон империясы (14-16 к.) феодал болгон.

ДЕ-ФАКТО (лат.сөзмө-сөз, иш жүзүндө) -эл аралык укукта бир мамлекетти же өкмөттү экинчи мамлекеттин таануусунун бир түрү. Бул расмий, бирок толук эмес таанууну билдирет. Де-ф. таануусу убактылуу, б.а.- де-юре таануусу алдындагы өткөөл этап.

ДЕФИЦИТ - тартыш, жетишсиздик, зыян, кирешеден чыгашанын ашып кетиши.

ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ – борбордук органдардын кээ бир функцияларын жергиликтүү органдарга берүүгө негизделген башкаруу түзүмү.

ДЕ-ЮРЕ (лат. укук боюнча) - жаңы түзүлгөн мамлекеттин же өкмөттүн эл аралык мамилелерде катнашуусун башка мамлекеттин (эл аралык укукта) толук таанышы. Де-юре жолу менен таанылган мамлекет, эл аралык мамилелерде толук укукка ээ болуп, мамлекет ортосунда дипл., экон., соода жана маданий байланыштарды түзөт, мамлекет ортосунда атайын өкүлдөр алмашылат.

ДИАЛЕКТ – бир тилдин ичиндеги жергиликтүү айырма.

ДИАСПОРА – элдин, этникалык топтун олуттуу бир бөлүгүнүн өз мекенинен тышкаркы аймактарда жашоосу (аймактарга таркап кетиши).

ДИВИДЕНТТЕР (лат. бөлүштүрүүгө жатуучу)- акционерлердин өздөрүндөгү акциялардын өлчөмүнө жараша акционердик коомдун тапкан таза пайдасынын жалпы суммасынын бир бөлүгүн ич ара бөлүштүрүү.

ДИВИЗИЯ (лат. - ажыратуу, бөлүү) - ар кандай мамлекеттерде кургактагы аскерлердин, аскердик-аба күчтөрүнүн жана аскердик-дениз флотунун тактикалык бирикмеси. Дивизиянын мото аткычтар (мото, жөө аскер), артиллериялык, зениттик, танкалык (броня, танктык), авиациялык, аба десанттык ж.б. түрлөрү болот. Полктордон (бригада же бригадалык топтор), ошондой эле ар кандай аскер түрлөрүнүн атайын аскер полктору менен батальондорунан түзүлөт.

ДИКТАТОР – чектелбеген бийликке ээ болгон адам.

ДИЛЕР (англ. сатуучу, соодагер) -товарларды, баалуу кагаздарды, валюталарды сатып алуу жана сатуу бүтүмдөрүн жасаганда ортомчулук иштерди жүзөгө ашыруучу юридикалык жана жеке жак. Брокерлерден айырмасы, алар адатта өздөрүнүн атынан жана жеке эсебинен иш жүргүзөт. Дилер брокердик фирмалардын, инвестициялык банктардын, камсыздандыруучу компаниялардын кызматкерлери болуп саналбайт. Алар атайын даярдыктардан, сыноолордон өтүп, лицензия алууга тийиш.

ДИНАМИТ – күчтүү жарылгыч зат.

ДИНАСТИЯ – башкаруучулук атасынан баласына өтүп бийлеп келген монархтардын катары.

ДИПЛОМАТ (фр. баракча, документ) – чет мамлекет менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп туруу үчүн өкмөт тарабынан атайын жиберилген адам; башка адам менен мамиле кылууда эптүү, айлакер, чебер киши.

ДИПЛОМАТИЯЛЫК – эл аралык саясат жаатында өкмөттүн жүргүзгөн иши (амалдуулук, эптүүлүк);

ДИПЛОМАТИЯЛЫК ӨКҮЛЧҮЛҮК - мамлекеттин чет өлкөлөр менен катнаш органы. Аны элчи (посольство), посланник же ишке ишенимдүү киши (миссияда) башкарат. Д.ө.эки мамлекеттин ортосундагы дипл.катнаштар боюнча өз ара келишими менен

уюштурулат. Д.ө-түн милдеттери : турган жеринде өз мамлекетинин, анын жарандарынын кызыкчылыгын коргоо, өзү турган мамлекеттин өз мамлекети менен жакшы мамиледе болуусун камсыз кылуу, ал элдин тарыхы, саясий турмушу жана болуп жаткан окуялар жөнүндө мыйзамдуу жол менен өз өкмөтүнө кабарлап туруу. Д.ө. дипл.катнаш үзүлгөндө токтолот.

ДИРЕКТИВА – жогорку органдар төмөндө турган органдарга, жетекчилер өзүнө баш ийгендерге бере турган буюрма, жетекчилик көрсөтмө.

ДИСКРИМИНАЦИЯ - укугун жоюу; укугун басуу; укук бербөө.

ДИССИДЕНТ – мамлекеттик динге, идеологияга макул эместер.

ДИСТРИБЮТОР - бөлүштүргүч.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ – ажыратуу, тарамдоо, ажырымдоо, татаал нерсени жөнөкөй элементтерге ажыратуу.

ДОГМА – сын көз менен тажрыйбада сынабастан, жөн эле ишенип алган далилсиз жобо.

ДОКТРИНА – илим, философиялык же саясий теория, система.

ДОМИНИОН – Британия империясынын курамында туруп, англиянын королун өлкө башчысы катары тааныган мамлекет. Доминион статусун кээ бир мурда англиянын колониясы болгон өлкөлөр алып келишкен. 1947ж. Улуу Британиялык "Ынтымактык" түзүлгөндөн кийин деле, ага кошулган мурунку доминион өлкөлөр англиянын монархын өзүнүн өлкө башчысы катары таанып келе жатышат.

ДОНОР - 1) оору кишиге куйдуруу үчүн өзүнүн канын берүүчү адам; 2) каражат жактан жардам берүүчү тарап.

ДОТАЦИЯ – жетишпеген чыгымдарын жабуу же башка максаттар үчүн мекеме же уюмдарга берилүүчү мамлекеттик каражат.

ДУНГАНДАР - өздөрүн "лаохуэйхуэй" деп аташат. Хуэйцзу, хуэймин, хуэй - кытай тилинде "мусулман" дегенди туюнтат. Тунган, дунган - түрк тилдеринде "кытай адамы, кытай эли" дегенди түшүндүрөт. Д-р Кытай (20млн), Россия (5 миң), Кыргызстан (60 миңге жакын), Казакстан (40 миң), Өзбекстан (5 миң), ошондой эле КМШ өлкөлөрүндө жашаган калк. Кытай дунгандары Кыргызстандагы жана Казакстандагы дунгандар менен тектеш, бир калк. Бул дунгандар циндик кытайдын сүргүнүнөн улам баш паанек издеп келип калышкан. Негизинен КЭРдин Нинся-Хуэй автономиялуу районунда турушат. Ал жердеги калктын жалпы саны 8 млнго жакын. Дунгандар кытай тилинин түрдүү диалектилеринде сүйлөшөт, кытай иероглифин колдонушат. XX-к. 20ж. чейин Кытайдын бардык мусулман калктары "хуэй" деп аталышкан. Хуэйлер (дунгандар) Дини - ислам. Этностук тарыхында кытайлар басымдуу орунга ээ.

ДУНГАНДАР КЪТЪР/Л/Ш (1862-1877) – Цин империясынын курамына кирген дунган калкынын азаттык үчүн күрөшү. XIXк. 1-жар. ислам динин тааныган дунгандарды Цин бийлиги катуу эзген. Алар кытай тилинде сүйлөп, кытай кийимдерин кийинип жүрүшкөнү менен, өздөрүн чыныгы мусулман деп (ичимдик ичпей, тамеки, апийим чекпей) эсептешип, өзүлөрүн «турген» деп аташса, кытайлар аларды «хой-хой» (мусулмандар) деп чакырып, күчкө салып эркектеринин чачтарын өрдүртүп, аялдарынын буттарын таңып басууга жана кыздарын жалаң кытайларга берүүгө мажбурлашкан. Ошондуктан, бул көтөрүлүш мүнөзү жагыннан феодалдык эзүүгө каршы чыкканы менен, башталардан мурун эле «мусулмандар» жана «каапырлар» болуп бөлүнгөндүктөн, улут жана дин ажырымы өзгөчө роль ойногон. Д.к. 1862ж. Шаньси провинциясындагы Синган шаарында башталып, анын башталышына дунгандардын бир көпөсүн манжурлардын өлтүрүп коюшу шылтоо болгон. Дунгандарды уйгурлар, ал эми мусулман эмес манжурларды калмактар *(дөрбөт, тыргоот, сибо, солондор) колдоп, ислам дининдеги кожолор менен имамдар жашына карабай

бардык эркектерди «каапырларга» каршы «газават» жарыялоого чакырышкан. Балдарын жана аялдарын душманынын колуна кетпесин деген дунгандар шаарды калтыраарда өз колдору менен өлтүрүп кетишкен. 1864ж. жай айында Үрүмчүнүн аскер гарнизону талкаланып, август айында Иле өрөөнүндө жайгашкан Синьцзяндын борбору Кулжа шаарындагы дунгандар көтөрүлөн. Цин бийлиги Россия империясынан жардам сурап бир нече жолу кайрылган, бирок орус бийлиги бул көтөрүлгөн Орто Азияга ооп кетүүсүнөн кооптонуп, оң жооп берген эмес. Үрүмчүлүк дунгандарды Сахан-жан, Кожо-тиду, Мапалар, Иле дунгандарын Ажы-акун башкарган. 1866ж. Борбордук Тянь-Шандын түштүк-чыгышында Кара-Шаарга чейинки Баяндай, Манас, Гучан ж.б. шаарларды камтып, башында Лотай деген дунган турган кыска мезгилдеги дунган мамлекети түзүлгөн. Көп өтпөй кашкарлык кожолордун көтөрүлүшү башталып, адегенде Бузурук кожо, анан Йакуб бек бийликке келип, Кашгар шаары борбор болгон, башында Алты-Шаар, кийин Жети-Шаар түзүлөт. Натыйжада булардын ортосундагы өз ара мамилелер курчуган. 1870ж. Йакуб бек Үрүмчүгө чабуул жасайт. 1871ж. Россия империясы өз коопсуздугун шылтоо кылып, аскерин Илеге киргизет. 1873ж. Цин аскери Ганьсу провинциясындагы көтөрүлүштү басып, 1876ж. жаз-күз айларында Гучан, Фукан, Үрүмчү, Манас шаарларын алышы менен Д.к. жеңилүүгө учурайт. Бул көтөрүлүштү Цин империясынын аймагында жашаган кыргыздар менен казактар да жигердүү колдошкон.

ДУНГАН, КАЛМАК ЖАНА УЙГУР ЖЕР КОТОРУУЛАРЫ – XIX

к. 60-жылдарында Чыгыш Түркстан жана Кытайдын түндүк-батыш аймагындагы дунгандардын көтөрүлүшүнө байланышкан элдик кыймыл. Кытай бийлигинин аесуз жазалоосуна дуушар болуудан улам көтөрүлүшкө катышкандар Кыргызстан менен Казакстанга жер которууга мажбур болушкан. Адегенде 1866ж. Жети-Сууга с а р т к а л м а к уругунан зоргандар көчүп келип, 1869ж.Россия мамлекетинин букаралыгына кабыл алынышкан. Алты сумундар эки айыл болуп, бири Текес өрөөнүндө (1317 түтүн), экинчиси Верный уездинде (732 түтүн) эки болуштукту түзүшкөн. Россия күч менен ээлеп алган жерлер 1882ж. кайра Кытайга кайтарылганда

(Петербург келишими, 1881), 240 түтүн калмак өз каалоосу менен Россиянын ээлигине өтөөрү тууралуу бүтүмгө келип, Кытай менен Россиянын ортосундагы Капкак (Текес өрөөнү) аркылуу өткөн жаңы чегара такталгандан кийин алар көл кылаасына келип, Каракол, Ырдык өзөндөрүнүн аралыгынан конуш алып Бөрү-Баш, Челпек, Бурма-Суу кыштактары пайда болгон жана 1913ж. 366 түтүнгө (2262 адам), 1916ж. 483 түтүнгө (2,9 миң адам) жеткен. Дунган калкынын Жети-Сууга келиши эки этапка бөлүнөт. Б и р и н ч и этабында (1877) орус кытай чегарасынан үч багыт менен өтүп, Да-Сы-Фу жолбашчылык кылган 1166 ганьсулук дунгандардын алгачкы тобу 1877ж. ноябрдын башы ченде Беделди ашып, Караколго келишкен. 1878ж. жазга маал келгиндерге Караколго жакын Ырдыктан жер бөлүнүп берилген. Кытай аскерлери куугунтуктаган синьцзяндык жана ганьсулук дунгандардын экинчи тобуна (2 миңдей адам) Ма-Да-Жэнь жетекчилик кылып, алар Марал-Башы, Эркеч-Там аркылуу Түштүк Кыргызстанга өткөн. Шэньсилик дунгандардын Бьянху (Бай Янху) баш болгон топ Торутарт, Кызыл-Бел ашууларын ашып, 1877ж. Нарынга келишип, андан декабрдын аягында 3314 дунган Токмокко жеткен. Жол бою бардык кыргыз айылдары жолоочуларга мал, дан, баш калкалаганга боз үй, алачык ж.б. жагынан жардам берип турушкан. Дунгандардын Жети-Сууга келишинин э к и н ч и этабы орус өкмөтүнүн Цин бийлигине Иле чөлкөмүн кайтарып беришине байланыштуу болуп, 1881ж. Петербургда түзүлгөн орус-кытай келишиминде макулдашылган. Ага ылайык, дунгандар менен уйгурларга Ата журтунда (Синьцзянда) калуу же Россия ээлигине кетүү эркиндиги берилгенде, кыйла бөлүгү Кытайда калуудан баш тартып, 1884ж. аягына карата 4682 адам ооп келип, баш-аягы 10 миңден ашуун дунган, 45 миңдей уйгур Жети-Суу облусунан орун алышкан. Уйгурлар негизинен Верный (Алмата), Жаркен (Панфилов), дунгандар Бишкек, Ысык-Көл уезддеринде жайгашкан. Түштүк Кыргызстанга келген дунган, уйгурлар адегенде Ошко жакын жерде (Кара-Суу району) туруп калган. Падышачылыктын оторчулук саясаты жер-суу маселесинде даана байкалган же мыкты жерлер келгин орус дыйкандарына, казак-орустарга бөлүштүрүлүп, кыргыз, казактар тоо-ташка, чөл-талаага сүрүлгөн. Токмокко келген дунгандарга Чүй суусунун оң жээгинен 10306 теше жер берилгенде

(1878), алар үй, короо-жай салып алышкан (азыркы Масанчын айылы). Сокулукка келген дунгандардын 33 үй-бүлөсүнө 1883ж. дыйканчылыкка ыңгайлуу 2064 теше жер бөлүнүп, кийин ал жер Александровка деп аталган. Бишкек менен Томокто дунган слободкалары (шаар четиндеги кыштак) 1882ж. пайда болгон. Жети-Сууга отурукташкандан кийин бул аймакта Мариинск (Ырдык), Кара-Коңуз (кийин Николаевск), Александровка (Сокулук), Жаркен (Казакстан), Жалпак-Дөбө (Тараздан 5-6 чакырым аралыкта) болуштуктары уюштурулуп, болуштар атайын шайлоочулардын жыйынында үч жылдык мөөнөткө шайланышкан.

ДҮЙНӨЛҮК БАНК - жалпыга маалым болгон дагы бир аты " Кайрадан түзүү жана өнүктүрүү эл аралык банкы". 1945ж. БУУ тарабынан түзүлгөн. Анын максаты өндүрүшкө жумшалган капиталдын көлөмүн көбөйтүү, ал үчүн чет элдик жеке инвестицияларды тартуу, зарыл болгон учурларда өзүнүн корунан насыя берүү аркылуу БУУга мүчө болгон өлкөлөрдүн экономикасынын өнүгүшүнө көмөк көрсөтүү. Бул банктын штаб-квартирасы Вашингтон шаарында жайгашкан.

ДҮЙНӨЛҮК ДИНДЕР - дүйнөнүн түрдүү элдеринин арасында бир кыйла кеңири таралган үч дин - буддизм, христианчылык, ислам. Башка бардык диний ишенимдерден жана тайынуулардан айырмаланып дүйнөлүк диндерге төмөндөгү бергилер мүнөздүү : 1) негизги догматтык жоболорунун абстрактуулугунун жогору болушу; 2) негиз болуучу догматтарды түшүндүрүүнүн түрдүү варианттарынын мүмкүндүгү; 3) диндин аны тутунгандардын күндөлүк турмушу менен тыгыз байланышы, турмуш-тиричилик, адеп-ахлак маселелерине тийиштүү болушу; 4) таза, туура жүрүм-турум аркылуу жеке керт баштын амандыгына жетишем деп ойлогон динчилдер үчүн негизги догматикалык постулаттардын түшүнүктүү жана талашсыз болушу; 5) Кудай алдында бардык адамдардын формалдуу тең болушу, диний маселелерде сословиялык же улуттук артыкчылыктардын жоктугу. Буддизм б.з.ч.6-5 кк. жаралган, анын негиздөөчүсү деп индиялык принц Сиддхартха Гаутама эсептелет, Түштүк-Чыгыш жана Борбордук Азия өлкөлөрүндө таралган. Христианчылык Iк. башында

Палестинада жаралган, ал эми 1У к. Рим империясында үстөмдүк кылган динге айланган. Христиан дининин негиздери Библияда баяндалган. Ислам У11 к. Аравияда пайда болгон, анын негиздөөчүсү Мухаммед пайгамбар. Аны Аллах өз элчиси, пайгамбар кылып тандаган, исламдын ыйык китеби-Куран-и-Керим.

ДҮЙНӨЛҮК ЭКИ СОГУШ ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТТАР :

	Биринчи дүйнөлүк согуш (1914-1918)	Экинчи дүйнөлүк согуш (1939-1945)
Согуштун жалпы уланган күндөрү	1554	2194
Согушка катышкан өлкөлөрдүн саны	38	72
Бейтарап өлкөлөрдүн саны	17	6
Өзүнүн жеринде согуштук аракеттери жүргөн өлкөлөр	14	40
Согушка катышкан өлкөлөрдүн калкынын саны	1050 млн 1700 млн	1050 млн 1700 млн
	(дүйнө элинин 62%)	(дүйнө элинин 80%)
Согушка чакырылган адамдардын саны	74млн.	110
Согушта курман болгондордун саны	10 млн.	
60 млн		

ДҮҢ КИРЕШЕ (Валовый доход) - ишкана, фирмалардын товарларды өндүрүү, сатуу жана кызмат көрсөтүүсүнүн жыйынтыгында алынган жалпы жылдык кирешесинин акчалай көрсөтүлүшү аркылуу эсептелет.

ДХАРМА (санскр. Мыйзам, санжап, парз, адилеттик, сапат, мүнөз, табият) – 1) инди философиясынын жана индуизм диний башкы түшүнүктөрүнүн бири, бир нече мааниси бар: дүйнөгө ээлик кылган түбөлүк ыйман мыйзамдары (абсолюттун аналогу); «туура жашоонун» адеп-ахлактык социалдык парыздуулугу – ушул мааниде ар бир адамдын өз Д-сы болот.

2) Буддизмде: Д. болмуштун түбөлүктүү, өзгөрбөс алгачкы элементтери катары, жеке инсандык эмес, жалпы жашоо жүрүшү жөнүндөгү, психикалык-физикалык зарделердин (энергиялардын) жарк эткен чактары сыяктуу кыйдымдар түшүндүрүлгөн. Д. такай пайда болуп, жоголуп турат: алардын толкундашы азап чегүүнүн булагы болот жана нирвана (бошонуу) абалына барып басылат. Алгач мифологияда Д. ыйык акылман катары кабылданса, кийинчерээк акыйкаттын кудайын түшүндүргөн. Ал «мыйзам», «ыйманы таза», «ырайымдуу» түшүнүктөрдү камтыйт. Улам кийин «Д.» термини кыйла чачырап майдаланып кеткендиктен, анын мааниси колдонулуп жаткан контекске байланыштуу гана туюлуп, ал «система», «доктрина», «дин», «гармониялык иретүүлүк», «милдет», «үлгү» ж.б. маанилерди да кучагына алган. Д.-нын маңызы кийинчерээк өз табияты боюнча рухий тазалыкты камтыган белгилуу бир шайкештикти туюндуруп калды.

Е

ЕВРЕЙЛЕР- ЖӨӨТТӨР (өз аты иегудим, идн) - эл. Жалпы саны 13.62 млн адам (2011), анын 6 млн го жакыны АКШда, 5,4 млн Израилде, Россияда 551 миңи жашайт. Көпчүлүгү өзү мекендеген жердин тилинде сүйлөшөт. Бир бөлүгү иврит, идиш жана коңшу элдердин (испан, араб, перс ж.б.) этникалык модификацияланган тилдерде сүйлөшөт. Дини негизинен иудаизм. Жөөттөр диаспорасы ашкеназдар жана сефарддарга бөлүнөт. Еврей этносу б.з.ч. 2 миң жылдыкта Ханаан (азыркы Израиль) аймагында калыптанган. Б.з.ч. 1 миң жылдыкта байыркы еврей мамлекеттери – Израиль жана Иудея падышалыктарын Ассирия (б.з.ч.722ж.) жана Вавилония (б.з.ч.586ж.) багындырган соң, Е. дүйнө жүзүнө жер которуп, тарап кеткен. Е-дин бир бөлүгү Жакынкы Чыгыш, Түндүк Африка, Түштүк Европа, анын ичинде байыркы түрк мамлекети Хазар кагандыгынын аймактарына отурукташкан. Орто кылымдарда Е. Европа менен Азия аймактарына көчүп келип, жергиликтүү калктар менен аралашса да, өздөрүнүн динин, маданий- тиричиликтеги өзгөчөлүктөрүн сактап калган. Экинчи дүйнөлүк согуш убагында гитлерчилердин Е-ди кырып-жоюуга багытталган саясатынын негизинде 6 млн чамалуу Е. набыт болгон. Согуштан кийин

европадагы Е-дин көпчүлүгү АКШ ж.б. өлкөлөргө кетүүгө мажбурланган. 1948ж. БУУнун Генералдык Ассамблеясынын чечими менен Израиль еврей мамлекети түзүлгөн. XIXк. 2-жарымында, өзгөчө Улуу Атамекендик согуш жылдарында еврейлер Кыргызстанга да көчүп келе баштаган. Учурда өлкөбүздө 1,5 миндей еврей жашап, ар кайсы тармакта эмгектенишет. Алардын «Менора» деген маданий коому иштейт.

ЕВРОПАЛЫК КООПСУЗДУК ЖАНА КЫЗМАТТАШТЫК БОЮНЧА УЮМ (ЕККУ), ОБСЕ

– Коопсуздук, экономика, илим, технологиялар жана адам укугу багытында кызматташуу үчүн түзүлгөн эл аралык форум. 1975 ж. Хельсинки конференциясында Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча кеңешме (ЕККК) катары түзүлгөн (ЕККК ны ЕККУ деп атоо тууралуу чечим 1994ж. Будапешт жолугушуусунда кабыл алынган). Европанын, Азиянын жана Тундук Американын 55 өлкөсү кирет. Жумушчу органы – мүчө өлкөлөрдүн туруктуу өкүлдөрүнөн турган Туруктуу кеңеш, анын отурумдары жума сайын Вена шаарында өткөрүлөт. ЕККУда төрагалык кылуу (мүчө өлкөнүн тышкы иштер министри) кезек менен жүргүзүлөт.

ЕВРОПАЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК СОЮЗ, «ЖАЛПЫ РЫНОК»

- курамына мыкты өнүккөн Европа өлкөлөрү (Франция, Германия, Италия, Белгия, Дания, Нидерландия, Люксембург, Улуу Британия, Ирландия, Греция, Испания, Португалия, Австрия, Швеция, Финляндия) кирген, Батыш өлкөлөрүн экономикалык жана саясий жактан интеграциялоо максатында, 1967ж. Европалык экономикалык топтун (Жалпы рынок), атом энергиясы боюнча Европалык топтун (Евпатом) жана көмүр жана болот өндүрүү боюнча Европалык биримдиктин кошулуусунан келип чыккан уюм. 1993ж. бул уюм Маастрихт келишиминин негизинде Европа Союзу болуп кайра түзүлгөн. Мунун башкы максаты төмөндөгүлөрдү камтыйт: уюмга катышкан өлкөлөрдүн ортосундагы соода-сатыкта бардык чектөөлөрдү бара-бара жок кылуу; үчүнчү бир өлкө менен соода-сатык жүргүзүүдө бажылык жалпы тарифтерди киргизүү; транспорт жана айыл чарба тармагында жалпы саясатты иш жүзүнө ашыруу; валюталык союзду өркүндөтүү; салык системасын бир

түргө келтирүү; экономикалык саясаттын макулдашылган башкы принциптерин кармануу. Европалык экономикалык союздун жетекчи органдары (Европалык комиссия жана Министрлер Кеңеши) Брюсселде (Белгия) жайгашкан. «Жалпы рынок» Римде кол коюлган келишимге ылайык 1957 ж. түзүлгөн.

Евросоюзга мүчөлүккө өткөн өлкөлөрдүн ирээти :
1957 жылы - 6 өлкө -Бенилюкс өлкөлөрү (Бельгия,Нидерланды,Люксембург) жана Франция,Германия,Италия.
1973 жылы - 3 өлкө - Англия,Ирландия,Дания.
1981 жылы - 1 өлкө - Греция.
1986 жылы - 2 өлкө - Испания,Португалия.
1995 жылы - 3 өлкө - Финляндия,Австрия,Швеция.
2004 жылы - 10 өлкө - Венгрия, Польша, Чехия, Словакия, Словения, Латвия, Литва, Эстония, Мальта, Кипр.
2007 жылы - 2 өлкө - Болгария,Румыния.

ЕГИПЕТ, Египет Араб Республикасы – Африканын түндүк-чыгышындагы жана Азиянын Синай жарым аралындагы өлкө. Унитардык республика көп партиялуу система. Аянты – 1 001,4 миң чарчы км., калкы – 78,9 миллион (2011). Рим империясы кулагандан кийин (395ж.) Е. Византиянын провинциясы болуп калат. Б.з. VII к-да Е.-тин калкы христиан динин кабыл алат. 639-42жж. арабтар басып алган соң өлкөдө ислам дини менен араб тили жайылып, маданияты бийик деңгээлге жетет. Аббасиддер (IX- X кк.) халифаты кулагандан кийин Е. көз карандысыздыкка жетип, Фатимиддер (969-1171) жана Айюбиддер (1171-1250) династияларынын тушунда экономикасы жогорулап, саясий жактан да бир топ кубаттанат. 1250 ж. Е.-ти мамлюктар басып алат. Е.Осмон империясына караган мезгилде (1517-1914) египеттиктер боштондук үчүн далай ирет күрөшкө чыгып түрк султанынын бийлигин кыйла начарлаткан. Е. пашасы Мухаммед Алинин (1805-48) тушунда Е. өз алдынча мамлекет болуп турган. XIX- кылымдын ортосунда англиянын жана франциялык капиталдын тарала башташы менен Е.-те абал татаалдай баштап, Суэц каналын куруу учурунда айрыкча күч алат. 1879ж. «Египет египеттиктер үчүн» деген ураан менен Е.-тин тунгуч саясий уюму «Ватан» чыгат. 1881-ж. Ораби паша (арабий

паша) башында турган төбөлдөргө жана чет элдик колониячыларга каршы Каир гарнизону көтөрүлөт. Улуттук-боштондук кыймылы басылган соң, Е. Улуубритания тарабынан оккупацияланган. 1914-ж. Улуубританиянын протектораты болуп жарыяланган. Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин улуттук-боштондук кыймылдын 1914-21жж. күчөшүнөн улам 1922-ж. Улуубритания Е.-ти көз карандысыз королдук башкаруудагы өлкө деп таанууга аргасыз болот. Бирок Улуубритания Е. королунун жана анын өкмөтүнүн ички жана тышкы саясатында үстөмдүгүн сактап, Суэц каналынын аймагында аскерлерин кармап турган. 1936ж. Англия-Египет келишими түзүлүп, Е-тин укугу бир аз кеңейтилген, бирок көпчүлүк бийлик Улуубританиянын колунда кала берген. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Е-те улуттук-боштондук кыймыл күч алат. 1948-49жж. Араб-Израиль согушунда Е. жеңилүүгө дуушар болгон. Армияда Гамаль Абдел Насер башында турган «Эркин офицерлер» деген жашыруун саясий уюм түзүлгөн. Ал уюм революциялык төңкөрүштү жетектеп, натыйжада 1953ж. 18 июнда Е. республика болуп жарыяланат. Өлкөдөн англиялык аскерлер чыгарылып, Суэц каналы мамлекеттештирилген. 1956ж. Англия-Франция-Израилдин биргелешкен агрессиясына египет аскерлеринин каршылык көрсөтүүсүнүн натыйжасында агрессорлор өлкөдөн чыгуугу аргасыз болгон. 1967ж. «алты күндүк согуштун» жүрүшүндө Израиль Синай жарым аралын жана Суэц каналына чейинки Е. аймагын басып алат. 1968ж. Насер «30 март программасын» жарыялап, агрессияга каршы күрөшкө бардык каражатты жумшоого чакырган. Президент Насердин өкмөтү бир топ социалдык-экономикалык реформаларды жүргүзгөн. Насер өлгөндөн кийин (1970) президенттикке Анвар Садат (1971) келген. Бул учурда менчик капитал үстөмдүк кыла баштаган. 1973ж. Е. «октябрь согушу» деп аталган согуштук аракеттерин баштап, Синай жарым аралын Израиль аскерлеринен акырындык менен бошото баштаган. 1979ж. Египет-Израиль тынчтык келишиминин түзүлүшү менен эки өлкөнүн ортосундагы чыр-чатак толук чечилген. 1981ж. А. Садат мусулман фундаменталисттеринин жашыруун тобунун («аль-Жихад аль-Жадид» - «Жаңы Жихад») мүчөлөрү аркылуу өлтүрүлгөн. Анын ордуна келген Х. Мубарак Жакынкы Чыгышты тынчтык зонасына айландыруу сунушу менен дүйнөлүк коомчулукка кайрылган.

1982ж. Е-ке Израиль тарабынан Синай жарым аралы толугу менен кайтарылган. 1984ж. Е. Ислам конференциясы уюмуна кайрадан мүчөлүккө кабыл алынган. Иран-Ирак согушунун (1980-1988) жүрүшүндө Иракка колдоо көрсөтүп, Перс булуңундагы өлкөлөр менен аскердик, экономикалык, саясий байланыштарын кеңейткен. Е. тышкы саясатын көз карандысыз багытта жүргүзүүгө умтулуп келет. 2011ж. «араб жазы» деген ат менен тарыхка кирген араб дүйнөсүн каптаган революциялык кыймылдардан Е. дагы чете кала алган жок .Х.Мубарак бийликтен четтетилип, бийликти исламчыл «мусулман агаиндер» уюмунун жетекчилеринин бири М.Мурси ээлеген. Бирок бир жыл өтпөй анын жүргүзгөн исламчыл саясаты өлкөдө нааразычылыктарды жаратып , саясий процесске аскерий адамдар кийлигишип, М.Мурси камакка алынган. Ага оор кылмыш иштери тагылып, сот жообуна тартылуу алдында турат. Өлкөдө абал оор, анткени М.Мурсинин тарапкерлери – исламчыл күчтөр өз позициясын бербөөгө аракеттенишип, абалды жарандык согушка түртүп жаткандай. Абалдан чыгуунун ишенимдүү жолу бир гана аскерий күчтөрдүн аракетине байланыштуу болуп калды. Ошондуктан алдыда(2013) боло турган шайлоолордо президенттик кызматка аскерий адамдардын арасынан тандалаары күтүлүүдө. Египет – агрардык-индустриалдуу өлкө. 2006ж. ИДПнын көлөмү 328,1 млрд АКШ долларын түзгөн (араб өлкөлөрүнүн ичинен Сауд Аравиясынан кийинки 2-орунда), киши башына бөлө келгенде 4200 доллардан туура келет.

ЕГИПЕТ Б а й ы р к ы - Африканын түндүк-чыгышында, Нил дарыясынын төмөнкү аймагындагы байыркы мамлекет. Е-тин аймагы – б.з.ч. 4-миң жылдыкта түзүлгөн цивилизациянын эң байыркы очокторунун бири. Е. аймагында адам баласы п а л е о л и т доорунда эле жашаган. Байыркы көчмөн уруулар жемиш чогултуп, аңчылык кылышкан, кийинчерээк балык уулай башташкан. Алардын арасында протосемит, бербер жана кушит уруулары болгон, алар өз ара аралашып, натыйжада б.з.ч. 4 миң жылдыктын орто ченинде Төмөнкү Е. жана Жогорку Е. падышалыгы пайда болгон. Б.з.ч. 3000-ж. ченде Түштүк падышасы Менес (Мена) Төмөнкү Египетти басып алып, бир падышалыкка бириктирген. **Алгачкы падышалык** мезгилинде (б.з.ч. 3000-2800-

ж. ченинде, алгачкы эки династия башкарган) сугат чарбасы, жез куралдары, карапа жасоо өнүгүп, соода-сатык кеңейген; мамлекеттик аппарат түзүлүп, административдик округдар (номдор) бөлүнүп чыккан, талоончул жортуулдар жасалып турган. **Байыркы падышалык** (б.з.ч. 2800-2250 ж. ченинде) Жосер династиясынын сурагы менен башталган. Бул мезгилде айыл чарбасы, соода, кол өнөрчүлүк андан ары өнүгүп, туруктуу аскер пайда болот. Байыркы падышалык мезгилдин аяк ченинде номдордо жергиликтүү ак сөөктөр күчтөнүп, борбордук бийликке каршы чыккан. Е-тин алгачкы ыдыроо мезгили (б.з.ч. 2250-2050жж. ченинде) өлкө өз ара касташкан номдорго жана майда мамлекеттерге бөлүнүп (б.з.ч. XXII-XXI кк.), чарбасы бүлүнгөн. Өлкө кийин (2050 ж. ченде) Ментухотеп IIнин тушунда гана кайрадан бириккен. **Ортоңку падышалык** мезгилинде (б.з.ч.2050-1700 ж. ченде) XII династия башкарган. Файюм оазисинде ири сугат иштери жүргүзүлүп, жез куралдары колдонулган. Кулдардын эмгеги пайдаланылган. Өз ара согуштар көп болуп, Аменемжет IIнүн мезгилинде (б.з.ч. XIX к-дын 2-жарымы) гана борбордук бийлик бекемделген. Мүлктүк теңсиздиктин күчөшү элдик көтөрүлүшкө алып келген. **Египеттин экинчи жолку ыдыроо мезгилинде** (б.з.ч. 1700-1580жж. ченде) 1700ж. Египетке түндүк-чыгыштан гиксос уруулары басып кирип, өлкөнүн көп бөлүгүн 110 жыл бийлеп турушкан. Аларды XVII династиянын негиздөөчүсү Яхмос I (Амасис) 1580 ж. ченде Египеттен кууп чыккан. **Жаңы падышачылыктын** (б.з.ч. 1580- 1070жж. ченде) убагында коло кеңири пайдаланылып, темир буюмдар пайда болгон, металл иштетүү техникасы өркүндөп, жеке кул ээлөө күчөгөн. Яхмостун мурасчылары Тутмос I, Тутмос II, Аменхотеп II Сирия, Палестина ж.б. жерлерди басып алышкан, Вавилон, Хетт падышачылыгы ж.б. мамлекеттер менен дипломатиялык мамиле түзгөн. Бирок фараондор менен жрецтердин өз ара күрөшүнөн начарлаган Е. XIV к-дын 1-жарымында түндүктөгү бардык жерлеринен ажырап калган. XIX династиянын көрүнүктүү өкүлү Рамсес IIнин тушунда Е. Сириянын айбынан хеттер менен согушуп, натыйжада Палестина менен Түштүк Сирияны кошуп алган, бирок XX династиянын бийлигинин аяк ченинде Сириядагы жана Куштун түштүк аймактарындагы жерлеринен ажыраган, ал эми Рамсес XII

нин тушунда (б.з.ч. 1070ж. ченинде) Фивадагы бийлик иш жүзүндө Амон кудайынын жогорку жреци Херихордун колуна өткөн. **Кеч жана перс мезгилинде** (б.з.ч. 1070-332жж. ченде) Е-тин бардык жеринде темир курал урунуу, акча жүгүртүү өнүгөт. XIк. аягы-Х к. башында Е. дагы ыдырап, У111 к-дын 2-жарымында Куштун (XXУ династия), ал эми 671 жылдан ассириялыктардын бийлигине өтөт. Саистин башкаруучусу Псамметих Iнин тушунда Е. Ассирия бийлигинен кутулат, бирок б.з.ч. 525ж. кайрадан перстерге көз каранды болот, 404ж. ченде алардан убактылуу бошонот. Б.з.ч. 332ж. Е-ти Александр Македонский биротоло каратып алат. **Грек-Рим мезгилинде** (б.з.ч.332—б.з. 395жж.) Е. эллиндик дүйнөнүн бир бөлүгүнө айланат, анда кол өнөрчүлүк менен сооданын жаңы борборлору пайда болот, соода байланышы кеңийт. Б.з.ч. 22 к-дын аягында Е. экономикалык жана саясий кризиске учурайт, б.з.ч. 30-жылда Египет Рим империясынын провинциясына айланат. Рим империясы бөлүнгөндөн кийин (б.з. 395ж.) Византиянын курамына кирет. 619ж. аны Персия падышасы Хосров II каратып алат. 639-642жж. Е-ти арабдар басып алат.

Ж

ЖАВАХАРЛАЛ НЕРУ (1889-1964) - Индиянын көрүнүктүү саясий жана мамлекеттик ишмери, Индия Улуттук Конгресс (ИУК) партиясынын лидери. Аллахабад шаарында 14 ноябрда 1889ж. жарык дүйнөгө келген. Кашмирдик брахмандардын үй-бүлөсүнөн чыккан. Атасы Мотилал Неру адвокат, ИУК партиясынын реформачыл канатындагы белгилүү ишмер. Джавахарлал 1905-12жж. Харроуда англиялык ак сөөктөрдүн мектебинен жана Кембриж университетинен билим алган, кесиби адвокат. 1912ж. ИУКтун мүчөсү, ал эми 1916жылдан Индиядагы улуттук-боштондук кыймылга жигердүү катыша баштайт. Партиянын башына Махатма Гандинин келиши (1919) менен Ж.Неру анын идеясын колдогон, эң жакын тагдырлашы болуп калган. 1921ж. антианглиялык үгүт иши үчүн биринчи жолу камалган, жалпысынан 10 жылдан ашык мезгилди абакта өткөргөн. Бир нече жолу (1929-1930, 1936-1937, 1946, 1951-1954жж.) ИУК партиясынын төрагалыгына шайланган. 1946ж. Индиянын

Убактылуу өкмөтүнө вице-премьер болуп кирген (премьер-министрлик кызмат вице-королго таандык болгон).

1947ж. Индия көз карандысыздыгын өз колуна алгандан, көз өткөнгө чейин Жавахарлал үзгүлтүксүз өлкөнүн премьер-министри жана тышкы иштер министри кызматтарын аркалап келген. Индиянын келечегин социализм менен байланыштырган, бирок Нерунун социализми "социалдык компромисстин" негизинде курулушу керек эле. Ж.Нерунун жетекчилиги астында Индиянын өкмөтү колониализмдин кесепеттеринен калган экономикалык жакырчылыкты жоюу багытында өтө маанилүү иш-чараларды жүзөгө ашырган. Өзү мерчемдөө (пландоо) комиссиясынын төрагасы болгондуктан Индиянын алгачкы 3 жолку беш жылдык мерчемдерин иштеп чыгууга түздөн-түз катышкан.

Тышкы саясатта Ж.Неру согуштук блокторго кошулбоо жана ар башка коомдук түзүлүштө турган өлкөлөрдүн тынчтыкта жанаша жашоосун колдогон. Ушул багытта иштелип чыккан мамлекеттер аралык "панча шила" деген ат менен тынчтыкта жанаша жашоонун беш принцибин иштеп чыгууга жигердүү катышкан. Дүйнөлүк согуштук блокторго кошулбоо кыймылына негиз салган Азия жана Африка өлкөлөрүнүн Бандунг конференциясынын (1955 ж.) демилгечилеринен болгон. Советтер Союзу менен жакшы мамиле карманган. 1964 ж. 27 майда Делиде 75 жаш курагында көз жумган.

ЖАКЫНКЫ ЧЫГЫШ - Азиянын батышы менен Африканын түн.-чыгышындагы территория: ЕАР, Судан, Израиль, Иордания, Сирия, Ливан, Турция, Ирак, Сауд Аравиясы, Йемен республикасы, Бириккен Араб Эмираттары, Катар, Оман, Бахрейн, Кипр мамлекеттери жайгашкан. Ж.Ч.чет өлкөлүк адабияттарда (көбүнчө англис тилиндеги) Иран жана Ооганистан менен кошо Ортоңку Чыгыш деп аталат.

«ЖАҢЫ КУРС» - АКШда презилент Ф.Рузвельт тарабынан жүргүзүлгөн саясат. Анын турмушка ашырылышы үч мезгилге бөлүнөт. Биринчи мезгил (1933-1935) негизги максаты өлкөнү экономикалык кризистен чыгаруу болгон. Алгачкы «100» күндө банк системасын жандандыруу, коомдук жумуштарды уюштуруу боюнча кадамдар жасалган. Айыл чарба продукцияларына бааны

көтөрүп, фермер чарбаларына колдоо көрсөтүү багытында өсүп жаткан дан эгиндерин жок кылып, малдарды кырган. АКШ алтын стандартынан баш тартып долларды девальвациялоого* барган. Экинчи мезгилде (1935-1938) эң негизги милдет катары социалдык реформалар аныкталып: социалдык камсыздоо жана жумуш шартын адилеттүү түзүп берүү боюнча мыйзамдар кабыл алынган.; америкалыктарга карылык жана майыптык пенсия, жумушсуздук үчүн жөлөк пул кепилдиги киргизилген. Үчүнчү мезгилде (1938-1941) бийлик реформаларды бекемдеп, контрреформалык аракеттерге жол бербөө аракеттерин көргөн.

ЖАШ ТҮРКТӨРДҮН РЕВОЛЮЦИЯСЫ – 1908-1909 - жж. Осмон империясындагы революция. 1908ж. жашыруун «Биримдик жана Прогресс» деген уюмдун офицерлеринин тобу Осмон империясында төңкөрүш уюштурат. Бийликти басып алышкан либералдык көз караштагы офицерлер («жаш түрктөр») султандын бийлигин чектеп, парламентти күчөткөн конституция кабыл алышкан. Алар айыл жеринде жеке менчикти бекемдеп, жумушчуларга иш таштоого уруксат беришкен, салыктан жеңилдиктерди жана субсидия* аркылуу улуттук капиталдын өнүгүшүн колдошкон. 1909ж. аларга каршы Стамбулда султандын тарапкерлери көтөрүлүш чыгарып, бирок аскерлер басып койгон. Султан өзү бийликтен четтетилген.

ЖАШЫРУУН КЕЛИШИМДЕР - деген бул, өкмөттөр өз элинен жашырып түзгөн жана жарыяланбаган келишимдер. Октябрь революциясынан кийин 1917ж. кабыл алынган совет өкмөтүнүн биринчи Декретинде, "совет өкмөтү жашыруун дипломатияны жок кылат жана помещиктер менен капиталисттердин өкмөтү тарабынан 1917 жылдын февраль айынан 25 октябрына чейин кол коюлган жашыруун келишимдерди токтоосуз коомчулукка жарыя кылат"- деп айтылган. Ал гана турсун "орус помещиктери менен капиталисттеринин пайдасын жана артыкчылык укугун камсыз кылып, великоростордун басып алуучулук саясатын күчөткөн жана коргогон бул келишимдер өз күчүн жоготту"-деп жарыяланган. 1917ж. 10 ноябрынан "Правда" жана "Борбордук Аткаруу Комитетинин Известиясы" гезиттеринде жашыруун келишимдер

жарыяланып турду. Ошол эле жылдын декабрынан 1918ж. февралына чейин Тышкы иштер Эл комиссариаты мурдагы Тышкы иштер Министрлигинин архивинен алынган Жашыруун документтердин жыйнагын басып чыгарган. Жашыруун документтердин жарыкка чыгарылышы Биринчи дүйнөлүк согушка катышкан жана бул согушту колдогондордун элге каршы жүргүзгөн империалисттик саясатынын бетин ачкан. Бардыгы болуп 100 дөн ашык келишимдер жана башка маанилүү документтер жарыяланган.

ДЖИННА Мухаммед Али (12.08.1876 – 11.09.1948) – Британиялык Индиядагы саясий ишмер. Пакистандын негиздөөчүсү. Мусулмандар менен индустардын тең укуктуулугу үчүн күрөшкөн. 1947ж. Индия эки мамлекетке бөлүнгөндө Пакистандын биринчи генерал-губернатору болуп бир жылдан ашыгыраак иштеп анан өлгөн.

ЖРЕЦ – 1. кечил; бутпарас дининдеги курмандык чалуучу киши; 2. бир нерсеге жан-дили менен киришкен киши. М.: жрец науки – илим жреци.

ЖУНГЛИ (фарсча жангел -токой) - бийик, катуу сабактуу дан өсүмдүктөрү кошо өскөн дарак жана бадалдуу токой. Лианалар менен чырмалышкан дарактар жана жан өтө алгыс бадалдуу токойлор да Ж. деп аталат. Ж. Индиянын тропик же субтропиктик ным климаттуу жана саздуу жерлеринде, Ганг д-нын жээктеринде, Гималай тоолорунун этектеринде, Инди-Кытайда, Зонд анда бар. Анын мүнөздүү өсүмдүктөрү : сал, сиссу, акация, стеркулия, эң бийик өскөн бамбуктар; чөптөрдөн жапайы бал камыш жана пил камышы, эриантус ж.б.

3

ЗАГОВОР – башкарып турган бийликке каршы бир нече адамдын өз ара жашырын сөз бекитип аракеттенүүсү.

ЗАЕМ – мамлекет тарабынан чыгарылган, аны өз акчасына сатып алган адам ага сарпталган акчасын белгилүү мөөнөттөн кийин гана кайтарып ала турган баалуу кагаз.

ЗАЛОГ – күрөө.

ЗИЯ –УЛЬ – ХАК Мухаммад (12.08.1924 – 17.08.1988) – генерал, 1977 жылдан Пакистандын аскердик администрациясынын башчысы, 1978-1988жж. президенти. Кесиби офицер, 1976 жылдан Пакистан аскердик штабынын башчысы. 1979ж. 3. Бхуттонун өкмөтүн кулатып, өзүн өлтүрөт, аскердик абал киргизген. Пакистан ислам республикасы болуп жарыяланып, мусулмандардын кылмыш укугунун нормасы катарында шариат калыбына келтирилген. 1985ж. өткөрүлгөн референдумда анын жүргүзгөн саясаты жактырылып, ошондон кийин ал өлкөдө оппозициялык партиялардын ишмердигине уруксат берет. 1988ж. учактын кыйрашынан каза болгон.

ЗОРГЕ Рихард (жашыруун аты Рамзай) (22.09.1895 – 05.11.1944) – аскер чалгынчысы, Советтер Союзунун батыры. Улуту немец, Бакуда жумушчунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Германияда да жашаган. Биринчи дүйнөлүк согуштун катышуучусу. 1917-1919жж. Германиянын көз карандысыз социал-демократиялык партиясынын, 1919 жылдан Компартиясынын мүчөсү. 1924ж. СССРге келген. 1924-1928 жж. Коминтернде жана советтик мекемелерде иштеген. 1929ж. Кызыл аскердин чалгынчылар тобуна (ГРУ) кабыл алынат. 1930-1940 жж. журналисттин ишмердигине жамынып Кытайда, Японияда ж.б. өлкөлөрдө чалгынчылык милдетти өтөгөн жана ал жерлерде өзүнө жардам бере тургандай антифашист-интернационалисттик уюмдарды дагы түзүүгө жетишкен. Германиянын СССРге кол салган күнүн дагы билдирген. 1941ж. октябрында япониянын контрчалгынчылары тарабынан камалып, 1944ж. ноябрда өлтүрүлгөн. Токиодо көмүлгөн. Советтер Союзуну баатыры наамы өлгөндөн кийин 1964ж. берилген. Анын наамы менен Москва шаарындагы көчө аталган.

ЗОРОАСТРИЗМ - байыркы коомдо жана орто кылымдын башында О.Азия, Иран, Ооганстан, Ж. жана О. Чыгыштагы бир катар өлкөлөрдө, азыр Индиядагы перстер жана Ирандагы гебрлер арасында таралган дин. 3-ди негиздөөчү деп эсептелген "пайгамбар" Зороастранын (иранча Заратуштра) ысмы менен аталган. 3. окуусу

"Авеста" ыйык китебинде баяндалган. 3-дин негизги белгиси - диний дуализм, карама-каршы коюлган эки башталма : ааламда эки кудай бар, бири мээримдүү Ахурамадза, экинчиси ырайымсыз Андхра-Майнью. Алар бири-бири менен дайыма күрөшөт. акыры мээримдүү кудай жеңип, бардык адамдарга бир тил таралып, мамлекетте жалпы башкаруу болот имиш дешет. 3. Сасанилер тушунда мамл. динге айланган. Арабдар басып алгандан кийин 3-4-к-да 3. Иранда жана ага коңшу өлкөлөрдө зор роль ойногон. Бирок кийин исламдын кеңири таралышынан улам 3-ди жактоочулар Индияга ооп кеткен.

И

ИДЕАЛ – алга умтулуунун түпкү максаты, бир нерсенин эң жогорку болумдуу үлгүсү. Ф и л о с о ф и я д а – сонун, кынтыксыз, телегейи тегиз үлгү, өрнөк; адатта жеке адам, коомдук топ же коом көздөгөн, кастарлаган дөөлөт, кымбат зат. Адам баласы өз турмушунда, иш-аракетинде бир нерсени И. тутуп, ошого жетүүгө, теңелүүгө умтулат. И. адамга жол көргөзүп, демине дем кошуп, алга сүрөйт.

ИДЕОЛОГИЯ – тигил же бул топтун кызыкчылыгын көздөгөн саясий, укуктук, диний, адабий, философиялык ж.б. көз караштардын жыйындысы. Адамдардын турмуш чындыгына жана бири-бирине, социалдык маселелерге жана конфликтерге* болгон мамилелерин тастыктап же салмактап туруучу көз караштардын жана идеялардын түзүмү. Андан башка, идеологияда, жашап жаткан коомдук мамилелерди бышыктоого же өзгөртүүгө (өнүгүүгө) багытталган социалдык иш аракеттердин максаттары (программалары) дагы камтылат. Идеологиянын ичинде коомдогу таптардын, социалдык топтор жана катмарлардын абалы, алардын негизги жана башка кызыкчылыктары дагы чагылдырылат. Идеология : илимий жана илимге жат, чыныгы жана жалган, революциялык жана реакциялык, прогрессивдүү жана консервативдүү, либералдуу жана радикалдуу, интернационалдуу жана улутчул ж.б. болуп бөлүнөт. Идеология: саясий, укуктук, этикалык,* диний, эстетикалык жана философиялык көз

караштарды туюндуруп турат. Коомдук илимдер өздөрү идеологиялык, көз караштык милдетти аткарышат.

ИДЕЯ- 1) негизги ой, заттар же кубулуштар жөнүндөгү жалпы түшүнүк; адамдын ой жүгүртүүсүнүн туундусу; 2) теориялык системанын негизин түзгөн, аныктоочу түшүнүк; 3) ой, пикир; 4) көркөм- адабий же илимий чыгармадагы негизги ой.

ИЕРОГЛИФ – 1) кандайдыр бир түшүнүк берүүчү фигуралуу белги; 2) кыйындык менен окулуучу жазма. Б.з.ч. IУ к.колдонулган Египет жазуусунун образдуу сүрөт белгилери. Бардыгы болуп 5 миңге жакын ар түрдүү иероглиф белгилүү. Бирок ар бир доордо андай иероглифтердин 700-800 дөйү гана колдонулган. Иероглиф деп адатта байыркы жана азыркы кытай жазмасы, сүрөт түрүндөгү хетт жазмалары сыяктуу жазмалар аталат. Бүгүнкү күндөгү илимде иероглифтер деп бардык идеографиялык жазуунун тамгалары (кытайлык, майалардыкы ж.б.) аталат. Аларда тамга тыбышты эмес, түшүнүктү (идеограмманы) туюндурат. Египет тилинде болжол менен 700 иероглиф пайдаланган болсо, кытай тили 12-13 миңге чейин идеограммаларды пайдаланат.

ИЕРУСАЛИМ - мусулмандар үчүн Мекке жана Мединадан кийинки үчүнчү ыйык шаар. Арабча аны Аль-Кудс (ыйык) шаар деп аташат. Расмий толук аталышы Аль-Кудс аш-Шариф ("шариф"нурдуу, нуру төгүлгөн дегенди туюндурат).

Иерусалимдин орто бөлүгүндө төгөрөгү дубал менен курчалган "Эски шаар" орун алып, анын бир бурчунда арабдар аль-Харам аш-Шариф (нур төгүлгөн жана кол тийгис ыйык жай) деп аташкан Храмдар тоосу орун алган. Так ошол жерде уламыштарда айтылган Мухаммед пайгамбардын саякатына байланышкан, мусулмандар өтө ыйык туткан, эки мечит жайгашкан. Ислам дининде Аль-исра уа-ль мирадж (түнкү саякат жана асманга кайып болуп учуп кетүү) деген сүрөө негизги окуялардын топтомдорунун бирөө болуп эсептелет. Куранда, кудай бир жолу Мухаммед пайгамбарды түн ичинде айланасында береке төгүлгөн "алыскы бир мечитке"алып барып коет. Мына ошол "алыстагы мечит" (аль-Масджид аль-Акса) мусулмандар ыйык тутуп сыйынган мечит болуп калган. Ал эми

экинчи мечит Куббат-ас Сахра (асканын үстү, төбөсү) болсо Омардын мечити деп аталат. Уламыштарга караганда Мухаммед пайгамбар дал ушул аскага салынган мечиттен кудайга жолугуу үчүн асманга сапар тарткан. Уламышка ишенсек пайгамбардын артынан аска таш дагы асманга серпилип учууга камданган, бирок аны Жабраил периште токтотуп калган, анын алаканынын тагы азыр дагы аска ташта сакталуу.

Жогоруда айтылган аска орун алган Мориа тоосу иудейлердин дагы ыйык жайы болуп эсептелет. Иудейлик уламыштар боюнча так ошол ыйык тоодо Авраам (Ибрахим пайгамбар) уулу Исаакты (Исак же Исмаил) кудайдын амирине баш ийип курмандыкка чалгысы келген. Ошол жерде иудейлердин ыйык китеби Осуят (Завет, Ветхий Завет-атам замандагы осуят) сакталып турган, ошол эле жерде кийинчерээк Вавилондук баскынчылар кыйратып жок кылган Соломондун (Сулайман пайгамбар) храмы курулган. Андан дагы кызыгы, бир мезгилдерде римдиктер (Б.з.ч.1-к.) кыйратып салган Экинчи храмды курчап турган, бүгүн бир бөлүгү аман калган дубалдын Батыш жагы же Ыйлап сыйынуучу дубал дагы ошол жерден орун алган. Жер шарынын башка бөлүгүндө иудейлердин мындай ыйык жайы жок.

Акырында айта кете турган дагы бир маанилүү жагдай Иерусалим шаарында христиан дининин эң ыйык эстеликтери сакталып турат. Алар : Кудайдын (Иусус Христос) табыты жана кудайдын энесинин мүрзөсү коюлган чиркөө.

Мына ошентип, Иерусалим шаары жогоруда аталган үч диндин ыйык шаары болгондуктан, 1947ж. Британиянын башкаруу мандаты аяктап, Палестинанын кийинки тагдырын чечип жаткан мезгилде БУУнун Генералдык Ассамблеясы бул шаарга өзгөчө статус -эл аралык көзөмөлдөгү шаар укугун ыйгарган. Тилеке каршы 1948-1949 жылдарда болуп өткөн биринчи араб-израил (Палестина) согушунда Иерусалим шаарын Израил менен Иордания бөлүп алышкан, болгондо дагы андагы Эски шаар арабдардын колунда калган. Эл аралык коомчулук мындай бөлүп алууну сынга алган жана аны тааныбай тургандыгын билдирген. 1967 жылдагы үчүнчү араб-израил согушунда Израил шаарды толук бойдон ээлеп алып, аны жөөттөрдүн мамлекетинин бөлүнгүс жана түбөлүктүү борбору

деп жарыялаган. БУУ бул чечимди мыйзамсыз чечим деп эсептегенине карабастан, Израил ага баш ийбей келе жатат

Азыр (2001 ж.) Иерусалим шаарынын калкынын 633 миңин жөөттөр, ал эми 210 миң адамын палестиналык арабдар түзөт.

ИЗОЛЯЦИОНИЗМ – башкалардан бөлүнүп туруу, обочолонуу.

ИЗРАИЛЬ, Израиль мамлекети – (Мединат Исраэль) – Жакынкы Чыгыштагы мамлекет. БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1947 жылдын 29 ноябрындагы Палестинаны бөлүү жөнүндөгү чечими боюнча аянты-14 миң чарчы км.; ал эми 1948-49жж. араб-израиль согушунда басып алган жерлерди кошкондо 20,7 миң чарчы км; 1967ж. басып алган жерлер (Иордан дарыясынын батыш жээги, Чыгыш Иерусалим, Сирия Голан дөңсөөсү) менен 21,6 миң чарчы км; Тивериад көлүнүн акваториясын жана Жансыз деңиздин акваториясынын бир бөлүгүн кошкондо 22,1 миң чарчы км. Калкы-7,6 млн (2011). БУУнун каршылыгына карабастан, 1950ж. Иерусалим шаары өлкөнүн борбору деп жарыяланган. Өкмөт мекемелери, парламент шаардын батыш бөлүгүнө жайгаштырылган (калкы 400 миңден ашык, анын 250 миңдейи-жөөттөр, 160 миңи-арабдар. Палестинаны араб жана жөөт (еврей) мамлекеттерине бөлүү жөнүндөгү БУУнун Генералдык Ассамблеясынын резолюциясы жарыялангандан (1947ж. 29 ноябрь) кийин Палестинада согуш аракеттери башталган. Эмигрант жөөт жамааттарынын ишув аталган куралдуу бөлүктөрү араб мамлекетинин курамына кире турган жерлерге да өз көзөмөлүн орноткон. Палестина аймагынын бир бөлүгүндө 1948ж. 14 майында И. мамлекетинин көз каранды эместигинин декларациясы жарыяланган. Араб өлкөлөрү бул чечимге каршы чыгып, И-ге каршы согуштук аракеттерди баштаган. 1948-1949жж. согуштун жүрүшүндө И. БУУнун чечими менен Араб мамлекетине берилүүчү аймактын бөлүгүн жана Иерусалимдин батышын кошуп алган. Палестинада араб мамлекетин түзүү жана Иерусалимге өзгөчө статус берүү чечими үзгүлтүккө учураган. 1956ж. И. Улуубритания жана Франция менен Египетке каршы агрессияга катышкан. Араб-израиль согушунун жыйынтыгында И. 1967ж. июнь айында Иордан дарыясынын сол жээгин жана Чыгыш Иерусалимди, ошондой эле

Голан дөңсөөсүн жана Синай жарым аралын басып алган. 1982ж. июнда И. аскерлери Ливанга кирип, Бейруттагы Палестинаны бошотуу уюмунун куралдуу күчтөрүн жана штаб-квартирасын чыгарып жиберүүгө жетишкен. XXк. 70-жылдарынын орто ченинде араб-израиль чыр-чатактарын тынчтык жолу менен жөнгө салуу иштери жүргүзүлүп, 1977ж. алгачкы жолу израиль-араб мамилелеринин табында Египеттин президенти А.Садат И-ге келет. 1978ж. АКШнын кийлигишүүсү менен И. жана Египеттин ортосунда Кэмп-Девид макулдашуусу түзүлүп, 1979ж. алардын ортосунда тынчтык келишимине кол коюлат. 1982ж. башында И.Рабин турган И. «Эмгек партиясынын» («Авода») бийликке келиши менен Жакынкы Чыгыштагы тынчтык жараяны бир топ жөнгө салынган. 1993ж. Вашингтондо Израилдик-Палестиналык декларацияга, 1994ж. Газа жана Иерихон боюнча макулдашууга кол коюлган. 1994ж. И. менен Иорданиянын ортосунда тынчтык келишими түзүлгөн. Сирия жана Ливан сүйлөшүүлөрү да бир кыйла ийгиликтүү жүргүзүлөт. Бирок 1995ж. премьер-министр И.Рабиндин өлтүрүлүшүнөн кийин, бийликке Б.Нетаньяхунун келиши менен тынчтык процесси кайрадан кризиске учурайт. И. палестиналыктар келишимдин шарттарын аткарбай жатат деген кине коюп, сүйлөшүүлөрдү токтотот. 1999ж. Эмгек партиясынын лидери Э.Барактын бийликке келиши менен тынчтык сүйлөшүүлөр кайрадан жанданган. 2000ж. И. түштүк Ливандан аскерлерин чыгарып кеткен. Бирок бул иш-чаралар аймактагы абалды турукташтыра алган жок. Ошол эле жылы Э.Барак отставкага кетээрин жарыялайт. И. менен Палестинанын ортосунда чыр-чатак көбөйүп, палестиналык экстремисттердин аракеттери күч алат. Аларга каршы израилдиктер катуу чараларды көрүп, натыйжада көп адам курман болот. И-дин премьер-министри А.Шарон менен Я.Арафаттын ордуна бийликке келген М.Аббас согушту токтотуу жана аймактагы абалды турукташтырууга багытталган келишимге (2005ж.) кол коюшкан. И. үчүн АКШ менен бир катар макулдашуулар жана меморандумдар менен бекемделген «стратегиялык союздун» түзүлүшү манилүү ролду ойнойт. И. АКШдан жыл сайын 3 млрд долларга жакын жардам алып турат, анын ири бөлүгү аскердик керектөөлөргө жумшалат. Мындан тышкары, И. Европа өлкөлөрү, ошондой эле Туркия, Индия, Кытай,

Россия, араб-мусулман өлкөлөрүнөн- Египет, Иордания жана Мавритания менен кызматташтыгы өнүгүүдө. Израиль- өнүккөн индустриалуу-агрардык өлкө. ИДПсы 2006ж. 170,3 млрд долларды түзгөн; аны киши башына бөлүштүрө келгенде 26,8 миң доллардан туура келет. И. дүйнөдө алдыңкы технологиясы, компьютердик программаларды түзүү, байланыш системасы, агрардык индустриясы бар, алмазга кыр чыгаруу боюнча алдыңкы орундардын бирин ээлейт.

ИММИГРАЦИЯ (лат. кирип жашоо) - кандайдыр бир өлкөгө туруктуу жашоо максатында чет элдиктердин массалык түрдө көчүп келүүсү.

ИММУНИТЕТ (лат. кандайдыр бир нерседен бошонуу) - 1) организмдин инфекцияларды кабыл албоо (жугузуп албоо) жөндөмдүүлүгү; 2) чет элдик дипломатиялык өкүлдөрдүн аккредитация болгон өлкөдөгү өзгөчө укугу жана артыкчылыктары.

ИМПИЧМЕНТ (англ.-айыптоо, күнөөлөө) – жасаган кылмыштары үчүн мамлекеттик жогорку кызмат адамдарын (президентти, министрлерди, сотторду) кызматтан четтетүү жана жоопко тартуу. И. институту алгач Англияда пайда болуп, XX к-дын аягында бардык цивилизациялуу мамлекеттердин конституцияларына киргизилген. АКШнын конституциясы И. иретинде президентти, вице-президентти, сотторду жана жарандык кызмат адамдарын, Италия, Франция, Германия, Россия жана Кыргызстан президентти, Япония сотторду гана айыптоо мүмкүнчүлүгүн карайт. И-те жоопкерчиликке тартууну, сотко берүүнү, ишти кароону мыйзам менен бекитилген өзгөчө тартиптин жана процедуранын негизинде парламент ишке ашырат.

ИМПОРТ – чет өлкөдөн товарларды алып келүү.

ИНВЕНТАРЛАР - чарбанын, мекеменин, ишкананын, жеке адамдын буюмдары, мал-мүлктөрү.

ИНВЕСТИЦИЯЛАР - өндүрүштү, ишкердикти өнүктүрүү, пайданы же башка жыйынтыктуу натыйжаларды (мисалы, табигатты коргоо, социалдык ж.б.) алуу максатында бир өлкөнүн ичинде же бир нече өлкөнүн чегинде ар кандай тармактарга (ишканалар, программалар, айрым иш чаралар ж.б) каражаттарды (акчалай, материал түрүндө), интеллектуалдык байлыктарды узак мөөнөткө чегерүү.

Негизги инвестициялар төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт :
Каржылык (Финансылык) - баалуу кагаздардын салымдары, банктарга салынган капитал; **Чыныгы** - узак мөөнөттүк каражаттарды (капиталды) түздөн-түз өндүрүш каражаттарына жана керектелүүчү нерселерге салган каражат. Кийинки мезгилде интеллектуалдык инвестициялар кеңири таралып, алар патенттерди, лицензияларды, «ноу-хау» сатып алууну, адистерди даярдоону, илимий изилдөө жана тажрыйбалык - конструктордук иштерге кошкон салымдарды камтыйт.

ИНВЕСТОР – каражат салуучу адам,мамлекет.

ИНДЕКСАЦИЯ - инфляциянын деңгээлине жараша акча кирешелерине (эмгек акы, баалуу кагаздар, салымдар, ж.б.) түзөтүү киргизүү. Калкка сатылуучу товарлардын жана калкты тейлөө кызматынын баасынын өсүп кетишине байланыштуу калктын кирешелерине кайрадан эсептөө жүргүзүү - анын түпкү максаты болуп саналат.

ИНДИВИДУАЛИЗМ- 1) бир адамдын таламын, коомдун таламдарына каршы коючу көз караш; 2) коомдук кубулуштарды - элдин, массанын, таптардын аракетинин натыйжасы - деп эсептебестен. ал айрым адамдардын иш-аракетинин натыйжасы деп эсептөөчү түшүнүк.

ИНДИКЫТАЙДАГЫ СОГУШ – Вьетнам, Лаос, Камбожанын аймагындагы АКШ жана анын өнөктөштөрү : Австралия, Түштүк Корея ж.б. катышуулары менен болгон согуш. Бул «кансыз согуш» учурундагы негизги кагылышуулардын бири. Вьетнам француздардын колониалдык үстөмдүгүнөн бошотулгандан кийин, өлкө экиге бөлүнүп калган : түндүгүндө СССРге таянган Вьетнам Демократиялык Республикасы (ор.ДРВ), ал эми түштүгүндө болсо

Вьетнам Республикасы түзүлгөн. Ага АКШ колдоо көрсөтүп турган. ДРВнын коммунисттери Лаос менен Камбожанын аймактары аркылуу өткөн «Хо Ши Миндин чыйыры» деп аталган жунглидеги жол менен түштүк Вьетнамга курал-жарак жана «ыктыярдууларды» жеткирип турушкан. Жыйынтыгында 1959ж. түштүктө ДРВнын жетекчилиги астында көтөрүлүш башталат. Мындай кырдаалда америкалыктар ачык согуштук кийлигишүүгө даярдык көрө баштайт. Түздөн-түз согуштук жактан кийлигишүүгө 1964ж. Вьетнамдын жээгиндеги Тонкин булуңуна кирип келген америкалык кемелерди вьетнамдыктар чегараны бузгандык катары аткылашканын шылтоо кылышкан. 1965ж. ДРВга топтоштурулган (массированный) сокку урулган, ал эми Түштүк Вьетнамга жарым миллиондон ашыгыраак америкалык аскер түшүрүлгөн. Америкалык жана түштүк вьетнамдык өнөктөштөр жунглиде чоң-чоң аймактарды ээлешкени менен аларды колдон чыгарбай кармап калуу мүмкүн болбой жаткан. Ал эми коммунист-партизандары өз кезегинде жалаң жоокерлерди эле эмес, түштүк вьетнам бийликтери менен кызматташкан жарандарды дагы миңдеп кыргынга учуратышкан. Түздөн-түз аскердик кийлигишүү жолу менен коммунисттерди жеңүү мүмкүн эмес экендиги америкалыктарга айкын болуп калды. Анан калса бул согушту АКШ эли дагы жактырган эмес. Өлкөнүн бардык аймактарында согушту токтотуу талабын койгон митингдер болуп жаткан. 1972ж. коммунисттердин аскерлери Түштүк Вьетнамга каршы Лаос менен Камбожанын жери аркылуу жаңы чабуулун күчөтөт. Ага жооп кылып АКШ ДРВ жерине жана «Хо Ши Миндин чыйырына» топтоштурулган сокку урган. Коммунисттердин жетекчилиги сүйлөшүүлөрдү сунуштап, жыйынтыгында 1973ж. январда Париж келишимине кол коюлган. Анын шарттарына ылайык АКШ менен ДРВ өз аскерлерин Түштүк Вьетнамдан чыгарып кетишмек. ДРВ Түштүк Вьетнамга, Лаос, Камбоджага курал-жарак менен «ыктыярдууларды» жөнөтпөөнү убада кылган. Бирок 1975ж. жазында келишимдин шарттарына карабастан СССРден, КЭРден жана ДРВдан көптөгөн жардам алган жергиликтүү коммунисттер Лаос, Камбоджа жана Түштүк Вьетнамда чабуулга өтүп, март айында Түштүк Вьетнамдын аскерлерин талкалайт, ал эми 30 апрелде Сайгон шаарын ээлеп, анын атын Хо Ши Мин деп өзгөртүшкөн. 1976ж. эки Вьетнам

биригип, Вьетнам Социалисттик Республикасы жарыяланган. АКШнын Индикытайдагы жеңилүүсү «кансыз согуш» жылдарындагы американын эң чоң жоготуусу болгон.

ИНДИЯ (хинди тилинде – Бхарат), Индия Республикасы (Бхарат Ганараджья) – Түштүк Азиядагы мамлекет. Аянты - 3288 чарчы км. Калкы – 1 180 млн (2011). Негизги партиялары : И.Улуттук конгресси (1885ж. уюшулган), Бхатрия жаната партиясы (1980), И. коммунисттик партиясы (1925) ж.б. Археологиялык маалыматтарга караганда И-да адам баласы таш доорунан эле жашай баштаган. Инд дарыясынын өрөөнүндө отурукташкан элдер б.з.ч. 3 миң жылдыктын 2-жарымы – 2 миң жылдыктын 1-жарымында жогорку деңгээлдеги Хараппа маданиятын түзгөн. Б.з.ч. 2 миң жылдыктын орто ченинде И-ны арий уруулары каптап келе баштаган. Б.з.ч. 1 миң жылдыкта аймакта Куру, Панчала, Кошала, Иаксила, Гандхара, Магадха сыяктуу бир катар мамлекеттер пайда болгон. Анын ичинде Магадха айрыкча жогорулап, Маурья династиясынан чыккан Ашок падышанын тушунда (б.з.ч. 268-232) ал бүткүл И-ны камтыган империянын борборуна айланган. Байыркы И-нын калкы төрт сословиеге бөлүнгөн : брахмандар (дин кызматкерлери), кшатрийлер (жоокерлер), вайшилер (эркин дыйкан, малчы, соодагер), шудралар (жалчы, кулдар). Булардын биринчи экөө артыкча укуктардан пайдаланышкан. Байыркы И-да буддизм жана жайнизм диндери үстөмдүк кылган. Орто кылымдардын алгачкы мезгилинде И. бир нече мамлекетке бөлүнгөн. ХIIк-дын аягы-ХIIIк-дын башында түрк - ооган башкаруучулары тарабынан түштүк И-нын каратылышы анда ислам дининин таралышына түрткү берген. 1398ж. Тимурдун армиясы Дели султандыгын (1206ж. түзүлгөн И-дагы биринчи мусулман династиясы) каратып алган. Алар Дели шаарын талап-тоноп, кол өнөрчүлөрүн Самарканга алып кеткен. Ич ара келише албаган султандын башкаруучулары тактыга Кабулдан Закир-ад-дин Б а б у р д у чакыртышкан. Бабурдун кыска мөөнөттүү бийлиги (1526-1530) Могол империясынын, Улуу Моголдор династиясынын башатын негиздеп кеткен. ХVI к. түндүк И. Улуу Моголдор династиясынан чыккан Акбардын бийлигинде болгон. Анын чөбүрөсү Аурангзеб (1658-1707) түштүк И-ны каратат, бирок Могол империясы көп

узабай ыдырай баштаган. ХУ1к-да португалдар, голланддар, англичандар, француздар И-нын жээгиндеги бир катар стратегиялык таяныч пункттарын ээлеген. Европалык державалардын И. үчүн күрөштөрү англиялык Ост-Индия компаниясынын жеңиши менен аяктайт. Х1Х к-дын орто ченинде И-ны Англия толугу менен каратып алат. И.Англиянын соода рыногуна жана англиядагы өнөр жайдын чийкизат булагына айланат. 1885ж. түзүлгөн Индия Улуттук конгресси (ИУК) партиясы жергиликтүү өнөр жайды өзү башкаруу жана коргоо талаптарын коет. 1906ж. Мусулмандар лигасы партиясы түзүлөт. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин, И. менен Англиянын ортосунда карама-каршылыктар күчөп, 1947ж. 15 августа Улуу Британия И-нын көз карандысыздыгын таанууга аргасыз болот. И. диний принцип боюнча Индия Союзуна жана Пакистан болуп эки доминионго бөлүнөт. Бөлүнүү индустар менен мусулмандардын кагылышуулары менен коштолуп, натыйжада 1 млндон ашык адам кырылат. Диний кагылышууларга каршы чыккан М.К. Г а н д и шовинистчил уюмдун өкүлү тарабынан өлтүрүлөт. ИУКтун лидери Ж.Неру И-нын премьер-министри болот. 1949ж. 26 ноябринда жаңы конституция кабыл алынып, И. республика болуп жарыяланган. Бул конституция 1950ж. 26 январда (бул күн республика күнү деп белгиленет) күчүнө кирген. 1967ж. шайлоонун натыйжасында И.Ганди өлкөнүн премьер-министри болуп калат. 14 ири жеке банк мамлекеттештирилип, монополиялар жөнүндө мыйзам кабыл алынат, көпчүлүк товарларды импорттоого мамлекет көзөмөл жүргүзөт. И. өкмөтү өзөктүк (ядролук) жана космостук программаларды өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, натыйжада 1974ж. өзөктүк куралды сыноо жүргүзүлөт, 1975ж. советтик космодромдон И-нын биринчи спутниги «Арьябхата», 1979ж. космостук ракетасы учурулган. Индус-мусулман кагылышууларынын натыйжасында, 1984ж. И.Ганди сикх террорчулары тарабынан өлтүрүлөт. Анын ордуна премьер-министр болуп И.Гандинин уулу Р. Ганди шайланат. Р.Гандинин өкмөтү инвестицияларды электрондук өнөр жайды өнүктүрүүгө тартып, ошол эле учурда чет элдик фирмалардын филиалдарын ачтырууга, жаңы технологияларды киргизүүгө жетишет. И. АКШ, Япония, Германия сыяктуу өлкөлөр менен кызматташа баштаган. 80-

жылдардын орто ченинен Түштүк Азия аймагында соода-экономикалык байланыштарды жөнгө салууга багытталган бир катар иш-чаралар жүргүзүлөт. 1991ж. кезексиз өткөрүлгөн шайлоо компаниясынын учурунда Р. Ганди тамил террорчулары тарабынан өлтүрүлөт. Конгресстин жаңы лидери П.Р.Нарасимха Рао премьер-министр болуп калган. 2004жылдан И-нын премьер-министри – Манмохан Сингх. ХХIк. башында И.- Кытай, Чыгыш жана Батыш Азия, Япония, АКШ өлкөлөрү менен кызматташтыкты өнүктүрүүдө. 1985 жылдан Түштүк Азия аймактык кызматташтык ассоциациясынын курамында. Учурда Индия-Пакистан мамилелерин жөнгө салуу боюнча бир кыйла иштер жүргүзүлүүдө. 2005жылдан ШКУга байкоочу өлкө катары катышат. Индия – өнөр жайы, соодасы жана товардык-акча мамилеси өнүккөн агрардык - индустриялуу өлкө. Индия ИДПнын деңгээли боюнча дүйнөдөгү 6 ири өлкөнүн катарына кирет. ИДПнын киши башына бөлүштүргөндө 3800 долларды түзөт.

ИНДИЯ ЭЛИНИН КӨТӨРҮЛҮШҮ (1857-1859), С ы п а й л а р

к ө т ө р ү л ү ш ү - англиялык колониячыл саясатка каршы чыккан массалык кыймыл. Анын өзөгүн сыпайлар түзгөндүктөн, англиялык адабиятта сыпайлар көтөрүлүшү деп аталып калган. Анын башкы себеби ХIХк-дын орто ченинде колониячыл администрация тарабынан жамааттык жер ээлеринен алынган салыктын кескин көбөйүшү, брахмандарга тиешелүү артыкчылыктын жоюлушу, сыпайларга бериле турган маянанын азайышы болгон. Колониялык эзүүнүн кесепети жана англиялык товарлардын өтө көп келиши кол өнөрчүлөрдү айрыкча жабыркаткан. Көтөрүлүштүн негизги кыймылдаткыч күчүн эл массасы – болгондо да дыйкандар жамааты түзүп, жетекчилик ролду феодалдар ойногон. Көтөрүлүш 1857ж. 10 майда Мирут шаарында башталган. Адегенде сыпайлардын 3 полку көтөрүлүп, алар Делиге карай бет алган. Ошол замат аларды делилик сыпайлар менен жергиликтүү эл колдоп кеткен. Улуу Моголдордун династиясынын бийлигин калыбына келтирүү башкы ураанга айланып, падыша Бахадуршах I ни да ушул чакырыкка кол коюуга мажбур кылышкан. Канпур, Лакхнау шаарларында да көтөрүлүшчүлөрдүн аскери топтолуп, жер-жерлерде өз алдынча өкмөттөр пайда болгон. Бирок козголоңчулардын арасынан өз ара

чыр-чатак чыгып, Канпур шаарынан башка жерлерде башкарууну жеткире уюштура алышкан эмес. Көтөрүлүшчүлөрдө жалпы жетекчиликтин жана бирдиктүү аракеттенүү мернчеминин жоктугу алардын жеңилип калышын шарттаган. Англиялык колониячылар тез эле Ганг өрөөнүндөгү көтөрүлүштү баскан жана демилгени өз колуна алууга жетишкен. 1857ж. англиялык аскерлердин чабуулу башталып, июнда Бенарес, Аллахабад, сентябрда Дели шаарлары алынып, көтөрүлүштүн убактылуу борбору Ауд шаары болуп калган. 1858ж. 19 мартта Лакхнау англичандардын колуна өткөн. Ушундан баштап көтөрүлүшчүлөр партизандык согуштун ыкмасын колдоно башташат. Англиялык аскерлердин абалы оорлошуп баратканын көргөн королева Виктория 1858ж. 1 ноябрында көтөрүлүшкө катышкан феодалдардын күнөөсүн кечип, алардын артыкчылык укугун калыбына келтирген манифестке кол койгон. Натыйжада феодал төбөлдөрү көтөрүлүштөн кол үзгөн. 1859ж. апрелинде колониячыл аскер партизандык согушту баскан. Индия элдик көтөрүлүшүнүн жеңилишинин башкы себеби англиялык аскерлердин согуштук артыкчылыгы, индиялык дыйкандар менен феодалдардын ар башка максатты көздөшү жана сыпайлардын бытырандылыгы болгон. Бирок көтөрүлүш жеңилгени менен дыйкандардын кийинки нааразылыгынан чочулаган англиялык бийлик өз саясатын өзгөртүп, феодалдык кысымды чектеген мыйзам кабыл алууга мажбур болгон жана Индияны башкаруу Ост-Индия компаниясынан Англиянын өкмөтүнө өткөн.

ИНДИЯДАГЫ 1920-1930жж. УЛУТТУК-БОШТОНДУК

КЫЙМЫЛ - индия элинин британиялык колониалдык режимге каршы күрөшү. 1919ж. апрелинде Индия улуттук конгресс (ИУК) партиясынын жана мусулман уюмдарынын жетекчилери англичандарга каршы жалпы индиялык демонстрация уюштурушкан. Бийлик жүздөгөн адамдарды өлтүрүп, уруп-сабап, камакка алган. Бирок репрессия элдин кыжырдануусун күчөтүп, иш таштоо, демонстрациялардын жаңы толкунун жараткан. Бул кыймылдын башында Махатма Ганди турган. Ал британиялык колонизаторлорго каршы кыймылга катышуучуларды күч колдонбой күрөшүүгө чакырган. Тилеке каршы 1922ж. февралында индиялыктар менен англиялык полициялардын ортосунда кайрадан

кагылышуулар болуп кеткен. Индиялыктардын алдында эки ача жолдун бирөөнү тандап алуу милдети турган : күч колдонбой күрөшүүдөн куралдуу көтөрүлүшкө өтүү же болбосо бул кампанияны токтотуу эле. Ганди , эгерде кан төгүүгө бара турган болсо, анда индия эли боштондукка чыгууга даяр эмес деп белгилеген. Ошентип англичандарга баш ийбөө кампаниясы токтотулган. Колонизаторлор камакка алууну улантып, Ганди өзү дагы түрмөгө түшкөн. Абактан чыккандан кийин Ганди индиялыктарды чет элдиктердин товарларын сатып алуудан баш тартып, өздөрү оронгон кездемени өздөрү токуп алууга үндөгөн. Бул акция колонизаторлорду чоң чыгымдарга дуушар кылмак. 1928ж. февралда өлкө боюнча жалпы иш таштоо жана демонстрациялар -хартал жарыяланган. Бул кыймыл айыл жерлерине дагы тарап, дыйкандар салык төлөөдөн баш тартышкан. Ганди өлкөнүн көз каранды эместигине жетишүүнү негизги багыт катары жарыялады. Колонизаторлор салыктын өлчөмүн азайтып, кездемелери өтпөй эбегейсиз чыгым тартышкан. Туз өндүрүүгө болгон англичандардын монополиясын токтотуу талабын аткаруудан бийлик баш тарткандан кийин, Ганди саягыграхинин - бийликке баш ийбөөнүн жаңы кампаниясын жарыялаган. 1930ж. март-апрель айларында башында Ганди турган индиялыктардын болуп көрбөгөндөй чоң колоннасы 400 км жерди аралап өтүп, деңиз боюнда өздөрү туз өндүрүшкөн. Кийинки 1931ж. мартта кампания башталганда коюлган бардык талаптарды канааттандырган келишимге кол коюлган. Андан көп өтпөй, жергиликтүү бийлик органдарына шайлоолор өткөрүлүп,1936ж. Индиянын конституциясы кабыл алынган. Бирок, Индиянын толук көз карандысыздыгына жетишүү үчүн күрөш алдыда эле.

ИНДИЯ УЛУТТУК КОНГРЕССИ (ИУК) – Индиядагы улуттук партия. 1885ж. түзүлгөн. 20 жыл ичинде массалык жана радикалдуу уюмга айланып, 1905-1908, 1918-1922, 1928- 1933 жана 1945-1947 жылдардагы Индиянын бардык аймагын өз кучагына камтыган улуттук кыймылга жетекчилик кылган. 1919-1934жж. ИУК тун иш жүзүндөгү башчысы М.Ганди болгон. Анын аша чаппаган, токтоо канатынын жетекчилеринин бири М.Неру, ал эми радикалдуу канаттын жол башчысы- анын уулу Д.Неру болгону маалым. ИУК

сварадж (өзүн-өзү башкаруу) жана свадешини (өзүнүн британ капиталына көз каранды болбогон өндүрүшү) жактаган. Индия эгемендүүлүгүнө ээ болгондон кийин өлкөнү башкаруучу партияга айланган, ал эми өкмөттү «Нерунун династиясынын» мүчөлөрү жетектеген: 1947-1964жж. Д.Неру, 1966-1977, 1980-1984жж. анын кызы И.Ганди, 1984-1989жж. И.Гандинин уулу Р.Ганди. 1977-1980, 1989-1991жж. жана 1996 жылдан бери карай ИУК оппозицияда болуп келет. И.Гандинин советтик жардамга таянып өлкөнү модернизациялоону тездетүү аракети 1969ж. ИУКту бөлүнүп-жарылууга алып келген. Гандинин партиясы ИУК (и) деп аталып калган. Анын реформаларын колдоого алган коммунисттер фракциясы менен чогуу И.Ганди парламенттеги көпчүлүктү сактап турган. Д.Неру менен И.Гандинин учурунда ИУК солчул-ортолук саясатты карманган болсо, Р.Ганди мезгилинде либералдык маанайга өткөн.

ИНДИЯ – ПАКИСТАН ЖАҢЖАЛДАРЫ – ХХк. Индия менен Пакистандын ортосундагы аскердик кагылышуулар. Алардын түпкү тамыры- бирдиктүү Индия мезгилиндеги индустар менен мусулмандар ортосундагы болгон кагылышуулар, жыйынтыгында диндик негизде улуттук-боштондук кыймылдын дагы бөлүнүп калышын шарттаган. 1947 жылдагы бөлүнүү дагы күч колдонуу менен коштолуп, кийин Индия менен Пакистандын мамлекеттер аралык саясатына дагы өз залакасын тийгизген. Башынан эле миллиондогон адамдар Индиядан Пакистанга же тескерисинче «өз» мамлекетин табуу үчүн жер которуштуруу жараянындагы улуттар аралык кагылышууларда жалпы жонунан 700 миңге жакын адам курман болгон. Бул мамлекеттер аралык жаңжалдын курчушуна өзгөчө Кашмир маселеси от жаккан. Кашмир (индиянын түндүк-батышындагы княздык) калкы мусулмандар, ал эми башкаруу индус – раджа тарабынан жүргүзүлгөн. Мусулмандар Кашмирдин Пакистанга кошулушун талап кылышканда, раджа индиянын аскерин киргизет. Ошондон баштап аскердик кагылышууларга өтүп, 1949ж. январьда гана БУУнун арачылыгы менен эки өлкөнүн убактылуу чегарасы аныкталган. Ошого карабастан ар бир тарап өзүнө көбүрөөк аймакты ыйгарып алууга далбас уруп келет. Пакистан өкмөтү Индиядагы мусулман оппозициясынын

кыймылын колдойт. 1965ж. Индия менен Пакистандын ортосундагы аскердик жаңжалды чоң күч менен, болгондо дагы СССР менен АКШ бул өлкөлөргө курал сатууну токтотушкандан кийин жайгарууга мүмкүн болду. 1971ж. алардын ортосундагы дагы бир согуш чыгып, анын күнөкөрү Чыгыш Пакистандын өзүнчө бөлүнүп чыгышы жана анын аймагында жаңы мамлекет – Бангладештин пайда болушу эле. Индия бул жаңы мамлекеттин жаралышын колдоп, анын аймагына өз аскерлерин киргизген. Аскердик каршылашуу Индия менен Пакистандын чегарасында да орун алган. Ошол жаңжалдан кийин эки мамлекеттин карама-каршылыгы көлөмдүү кагылышууга жете элек, бирок алар бирин-бири коркутканын, керек болсо өзөктүк (атомдук) куралды колдонуп жиберерин дагы токтотуша элек. Бул эки коңшу өлкөнүн мамилесинин бир азыраак болсо дагы жумшарышына, 1996ж. Түштүк Азия өлкөлөрүнүн аймактык кызматташуусунун Ассоциациясынын түзүлүшү түрткү болду окшойт, себеби, бул мамлекеттер дагы ошол уюмдун мүчөлөрү болуп киришкен.

ИНДОНЕЗИЯ , Индонезия Республикасы – Түштүк-Чыгыш Азиядагы мамлекет. Малайя архипелагында жана Жаңы Гвинея аралынын батыш бөлүгүндө жайгашкан. Аянты – 1,9 млн чарчы км., Калкы – 240,3млн (2011). Унитардык, көп партиялуу өлкө. И-нын аймагы азыркы типтеги адам (нитекантроп) пайда болгон борборлордун бири. Анда төмөнкү палеолиттин эстеликтери (патжитан индустриясы) табылган. Жогорку палеолитте жана мезолитте И-нын басымдуу бөлүгүндө континенттик бакшон-хоабинь маданиятынын түштүк варианты тараган. Б.з. башталышында Ява, Суматра жана Калимантан аралдарында таптык коом түзүлө баштаган; ал болсо Индиядан эмигранттардын массалык киришине туура келип, алар менен кошо брахманизм дини жайылган. И-да пайда болгон алгачкы мамлекеттер : Ява аралында – Тарума жана Калинга; Чыгыш Калимантанда – Мулаварижа; Суматрада – Малойю, Шривижайя. И. жеринде У1к-дан брахманизмден сырткары, индуизм жана буддизм диндери жайыла баштаган. У11к аяк ченинде Суматранын чыгышын, Яванын батышын, Батыш Калимантанды, ошондой эле Малакканы камтыган Шривижайя мамлекети пайда болгон. Борбордук Явада

У111к. Матарам мамлекети түзүлгөн. Бул эки мамлекеттин ортосундагы бийлик үчүн тынымсыз күрөш алардын алсырашына жана кыйроосуна алып келген. Х111 к. аяк ченинде Яванын чыгышында И. тарыхында манилүү роль ойногон Мажапахит мамлекети пайда болгон. Х1-Х11 кк. Мусулман соодагерлери жана миссионерлери келе баштап, 300жыл ичинде ислам дини аймакка тараган. Х1У к. Мажапахит империясы гүлдөп өскөн. Бирок, бул мезгил узака созулбастан, ХУк. аяк ченинде өлкөнүн абалы начарлап, Ява, Суматра ж.б. аймактарда бир катар мусулман шаар-мамлекеттеринин пайда болушуна алып келген. 1509ж. И. жээктерине келе баштаган португалиялыктар соода жолдорун колго алууга аракеттенип, 1511ж. Малакканы, 1512ж. Молукка жарым аралын ээлеп алган. 1596жылдан И-га нидерланддар келе баштаган. 1602ж. Нидерланддын Ост-Индия компаниясы негизделип, португалиялыктардын жана ХУ11 к-дын башында бул жерлерде бекемделүүгө аракеттенген англичандардын ордуна ошол компаниянын үстөмдүгү орногон. Аймак Нидерланддык Ост-Индия деп аталып, борбору Батавия (азыркы Жакарта) шаары болгон. 1800ж. компаниянын жоюлушу менен колония Нидерланддын карамагына өтөт. 1926-27жж. Ява жана Суматра аралдарында көтөрүлүштөр чыгат. Сукарно жана башка интеллигенция өкүлдөрү тарабынан 1927ж. И. улуттук партиясы түзүлгөн. 1942-45жж. И-ны япон аскерлери басып алган. 1945ж. Япония капитуляцияланган соң, И-нын көз каранды эместиги жарыяланып, Сукарно өлкөнүн президенти болуп калган. Голланддардын 1947ж. кайрадан бийлигин калыбына келтирүү аракети ийгиликсиз аяктап, Нидерланд 1949ж. И-нын көз каранды эместигин таанууга аргасыз болгон. 1950ж. август айында И. унитардык республика болуп жарыяланган. Өлкө ичиндеги оң жана солчул күчтөрдүн тирешүүсү «1965 жыл 30-сентябрдагы окуяларга» б.а. терең кризиске алып келген. Анын жүрүшүндө мамлекеттик төңкөрүш жасоо аракети болуп, натыйжада партиянын мүчөлөрүн жана жактоочуларын куугунтуктоо башталган. 1967ж. Сукарно бийликтен четтетилип, генерал Сухарто президенттин милдетин аткаруучу, 1968 жылдан президент болуп калат. Өлкөдө авторитардык режим орногон. Саясий кризистин натыйжасында, 1998ж. Сухарто отставкага кетүүгө аргасыз болуп, президенттик кызматты мурдагы вице-

президент Б.Ю.Хабиби ээлеп калат. 1999ж. өлкөнүн президенти болуп, көрүнүктүү мусулман ишмери Вахид Абдрахман, вице-президенттикке Сукарнонун кызы – Сукарнопутри Мегавати шайланат (2001 жылдан президент). 2004 жылдан өлкөнү жалпы элдик добуш берүү менен шайланган президент – Юдхойоно Сусило Бамбанг башкарат. И- көп тармактуу жана көп укладдуу чарбасы бар, өнүгүп жаткан ири өлкөлөрдүн бири. ИДПнын көлөмү боюнча дүйнөдөгү өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн ичинен (Кытай, Индия, Бразилия жана Мексикадан кийин) 5-орунду, Түштүк-Чыгыш Азияда 1-орунду ээлит. ИДПны киши башына бөлүштүрө келгенде 3800 доллардан туура келет.

ИНДУИЗМ – Индиянын байыркы салтык дини; Индияда ошондой эле индиялыктар жашаган чыгыш өлкөлөрүндө таралган. Б.з.1 миң жылдыгында калыптанган.Анын окуусунун идеясы вед ажана брахман дининин эволюциясынын негизинде түзүлгөн. Ошондой эле иудаизмде жандын бир түрдөн экинчи түргө өтүшү (сансара) эң кудуреттүү кудайларды (Вишну же Шива) же алардын кубулгандагы көрүнүштөрүн урматтагандыкка, касталык турмуш-тиричилик эрежелерин аткаргандыкка жараша аныкталуучу жакшы же жаман жүрүм-туруму үчүн сый же жаза берүү мыйзамы (карма) боюнча жүрөт деп ырастаган окуу түзөт. Сыйынуу чиркөөлөрдө, ыйык жайларда өткөрүлүп, дасера, дивала, холи майрамдары белгиленет. Жаныбарлардан уй, жылан, дарыялардан Ганг, өсүмдүктөрдөн лотос ж.б. ыйык деп эсептелет.Иудаизмге кудайдын универсалдуулугу жана баарына бирдей жалпылыгы жөнүндөгү элестөөлөр мүнөздүү. Бул өзгөчө бхакти окуусунан даана байкалат.И. вишнуизм жана шиваизм агымдарынан турат. Учурда И. динин тутуучулардын саны 1 млрд же дүйнө жүзүндөгү калктын 17,5% ын түзөт.

ИНДУСТРИАЛДЫК КООМ - ири, технологиясы өнүктүрүлгөн өнөр жайды (экономиканы алга жетелеп кете ала турган сектор катары), ошого ылайыкташкан социалдык жана саясий тутумдарын түзүү аягына чыгарылган коом. Индустириалдык коомдо төмөнкү жаракандар байкалат : өндүрүштү механикалаштыруу жана автоматташтыруу, техникалык жаңыртууларды колдонуу,

шаарлардын өсүшү, байыркы коомдук түзүлүштөр (патриархалдык үй-бүлө) жоюлуп, балдардын төрөлүшүнүн төмөндөшү, билим алуунун түрлөрүнүн көбөйүшү, урбанизация, рынок экономикасы, ишкерлердин социалдык топтору жана жалданма жумушчулар, демократия жана укуктук мамлекет менен мүнөздөлгөн өнөр жай коомунун өнүгүшү ж.б. Индустриалдык коом либералдуу коомдордо да, ошондой эле авторитардык-этикаттик режимдерде да өкүм сүрө алат. XXк. аягында индустриалдык коомдон постиндустриалдык коомго өтүү башталды. Индустриалдык коом жаңы доордун мезгилинде Батыш Европада калыптанып, XX к-дын 50-60-жылдарында кеңири тараган концепция.

ИНДУСТРИАЛАШТЫРУУ - өнөр жайдын өнүгүшү, ири машина техникасынын эл чарбасында колдонулушу; ири өнөр-жайды куруу жана өнүктүрүү, өзгөчө анын иштеп чыгаруу куралдарын жана каражаттарын жасап чыгаруучу тармактарын өнүктүрүү.

ИННОВАЦИЯ (фр. жаңылануу, өзгөрүү) - жаңылык киргизүү. Өнүгүүнүн мурдагы стадияларында болбогон, кийинки стадияларында пайда болуп, органикалык түрдө тутумга кирген этностун маданиятындагы жаңы кубулуштар. Маданий инновация ойлоп табуулар, жаңыдан киргизилген тартиптер формасында маданияттын өзүнүн ички өнүгүү жараянында же башка маданияттардын таасири менен болушу мүмкүн. Маданий инновациянын бир кыйла кеңири таралган түрү маданияттын өнүгүшүн стимулдаштырган башка маданият элементтерин өздөштүрүү болуп саналат. Маданий инновация 3 этаптан өтөт: 1) тандоо; 2) өзгөртүү; 3) интеграция. Бул этаптардан өткөндөн кийин маданияттагы жаңылык жаңы маданий чөйрөгө "кабыл алынат" жана салттуу элементке айланат.

ИОРДАНИЯ, Иордан Хашимит Королдугу (Аль-Мамляка аль-Урдунья аль Хашимия) – Батыш Азиядагы мамлекет. Аянты – 89,3 миң чарчы км. (Иордан дарыясынын батыш тарабындагы 6,6 миң чарчы км. Жерди 1967ж. Израиль басып алган). Калкы – 6,3 млн адам. И. – унитардык өлкө, башкаруу формасы – дуалисттик монархия. Мамлекеттин аталышы Хашимит бийлик династиясынын Мухаммед пайгамбардын уруусунан чыгышына

байланыштырышат. Көп партиялуу. Өлкө аймагын байыркы заманда семит уруулары мекендеген. Б.з.ч. 1 миң жылдыкта анын аймагынын бир бөлүгү Израиль жана Иудей падышалыктарына караган. Б.з.ч. 1 миң жылдыктын аягында б.з.2 к-на чейин аймакта байыркы арабдардын мамлекети – Набатей падышалыгы болгон. И. аймагына 11-1У к-рда Рим, 1Ук. Византия, У11 к. арабдар, Х1-ХУ к-да крестүүлөр, селжуктар, египеттик мамлюктар басып келген. Араб халифатына кирген соң, И-нын калкы ислам динин жана араб тилин кабыл алган. ХУ1 к. башынан 1918ж. чейин Осмон империясына карап, биринчи дүйнөлүк согуштан (1914-1918) кийин Улуубритания мандатындагы Палестинага кошулган. Колониячылар 1921 ж. И-нын бир бөлүгүндө (Иордан дарыясынын чыгышы) өзүнчө Трансиордания эмирлигин түзгөн, бирок иш жүзүндө аны Палестинаны сурап турган англиялык колониячылар бийлеген. 1928ж. Трансиорданияга Улуубритания өз мүдөөсүн көздөгөн келишимди таңуулаган. Ушул эле жылы Хашимиттер бийлиги конституция менен бекемделген. Ушулардан улам нааразычылыктар күчөп, өлкөдө боштондук үчүн кыймыл жайылган. 1946ж. 25 майдан Англия-Иордания келишиминин (22.03.1946) негизинде И. Хашимит королдугу деп аталып, эмир Абдаллах король болуп жарыяланган. 1948-49жж. араб-израиль согушунан улам Палестинанын борбордук райондору (Иордан дарыясынын батышы, Иерусалимдин чыгыш бөлүгү ж.б.) Иорданияга кошулган. Король Абдаллах өлтүрүлгөндөн кийин 1951 ж. анын уулу Талал такка олтурган, бирок ден-соолугуна байланыштуу бийликти 1953ж. өз уулуна Хусейн бек Талалга өткөрүп берген. 1954ж. мекенчил Улуттук фронт түзүлгөн жана ал 1956ж. парламентке шайлоодо жеңип чыгып, өкмөттүн башына Улуттук социалисттик партиянын лидери С.Набулси келген. Улуубритания 1957ж. февралда Англия-Иордания келишимин жойуп, И-дан аскерлерин чыгарып кетүүгө аргасыз болгон. 1957ж. апрелде король мамлекеттик төңкөрүш жасоого аракет кылган С.Набулсинин өкмөтүн кетирген. 1967ж. кайрадан тутанган Израиль менен болгон согуштан соң, 1948-49ж-дагы өзүнө кошулган жерлерин жоготкон. 1971ж. И. аскерлери өлкөнүн аймагындагы палестиналыктардын согуштук базаларын жок кылган. 1988ж. И.Иордан дарыясынын батыш бөлүгү менен болгон

расмий байланышын үзгөн. 1994ж. И. жана Израиль тынчтык келишимин түзүп, келишимдин шарты боюнча Израиль 1967ж. басып алган аймактарын кайтарып берген. Король Хусейн бен Талалдын (1953-99 жырдары башкарган) экономиканы көтөрүү, коомдук-саясий турмушту либералдаштыруу жана Жакынкы Чыгыштагы абалды турукташтыруу курсун уулу король Абдалла II бен аль-Хусейн улантууда. И - табигый ресурстарга жарды; экономикасы көбүнчө сырткы соодага жана башка өлкөлөрдүн каржылоосуна байланыштуу; ИДПнын көлөмү 30,03 млрд доллар, аны киши башына бөлүштүргөндө 5100 доллардан туура келет.

ИНСТИТУЦИАЛДЫК - коомдук өз ара мамилелерди жөнгө салып туруучу уюмдар, түзүмдөр.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДУУ - акылга, кишинин ойлоо жөндөмдүүлүгүнө таандык.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ - кесиби акыл эмгеги болгон адамдардан турган коомдун социалдык катмары.

ИНТЕНСИВДҮҮ (лат. чымыркануу, күч менен, күч алуу, күч алдыруу) - М.: интенсивдүү эмгек -эң жогорку эмгек өндүрүмдүүлүктү берүү.

ИНТЕРВЕНЦИЯ - башка өлкөнүн жерин басып алуу, өз бийлигин орнотуу ж.б. максаттар менен башка экинчи бир өлкөнүн ички иштерине куралдуу күчтөрдү пайдаланып кийлигишүүсү.

ИНТРИГАН - чагымчыл.

ИНФЛЯЦИЯ (фр., лат. көөп чыгуу, көбөйүп чыгуу) - колдонуп жаткан кагаз акчалардын ыксыз көбөйүп, товардын баасы кымбаттап, акчанын баркынын кетиши. Жүгүртүүдө акчанын ашып кетиши бюджеттин жетишсиздигинен пайда болот. Бюджет кемчил учурда мамлекеттер тез өскөн чыгымын күндөлүк киреше менен толуктоого жетишпей калат да, кошумча акча чыгарууга аргасыз болот. Бул өзүнүн социалдык-экономикалык жактан терс таасир

калтыруусу боюнча эң эле оор экономикалык көрүнүштөрдүн бири болуп саналат. Мунун түбү келип экономикалык кризиске кептейт да, чарба тармактарынын кан жүгүртүүсүн бууйт. Карыз берүү пайдасыз боло баштайт. Себеби кредитор кайра сатып алуу кудурети өтө түшүп кеткен акча алып, көп жоготууга учурайт. Ири көпөстөр И. кесепетинен товар баасын жогорулатуу, товарды чет мамлекетке сатуу, акча капиталын алтынга, кымбат баалуу буюмга ж.б. мамл. валютага айландыруу жолу менен кутулат. И-дан майда жана орто ишкана ээлеринин жакырдануусунан пайдаланып, ири буржуазиялар алардын ишканасын өтө арзан баада сатып алат. Демек, И. капиталдын топтолушуна жана борборлоштурулушуна түрткү берет.

ИНФОРМАЦИЯЛЫК (МААЛЫМАТТЫК) РЕВОЛЮЦИЯ – компьютердик технологиялардын жайылышы менен коомдогу маалыматтарды өз ара алмашуунун ролунун кескин өсүшү. 1970-1980 жылдардагы компьютерлердин (электрондук эсептегич машиналар) ордунун тез арада жогорулашы – компьютердик же маалыматтык революция жөнүндө сөз кылууга жол ачты. Электрондук байланыштар, «Интернет» деп аталган бирдиктүү торчого бириктирилген. Маалымат революциясы илимий-техникалык прогрессти тездетип, жаңы маалымат өндүрүшү менен байланышы бар калктын ортоңку катмарынын өсүшүнө түрткү берди. Компьютерлештирүү илимий – техникалык революциясынын жаңы доорун турмушка ашырып, илимий ачылыштар менен технологиялардын кескин тездешин шарттады. Маалыматтык революция ааламдашуу менен тыгыз байланышта.

ИНФРАСТРУКТУРА (лат. - төмөн, астында жана түзүлүш, жайгашуу) - тигил же бул өлкөнүн же аймактын тиричилик шарттарын камсыз кылып жана өндүрүштү тейлеп турган чарба комплекстеринин олуттуу бир тармагы. Экономиканын тармактарын өнүктүрүүдө инфраструктуранын маанилүү орду бар, анткени ишканалардын, мекемелердин, фермерлердин, жарандардын инфраструктурадан пайдалануусуна негизинен мамлекет кызмат кылып турат. Ага : автомагистралдар, көпүрөлөр, шаардык транспорт тутумдары, суу түтүктөрү жана канализация,

аэропорттор, спорттук курулуштар, жашылдандыруу, калкты тейлөөчү ишканалар, байланыш, кампа чарбалары, ж.б. кирет. Айталык, фирмалар (компания, ишкана) үчүн мындай тейлөө иштерине байланышкан чарбачылыкты жүргүзүү өтө кымбатка турар эле, ошондуктан алар мамлекет же айрым бир адистешкен фирмалар тарабынан (суу менен камсыз кылуу, электр энергиясы, өндүрүш калдыктарын ташып чыгаруу, жүктөрдү ташуу, илимий изилдөө жана тажрыйбалык – конструктордук жумуштар финансалык- банктык тейлөөлөр) тейленип турат. Инфраструктура чөйрөсү мааниси, түпкү керектелиши жагынан **өндүрүштүк** жана **социалдык** (өндүрүштүк эмес) болуп эки топко бөлүнөт. **Өндүрүштүк** инфраструктура транспортко тиешелүү курулуштарды, жасалгаларды (мисалы жолдор) жана өндүрүш чөйрөсүн тейлөө боюнча байланышты, кампа чарбачылыгын материалдык-техникалык жактан камсыз кылууну, ошондой эле инженердик тармактардын тутуму, электрондук эсептөөчү борборлорду, башкаруунун автоматташтырылган тутумдарын, мунай куурларын ж.б. камтыйт; **социалдык** (өндүрүштүк эмес) инфраструктура болсо, саламаттыкты сактоо, билим берүү, турак-жай, коммуналдык чарба, калкты турмуш тиричилик жактан тейлөө, спорт, социалдык жактан камсыз кылуу ж.б. камтыйт. Инфраструктура экономика тармактарынын дурус өнүгүшүнө жана анын натыйжалуугун жогорулатууга, социалдык маселелердин туура чечилишине түздөн түз таасирин тийгизет.

ИПОТЕКА – күрөө. Акчалай ссуда алуу максатында кыймылсыз мүлктү (жерди, ишкананы, курулушту, имаратты, жер менен түздөн түз байланыштуу болгон башка объектерди) күрөөгө коюу.

ИПОТЕКАЛЫК НАСЫЯ (КРЕДИТ) - ипотекалык, коммерциялык банктардын, камсыздандыруучу ж.б. насыя-каржылык мекемелердин кыймылсыз мүлктү (жерди, курулуштарды ж.б.) күрөөгө алып, насыя бериши. Айрым учурларда машиналарды жана жабдууларды күрөөгө алып, насыя берилиши мүмкүн.

ИРАК, Ирак Республикасы (Аль-Жумхурия аль- Иракия) – Түштүк-Батыш Азиядагы мамлекет. Аянты – 435 миң чарчы км; Ирактын

курамына Ирак менен Сауд Аравиясынын ортосундагы бейтарап аймактын 3,5 миң чарчы км. жери да кирет. Калкы – 30,7 млн.(2011). И. федеративдик мамлекет. Көп партиялуу. Азыркы И. (Кош өзөн же Месопотамия) цивилизациянын эң эзелки очогунун бири. Байыркы убакта анда Шумер жана Аккад кул ээлөөчүлүк шаар-мамлекеттери, Вавилония, Ассирия ж.б. пайда болгон. Б.з. III кылымынан Сасаниддерге, VII к-дан арабдарга караган. XVI к-дан биринчи дүйнөлүк согуш бүткөнчө Осмон империясынын карамагында болгон. XIXк. аягы - XXк башында мунай табылгандыгына байланыштуу, өлкө ири державалар арасында талаш аймакка айланган. Биринчи дүйнөлүк согуш учурунда аны англиялык аскерлер басып алат. 1921ж. Улуубританияга көз каранды Ирак королдугу түзүлгөн. И-га боштондук кыймылы күч алып, натыйжада 1930ж. И. менен Улуубританиянын ортосунда түзүлгөн келишим боюнча формалдуу түрдө болсо да, И. көз каранды эмес мамлекет деп жарыяланган. Иш жүзүндө Улуубритания өлкөдө стратегиялык, экономикалык жана маанилүү саясий өнүктөрүн сактап калат. 1958ж. февралда Ирак Иордания менен Араб союзу федерациясын түзгөн, бирок 1958ж. 14 июлда аскердик төңкөрүштөн соң, король өлтүрүлүп, монархия кулаган. Ошол эле жылдын 15 июлунда И. Республика деп жарыяланып, англиялык согуштук базалар жоюлган, социалдык-экономикалык реформалар жүргүзүлө баштаган. Өлкө бир нече ирет мамлекеттик төңкөрүштү башынан өткөргөн. 1979ж. аяк ченинде Иран менен мамилелердин курчушу, 1980-88 жылдардагы Иран-Ирак согушунун чыгышына өбөлгө түзгөн. 1988ж. эки өлкөнүн ортосунда тынчтык келишимине кол коюлган. 1990ж. 28 августунда И. Кувейтти өзүнүн 19-чу провинциясы деп жарыялап күч менен басып алган. 1991ж. январь-февралда АКШ жана анын өнөктөштөрү жүргүзгөн “Чөлдөгү бороон” операциясынын натыйжасында И. аскерлери Кувейттен чыгарылган. Ушул эле жылы БУУнун чечими менен И-ка каршы соода-экономикалык санкциялар киргизилип, И-ка блокада жарыяланган. 2000ж. Саддам Хусейн БУУ менен мамилесин бузуп, И-тан эл аралык инспекторлорду чыгарып жиберген. 2003ж. март айында АКШ менен Улуубритания И-ка каршы согуштук аракеттерди жүргүзүп (“Ирактын эркиндиги” операциясы), өлкөнүн аймагын борбор калаасы менен бирге ээлеп

алган. И-ты башкаруу үчүн убактылуу коалициялык бийлик түзүлгөн. 2004ж. бийликтин И-тын Убактылуу өкмөтүнө формалдуу түрдө өткөрүлүп берилиши, Саддам Хусейндин өлүм жазасына тартылышы өлкөдө шиит, суннит жана күрддөрдүн ортосунда карама-каршылыкты ого бетер күчөткөн. И-тын экономикасынын негизин мунай казып алуу жана аны иштетүү түзөт. Анын какмылгасы (запасы) боюнча (дүйнөлүк запастын 11%ы) Сауд Аравиясынан кийинки 2-чи орунда турат. 2006ж. ИДП 50,7 млрд долларды түзгөн, аны жан башына бөлүштүрө келгенде 2,9 миң доллардан туура келген.

ИРАН, Иран Ислам Республикасы (Жомхурийе Исламийе Иран) (1935ж. чейинки расмий аталышы – Персия) – Түштүк-Батыш Азиядагы мамлекет. Аянты – 1649 миң чарчы км. Калкы – 74,2 млн (2011). Унитардык мамлекет. И.-да европалык типтеги расмий саясий партиялар жок, партия деп атаган саясий кыймылдар бар, алар дээрлик ислам идеологиясына таянат. И-дын аймагында адам төмөнкү палеолиттин аягында эле жашай баштаган. Б.з.ч. IУ-III к-дын башында шаар-мамлекеттер пайда боло баштаган. Б.з.ч. 2 миң жылдыкта И. жергесинде иран тобундагы (диалектилерде сүйлөгөн) көчмөн инди-европалык уруулар келген. Кийин алар жергиликтүү калкты өзүнө сиңирип алган. Б.з.ч. 670 жылдарда Мидия падышалыгы түзүлгөн. Б.з.ч. 550-330жж. И-дын аймагын Ахемениддер династиясы бийлеп турган. Ахемениддер мамлекетин б.з.ч. 330 ж. Александр Македонский басып алган. Ал өлгөндөн кийин И. аймагы селевкиддер мамлекетинин курамына кирген. Б.з.ч. 2 к-дын ортосунда аймакта Парфия падышалыгы түзүлүп, ал б.з.ч. 2 к. бүткүл И-ды, Месопотамияны, Арменияны баш ийдирген. Б.з. IIIк. бүлүнгөн Парфиянын негизинде Сасаниддер мамлекети түзүлгөн. Ал мезгилде (III-УIIкк.) кул ээлөөчүлүк түзүлүш начарлап, алгачкы феодалдык мамлекет пайда болгон. 651ж. Сасаниддер мамлекетин арабдар басып алып, Араб халифатына кошкон. Өлкөдө ислам дини тарай баштап, X к. Калктын көпчүлүгү ислам динин кабыл алган. УIIк. аягынан араб үстөмдүгүнө каршы көтөрүлүштөр (Абу Муслим, Сумбад Маг, Бабек ж.б.) чыккан. XIк. Селжуктар каратып алып, бүткүл И. жана ага чектеш өлкөлөрдүн аймагында Селжуктар мамлекетин түзгөн. 1220ж. монголдор басып

кирген. Х11к. ортосунан- Х1Ук-да Хулагулар мамлекетине, 1380-93жж. Тимурдун империясына караган. Кичи Азиядан чыккан көчмөн түрк уруулары (кызыл баштар) 1501-1510жж. И-ды каратып, сефевилер мамлекетинин түзүлүшүнө негиз салган. Алардын шахы Аббас I нин реформалары борбордук бийликти чыңдап, И. абалын жакшырткан. ХУ1к. аягында Сефевиддер мамлекетинин саясий-экономикалык жактан начардашы оогандардын 1722ж. өлкөнүн борбор калаасы Исфаханда басып алышына алып келген. 1723ж. И-дын түндүк-батыш жана борбордук аймактарына түрктөр басып кирген. Баскынчыларга каршы согушту жетектеп, 20-жылдардын аягы - 30 жылдардын башында оогандар менен түрктөрдү өлкөдөн кууп чыккан кол башчы Надир-хан (Надир-шах Афшар; 1733-47) такка көтөрүлөт. Ал өлтүрүлгөндөн кийин анын түзгөн державасы хандыктарга бөлүнүп кеткен. Х1Хк. Орус-иран согуштарынын жыйынтыгында, Закавказье Россиянын курамына кошулган. Х1Хк. Аягынан -ХХк. башына чейин И. Улуубритания менен Россиянын колониялык экспансиясынын аймагына тушугуп, көп узабай эле жарым колонияга айланган. Элдин нааразылыгы күч алып, И. революциясынын (1905-11) башталышына өбөлгө түзүлгөн. Анын жүрүшүндө конституция кабыл алынып, межилис (парламент) чакырылган. Бирок россиялык, англиялык бириккен күчтөр тарабынан революция басылган. 1921ж. РСФСР менен И-дын ортосунда дипломатиялык мамилелер түзүлөт. Экинчи дүйнөлүк согушта Германия И-дын аймагына кирип, СССРге каршы аракеттерди жүргүзө баштаган. Буга каршы англиялык жана советтик аскерлер И-га киргизилген (1945 - 46жж. чыгарылган). Согуштан кийин Мохаммед Реза-шах Пехлевинин (1941 жылдан шах) жүргүзгөн батышка багытталган саясаты калк ичинде нааразылык туудуруп, И-да Ислам революциясы башталган (1979). Реза-шах Пехлеви өлкөнү таштап кетүүгө аргасыз болот. 1979ж. референдум өткөрүлүп, И.Ислам Республикасы жарыяланган. Аятолла Хомейни И. башкы жетекчиси болуп калган. Жылдын аяк ченинде Ирак менен мамилелер курчуп, 1980ж. Перс булуңундагы үстөмдүк үчүн согуштук карама-каршылыктар жаралат. 1989ж. тынчтык макулдашууларга кол коюлган. Ошол эле жылы Хомейни өлгөндөн кийин өлкөнүн башына аятолла Сейед Али Хоменеи,

президент А.А.Хашеми-Рафсанжани келет. 1997, 2001 жылдардагы президенттик шайлоолордо Сайед Мохаммед Хатами жеңген. 2005ж. М. Ахмединежад президенттикке келип, 2009ж. экинчи мөөнөткө шайланган. И-дын тышкы саясатындагы негизги көйгөйлүү маселелердин бири - Ирандын өзөктүк (ядролук) программасы. Өлкөдө уран кендеринин ачылышы тынчтык максатта атом энергетикасын өнүктүрүү, ошондой эле өзөктүк куралданууга дагы мүмкүнчүлүк түзгөн. АКШ жана анын өнөктөштөрү БУУнун Коопсуздук кеңешинин резолюциясына таянып, И-дан атом энергетикасы жана уранды иштетүүчү ишканалардын курулушун токтотууну талап кылышууда. Бирок И. өзөктүк программанын тынчтык мүнөздө экенин көрсөтүп, бул талаптарды аткаруудан баш тартып келет. И-дын 2013ж. бийликке келген президенти Хасан Роухани Батыш өлкөлөрү менен болуп келген тирешүүлөрдү жумшартуу аракетин көрүп жаткандай таасир калтырат. И-экономикасы тез өнүгүп келе жаткан өлкө. Мунай казып алуу боюнча дүйнөдөгү алдыңкы өлкөлөрдүн бири. ИДП көлөмү 852,6 млрд доллар, аны жан башына бөлүштүргөндө 12 300 доллардан туура келет.

ИРАН РЕВОЛЮЦИЯСЫ (1905 – 1921жж.). - Иранда демократиялык реформалар жана улуттук көз карандысыздык үчүн кыймыл. Негизги себептери – калктын укуксуз абалы, жакыр жашоо, чет элдиктердин өктөмдүгү, абсолюттук бийликтин өкүмзордугу. Революция 1905ж. декабрында конституцияны кабыл алуу, шахтын бийлигин чектеп, парламентти түзүү үчүн кыймыл катары башталган. 1906ж. Конституция кабыл алынган. Хандар менен эл жакшыларынын артыкчылык укуктары сакталып, бирок монарх менен анын аткаминерлеринин зордук-зомбулугу конституция менен чектелип калган. Ич ара кагылышуулар жана революциялык кыймылдар 1921жылга, башкача айтканда Реза Пехлеви бийликке келгенге чейин улана берген.

ИРАНДАГЫ ИСЛАМ РЕВОЛЮЦИЯСЫ (1978-1979жж.) – Иранда исламдын фундаменталдык баалуулуктарын орнотуу үчүн болгон кыймыл. Ирандын шахы Мохаммад Реза Пехлеви (1941-1980жж. башкарган) өлкөдө авторитардык* бийлик орнотуп, ошол эле

меңгилде Иранды азыркы заманга төп келген, дини мамлекеттен бөлүнгөн мамлекетке айландыруу максатында 1960 – жылдардан реформаларды жүргүзө баштаган. Бирок бийлик өзү жемкордукка малынып, бийликтегилер мунайды экспорттодон түшкөн пайданын эсебинен байып, эл алдында кадырын жоготуп алган эле. 1979ж. бийликтин каршылаштарынын бардыгы өлкөдөн куулуп, чет өлкөдө жашап жаткан мусулмандардын жол башчысы аятолла Хомейнинин (1989ж. өлгөн) айланасына биригишкен. Хомейни элге кайрылып шахты бийликтен кулатып, америкалык капиталды өлкөдөн кууп чыгуу жана калктын жашоо деңгээлин көтөрүүгө чакырган. 1978ж. дин кызматкерлери, студенттер жана шаар калкынын төмөнкү катмарынын демонстрациялары башталат. Кийинки 1979ж. январда шах өлкөдөн чыгып кеткен. Хомейнини миллиондогон ирандыктар канааттануу менен тосуп алышат. Жаңы конституцияга ылайык Иранды Ислам Республикасы деп жарыялап, өлкөдө байыркы мусулман укуктары калыбына келтирилет. Хомейни бардык щайланган бийлик адамдарынын үстүнөн көзөмөл жүргүзүү укугун алат. Тышкы саясаты Батыш өлкөлөрүнө каршы багытталып, 1979ж. ноябрда бардык жамандыктын себепкери катары американын элчилигин басып алышкан, анын кызматкерлерин бир жыл ашыгыраак туткунда кармап турушкан. Бүткүл дүйнөнүн мусулмандарына кайрылып, өз өлкөлөрүндө ирандагыдай революция баштоого чакыруу менен алар дүйнө мусулмандарынын колдоосунан дагы ажырай башташкан.

ИРАН - ИРАК СОГУШУ (1980 - 1988 жж.) - согуштун негизги себеби, эки тараптын тең мунайдын запасы көп Шатт-эль-Араб дарыясынын куймасына ээлик кылуу аракети. Бул маселе боюнча тараптар 1975ж. келишим түзүшкөн, бирок 1979жылдагы революциядан кийин Иран, ирактык шейиттерди өзүнүн президенти Саддам Хусейнди тактан кулатууга үндөй баштаган. Буга жинденген Ирак, 1980ж. сентябрда Иранга кол салган. Хусейндин ою боюнча, революциядан чарчап, начарлаган ирандын аскери жеткиликтүү каршылык көрсөтө алмак эмес. Ошондуктан Ирандын мунай чыгарган негизги шаары Абадан камоого алынып, мунайды кайра иштетүүчү заводдор жана мунай өндүргөн ишканалары өрттөнгөн. Бул согушта Ирактын согуштук техникасы, ал эми

Ирандын аскерлери сан жагынан жана каармандыгы боюнча үстөмдүккө жетишкен. Аятолла Хомейни өлкөдө жалпы мобилизациялоо жарыялап жиберип согушту узакка созууга жетишкен. Бирок Ирандын ресурстары азайып, эки тараптан 1 млндон ашык адам курман болгон. БУУнун жардамы менен гана 1988ж. согуш токтоулуп, тараптар 1975 жылдагы чек аралар жөнүндөгү келишим боюнча жашоого өтүшкөн.

ИСЛАМ - мусулманчылык- дүйнөлүк ири диндердин бири. Бул динди туткандардын саны 1,3 млрд.ашуун экендиги айтылат. Мусулмандар Жакынкы Чыгышта, Орто Чыгышта, Түштүк Азияда, Түндүк Африкада, Африкадагы араб жана башка өлкөлөрдө, Европа мамлекеттеринде, Индостан жарым аралында, Малайзияда жана Индонезияда жашашат. Мусулмандар Кытайда (уйгур, дунган ж.б.) да бар. Балкан өлкөлөрүндө, Чыгыш Европада жана Америкада да жолугат. Орто Азияда, Казакстан, Волга боюнда, Кавказда жашаган түрк элдери (чуваштардан башка), Дагестан менен Түндүк Кавказдагы калктар да исламды тутунушат. Исламды Хижзда (азыркы Сауди Аравиясы) Мухаммед пайгамбар негиздеген. Мусулмандар жамааты (умма) диний гана эмес, саясий да уюм болгон. Бул уюмга ислам дининин талаптарын сөзсүз орундагандар баш кошкон. Умmanın "ыйык" башчысы Мухаммед диний- философиялык окууну калк арасына таратканда уруулук үрп-адатка басым жасабастан, өзү "Расул" (кудайдын жердеги өкүлү) катары тааныштырган. Ислам христиан дини менен иудаизмден да айрым идеяларды жана жоболорду кабыл алган. Исламды кабыл алышкан арабдар башка элдерге "ыйык согуш" (жихад") ачып, көптөгөн башка жерлерди басып алышып, мусулман империясын (Халифатты) негиздешип, башка калктарды ислам динине киргизишкен. Динге киргизүү көбүн эсе экономикалык ыкмалар менен ишке ашырылган. IX-X кылымдарда ислам философиясы теологияга (калам) жана диний укукка (шариятка) негизделген татаал диний түзүмгө айланган. Анын башкы принциптери ыйык китеп Куран-и-Керимде айтылган. Ыйык Куран-и Керим - жалпы мусулмандардын диний окуусунун негизги булагы. Бирок аны менен катар эле, исламда Мухаммеддин осуят сөздөрүн жана кылган иштерин чагылдырган сунна да практикалык чоң ролго ээ

болгон. Исламдын ички түзүлүшү Имандан (Исламдын чындыгына ишенүү) жана Динден (диний үрп-адат, адеп жөрөлгөлөрүнүн жыйындысы) турат. Имандын негизинде адам, Алладан башка кудайдын жоктугуна, Мухаммеддин пайгамбарлыгына, Курандын ыйыктыгына, кыяматтын жакындыгына ынанат. Динде шахадатты ("Алладан башка кудай жок,-Мухаммед анын элчиси") - деген келмени толук түшүнүп, жарыя айтуу, күндө беш ирет намаз окуу; рамазан айында орозо тутуу, милдеттүү түрдө салык (зекет) төлөө, өз ыктыяры менен кайыр-садака берүү; Мекеге ажыга баруу ж.б.диний милдеттер белгиленген. У11 к. ислам суннизм жана шиизм болуп эки агымга бөлүнсө, У111 к. мистикалык суфизм агымы пайда болгон. Суверендүү Кыргызстанда ислам дини мамлекеттеги негизги дин экендиги таанылды. Бул жылдары жер-жерлерде жүздөгөн мечиттер, атайын сыйынуучу жайлар курулду. Медреселер,Ислам институту, университети ачылды. Муфтият өз алдынча бөлүнүп чыкты. Кыргызстан Мусулмандар диний Башкармалыгы, Казыяты негизделди. Учурда Кыргызстандын жаштары жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн атактуу диний ж.б.окуу жайларында өз билимдерин тереңдетишүүдө.

Ислаидагы беш парз: 1) Бир алладан башка Кудай жок жана Мухаммед анын элчиси деп күбөлүк берүү("Ла илаха илла-аллах Мухаммадун расулу-аллах"); 2) Намаз окуу; 3) Зекет берүү; 4) Орозо кармоо; 5) Ажыга баруу (кимдин мүмкүнчүлүгү болсо).

ИСЛАМДЫК ФУНДАМЕНТАЛИЗМ – жашоонун бардык тармактарында исламдын алгачкы принциптерин , идеяларын жана нормаларын карманууга чакырган, кандай гана түрүндө болбосун аны модернизациялоодон жана исламды бүгүнкү күндүн талабына ылайыктап өзгөртүүгө каршы турган коомдук жана диний кыймылдар. Ирандагы ислам революциясынын жүрүшүндө өзгөчө даана көрүндү. Азыр дагы исламдык радикалдар кээ бир өлкөлөрдө кандайдыр бир өзгөргөн түрүндө болсо дагы бийликке келип жатат (М.: Судан, Ливия, Туркия, Египет, Ооганстан).

КАДДАФИ, Муамар бен Мухаммед Абу Меньяр Абдель Салям бен Хакмид аль-Каддафи (13.09.1942 – 20.10.2011) – Ливиянын мамлекеттик жана саясий ишмери. Өлкө башчысы, Ливия

революциясынын жетекчиси. «Эркин офицерлер» уюмун түзгөн жана ага таянып алып 1969ж. король Идрис I ни бийликтен кетирген. Полковник. Ливия университетинин тарых факультетин (1963), Ливиядагы аскер окуу жайын (1965), УлууБританиядагы Боунингтон-Хис окуу жайынын даярдоо курсун (1966) бүткөн. 1969-1977жж. Революциялык командачылык кеңешинин төрагасы, 1970жылдан Ливия Араб Республикасынын куралдуу күчтөрүнүн жогорку башкы командачысы жана Улуттук Коргоо Кеңешинин төрагасы, 1970-1972жж. премьер-министр, 1972-1974жж. Араб социалисттик уюмунун төрагасы, 1977 жылдан Жалпы элдик конгресстин генералдык секретары. 1970 – жылдары Ливия аймагындагы британдык жана америкалык согуштук базаларды жойгон. Египет президенти Г.А.Насер менен жакшы мамиледе болгон. 1971ж. Египет, Сирия жана Тунис менен бирдикте Араб Республикалар Федерациясын түзгөн. Палестинанын боштондукка чыгаруу уюмунун иш чараларына көмөк көрсөткөн. 1973ж. Ливиядагы чет элдик мунай компаниялары менен банктарды мамлекеттештирген. 1974ж. «исламдык социализм» программасын жарыялап, өлкөдө араб социалисттик уюмуна гана жол берип, башка партияларга тыюу салган. 1980-жылдары Ливияда экономикалык, административдик реформаларды жүргүзүп, согуш чыгымдарын кыскартууга аракеттенген. Өлкөнүн экономикалык абалы жана калктын жашоо деңгээли жогорулаган. Мунай чыгаруу, мунайды кайра иштетүүчү өнөр жайлар эле эмес, өндүрүштүн башка тармактары: энергетика, айыл чарбасы, курулуш тармактары өнүктүрүлүп, сабатсыздыкты жоюу колго алынган. Калкты бекер медициналык тейлөө, бекер билим берүү өз жемиштерин берип, балдардын өлүмү азайып, жашоо мөөнөтү узарган. Каддафи өзү легендарлуу халиф Гарун аль-Рашидди туурап, сырткы кейпин өзгөртүп алып эл арасында көп жүргөн, ошондуктан элдин жашоо көйгөйлөрүн жакшы билген. Эмгектик өргүүсүн қатардагы бедуин сыяктуу чөлдө чатыр тиктирип алып өткөргөн. Мамлекетти башкаруу менен катар эле чыгармаларды жазуу менен да алектенген. АКШда анын 12 аңгемелери жана 4 эсселери жарык көргөн. Бирок баарынан көрүнүктүүсү турмуштагы көптөгөн суроолорго жооп берүүгө багытталган анын «Жашыл китеби» болгон. Айталык, дүйнөдө бекем тынчтыкты кантип орнотсо болот

деген суроого – ал, «куралдуу жаңжалдарды токтотуу, улуттук аскерлерди таркатуу, мамлекеттик чегараларды жоюу» жолун атаган. Ошого карабастан, Батыш өлкөлөрү, АКШ Каддафини террористтерди жана террорчул уюмдарды колдойт деп таап, Ливияга каршы экономикалык жана башка санкцияларды колдонгон. 2004ж. бул экономикалык санкциялардын көбү алынган. 2011ж. башталган «Араб жазы» толкундоолору Каддафинин бийлигин дагы кулатып, анын өлгөн денесин бүт дүйнө элинин көзүнчө мазакташкан. Бирок демократиялык ураан чакырып бийликке келген революциячылар эл алдында берген убадаларынын өтөсүнө чыкпай же өлкөнүн биримдигин сактай алышпай убара чегип жатышкан учуру.

ИСМАИЛИЛЕР - Араб халифатында У111 - кылымдын орто ченинде пайда болгон шейиттик секта. Ал шейиттердин 6 - имамы Жафардын тун уулу Исмаилдин ысмы менен аталган (ал мыйзамдуу 7 - имам деп эсептелген). И. неоплатонизм* менен буддизмдин таасиринде диний-филос. окууну иштеп чыккан. И. жети пайгамбарды (Адам, Ибраим, Нух, Муса, Иса, Мухаммед жана Исмаил) "дүйнөлүк акылдын " туундулары, ал эми имамдар болсо "дүйнөлүк жандын" жердеги адам кейпин алган көрүнүштөрү деп эсептешкен. Алар буддизмден "жандын кубулуп көчүшү" жөнүндөгү идеяны кабыл алып, Мухаммед менен Аалынын жаны Исмаилилердин имамдарына көчкөн деген ишенимде болушкан. И-дин кожолору ислам тараган өлкөлөрдөгү эзилген дыйкандар жана кол өнөрчүлөр арасында үгүт жүргүзүп, аларды өз сектасына тартышкан. Алар элдин саясий-социалдык нааразылыгын пайдаланып, айрым өлкөлөрдө мамл. бийликке ээ болушкан. Секта фатимилер, карматтар, ассасиндер, низарилер, мустилилер деген агымдарга бөлүнгөн. Азыр И-дин көбүн низарилер түзөт. Низарилер Пакистан, Индия, Иран, Ирак, Сирия, Ооганстан, Кытай, Бирма, Египет менен Чыгыш Африканын бир катар өлкөсүндө бар. И-дин ишенимин туткандар Тажикстандын Тоолуу Бадахшан автономия облусунда да жолугат.

ИСТОРИЗМ (лат.-тарых; өткөндөр тууралуу баян) – объективдүү дүйнөдөгү кубулуштардын пайда болушун, өнүгүшүн конкреттүү

тарыхый шарттар менен байланышта изилдөө принциби. И.-диалектикалык ыкманын ажырагыс бөлүгү. Марксизмге чейинки философияда ал идеализмдин, механизмдин негизинде түшүндүрүлгөн. Марксчыл философтор аны биринчи жолу илимий жактан ырааттуу иштеп чыгышкан. И. бардык кубулуштарды өз ара ички аракетте, байланышта карайт. Түшүнүү зарыл болсо, кандайдыр бир кубулушту курчап турган конкреттүү-тарыхый шарты менен кошо изилдөө талап кылынат, себеби дүйнөдө бири менен бири байланышсыз обочолонуп турган эч нерсе жок. И. дүйнөдөгү бардык кубулуштарды тарыхый өнүгүүнүн натыйжасы катары карап, алардын кантип пайда болгонун жана өзгөргөнүн, акыркы жана келечектеги абалын аныктоо зарылдыгын белгилейт. И. тарыхты конкреттүү изилдебей, өткөндүн фактыларын ошол кездеги шарттарга байланышсыз караганга, чындыкты бурмалап, жансыз схемаларды сунуш кылганга каршы чыгат

ИСТОРИОГРАФИЯ (ТАРЫХНААМЕ) – 1). бүтүндөй тарых илимдеринин тарыхы, ошондой эле белгилүү бир доорго, темага арналган изилдөөлөрдүн же тарыхый эмгектердин жыйындысы; 2) тарых илиминин тармагы катары анын тарыхын изилдөөчү илим (тарых материалдарынын топтолушун, тарыхый окуяларды түшүндүрүүдөгү талаштарды, тарых илиминдеги методологиялык багыттардын алмашышын, тарыхый көз караштардын, коомдук-саясий ойлордун түзүлүшүнүн тарыхы ж.б.изилдейт). И. архив булактары, китепкана иштери, тарыхый библиографиялар, тарыхый булактар, китеп булактары сыяктуу тармактар менен тыгыз байланышта өнүгүп келе жатат. И. конкреттүү тарыхый эмгектердин материалдары боюнча тарыхый концепциялардын өнүгүшүн, өзгөрүшүн байкап турат. И. окуу дисциплинасы катары биринчи иретте тарыхый концепцияларды түшүндүрүү максатын коет. И. тарыхый булактарды жана историографиялык эмгектерди анализдөө менен катар, тарыхый изилдөөлөрдүн ыкмаларын ачып берүү, тарыхый булактарды түшүндүрүүнүн жолдору менен методдорунун өнүгүү тарыхын чагылдырат.

ИСТРЕБИТЕЛЬ -душмандын авиациясына каршы күрөш жүргүзүүгө багытталган тез учуучу учак.

ИТУРУП – Курил аралдарынын тобундагы эң ири арал. Сахалин облусунун курамында. Аянты 6,7 миң чарчы км. Аралда Курилск шаары жайгашкан. Цунамини алдын-ала билдирүүчү станция иштейт.

ИУДАИЗМ - Яхве кудайына сыйынган монотеисттик дин. Б.з.ч. 1 миң жылдыкта Палестинада пайда болгон. Иудаизмдин негизги жоболору Талмуд менен Тородо берилет. Бул дин негизинен жөөттөрдүн (еврейлер) арасында тараган.

ИХЭТУАНЬ КӨТӨРҮЛҮШҮ - Чыгыш, Түндүк жана Түндүк-Чыгыш Кытайдагы дыйкандар менен шаар кембагалдарынын чет өлкөлүк зомбулукка каршы 1899-1901жж. көтөрүлүшү. Жашыруун Ихэцюань диний коомунун демилгеси менен чыгып, кийин анын отряддары ихэтуандар (адилеттик жана ынтымак отряддары-көтөрүлүштүн аты ушундан) деп аталган. Көтөрүлүш чет өлкөлүк экспансияга бөтөнчө дуушарланган Шаньдун провинциясында башталып, 1900ж. борбордук Чжили провинциясына тараган. Цин өкмөтүнүн кээ бир мүчөлөрү ихэтуандардын аркасы менен Кытайды чет өлкөлүк мамлекеттерден бошотууга аракеттенип, ихэтуандардын лидерлери менен (Ли Лайчжун, Чжан Дэчэн ж.б.) бириккен. Ихэтуандар чынында кыйла жерде бийликти көзөмөлдөп, Шаньси, Манжурияны алган соң, өкмөт аскерлеринин колдоосу менен 13-14 июнда Пекинге кирген да, элчилер кварталын 56 күн камалап турган. Ошол кезде Германия элчиси К. фон Кеттелер өлтүрүлгөн. 1900ж. 17 июнда Улуубритания, Германия, АКШ, Россия ж.б.мамлекеттер Кытайга интервенция жасап, алардын аскерлери Таку (Дагу) партун ээлеген. Ихэтуандар менен бириккен Цин өкмөтү 21 июнда Япония, Россия, Улуубритания, Франция, АКШ, Германия, Италия жана Австро-Венгрия мамлекеттерине согуш жарыялаган. Россия, Улуубритания, Франция АКШ жана Япония мамлекеттеринин аскери (54 миң адам) 1900ж. 14 июлда Тяньцзинди алып, андан көп узабай Пекинге аттанган жана 14 августа аны алып, баш командачысы немис фельдмаршалы Вальдерзеенин келиши менен кыймылдын очокторуна жана тынч жаткан калкка жазалоочу отряддар жиберилген. Цин өкмөтүнүн өкүлдөрү Сианга качкан. Көтөрүлүш

негизинен 1901ж. басылгандан кийин (ал айрым жерлерде 1902ж. да уланган), чет мамлекеттер Кытайга басмырлаган «Жыйынтык протоколун» таңуулап, 1939ж. чейин Кытай аларга 1 млрд лян өлчөмүндө контрибуция төлөп бермек болгон. Ихэтуань көтөрүлүшү империалисттердин кытайга басып киришине каршы кытай дыйкандары менен шаар кембагалдарынын чаржайыт күрөшүнүн маанилүү этабы болгон.

ИЧКИ ДҮҢ ПРОДУКТ (Валовый внутренний продукт) - бир жыл ичинде өндүрүлгөн продукциялардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн өздүк наркынын рыноктук баа менен эсептелгендеги жыйындысы.

ИЧКИ МОНГОЛИЯ - Кытайдын түндүк бөлүгүндөгү автономиялык район, ага Монголия менен чектешкен талаалар жана чөл аймактары кирет. Аянты - 1.183.000 чарчы км., калкынын саны 21.457.000 адам, административдик борбору Хух-Хото шаары.

ИШКЕРДИК – рынок мамилелеринин өзгөчө атрибуту. Рынокко өтүү чарбалык И-тин субъекттеринин демилгелеринин өсүшүн болжолдойт. Өнүккөн рынок И-тин өнүгүшү үчүн жагымдуу шарт түзөт. Негизги түрлөрү : 1) өндүрүштүк; 2) коммерциялык; 3) каржылык (финансалык). Өндүрүштүк И. керектөөчүлөргө сатылуучу товарларды, жумуш, кызмат көрсөтүүнү, маалыматтык, рухий байлыкты өндүрүүчү өндүрүш фазасын жана керектөө фазасын камтыйт. Коммерциялык И-те товар-акча, соода алмашуу операциялары жана бүтүмдөр чечүүчү ишаниге ээ, б.а. товарларды жана кызмат көрсөтүүнү соодалоо ишин жүргүзөт. Каржылык (финансылык) И-те сатып алуу, сатуу объекти болуп өзгөчө товар – акча, валюта, баалуу кагаздар эсептелет. И-тин бардык эле түрүндө пландар жана программалар керек. Бизнес план – бул бүтүмдөрдү ишке ашыруунун жана анын негизинде пайда табуунун план программасы, б.а. коюлган максаттарга жетүүгө багытталган пландуу иш-чаралардын, аракеттердин түзүлүшү.

К

КААБА - Сауд Аравиясынын Мекке шаарындагы мечит; мусулмандардын ыйык храмы, ажылык кылып барчу эң негизги жайы. Мечиттин качан курулганы белгисиз. Айрым маалыматтарда храмдын Ибрайым (Авраам) пайгамбардын тушунда болгондугу эскерилет. Ислам пайда болгуча эле жергиликтүү араб уруулары ал храмга сыйынып келген. Жылдын жаз жана күз мезгилдеринде семит тилдүү уруулар (араб уруулары) өз ара касташууларын унутушуп, өз буттарына (идолдоруна -жасалма кудай) сыйынганы келишкени белгилүү. Бул мезгилде Каабанын айланасында соода ж.б.майрамдар өткөрүлгөн. Каабанын фундаменти мрамордон, дубалы боз таштан курулган. Анын бийиктиги 15 м, узундугу 13 м, туурасы 12м Каабанын үстүнө Курандын алтын жип менен жазылган аяттары бар кара жабуу жабылган. Мусулмандар намаз окуп жатканда Кааба тарапка (кыбылага) карап турууга тийиш. Каабанын күн чыгыш жагындагы дубалынын сыртында абада асылып турган "Кара таш" коюлган, короосунда Замзам суусу бар. Ал касиети бар суу катары эсептелет. Бүткүл дүйнөдөгү мусулмандар бул жалганда мүмкүнчүлүгү болсо Меккеге барып сыйынып, ажы болуп келүүлөрү парз. Ажылыкка баргандар каабаны жети айланып, анын "кара ташын" өбүшү ылаазым. Ажылык учурунда бул жерге 3-4 миллиондой мусулмандар барып сыйынып кайтышат. Эгемендүүлүктүн шартында Меккеге барып, ажы болуп келген кыргыздардын саны арбууда.

КАБОТАЖ – жүк жана пассажир кемелеринин жээкке жакын, жээкти бойлоп жүрүшү.

КАДРЛАР – 1) мекеме, ишканалардын, коомдук уюмдардын квалификациялуу кызматкерлеринин негизги (штаттык) курамы; 2) ишмердиктин, өндүрүштүн бул же тигил тармагынын кызматкерлеринин курамы.

КАЗАРМАЛЫК – тынчтык убакытта аскердик бөлүктөрдүн өздүк курамы жайгашкан атайын имарат.

КАМБОЖА, Камбожа королдугу – Түштүк-Чыгыш Азиядагы мамлекет, Индикытай жарым аралынын түштүгүндө жайгашкан.

Аянты – 181,0 миң чарчы км., калкы – 14,8 млн (2011). Борбору – Пномпень. Расмий тили – кхмер тили. Башкаруу формасы – конституциялык монархия. Камбожада палеолит (б.з.ч. 14-миң жылдык) доорунан адам жашагандыгы далилденген. Б.з. 1-к-да Камбожа аймагында Бапном (Фунань) деген аталышта мамлекет пайда болгон. 1336ж. бийликке будда династиясы келет. ХУІІ к-да алгачкы европалыктар-голландиялыктар келе баштайт 1863ж. Франция менен протекторат жөнүндө келишим түзүлөт. Ал эми 1884ж. келишимге ылайык Камбожа Франциянын колониясы болуп таанылган. 1941ж. француздук Вишинин өкмөтү Японияга Индикытай аймагына өз аскер күчтөрүн киргизүүгө укук берген. Япония согушта жеңилгенден кийин француздар кайра келип, 1946ж. Камбожа автономияга ээ болгон. 1953ж. куралдуу күрөш жана король Нородом Сиануктун дипломатиялык аракеттери менен Камбожа формалдуу түрдө көз карандысыздыгын алган. 1975ж. бийликке “кызыл кхмерлер” келип, мамлекет Демократиялык Кампучия деп аталган. Өлкөдө баары улутташтырылып, саясат репрессия аркылуу жүргүзүлгөн. Натыйжада 1,5 млн камбожалыктар репрессиянын курманы болгон. 1979ж. Вьетнам аскер күчтөрүнүн колдоосу менен репрессивдүү бийлик кулатылып, Кампучия Эл Республикасы жарыяланган. 1989ж. өлкө кайрадан Камбожа мамлекети деп аталган. 1991ж. буддизм мамлекеттик дин катары жарыяланган. 1993ж. жаңы Конституция жазылып, Нородом Сианук башкарган Камбожа Королдугу түзүлгөн. 2004ж. ал бийликти уулу Нородом Сиамониге тапшырган. Учурда өлкөдө экономикалык реформалар ийгиликтүү жүргүзүлүп, жогорку ыргакта өнүгүүдө. Камбожанын негизги стратегиялык өнөгү - Кытай, ал эми негизги экономикалык донору – Япония. Тышкы саясатында дүйнөнүн бардык өлкөлөрү менен карым-катнаш алакаларын өөрчүтүүгө аракет кылып келет.

КАМИКАДЗЕ (япончо “Кудай шамалы”) – япониялык учкуч-жанкечтилер. Камикадзе экинчи дүйнөлүк согушта (1939-1945) душман кемелерине каршы колдонулган. Эң биринчи камикадзелер 1944ж. 16 ноябрда учуп чыккан. Колдонулган бардык мезгилде алар башкарган 5 миңден ашык учактар 45 аскер кемесин чөктүрүп, 300үн катардан чыгарышкан. Бул максатта адегенде эски учактар

(жарылгыч заты 1600 кг.га чейин) колдонулса, 1944ж. ноябрынан атайын “Накадзима”, КИ-115 учагы, “Ока” (“Чие гүлү”) снаряд учагы (2 т.га чейин) чыгарылган. Бул учактар чектелген радиуска учкан. Согуш учурунда 2500 дөн ашык учкуч-жанкечтилер курман болгон.

КАМПАНИЯ - согуш убагындагы согуштук аракет; өтө маанилүү бир коомдук-саясий же чарбалык милдеттерди аткаруу чаралары.

КАНОНЕРДИК КЕМЕ – бир нече замбирек менен жабдылып, деңиздин жээгине жакын жерде же дарыяда аракет кылуучу кичирээк кеме.

КАННИБАЛИЗМ – адамдын этин жегендик.

“КАНСЫЗ СОГУШ” – бул согуштун расмий түрдө жарыяланышы – 5 март 1946ж. АКШнын Фултон шаарында, Британиянын консервативдик партиясынын башчысы, 1940-1945 жылдары премьер-министри болуп иштеген Уинстон Леонард Спенсер Черчиллдин – сүйлөгөн сөзү болуп эсептелет. Ал сөзүндө Черчилл “Чыгыш коммунизмине” каршы күрөшүү максатында Англия менен Американын аскердик союзун түзүүнү сунуштаган. Ошонун негизинде СССРге жана башка социалисттик өлкөлөргө каршы “кансыз согуш” саясатын жүзөгө ашыруу жаатында : “Трумендин доктринасы” жана “Маршаллдын планы” сыяктуу аракеттер көрүлгөн. Көпчүлүк тарыхчылар “кансыз согуштун” негизги себебин идеологиялык ажырымдан көрүшүп, анын башталышын 1917ж. большевиктердин бийликке келишине байланыштырышат. “Кансыз согуштун” негизги бөлүктөрүнүн бири өзөктүү (ядролук) курал болуп калды. Андан башка “ кансыз согуш” бир нече эл аралык кризистер жана локалдык согуштар менен коштолгон (1950-1953жж. Корея согушу, 1945-1954жж. Индокытай согушу, 1964-1975жж. Вьетнам согушу, арабдар менен Израилдин ортосундагы согуштар ж.б.). “Кансыз согуш” дүйнөлүк саясаттын биполярдуулугу, дүйнө өлкөлөрүнүн эки карама-каршы турган согуштук-саясий блокторго (Европада- НАТО, Варшава келишимине кирген өлкөлөр; Азия жана Тынч океан аймактарында-

СЕАТО, СЕНТО) бөлүнүп калышы менен коштолгон. Андан дагы өкүнүчтүүсү "кансыз согуш" айыгышкан идеологиялык таймаш жана жарыша куралдануу менен жүргүзүлгөн. "Кансыз согуш" мурда болуп көрбөгөндөй куралданууга үндөп, советтик экономиканы алсыраткан, акыр аягында коммунизмдин кризисине жана СССРдин кыйрашына алып келген. Ошону менен "кансыз согуш" аяктаган.

КАПИТАЛ - 1) пайда келтирүүчү байлык; өзүнүн өлчөмүн көбөйтүү үчүн пайдаланылуучу байлык; Капитал: акчалай капитал жана реалдуу капитал түрүндө кездешет; ишканынын деңгээлиндеги капитал - негизги капитал жана айлантылуучу капитал болуп бөлүнөт; 2) марксизмде капитал деген - бул жалданма жумушчу күчүн өзүнүн эсебинен келип чыккан пайда.

КАПИТАЛ ЭКСПОРТУ - пайда алууну көбөйтүү, экономикалык жана саясий нугун бекемдөө жана үстөмдүк кылуу чөйрөсүн кеңейтүү максатында акча же товардык формада чет мамлекетке капитал чыгаруу.

КАПИТУЛЯЦИЯ – 1) жеңген тараптын койгон шартына ылайык командачылардын өз ара сүйлөшүүлөрү боюнча жеңилген тараптын бардык аскерлеринин согуш майданынын бүт жеринде каршылык көрсөтүшүн токтоткп, багынып бериши; К. убагында эреже катары, бүт согуштук куралдар менен аскердик мүлк олжолонуп, өздүк курам туткун катары жеңген тарапка өткөрүлүп берилет; 2) эл аралык укукта согушуп жаткан мамлекеттин куралдуу күрөшүнүн токтотулушу жана куралдуу күчтөрүнүн душманга өткөрүлүп берилиши. К. жарыялаган мамлекетке саясий, экономикалык, согуштук милдеттер жүктөлөт. Жеңген мамлекет жеңилгендин жогорку бийлигин убактылуу колго алып, баскынчылык тартип орнотот.

КАРАБАХ ЖАЁЖАЛЫ (1988) – Азербайжан менен Армениянын ортосундагы куралдуу чатак. Азербайжандын курамына кирген Тоолуу Карабах АОнун калкынын көбүн армян улуту түзгөндүктөн, Арменияга биригүү үчүн алардын массалык кыймылы башталган. 1988ж. 20 февралда обл. кеңештин кабыл алган чечиминен соң, 17

мартта Степанакертте Арменияга биригүү жөнүндө армян элинин массалык демонстрациясы (75000 адам катышкан) болгон. 1988ж. 15 июнда Армениянын курамына Тоолуу Карабахты кошуу жөнүндө Армян ССР Жогорку Советинин сессиясынын чечимин, үч күндөн кийин Азербайжан ССР Жогорку Совети жараксыз деп тапкан. Ал чечимге каршы чыккан Тоолуу Карабах обл. совети 12 июлда облусту Азербайжандын курамынан чыгаруу жана Арменияга бириктирүү жөнүндө жарыя кылган. 18 июлда СССР Жогорку Советинин Президиуму бул чечимди жокко чыгарган. Мындай тирешүүлөр Тоолуу Карабахтын ар кайсы райондорунда армян жана азербайжан улуттарынын ортосунда кандуу кагылышууларга алып келген. Азербайжан менен Армения Тоолуу Карабах Республикасынын статусун аныктоо боюнча иш жүргүзүшүүдө.

КАРИБ КРИЗИСИ (1962) – эл аралык кризис, СССР менен АКШнын ортосундагы мамиленин өтө курчусунан улам өзөктүү (ядролук) согуш коркунучунун келип чыгышы. Куба революциясынын жеңиши (1959), өкмөттүн АКШга көз карандысыз саясаты, ошондой эле Кубанын СССР менен тыгыз мамиле түзүшү АКШ менен Кубанын ортосундагы мамилени курчуткан. АКШ 1959 жылдын башынан эле Кубага саясий жана экономикалык кысым жасап, диверсанттарды жиберип, Кубанын шаарларын бомбалап, Туркия менен Италияга согуштук ракеталарын жайгаштырган. 1961ж. апрелде америкалык аскерлер Плая-Хиронго кол салып, Кубанын куралдуу күчтөрүнөн талкаланган. Бирок АКШнын башкаруучулары Кубага кастыгын токтотпогон соң, Куба өкмөтү СССРден жардам сураган. 1962 ж. 24 майда КПСС БКнын Президиумунун чечими менен СССР Куба революциясын коргоо үчүн АКШга жооп катары Куба аймагына ракеталарын жайгаштыра баштаган. Эки мамлекеттин тирешүүсү согуш коркунучун туудуруп, Кариб кризисине алып келген. Бул кризисти саясий жана дипломатиялык жолдор менен жөнгө салууну БУУнун Коопсуздук Кеңешинин мүчөлөрү сунуштаган. 1962ж. октябрь-ноябрь айларында Куба өкүлдөрү жана БУУнун Генералдык секретары катышкан АКШ менен СССРдин ортосунда сүйлөшүүлөрдө кризисти жөнгө салуу маселеси каралып, АКШ

өкмөтү Кубага каршы экономикалык кысымдарды токтотуп, кол салбоого убада берген. Натыйжада СССР Кубадан, АКШ Туркиядан өз ракеталарын жана аскер техникаларын чыгарган. 1963ж. 7 январда эки тараптык сүйлөшүүлөрдөн кийин СССРдин тышкы иштер министринин 1-чи орун басары В.В.Кузнецов жана АКШнын өкүлү Э.Стивенсон кариб кризисинин толук жөнгө салынгандыгы жөнүндө БУУнун Ген. Секретары У.Танга билдиришкен.

КАРТОЧКА – азык же товар сатып алганга, кесип алма талону бар кагаз.

КАСТАЛАР (португ. уруу, укум-тукум, тек) - 1) кишилердин өз алдынча обочолонуп жашаган топтору. К-дын кесиби, укугу, коомдогу орду укумдан-тукумга өзгөрбөй өтүп турат. К.арасында бир кастадан экинчи кастага өтүү, кыз алышып-беришүү сыяктуу иштер болбойт. Ар бир каста өзүнүн адат-салтын, заң-мыйзамдарын, мурасталган укуктарын жана кесипчилигин бек кармоого тырышат.

К. эмгектин коомдук бөлүнүшүнөн улам чыккан. Алар байыркы жана о.кылымдардагы бир катар мамлекеттерде орун алып, асыресе Индияда катуу өөрчүгөн жана узакка сакталган. О. кылымдагы Индияда К. коомдун мурдагы варналарга бөлүнүшүн алмаштырып, феодал.коомдун иерархиялык түзүлүшүнүн негизине айланган. Алардын коомдогу укугу феодал. иерархиялык шатыдагы өздөрүнүн ээлеген ордуна жараша аныкталган. К. башында брахмандар жана кшатрийлер (раджпуттар) касталары, алардан соң соодагер-сүткорлор касталары, булардан кийин дыйкандар ж-а кол өнөрчүлөр касталары, эң акырында жарым кул жана жарым крепостнойлор касталары турган. Кийинкилери көп сандаган "ыйыктар" К-на кирген. Индиядагы мындай касталык түзүлүш о.кылымдарда эле өлкөнүн социалдык-экон. өнүгүшүнө кайчы келип, капит.мамилелердин өнүгүшүнөн улам кол өнөрчүлүктү уюштуруунун формасы катарында К. өз маанисин жогото баштаган. Анткени менен К. 20-к-га чейин сакталып кала берген. Англ. колониячылар Индиядагы касталык түзүлүштү "бөлүп алып бийлей бер" деген саясатын жүзөгө ашыруу үчүн пайдаланган. Индия Республикасынын 1950ж. күчүнө кирген конституциясы боюнча К-

дын тең укуктуулугу таанылган. 2) "К" термини өтмө мааниде азыркы коомдогу обочолонуп жашаган топторду туюндуруу үчүн да (мис., "дворяндар кастасы", "офицерлер кастасы") колдонулат.

КАТОЛИЦИЗМ (гр. жалпы, ааламдык) - х р и с т и а н дининдеги негизги агымдардын бири. Католик чиркөөсүнүн маалыматы боюнча К. динин туткандардын жалпы саны 614 млн : (Европада-250, Латын Америкасында-226, АКШда-55, Азияда-48 жана Африкада-32 млн). Италия, Испания, Португалия, Франция, Бельгия, Австрия, Латын Америка өлкөлөрүнүн көпчүлүк калкы К-ди тутат.

К. 3-5 к-да Рим империясынын батыш менен чыгыш бөлүгүндө пайда болуп, жалпы христиан дининен обочолонуп чыккан К. көп кылымдар бою Батыш Европа өлкөлөрүндө үстөмдүк кылган. Феод. доордо католик чиркөөсүнүн ролу күчөгөн. Бурж. коомдун калыптануу мезгилинде К-ге катуу сокку урулган. Европалык бир нече өлкөдө 16-к-да жүргүзүлгөн реформанын (Реформация) натыйжасында К-ди протестантизм кысымга алган. К. христиан дининин негизги догмалары менен ырым-жырымын колдойт. Бирок, диний окуусунда, үрп-адатында жана уюмунда өзгөчөлүктөр бар. К-дин окуусунун булагы - Библия жана "ыйык жомок" (священное предание). Троица Кудай ж-дөгү К-дин догмасында "ыйык дух" (православиедегидей) ата-кудайдан гана эмес, бала-кудайдан да башталат. К-де чиркөө кызматкерлери м-н карапайым динге ишенгендердин ортосуна чек коюлган (мис., никеге турбоо чиркөө кызматкерлерине гана тиешелүү). К. окуусу боюнча бейиш менен тозоктон башка өлгөн адамдын жанын күнөөдөн тазалоочу өзүнчө жай бар. К-дин дагы бир өзгөчөлүгү - эне-кудайга (мадоннага) сыйынуучулук (муну православие четке кагат). К-де кудайга сыйынуу өтө салтанаттуу, театрлашкан мүнөздө болуп, ыр, аспаптык музыканын коштоосу менен өтөт, храмдар скульптура, картиналар менен кооздолот.

К-дин расмий филос. доктринасы - неотомизм, борбору - Ватикан. Католик чиркөөсү - уюмдашкан, бийликчил, белгилүү мансап шатысы бар мекемелердин түзүмү. К-дин диний окуусу боюнча Рим папасы - чиркөө башчысы, апостол Петрдун мурасчысы, Христостун жердеги өкүлү. Папанын бийлиги Аалам

соборлорунун бийлигинен жогору турат. Азыркы кездеги католик чиркөөсү - диний-саясий жана идеологиялык чоң уюм. Анын борбордук башкаруу органы - папага баш ийүүчү Рим куриясынын мекемелери. Чиркөөнү башкаруу жагын папанын кеңешчиси жана жардамчысы кардиналдар ишке ашырат.

КВОТА (лат. канча) - үлүш, бөлүк, кандайдыр бир берилүүчү норма.

КЕЧИЛДИК – диний социалдык топ. Анын мүчөлөрү «бул дүйнөдөн кечүү», үй-жай, мүлктөн баш тартуу, үйлөнбөй так өтүү, туугандык жана социалдык байланыштардан биротоло кол үзүү, белгилүү бир моңастырда жашоо, анын уставына баш ийүү сыяктуу катаал тартиптеги турмушта өз ыктыяры менен жашап, өмүр кечирет. Кечилдик алгач б.з.ч. I миң жылдыктын орто ченинде буддизмде (Индия) пайда болгон. Кийинчерээк Кытай, Япония, Тибет, Түштүк-Чыгыш Азия жана Ы.Чыгыш өлкөлөрүндө өнүккөн. Б.з. 3-кылымында христианчылыкта түзүлө баштаган (протестантизмде жок). Кээде (толук туура келбесе да) кечилдикке мусулман дервиштерин да кошушат.

КИРЕШЕГЕ САЛЫК (Налог на доход) - ишкананын (анын филиалдарынын, бөлүмдөрүнүн, өкүлчүлүктөрүнүн ж.б.) кирешесинин бир бөлүгүн бюджетке алуу формасы ; мында кирешеге салык кармоо ишкананын кимге баш ийгендигине жана менчик формаларына карабастан жүргүзүлө берет. Кирешеге салык аларга тиешелүү акциялардан, облигациялардан ж.б. баалуу кагаздардан алынуучу кирешеден, биргелешкен орток ишканалардагы үлүштүк катышуудан, видеокөрсөтүүдөн, массалык концерттик оюн-тамаша иш чараларынан, акча утуштары ыйгарылуучу оюн автоматтарын керектөөдөн, байгелүү оюн аттракциондордон, лоторея өткөрүүлөрдөн түшкөн кирешелерден кармалат.

КАТАКЛИЗМ – табияттагы жана коомдук турмуштагы кыйратуучу чоң төңкөрүш.

КВАЛИФИКАЦИЯ – адамдын бир кесипке же жумушка жароо даражасы; кесип.

КЕМАЛЧЫЛАР РЕВОЛЮЦИЯСЫ - Туркиядагы антиимпериалисттик, улуттук революциянын адабияттарда кабыл алынган аты. К.р-нын чыгышына Турциянын биринчи дүйнөлүк согушта (1914-18) жеңилип, өз алдынчалыгынан айрылуу коркунучунун туулушу себеп болгон. К.р.негизинен Анатолияда чыккан. 1919 ж. башында өлкөнүн айрым райондорунда Антанта аскерлеринин басып кириши элдин стихиялуу кыймылын чыгарып, Греция Измирди басып алгандан кийин (1919 ж.15 май) ал кыймыл боштондук согушка айланган. К.р. Турциянын көз карандысыз улуттук мамлекетин сактап калуу максатын көздөгөн. Анын башында Мустафа Кемаль паша (Ататүрк) турган. 1919ж. Сиваста болгон Улуттук уюмдардын конгрессинде рев-нын жетекчи органы - Кемаль башкарган Өкүлчүлүк комитети түзүлүп, ал 1920 ж.23 апрелде Анкара шаарында Турциянын Улуттук Улуу чогулушун чакырган да, өздөрүн өлкөдөгү бирден-бир мыйзамдуу бийлик деп жарыялаган. Улуттук Улуу чогулуштун партизан отряддарынын ордуна түзүлгөн регулярдуу армиясы 1922ж.Турциянын аймагын чет элдик баскынчылардан толук бошоткон. Акыры Л о з а н н а к о н ф е р е н ц и я с ы н д а (1922-23) империалисттик державалар Турциянын көз карандысыздыгын тааныган. К.р-нын жүрүшү жана андан кийинки коомдук процесстер Турциянын буржуазиялык республикага айланышына алып келген.

КЕМБРИЖ УНИВЕРСИТЕТИ - Англиянын эң эски жана ири университеттеринин бири. Кембриж шаарында 1209ж. негизделген. Адегенде студенттер жашап окуган "коллеж" үй болгон. 13-к-да гуманитардык, укук, диний, мед. факультеттер калыптанган. 17-к-да К.у.өз доорунун алдыңкы илимий очогуна айланган. Ун-тте сабак Ф.Бекондун индукция методу боюнча берилген. Бул болсо гуманитардык илимдер менен катар табият илимдеринин да өнүгүшүн шарттаган. К.у-нде 1669-1702жж. И.Ньютон профессор болуп иштеген. 1837ж. бул ун-ттен Ч.Дарвин магистрлик даража алган. К.у. эски салттын белгилерин сактап, өз бетинче корпорация түрүндөгү коллеждерден турат. Ар бир коллежде 300-400 студент окуйт. Ун-тте 28 коллеж, 4 илимий борбор, 3 институт, 2 мектеп, 6 музей, обсерватория, ботаникалык бак, китепкана бар, 11 миң

студент окуп, миңден ашык окутуучу иштейт. К.у.канцлер башкарат. Окуу акысы кымбат.

КИМ ИР СЕН, чыныгы аты Ким Сон Чжу (15.04.1912 – 08.07.1994 сөөгү салынган саркофаг Пхеньяндагы резиденциясына орнотулган) – 1966 жылдан Кореянын Эмгекчилер партиясынын БКнин генералдык секретары, 1972 жылдан Корея Элдик Демократиялык Республикасынын (ор.КНДР) президенти. 1920-жылдары Кытайда жашап, ошол жерден мектептен билим алган. Советтер Союзунда Кызыл армияда кызмат өтөп, капитан наамына жеткен. Пропаганда* максатында советтик аскерлердин ичинде жалаң корейлерден турган рота түзүлүп, командирлигине Ким Ир Сен дайындалган. Катардагы эле офицерлерчесинен жашап күн кечирген. 1945ж. Түндүк Кореяны япондуктардан бошоткондон кийин советтик жетекчилик жергиликтүү коммунисттердин башчылыгына Ким Ир Сенди коюшат. 1960-жылдардын баш ченинде өзү жана мурунку партизандардан чыккан анын жан жөкөрлөрү Ким Ир Сенди «жол башчы» катары тааныбаган корейлик коммунисттердин баарынын көзүн тазалашкан. Ал Пхеньяндагы ак сарайда жашап, өлкөнүн бардык аймактарында эстеликтери орнотулган. 1980 –жылдардын башында Ким Ир Сен биринчи жолу мурдагыдай френч* эмес бешмант (пиджак) кийип чыккандан кийин партия кызматкерлеринин бардыгы аны туурап жаңы модага өтүшкөн. Анын мураскору болуп уулу Ким Чен Ир бийликке (бирок ал өлкө боюнча үч жылдык аза күтүүдөн кийин гана) келген.

КИЧИ АЗИЯ - Азиянын батышындагы жарым арал. Туркиянын көп аймагы ушул жарым аралда. Батыштан чыгышка 1000км аралыкта созулуп жатат, туурасы 400-600км. Жер Ортолук, Эгей, Мрамор, Кара деңиздери жана Босфор, Дарданелл кысыктары менен чектешет. К.А-да бөксө тоолор жана тоолор басымдуу, булардын баары биригип, Кичи Азия тайпак тоосун түзөт. Жээктеринде кууш ойдуңдар бар.

КЛАНДАР – уруучулук негизде биригүү, социалдык системанын бир бөлүгү; көпчүлүк Чыгыш өлкөлөрүндө өтө чоң таасирге ээ.

КЛИКА – жаман ой-максат менен бириккен адамдардын тобу.

КЛИНОПИСЬ – шынаа формалуу тамгалардан түзүлгөн байыркы жазуулардын бир түрү; муну парсылар, шумерлер, ассириялыктар ж.б. колдонушкан.

КОАЛИЦИЯ – жалпы максатка жетүү үчүн түзүлгөн мамлекеттердин, партиялардын ж.б. союзу, бирикмеси.

КОДЕКС – коомдук турмуштун кандайдыр бир жагын жайгаштыруучу мыйзамдардын жыйнагы.

КОДИФИКАЦИЯ – кандайдыр бир мезгилдин ичинде басылып чыккан, колдонулуп турган мыйзамды бир системага келтирүү; өлкөнүн мыйзамдарын укуктун айрым тармактары боюнча системага келтирүү жана бириктирүү.

КОКОН ХАНДЫГЫ – борбору Фергана өрөөнүндө жайгашкан – XVIII-XIXкк. Орто Азиядагы мамлекет. ХУIII к. башында Бухара эмиратынан бөлүнүп чыккан. Негиздөөчүсү өзбектердин миң уруусунун башчысы Рахим-бий. Мухаммед-Омардын хандыгы мезгилинде (1809-1822) хандыктын чеги Фергана өрөөнүнүн сыртына кеңейтилген. XIXк. орто ченинде Хокон хандыгы менен Россия империясынын ээликтери казак талааларында бири-бири менен бет келишип калган. 1830 –жылдары орус баскынчылары Орто Азияга сүнгүп кире баштаган. Кокондуктардын мезгил-мезгили менен уюштурган кол салууларына жооп кылып, Оренбургдун генерал-губернатору В.А.Перовский 1853ж. Ак-Мечитти (азыркы Кызыл Ордо) басып алат. 1854ж. Верный шаары (азыркы Алма-Ата) негизделип, ошол жерден кокондуктарга каршы аракеттер күчөтүлгөн. 1860ж. Пишпекти (азыркы Бишкек) ээлеп алган. 1864ж. орустар кокон чептери болгон Олуя-Ата, Түркстан, Чымкентти ээлейт. 1865ж. генерал М.Черняев Ташкентти басып алган. Ошол кармашта Кокондун иш жүзүндөгү башкаруучусу Алымкул өлтүрүлгөн. 1867жылдан Ташкент шары Түркстан генерал-губернаторлугунун борбору болуп калган. Түркстанга Сырдарыя, Жетисуу облустары дагы кирген. 1868ж. февралында

өзүнүн Россияга букаралыгын тааныган Кудаярхан менен түзүлгөн келишим боюнча Кокон хандыгынын аймагы фергана өрөөнү менен гана чектелген. Хандыктын жеринде орус көпөстөрү эркин жүрүүгө жана өз каравандары менен эркин өтүүгө укук алышкан. 1876ж. 8 февралында Кокон хандыгы жоюлуп, анын ордуна Түркстан генерал-губернаторлугунун курамындагы Фергана облусу түзүлгөн. Облустун аскердик губернаторлугуна М.Скобелев дайындалган.

КОЛЛАБОРЦИОНИСТ- мекенин саткан, экинчи дүйнөлүк согуш жылдарында (1939 - 1945) фашисттер басып алган аймактарда баскынчы режимге кызмат кылган адам.

КОЛО ДООРУ - адамзат тарыхындагы коло металлургиясын өздөштүрүү процесси, колодон жасалган эмгек куралдары, курал-жарактары жана кооз буюмдардын тарашы менен байланышкан доор. Болжолдуу хронологиясы (мезгилдик убакыт чени) Б.з.ч. !У миң жылдыктын башталышынан - Б.з.ч.1 миң жылдыктын башталышына чейинки мезгил. Коло доорунда көчмөн мал чарбачылык, сугарып жер иштетүү, ошондой эле мамлекеттүүлүктүн белгилери бар шаар тибиндеги цивилизация пайда болгон. Ошол доордо чоң-чоң этникалык бирикмелер түзүлүп, уруучулук жамаат бузулууга учураган.

КОЛОНИЯЛАР ЖАНА КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТ - Капитализм доорундагы колониялар - саясий жана экон.өз алдынчалыгынан ажыратылган, атайын режимдин негизинде чет мамлекеттин (метрополиянын) бийлиги тарабынан башкарылуучу өлкөлөр же аймактар. Метрополия өлкөлөрү колон. саясат жүргүзүп, "бөтөн"өлкөлөр м-н жерлерге үстөмдүгүн таңуулайт. Колон.саясат- экон.жактан начар өнүккөн өлкөнү же элди согуш м-н каратып, саясий жана экон.кысымдын жардамы м-н кул жана күнкөр кылуу, социалдык ж-а улуттук эзүүгө дуушар кылуу, талап-тоноо саясаты.

Колон.баскынчылык 15-17к-да Геогр.улуу ачылыштар ж-а капиталдын алгачкы топтолуу доорунда башталган. Башка жерлерди зордоп басып алуу жана талоо, анда эзүүнүн феод. ж-а кулчулук формаларын тамырлатуу колон. саясаттын башкы максаты болгон.17к-н 2-жарымында капит.өлкөлөрдүн ичинен

колонияларды талоо, кул сатуу ж.б.боюнча Англия өзгөчө бөлүнүп турган. Испаниянын жана Португалиянын алгачкы колон.империялары Георг.улуу ачылыштардын натыйжасында түзүлгөн. Испан баскынчылары (1492ж. Америка ачылгандан кийин) Борб.жана Түш.Американы колониялаган. Португалиялыктар Индияга деңиз жолун ачып (1498), Африканын батыш ж-а чыгыш жээгинде таяныч пункттарын түзгөн, Индиянын батыш жээгине бекем орношкон. Түш.-Чыгыш Азиядагы Молукк аралдары менен батыш жарым шарда Бразилияны басып алган.

Капитализмдин мануфактурадан ири фабрика-завод өнөр жайына өтүшүнө байланыштуу колон.саясат олуттуу өзгөрүүгө учураган.Талоо, алык-салык алуу м-н катар колонияларды адилетсиз соода аркылуу эзүү күчөгөн. Капитализм доорунун башында Улуу Британия колон.ири державага айланган. Ал 18-19 к-дагы күрөштүн натыйжасында Франциянын эсебинен аймагын кеңейткен, Нидерланддан, Испаниядан жана Португалиядан бир нече колония тартып алган, Индияны өз колониясына айланткан. Орус падышачылыгы Орто Азия менен Кавказдын райондорун колониясына айландырган. 19-20 к-да колонияларды басып алуу кеңири кулач жайган. 1876-1918жж. Улуу Британия 146,6 млн калкы болгон 9 млн чарчы км жерди, Франция 49 млн калктуу 9,7 млн чарчы км, Германия 12,3 млн калкы бар 2,9 млн чарчы км, АКШ 9,7 млн элдүү 0,3 млн чарчы км, Япония 19,2 млн калктуу 0,3 млн чарчы км жерди басып алган.

Империализм доорунда колониялардын мааниси өсүп, импер.мамлекеттер арасында аларга үстөмдүк кылуу үчүн күрөш күч алган, карама-каршылыктар ырбаган. Бул болсо согуштун чыгышына негизги себеп болгон. Мис.,капит.өлкөлөрдүн саясий жана экономикалык жактан өнүгүшү, колонияларды кайра бөлүштүрүү үчүн биринчи дүйнөлүк согуштун чыгышын шарттаган. Ал согушта Германия жеңилип, анын колонияларын Улуу Британия, Франция, Япония, Бельгия ж.б.өлкөлөр бөлүп алган.

Биринчи дүйнөлүк согуштун ж-а Россиядагы Октябрь ыңкылабынан кийин империализмдин колониалдык системасынын кризиси башталган. Кытай, Индия, Египет,Туркия, Ирак сыяктуу өлкөлөрдө бошт.күрөшү күч алган. Экинчи дүйн. согуштан кийин

Азия м-н Европадагы бир катар өлкөлөрдүн капитализмдин системасынан чыгышы ж-а социализмдин дүйн. системасынын түзүлүшү империализмдин колон. системасын жоюу үчүн ыңгайлуу шарт түзгөн. 1943ж. Сирия ж-а Ливан суверинететтүү мамлекет болду. Мурунку колония жана жарым колония өлкөлөрдүн аймагында 1974ж. чейин 70 тен ашык көз карандысыз мамлекет түзүлгөн.

КОЛОНИАЛДЫК СИСТЕМАНЫН КЫЙРАШЫ :

Жылдар	көз карандысыздыгын алган өлкөлөрдүн саны
1940-1950	8
1951-1959	9
1960	18
1961-1970	31
1971-1980	25
1981-бери	7

КОМИНТЕРН – 1919-1943 жылдары ар түрдүү өлкөлөрдүн коммунисттик партияларынын башын бириктирип турган эл аралык уюм. Анын негизги милдети- компартиялардын иштерине багыт берип жөнгө салып туруу эле.

КОММЕРЦИЯ – соода, соода иши; пайда табууга багытталган иш аракеттер.

КОММУНАЛИЗМ – Индияны индуизм өлкөсүнө айландыруу үчүн күрөшкөн саясий агым.

КОММУНАЛДЫК – шаардык чарбага таандык.

КОММУНИКАЦИЯ - катнаш, байланыш.

КОММЮНИКЕ – көбүнчө эл аралык мааниси бар маселе жөнүндөгү расмий билдирүү.

КОМПЕНСАЦИЯ – тарткан зыяндын ордун толуктап берүү.

КОМПРОМИСС - бири бирине жол берүү аркылуу түзгөн келишим.

КОМСОМОЛ – Коммунисттик Жаштар Союзу.

КОНВЕНЦИЯ – кандайдыр бир атайын маселе боюнча түзүлгөн эл аралык келишим. Анда мамлекеттин жана эл аралык укуктун башка субъектилеринин саясий, экономикалык, юридикалык, экологиялык, аскердик, гуманитардык, ошондой эле деңиз, аба, космос тармактарындагы укуктар менен милдеттер катталат. Конвенция укуктук мүнөздөгү документ катары XIXк. пайда болуп, алгач саясий же конституциялык милдетти аткарган. Конвенция институту XXк. өзгөчө өнүгүүгө ээ болгон. БУУнун системасында конвенция универсалдуу эл аралык документ катары белгилүү.

КОНВЕРСИЯ – 1) жаңылап түзүү, өзгөртүү; 2) мамлекеттик заемдун шарттарын, проценттерин же мөөнөтүн узартуу.

КОНВЕРТАЦИЯЛОО - бардык категориядагы физикалык жана юридикалык тараптар, операциялардын бардык түрлөрү боюнча, башка улуттук валютага жана эл аралык төлөө каражаттарына эркин алмаштыра ала турган акча бирдиги.

КОНВОЙ – согуш кезинде соода кемелерди коргоого алган согуштук кемелердин тобу.

КОНГРЕСС – 1) көбүнчө эл аралык съезд; 2) АКШнын жана кээ бир өлкөлөрдөгү парламенттин аталышы.

КОНДОМИНИУМ - биргелешип башкаруу, үстөмдүк; кандайдыр бир территорияны эки же андан көп өлкөлөр тарабынан биргелешип башкаруу.

КОНСЕНСУС (лат, -макулдук, бир пикирдүүлүк) – эл аралык конференцияларда жана кеңешмелерде жигердүү түрдө каршылык билдирилбеген учурда, формалдуу добуш берүүнү өткөрбөстөн эле катышуучулардын жалпы макулдугунун негизинде чечимдерди же келишимдерди кабыл алуу. Консенсус ыкмасы БУУнун бир катар

органдарында кабылданган, ал өткөргөн эл аралык конференцияларда жана кеңешмелерде колдонулат. 1975ж. Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча кеңешмеде кардиналдуу чечимдерди кабыл алуу учурунда пайдаланылган. Саясий планда алганда ар түрдүү саясий күчтөрдүн ортосундагы жаңжалдарда сүйлөшүүлөр аркылуу ар тараптан өз ара элдешүүлөргө баруу менен бир пикирге келүү жолу.

КОНСЕРВАТИЗМ (сактап алуу) - коомдук аң-сезимдин салттуу баалуулуктарды, калыптанып калган багыттарды, туруктуулукту кармануусу Жаңы, тамыр жая элек өзгөрүүлөргө, реформалык долбоорлорго ишенбөөчүлүгү. Мындай көрүнүш жеке адамдарга, ошондой эле чоң-чоң коомдук топторго да мүнөздүү. Коомдук турмуштун салттык негиздерин коргоого багытталган, радикалдуу өзгөрүүлөрдү четке каккан саясий көз караштар дагы консерватизм деп аталат. Социалдык өзгөрүүлөр шартында консерватизм эски тартиптерди бузууга, жок кылууга өтө этият мамиле жасайт. «Консерватизм» терминин алгач Ф.Шатобриан колдонгон, анда консерватизм ХУIIIк. Франциядагы революция убагында аристократиянын идеологиясын билдирген концепцияны түшүндүргөн.

КОНСТИТУЦИЯ - мамлекеттин түзүлүшүн, шайлоо системасын, мамлекеттик бийликтин жана башкаруу органдарынын иштөө принциптерин, жарандардын негизги укуктары жана милдеттерин аныктап туруучу негизги мыйзам.

КОНСТИТУЦИЯЛЫК МОНАРХИЯ – башкаруунун монархтын бийлиги конституция менен чектелген түрү. Монарх формалдуу түрдө эң жогорку бийликтин эгеси жана сот системасынын башчысы; өкмөттү дайындайт; министрлерди кызматтан ала алат; аскердик жана полиция күчтөрүн башкарат; указдарды чыгарат; парламент тарабынан мыйзамдардын кабыл алынышына тыю салат же кабыл алынган мыйзамдардын күчүнө киргизүү мөөнөтүн кийинкиге жылдыра алат; мыйзам долбоорун сунуштоого; парламентти таркатууга ж.б. укуктуу. Иш жүзүндө жогоруда тизмектелип кеткен укуктар толук бойдон парламентке тиешелүү, монарх болсо «бийлик жүргүзөт, бирок башкара албайт».

Дүйнөдөгү эң алгачкы конституциялык монархия Англияда 1688ж. даңктуу революциянын жеңиши менен жаралган.

КОНСУЛ – башка мамлекеттин жергиликтуу бийлигинен өз мамлекетинин жана жарандарынын таламын жактоочу дипломатиялык кызматкер.

КОНТИНГЕНТ – кандайдыр бир коллективдин, мисалы, ; мекеменин, уюмдун, ишкананын, аскерлердин ж.б. адамдардын курамы.

КОНТР - татаал сөздөрдүн баш жагына айкашып, "каршы" деген маанини билдирүүчү бөлүк.

КОНТР – АДМИРАЛ – 1) көпчүлүк мамлекеттердин аскер-деңиз флотундагы биринчи же кенже адмиралдык чин: кургактагы аскерлердин генерал-майор наамына тең. 2) ушул чинге ээ адам.

КОНТРАБАНДА (ит. каршы+өкмөт указы - чогулткандагы мааниси - өкмөт указына каршы дегенди туюнтат) – аткезчилик, бажылык мыйзамдарды бузуу менен мамлекеттик чек ара аркылуу товарларды, валюталарды, бангилик заттарды ж.б. баалуулуктарды жашырын ташып өтүү; чек ара аркылуу мыйзамсыз алып келген товардын жыйындысы; жашырын иштелгендердин, тыюу салынгандардын, уурдалып ташылып келгендердин баарысы контрабанда катары эсептелет. Мындай товарларды бажыкана аркылуу алып өтүүгө аракет жасагандардын кармалган тиешелүү буюмдары конфискацияланып, жарандык же кылмыш иши козголушу мүмкүн.

КОНТРАКТ – өз ара милдеттенип, эки тараптын ортосунда түзүлгөн келишим.

КОНТРИБУЦИЯ (нем.,лат. көпчүлүктүн салымы, коом тарабынан каражат топтоо) – 1) жеңген мамлекетке жеңилген мамлекет, тынчтык келишими боюнча согуштан кийин төлөп туруучу каражат; 2) басып алынган аймактын калкынан баскынчылар

мажбурлап чогултуп алган акчалай жыйымдар. Контрибуциянын бул эки түрү талоончулуктан пайда болгон, анын алгачкы формасы согуш олжосун ээлеп алуу эле, бул кул ээлөөчүлүк жана феодалдык мезгилдеги согуштарга таандык. ХУ111 к. аягынан К. тынчтык келишимдин шарты болуп калды. Айрым учурда согуш чыгымына элдин согуштан тарткан зыяны, согуш реквизициясы да кошулуп эсептелген. Экинчи дүйнөлүк согуш тажрыйбасын эске алып, 1949ж. Женева конференциясы К-га тыюу салган.

КОНФЕРЕНЦИЯ - кандайдыр бир маселелерди талкуулоо үчүн мамлекеттик, илимий, коомдук, партиялык жана башка уюмдардын өкүлдөрүнүн жыйналышы, кеңешмеси.

КОНФЛИКТ – чыр – чатак, жаңжал, келише албастык, кагылышуу.

КОНФУЦИАНСТВО - Кытайда Б.з.ч. У1к. пайда болгон философиялык - диндик окуу. Анын негиздөөчүсү - Конфуций (Кун-цзы) өзүнүн окуусунун негизги идеяларын "Аңгемелер жана ой толгоолор" (Лунь юй) деген китебинде берген. Конфуцийдин окуусуна ылайык, улуулар кичүүлөргө, жогоркулар кол алдында тургандарга карата кең пейилдүүлүк көрсөтүп, кичүүлөр улууларга, төмөндө тургандар жогоркуларга кыңк этпестен, каяша айтпастан баш ийүүлөрү керек. Кытай даанышманы бардык адамдарды: одонолук (оройлук), бой көтөрүүчүлүк менен өз беделин төмөндөтпөөгө, ач көздүктү, коркоктук менен арамдыкты жек көрүүгө, өзүнө каалабаганды башка адамга дагы каалабоого, рухий байлыктын күчүнө ишенүүгө чакырган. Социалдык түзүлүштүн негизи катары конфуцианство, өзүн-өзү руханий жактан тарбиялоону, өркүндөтүүнү жана этикет эрежелерин сактоону (ли) эсептейт. Б.з.ч. 11к. - б.з. XXк. башталышына чейин конфуцианство Кытайдын расмий идеологиясы болуп келген.

КОНФУЦИЙ, Кун-цзы, Кун-цю, Кун Фу-цзы, Чжун-ни (Б.з.ч. 551-479) – кытайлык философ, окумуштуу Кун. Жакырланган ак сөөктөрдүн үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Үч жашында атасынан жетим калат. Конфуций эң негизги көңүлдү адамга жана адамзат коомуна бурган. Ал эл башындагыларга жазылган мыйзамдар эмес, ата-

бабалардын салты менен башкарууну насаат кылган. Анын эркине койсо, жогоркулар жана улуулар адилеттүүлүк менен жакшылыкты туу тутуп, жаштар аларга баш ийип, тартип бузууга барбашы керек. Конфуцийден «өкүмдар-өкүмдар бойдон, кызматкер-кызматкер бойдон, ата-ата бойдон, бала-бала бойдон калсын»-деген накыл кеп калган. Анын окуусунда өкүмдар көктөгү кудайдын жердеги баласы деген түшүнүк сакталган. Ал өзүнүн окуусун оозеки, аңгеме түрүндө айтып берген, кийинчерээк анын окуучулары аларды топтоп, иретке салып «Луньюй» (Аңгемелер жана ой толгоолор) катары жазып чыгышкан. XX кылымга чейин бул эмгек кытайлык мектептерде башталгыч билимдин негизи катары окутулуп келген. «Окутуучу Кунга» курмандык чалуу ырым-жырымдары менен коштолгон мамлекеттик деңгээлде сыйынуу Кытайда 59 жылы киргизилип, 1928 жылга чейин уланган.

КОНЦЕПЦИЯ – бир нерсенин негизги түшүнүгү: кубулуштар жөнүндөгү көз караштардын тутуму.

КОНЦЕРН -жалпы бир финансалык жетекчилик астында бир нече соода-өнөр жайлык ишканалардын монополиялык бирикмеси.

КОНЦЕССИЯ (лат. уруксат, чечүү, кайрылышуу, макул болуу) – жеке менчиктүү ишкерлерге, чет элдик фирмаларга же башка өнөр жай ишканаларынын юридикалык тарабына улуттук экономиканы өнүктүрүү же калыбына келтирүү, табигат байлыктарын өздөштүрүү максаттарында пайдалуу кендерди казып алуу, ар кандай курулуштарды куруу укугу менен мамлекеттин жер аянтын берүү келишими, ушундай келишимдин негизинде түзүлгөн ишкана.

КООМДУК ДҮҢ ПРОДУКТ - белгилүү убакыт ичинде (мис.,бир жылда) коом түзгөн материалдык байлыктын наркы. Анын көлөмү коомдун экон.өнүгүү деңгээлин мүнөздөйт. Натуралай - зат түрүндө дүң продукт өндүрүш каражаттары менен керектөө буюмдарынан турат. Нарк боюнча К.д.п.өндүрүш каражаттарынан алынган нарк м-н кайра түзүлгөн наркты камтыйт. Анын биринчи бөлүгү

калыбына келтирүү корунан (фондусунан), экинчиси-керектөө корунан ж-а улуттук кирешеден түзүлөт.

КООПЕРАЦИЯ- 1) өз мүчөлөрүнө чарба жүргүзүүдө, кол өнөрчүлүктө, майда өндүрүштө ортомчулук (даяр продукциясын сатууга, аны ташып жеткирүүгө) милдетин аткарып туруу максатында түзүлгөн өз ыктыярдуу шериктештик. Айыл чарбасында ортомчулук кылып өндүргөн продукциясын жана өндүрүш каражаттарын сатуу жана сатып алуу милдетин аткаруучу кооперация көбүрөөк өнүккөн. М.: керек-жарак кооперациясы; 2) кооперациялоо: продукциянын белгилүү бир түрүн өндүрүп чыгарууга адистешкен өлкөлөрдүн же өз алдынча иштеп жаткан ишканалардын ортосунда узак убакытка эсептелген жана туруктуу мүнөздө түзүлгөн байланыштардын түрү.

КОРАЛЛ – зоол, - деңизде жашоочу жаныбарлардын бир түрү; Шуру, маржан.

КОРЕЯ (корейче Чосон) – Чыгыш Азиядагы 1948ж. чейин өкүм сүргөн мамлекет. Корея жарым аралында, ага туташ материк бөлүгүндө жакынкы аралдарда жайгашкан. Корея жарым аралында палеолит доорунда эле адам жашагандыгы малым. Б.з.ч.1к. К. аймагында уруу союздары түзүлүп, анын негизинде феодалдык мамлекеттер – Когуре, Пэкче жана Сила (б.з. 1- У11кк.) пайда болгон. Үстөмдүк үчүн күрөштө Сила кытайдын Тан империясы менен келишим түзүп, У11к. Пэкче менен Когурену каратып алган. Бириккен Сила Кытай менен саясий, экономикалык жана маданий жактан тыгыз байланышта болуп, башкаруу жана жер иштетүү түзүмү кытай үлгүсүндө уюшулган. У11-1X кк. Конфуцийлик билим берүү системасы ишке ашып, корей элдик тили жана маданияты калыптана баштаган. Өлкөдө кол өнөрчүлүк, соода өнүгүп, монета чыгарылган. 1231-59жж. Корену монголдордун Юань династиясы караткан. 1392ж. кытайлардын колдоосуна ээ болгон аскер башчысы Ли Сон Ге жаңы Ли династиясын негиздеп, ал башкарган мамлекет Чогсон («Таңкы серүүн өлкө») деп аталган. Борбору Хансон шаарына (азыркы Сеул) көчүрүлгөн. 1636ж. маньчжурлар К-га кол салып 1637ж. Цинь династиясынын

вассалына айланган. XV к. 2-жар. К-нын экономикалык өнүгүшү токтогон. XIX к. ортосунда К-га чет мамлекеттердин кызыгуусу артып, Япония, АКШ, Улуу Британия, Германия, Италия, Россия жана Франция менен тең укуксуз келишимдерине кол койгон. Кытай ушундай абалдан пайдаланып, өз бийлигин орноткон. 1894-95 жж. Кытай-япон согушу Симоносеки келишимине (1895) кол коюу менен аяктап, Японияга Ляодунь жарым аралын берген. Орус-япон согушунун (1904-1905) убагында Япония К-ны өзүнө толук караткан. 1919 ж. Шанхайда жашаган кытай эмигранттарынын Корей улуттук конгресси деп аталган чогулушунда Корей Республикасын (Тэхан мингук) жарыялап, саясатчы Ли Сын Ман жетектеген «өкмөт» түзүлгөн. Манжурияда жана Кытай аймактарында партизандык отряддар уюшулуп, (кийин бул отряд Кытай Кызыл армиясынын 32-корпусуна айланган) Кытайдын элдик-революциячыл күчтөрү менен бирге япон баскынчыларына каршы күрөшүп келген. Берлин (Потсдам) конференциясында (1945) өнөктөш мамлекеттер Япониянын капитуляциясын жана корей мамлекетинин эгемендигинин калыбына келтирилишин талап кылышкан. Советтик жана америкалык аскерлердин биргелешкен күчтөрү Корей жарым аралын бошотууга киришкен. АКШнын сунушу менен Корей жарым аралы 38-параллель боюнча түндүк жана түштүк зонага бөлүнгөн. 1945-48 жж. түндүк К-да жер реформасы жүргүзүлүп, транспорт, өнөр жай, байланыш, банк, тышкы соода ж.б. улутташтырылган. 1948 ж. 10 майда Түштүк Кореянын Улуттук чогулушуна шайлоо өткөрүлүп, 15 августа Корея Республикасы жарыяланып, борбору Сеул шаары болгон. Америкалык аскер администрациясы К-дагы өзүнүн ыйгарым укугун Ли Сын Манга тапшырган. 1948 ж. 9 сентябрда Түндүк К-да Ким Ир Сен жетектеген Корей Элдик Демократиялык Республикасы (КЭДР) түзүлүп, борбору конституция боюнча Сеул көрсөтүлүп, иш жүзүндө Пхеньян шаары болуп калган.

КОРЕЯ, Корей Республикасы – Чыгыш Азиядагы мамлекет. Корей жарым аралынын түштүгүндө жайгашкан. Аянты – 99,3 чарчы км. Калкы 49,8 млң. Унитардык мамлекет. Көп партиялуу система. Корей Республикасы 1948-ж. 15-августта түзүлгөн. Ли Сын Ман президенттике шайланган. 1948-ж. ноябрда ал улуттук

коопсуздук жөнүндө манифест кабыл алып, Конституциянын (1948-ж. 17-июлда кабыл алынган) айрым жоболорун алып салып, солчул, жумушчу ж.б. уюмдардын ишмердүүлүктөрүнө тыюу салган. Ошол эле жылы өзү түзгөн Либералдык партия башкаруучу партияга айланган. 1948-ж. түзүлгөн келишимдердин негизинде АКШ өкмөтү Корей Республикасына экономикалык жардам берип турган. Корей согушунун (1950-53) бүтүшү менен АКШ жана Корей Республикасы өз ара коопсуздукту камсыз кылуу (1954), ядролук энергияны тынчтык максаттарга колдонуу (1956) жөнүндө келишимдерге кол коюшуп, АКШ аскерлери Кореянын аймагында туруктуу негизде калтырылган. 1940-жылдардын аягы – 1950-жылардын башында Корей Республиканын экономикасы төмөндөп, өлкөдө массалык жумушсуздук пайда болгон. 1950-ж. Корей өкмөтү АКШнын колдоосу менен жер реформасын жүргүзүп, ири жер ээлеринин ашык жерлерин сатып алып, дыйкандарга берген. 1952-ж. августта президенттик шайлоодо Ли Сын Ман кайрадан жеңишке ээ болгон. 1954-ж. ноябрда ал Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизип, президентке чексиз укуктарды ыйгарып, парламенттин айрым бийлигин чектеген. Мындай иш чаралар, ошондой эле инфляциянын өсүшү жана жумушсуздук өлкөдөгү ички саясий абалды курчуткан. 1960-ж. 15-мартта өткөрүлгөн президенттик шайлоодогу катачылыктар Апрель көтөрүлүшүнө (1960) алып келген. 1960-ж. 26-апрелде Улуттук чогулуш (парламент) президенттин кызматтан кетүүсүн талап кылуу жана шайлоонун жыйынтыктарынын жараксыздыгын таануу жөнүндө резолюция кабыл алган. 1960-ж. июнда парламент Конституцияга оңдоолорду киргизип, президенттин бийлиги чектелген (мындан ары президент эки палатадан турган парламент тарабынан шайланууга милдеттүү), солчул, жумушчу партиялар жана уюмдардын ишмердиктерине тыюу салуулар алып салынган. 1960-ж. августа Демократиялык партиянын лидери Юп Бо Сон президенттикке шайланган. 1960-ж. 1-октябрда өкмөт Корей Республикасында Экинчи республика орногондугун жарыялаган. Экинчи республика өкмөтүнүн жакырчылык, жемкордук жана кылмыштуулукка каршы күрөшүүгө мүмкүнчүлүгү жетпегендиги, элдин турмуш деңгээлинин начарлашы элдин жаңы массалык чыгууларына шарт түзгөн. 1961-ж. 16-майда Пак Чон Хи баштаган офицерлер тобу мамлекеттик

төңкөрүш жасаган. Өлкөнү башкаруу Мамлекетти кайра куруунун жогорку кеңешине (МККЖК) өтүп, өлкөгө согуштук абал киргизилип, парламент, саясий партиялар жана коомдук уюмдар таркатылып, революциялык соттор түзүлгөн. 6-июлда МККЖК Конституцияны Чукул чаралар жөнүндө мыйзам менен алмаштырган. МККЖК расмий түрдө бийликтин жогорку органы болуп калган (Пак Чон Хинин жетекчилиги менен). 1960-жылдардын ортосунда АКШнын жардамы менен өлкөнүн экономикасы кризистен чыккан. Өкмөт «экспорт аркылуу индустриалаштыруу» саясатына өткөн. 1963-ж. октябрда Пак Чон Хи президенттик укукка ээ болуп, 17-декабрда Үчүнчү республика жарыяланган. 1970-ж. Пак Чон Хи социалисттик мамлекеттер менен болгон соода байланыштарын чектеген. 1968-ж. 1-июлда Корей Республикасы өзөктүк куралдарды таратпоо жөнүндө келишимге коюп, өзүнүн өзөктүк программаларын МАГАТЭнин көзөмөлүнө койгон. 1972-ж. 4-июлда Корей Республикасы жана КЭДРдин өкүлдөрү улуттук консолидациянын негизинде эки өлкөнү тынчтык жол менен бириктирүүнү ишке ашыруу жөнүндө биргелешкен билдирүүгө кол коюшкан. Бирок, Корей Республикасынын башкаруучу чөйрөлөрү жетишилген макулдашууну жүзөгө ашырууга жолтоо болуп, 1974-ж. эки өлкөнүн ортосундагы мамиле курч мүнөзгө өткөн. 1972-ж. Пак Чон Хи согуш абалын киргизип, парламентти жана саясий партияларды таркатып, Конституциянын ишин токтотуп, «Юсин» деген аталыштагы саясий реформаларды баштаган. 1972-ж. 21-ноябрда жалпы улуттук референдумда Конституцияга өзгөртүүлөр киргизилип, президенттин ыйгарым укугу кеңейип, Төртүнчү Республика мезгили башталган. Пак Чон Хинин демилгеси менен Бириктирүүчү чучей (өз алдынча) элдик чогулушу (БЧЭЧ) түзүлүп, 1972-ж. 23-декабрда Пак Чон Хи кайрадан президенттикке шайланган. Пак Чон Хинин саясатына каршы 1979-ж. өлкөдө нааразычылыктар күч алган. Натыйжада Пак Чон Хи атылып өлтүрүлүп, мамлекет башына премьер-министр – Цой Гю Ха шайланган. 1980-ж. генерал Чон Ду Хван жетектеген аскерлер тобу мамлекеттик төңкөрүш жасап, Цой Гю Ха бийликтен кетип, парламент таркаган. 1981-ж. Чон Ду Хван өлкөнүн президенттигине шайланган. Бешинчи республиканын мезгилинде экономика жогорулап, өнөр-жай жана тышкы соодада өзгөрүүлөр

байкалган. 1987-ж. демократиялык оппозиция өкүлдөрү Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү талаптарын койгон. 1988-ж. Демократиялык акыйкат партиясыны лидери, генерал – Ро Дэ У алтынчы республикасынын президенттигине шайланган. Алтынчы республиканын өкмөтү СССР (1990), КЭДР (1991), КЭР (1992) жана башка социалисттик мамлекеттер менен дипломатиялык мамилелерди түзүп, 1991-ж. БУУга мүчө болгон. 1991-ж. эки корей мамлекетинин ортосунда сүйлөшүүлөр жүргүзүлүп, бири-бирине кол салбоо, тажрыйба алмашуу жана кызматташуу жөнүндө келишимге кол коюлган. 1993-ж. Ким Ен Сам президенттике шайланып, жемкордукка каршы жигердүү күрөш жүргүзгөн. 1997-ж. президенттик шайлоодо демократиялык оппозиция лидери – Ким Дэ Чжун жеңишке жетип, КЭДР менен болгон мамилелерди жөнгө салууга аракеттенген. 2000-ж. 13-15-июнда Пхеньянда корей мамлекеттеринин лидерлери Түндүк жана Түштүктүн Биргелешкен декларациясына кол койгон. Ким Дэ Чжундун тышкы саясатын кийинки президент – Но Му Хен (2003-жылдан) уланткан. 2008-жылдан өлкөнүн президенти Ли Мен Бак. Корей республикасы дүйнөдөгү өнүккөн өлкөлөрдүн катарына кирет. ИДПсынын көлөмү 1278 млрд доллар (дүйнөлүк дүң продукциянын көлөмүнүн 1,7% ы; дүйнөдө 10-орунда), аны жан башына бөлүштүрө келгенде 26 миң доллардан туура келет (2008).

КОРЕЯ, Корей Элдик Демократиялык Республикасы, КЭДР (Чосон Минжужуый инмин конгхвагук) – Чыгыш Азиядагы мамлекет. Корей жарым аралынын түндүк бөлүгүн жана материктин бир аз чет-жакасын ээлит. Аянты – 122,8 миң чарчы км. Калкы – 24,0 млн адам. Унитардык мамлекет. Негизги партиясы: Корей Эмгек партиясы (КЭП). КЭДР 1948ж. 9 сентябрда түзүлгөн. Министрлер кабинетинин төрагалыгына Ким Ир Сен дайындалган. Конституциясы КЭДР жарыяланган күндөн күчүнө кирген. КЭДР 1948ж. СССР, 1949ж. КЭР менен дипломатиялык мамилелерди түзгөн. Корей согушу (1950-53) бүткөн соң, КЭДР өкмөтү бүлүнгөн чарбаны калыбына келтирүү жана андан ары өнүктүрүүнүн, социалисттик кайра түзүүлөрдү жүзөгө ашыруунун 3 жылдык мерчемин (1954-56) бекиткен. 1954ж. ноябрда К. эмгек партиясынын БКнын пленумунда коллективдештирүү (1954-59),

1956ж. апрелде индустриялаштыруу (1956-61) жөнүндө чечим кабыл алынып, эл чарбасын өнүктүрүүнүн 5 жылдык мерчеми иштелип чыккан. Бул мерчемдин ийгиликтүү ишке ашышына көмөк көрсөткөн өнөктөштөрү - СССР жана Кытай болгон. КЭДР алар менен достук, өз ара жардамдашуу жана кызматташуу жөнүндө келишимдерди (1961ж. 6 июлда СССР, 1961ж. 11 июлда КЭР менен) түзгөн. Өлкөнүн саясий жана экономикалык курулушунун башында К. эмгек партиясы (КЭП) турган. 1950-60 жж.КЭП жетекчилиги үчүн болгон саясий күрөштө бийликке кайрадан Ким Ир Сен келген. Ал КПССтин саясий курсун сындап, СССР менен экономикалык жана аскердик байланыштарын чектеген. 1972ж. 4 июлда КЭДР менен Корей Республикасынын өкүлдөрү эки өлкөнү бириктирүүнүн шарттарын аныктаган Биргелешкен билдирүүгө кол коюшкан. Бул маселе тышкы күчтөрдүн кийлигишүүсүз, улуттук консолидациянын негизинде жана тынчтык жол менен ишке ашырылууга тийиш болгон. 1972ж. КЭДР жаңы конституцияны кабыл алып, өлкөгө президент кызматын киргизген (алгачкы президенти Ким Ир Сен болгон). Жогорку элдик чогулушунун (ЖЭЧ) президиуму жана Министрлер кабинети жоюлуп, Борбордук элдик комитет (БЭК) жана премьер-министр жетектеген административдик кеңеш түзүлгөн. 1974ж. БЭК бардык салыктарды жоюу жөнүндө мыйзам кабыл алган. 1970 - жж. КЭДРдын расмий идеологиясы – «чучхе» доктринасы жарыяланган. КЭДРде өзөктүк (ядролук) изилдөөлөр күчөтүлүп, 1974ж. Өзөктүк энергиясы боюнча эл аралык агенттикке кирип, өзөктүк программаларды ашыруу үчүн КЭРден жардам сураган. 1980 – жылдары өлкөдөгү экономикалык кризис, ошондой эле АКШ менен болгон мамиленин курчушу КЭДРдин СССР, КЭР, Чыгыш Европа өлкөлөрү жана Корея Республикасы менен байланышын кеңейтүүгө шарт түзгөн. 1984ж. Ким Ир Сен СССР, Германия Демократиялык Республикасы, Венгрия, Польша, Румыния, Болгария жана Югославия өлкөлөрүнө барып, кызматташууну өнүктүрүү жөнүндө келишимдерге кол койгон. 1994ж. Ким Ир Сен өлгөндөн кийин өлкөнү анын уулу – Ким Чен Ир (1997 жылдан КЭП БКнын генералдык секретары) жетектеген. 1998ж. Конституцияга оңдоолор киргизилип, КЭДР Президентинин кызматы, БЭК жана Административдик кеңеш жоюлуп, Мамлекеттик коргоо

комитетинин укуктары кеңейтилип, ЖЭЧ Президиуму жана Министрлер кабинети калыбына келтирилген. Ким Ир Сен КЭДРдин «түбөлүк президенти» деп жарыяланган. 1990-жылдары өлкөнүн экономикасы төмөндөп, элдин социалдык абалы начарлаган. Бирок КЭДР өкмөтү аскер ишине өзгөчө көңүл буруп, каржылоону көбөйтүп, 1998ж. үч баскычтуу баллистикалык ракетаны сыноодон өткөргөн. 2000ж. июнда КЭДР менен Корей Республикасынын мамлекет башчылары – Ким Чен Ир жана Ким Дэ Чжун жолугушуп, эки мамлекетти бириктирүү жөнүндө декларацияга кол коюлган. 2002ж. КЭДР жетекчилиги экономика чөйрөсүнө өзгөртүүлөрдү киргизген. Өлкөдө мамлекеттик зайымдардын облигациялары чыгарылып, вонанын рынок курсу киргизилип, өнөр жай ишканаларына жана айыл чарба кооперативдерине мерчемден ашык чыгарылган продукцияларын өз алдынча пайдаланууга мүмкүнчүлүк берилген. 2002ж. 13 декабрда КЭДР өкмөтү өзөктүк программаларды жаңыртууга жана өзөктүк реакторлорду курууну ниеттенгенин билдирген. 2006ж.9 октябрда өзөктүк куралдарды сыноону жар салгандан кийин, 14 октябрда БУУнун Коопсуздук кеңешинин чечими менен КЭДРге каршы эл аралык санкциялар киргизилген. 2007ж. октябрда Пхеньянда өткөн корейлер аралык саммитте эки мамлекеттин ортосунда экономикалык жана гуманитардык кызматташууларды кеңейтүү боюнча тынчтык келишими түзүлгөн. 2008ж. эки мамлекеттин ортосундагы кызматташуунун өнүгүшүн өзөктүк куралсызданууга байланыштырган жогорку деңгээлдеги жолугушуулар, Корей Республикасында бийликке келген Ли Мен Бак жетектеген жаңы администрациянын келиши менен токтогон. 2009ж. КЭДРдин өзөктүк куралдарды өнүктүрүү боюнча жасаган иш-аракеттери БУУнун Коопсуздук кеңешинин айыптоосуна кабылган. 2013ж. эки корей мамлекеттеринин ортосундагы мамиле кайрадан чыңалып, согуш оту тутанып кетүү коркунучу жаралган. Алардын бүгүнкү күндөгү тирешүүсү дүйнөлүк коомчулуктун тынчын алган фактор бойдон калып жатат. КЭДРдин экономикасында «өз күчүнө таянуу» курсу жүргүзүлүүдө (анда оор өнөр жайын өнүктүрүүгө артыкчылык берилет). ИДПнын көлөмү 40 млрд доллар (2008), аны киши башына бөлө келгенде 1800 доллардан туура келет.

КОРЕЯ СОГУШУ 1950 -1953жж. - Корея Элдик Демократиялык Республикасы (КЭДР) менен Корея Республикасынын ортосундагы согуш КЭДРди СССР менен Кытай, ал эми экинчисин АКШ жана анын өнөктөштөрү колдогон. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Корея эки (советтик жана америкалык) оккупациялык аймакка бөлүнүп калган. Чет элдик аскерлер чыгарылып кеткенден кийин өлкөдө жалпы элдик шайлоолор өткөрүлмөк. Иш жүзүндө өлкөнүн түндүгүндө Ким Ир Сендин (СССРдин ишенген адамы), ал эми түштүктө болсо - американын адамы Ли Сын Мандын диктатурасы орнотулган. 1948ж. расмий түрдө Корея эки мамлекетке бөлүнүп калган. Ошондой шартта 1950ж. июнунда Түндүк Кореянын аскерлери түштүккө кол салган. 3 күн ичинде алар Түштүк Кореянын борбору Сеул шаарын ээлеп алып, андан ары чабуулун уланткан. Августа түштүктүктөрдүн колунда Пусан шаарынын айланасындагы кичинекей плацдарм гана калган. КЭДРдин кол салуусу БУУнун көпчүлүк мүчөлөрү тарабынан агрессия катары бааланып, 1950 жылдын сентябрында БУУнун аскерлери түндүк корейлыктардын терең тылына Инчхонго (Чемулпо) түшүрүлгөн. Коммунисттер шашылыш чегинип, Сеул эле эмес, өздөрүнүн борбору Пхеньян шаарын дагы алдырып коюшкан. 1950ж. октябрында америкалык аскерлердин алдыңкы бөлүктөрү Кореянын түндүк чек арасына чейин жеткен. Ушундай шартта И.В.Сталин менен Мао Цзэдун коммунисттердин жеңилишине кайдыгер боло алышмак эмес. Абалды оңдоо максатында КЭР өзүнүн "Ыктыярдуу жарандарын" Кореяга жөнөтө тургандыгын жарыя кылган. "Ыктыярдуулардын" атын жамынган миллиондой кытай армиясы америкалык аскерлерди Кореянын территориясынын 38-чи параллелине чейин кууп чыккан. Кийинки 1951-1953жылдары Сеул менен Пхеньяндын ортосунда кырылышкан согуш жүрүп, эч кимиси жеңишке жетише алышкан эмес. Америкалык авиация Түндүк Кореяны, ал гана турсун Кытайды дагы бомбалоого алган. 1953 ж. июлда эки тарап согушту токтотуу боюнча келишимге келишип, бирок бүгүнкү күнгө чейин тынчтык келишимин түзүшө элек. 2000 жылдан бери карай Кореянын эки тарабынын мамилелери бир аз жумшаргандай абалга түшкөнсүдү.

КОРПОРАЦИЯ - кесиптештик таламдар негизинде (максаттарга жетүү үчүн) түзүлгөн союз, бирикме, коом.

КОРПУС - ири согуштук бирикме.

КОРРОЗИЯ - 1) суунун, абанын таасири астында тоо тектеринин кыйрашы, талкаланышы; 2) металлдардын химиялык себептерден бузулушу

КОРРУПЦИЯ (ЖЕМКОРДУК) – 1) парага, акчага сатылуучулук; коомдук жана саясий ишмерлерди, мамлекеттик атка минерлерди жана кызмат адамдарын пара берип сатып алуучулук жана алардын парага, акчага сатылып кетиши. 2) кызмат абалынан пайдаланып, өзүнүн жеке кызыкчылыгына баткан киши, бул ишке башкаларды да тартат.

КОШУМЧА НАРККА САЛЫК (Налог на добавленную стоимость НДС) - товарларды өндүрүү, жумуш жана тейлөөнүн бардык баскычында пайда болгон нарктын өсүшүнүн бир бөлүгүн бюджетке чегерүү формасы; товарлардын сатылышына жараша бюджетке которулат.

КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ МАМЛЕКЕТТЕРДИН ШЕРИКТЕШТИГИ (КМШ) - 1991жылы 8-декабрда Белорус өкмөтүнүн Вискуля резиденциясында (Беловежская пуца) Россия, Белоруссия жана Украина өлкөлөрүнүн жетекчилери кол койгон келишимдин негизинде түзүлгөн. 1991жылдын 21 декабрында Алма-Ата шаарында 11 республиканын (Азербайжан, Армения, Белоруссия, Казакстан, Кыргызстан, Молдова, Өзбекстан, Россия, Тажикстан, Түркмөнстан, жана Украина) жетекчилери жогоруда аталган келишимге кошумча протоколго кол коюшуп, бардыгы «КМШ нын тең укуктуу түзүүчүлөрү» деп таанылышкан. КМШнын Уставы 1993жылы январда кабыл алынган. Адистердин айтуусунда тилекке каршы, бул устав декларациялык мүнөзгө ээ болуп калган, себеби анын жоболоруна ылайык КМШ тарабынан кабыл алынган документтерди милдеттүү түрдө аткаруу талап кылынбайт. 1991жылдагы Алма-Ата декларациясына ылайык шериктештикке

кирген өлкөлөр аскерий – стратегиялык күчтөрдүн бирдиктүү командованиесин, өзөктүк (ядролук) куралдардын үстүнөн бирдиктүү көзөмөл жүргүзүүнү сактап калуу боюнча макулдашышкан. Андан башка жалпы экономикалык мейкиндикти калыптандыруу жана өнүктүрүү маселеси каралган. 1993жылдын декабрында КМШ га Грузия мүчө болуп кошулган, ал эми 2008 жылы августтагы Түштүк Осетия жаңжалында Орусия менен болгон согуштан кийин кайрадан анын мүчөлүгүнөн чыгып кеткен. 1996 жылдын январында КМШ нын эмблемасы жана желеги боюнча жобо бекитилген. КМШ нын штаб-квартирасы Минск шаарында жайгашып, ага мүчө өлкөлөрдүн башчылары кезек менен төрагалык кылышат.

КӨМҮСКӨ ЭКОНОМИКА – экономика чөйрөсүндөгү байланыштардын өзгөчө түрү. Ага өндүрүш, өндүрүлгөн продукцияны бөлүштүрүү, жеке кызыкчылыкка ылайык өндүрүлгөн продуктыны өзүнө ыйгарып алуу жаатында мыйзамга каршы келген, ошондой эле мыйзам тыюу салган мамилелер кирет. Көмүскө экономика бар жерде адамдардын белгилүү бир катмары мыйзамсыз, адилетсиздик жол менен байыйт, башкалардын эсебинен пайда табат. Көмүскө экономиканын социалдык-экономикалык базасын – министрликтер менен мекемелердин өндүрүштү монополияга айландырып алышы, чийки зат менен материалдардын борбордон бөлүштүрүлүшү, керектөө рыногундагы товарлардын жетишсиздиги, бийликтин жана башкаруунун түрдүү чөйрөлөрүндөгү жемкордук (коррупция) түзөт. Көмүскө экономиканы жоюунун шарттары: цивилизациялуу рынок мамилелеринин түзүлүшү жана иштеши, коомдук турмуштагы өзүн-өзү башкаруунун бекемделиши, тереңдеши жана кеңири жайылтылышы, эмгекчи адамдын кызыкчылыгын коргоо жана мүмкүнчүлүк түзүп берүү, эффективдүү социалдык көзөмөл жүргүзүп туруу болуп эсептелет.

КӨЧМӨНЧҮЛҮК (НОМАДИЗМ) - калктын жана малдын сезондуу жылып жүрүшү менен байланышкан, экстенсивдүү мал чарбачылыкка негизделген чарбанын жана турмуш-тиричиликтин формасы. Көчмөнчүлүк шартында мал чарбачылыгы көчмөндөрдү

эт, сүт азыктары, үй, кийими даярдалуучу чийки заттар менен камсыз кылган. Негизинен, көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенген көчмөндөр аны аңчылык, отурукташпаган жөнөкөй дыйканчылык, кол өнөрчүлүк ж.б. менен толукташкан. Мал чарбачылыгы жападан жалгыз чарбалык иш болгон "таза" көчмөнчүлүк эч качан болгон эмес. Көчмөнчүлүк б.з.ч. 11-1 -миң жылдыктын чегинде Евразия менен Түндүк Африканын кургак зоналарында пайда болуп, узак мезгилдер бою сакталып келет, ал турсун Евразиянын түндүгүнө чейин бугучулук формасында тараган. Азыркыга чейин көчмөнчүлүк Азия, Африканын 30 дан ашык өлкөлөрүндө (Судан, Египет, Сауд Аравия, Йемен, Иран, Ирак, Сирия, Иордания, Туркия, Ооганстан, Пакистан ж.б.) сакталып келет. Орто Азиянын негизги урууларында чон аймактарга көчүп-конуп жүрүүчү чыныгы көчмөн чарабалар X-XI кк. калыпка салынган. Жер шартына жараша көчмөнчүлүктүн негизги үч түрү болгон : 1) «меридиандык» (казактар сыяктуу малды жайында түндүккө, кышында түштүккө сүрүү) көчүү; 2) «чөлдүк» (түркмөндөр сыяктуу малды кудуктан кудукка же кудук тегерегине айдоо) көчүү; 3) «тике» (кыргыздар сыяктуу малды өрөөндөгү кыштоолордон бийик тоолуу жайлоолорго сүрүү) көчүү. Көчмөнчүлүк көчмөн, жарым көчмөн жана жарым отурукташкан формаларын камтыйт. Жарым көчмөндөргө бүт үй-бүлөсү менен туюк маршрут боюнча сезондуу көчүп жүргөн жана кыштоосунда туруктуу тамы бар чарабалар кирет. Жарым отурукташкан көчмөнчүлүккө жылына эки эле жолу көчкөн (кыштоодон жайлоого жана кайра) кыштоодо да, жайлоодо да туруктуу тамы бар чарабалар кирет. Байыркы мезгилде эле башталган көчмөндөрдүн отурукташуу процесси соңку мезгилдерде рыноктук мамилелердин улам күчөгөн таасиринин астында бир кыйла ылдамдады жана дүйнөнүн көптөгөн райондорунда экстенсивдүү мал чарбачылыгы кризиске кабылып жок болду. Көчмөнчүлүктүн ордуна комплекстүү айыл-чарба шарттарында өнүгүп жаткан интенсивдүү отурукташкан мал чарбачылык пайда болду

КРАЙ – административдик – территориялык бирдик, бөлүнүш.

КРЕДИТ (НАСЫЯ) – карызга берилген же берилүүчү акча; насыяга берилген же берилүүчү товар.

КРЕЙСЕР -тез жүрүүчү согуштук чоң кеме.

КРЕСТҮҮЛӨР ЖОРТУУЛДАРЫ – 1096-1270жж. христиандардын ыйык жерлерин мусулман бийлигинен бошотуу урааны менен батыш европалык феодалдардын жана католик чиркөөсүнүн Чыгышка (Сирия, Палестина, Түндүк Африка) карай баскынчыл согуштары. К. ж-на катышкандар кийимдерине крест белгисин тагынышкан (жортуулдун аты ушундан улам аталган). К. ж-нын чыгышына Кичи Азиядагы Византиянын (к. Византия империясы, Селжуктар) эликтерин ж-а христиандардын «ыйык шаары» Иерусалимди түрк селжуктардын басып алышы (11-к.) шылтоо болгон. Византия императору түрк-селжуктарга каршы батыштан (Рим) согуштук жардам сурап кайрылган. Экономикасы жакшы өнүккөн Ж. Чыгышты басып алуу батыштын бийлөөчү чөйрөсүнүн негизги максаты болгондуктан, *папачылык* андан пайдаланып, К. ж-н баштоого демилге көтөргөн. Биринчи крест жортуулунун (1096-99) натыйжасында К. Азияда кресттүүлөрдүн алгачкы мамлекети – Эдес графтыгы түзүлгөн (1098). Кресттүүлөр Иерусалимди каратып (1099), Иерусалим королдугу негизделген. 1144-ж. мусулмандардын Эдес графтыгын басып алышы менен экинчи крест жортуулу (1147-49) башталган. Эдес графтыгын мусулмандардан бошотуу үчүн жортуулду ыйык Бернар Клервоский уюштуруп, Франция ж-а Германия королдору Людовик VII менен Конрад III жетектеген. Кресттүүлөр К. Азияга жеткенде селжуктардан талкаланып, чегинүүгө аргасыз болгон. 1187-ж. египеттик султан Салах-ад-Дин-дин Иерусалимди басып алышы үчүнчү крест жортуулунун (1189-92) башталышына шылтоо болгон. Иерусалимди бошотуу үчүн монархтар- Германия императору Фридрих I Барбаросса, Англия королу Ричард I Арстан Жүрөк ж-а Франция королу Филипп II Август башында турган кресттүүлөрдүн аскери 1191-ж. Акра чебин басып алып, Салах-ад-Дин менен тынчтык келишим түзүшкөн. Бирок, Салах-ад-Дин келишимдин шарттарын аткарбагандыгы үчүн Ричард Арстан Жүрөк 2000 мусулман туткунунун башын алып салууга буйрук берген.

Натыйжада христиан зыяратчылары үчүн Иерусалимге эркин кирүүгө шарт түзүлгөн. Рим папасы Иннокентий III Египет мусулмандарына каршы уюштурган төртүнчү крест жортуулунда (1202-04) Константинополь ш. алынып, *Латын империясы* түзүлгөн. Австрия герцогу Леопольд VI жана венгр королу Андраш II Египет менен Сирияны басып алуу максатында бешинчи кр-р жортуулун (1217-21) уюштурган, бирок жортуул ийгиликсиз аяктаган. Алтынчы кресттүүлөр жортуулу (1228-29) Иерусалимди ээлөөгө багытталган. Натыйжада Иерусалим, Вифлеем ж-а Назаретти кайтарып берүү жөнүндө Ыйык Рим императору Фридрих II Египет султаны м-н келишим түзгөн. Франция королу Людовик IX башында турган Египетти басып алуу үчүн жетинчи (1248-54) ж-а Тунис султанынын христиан динине өткөрүүгө багытталган сегизинчи К. ж. (1270) королдун туткундалышы ж-а өлүмү м-н аяктаган. 1291-ж. Акра чеби мусулмандардын колуна өтүшү м-н кр-р К. Азиядагы басып алган жерлеринен биротоло ажыраган. 200 жылга созулган К. ж. Чыгыш элдеринин бир топ зыян келтирип, христиан ж-а ислам дининин пикир келишпестиктерине алып келген, бирок Батыш Европа өлкөлөрүнө чыгыштын тех., чарбалык ж-а маданий жетишкендиктеринин жайылышын шарттаган.

КРИМИНАЛ -уголовный кылмыш,кылмышкер.

КРЫМ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ (1945), Я л т а к о н ф е р е н ц и я с ы - 2-дүйн.согушта (1939-45) 3 өнөктөш (союздаш) державалардын (СССР, АКШ, Улуу Британия) өкмөт башчыларынын (СССРден ЭКСтин пред-ли И.В.Сталин, АКШнын президенти Ф.Д.Рузвельт, Улуу Британиянын премьер-министри У.Черчилль), тышкы иштер министрлеринин ж.б.кеңешчилердин катышуусу менен өткөрүлгөн конф-я. 4-11 февралда Ялтада (Крым) өткөн. К.к-нда гитлердик Германияны толук талкалоо максатында үч өнөктөш державанын согуштук мерчемдери макулдашылган ж-а согуш бүткөндөн кийин бекем тынчтыкты ж-а эл аралык коопсуздукту уюштурууда өнөктөштөрдүн макулдашкан саясатынын негизги принциптери белгиленген. К.к-нын катышуучулару Германиянын шарт койбой багынып берүүсүнүн шарттарын ишке ашыруу ж-а жалпы саясат

жөнүндө келишишкен. Үч державанын куралдуу күчтөрү Германияда өзүнчө оккупациялык зонаны ээлейт деп макулдашышкан. Үч державанын башчылары герм. милитаризм м-н нацизмди жок кылууну ж-а Германия келечекте тынчтыкты бузууга жол бербегидей кепилдик түзүүнү билдиришкен. К.к. Германиядан согушта өнөктөш өлкөлөргө келтирген зыяны үчүн репарация алыш керек деп тапкан. Элдердин ортосундагы тынчтыкты сактоо максатында конференция Бириккен Улуттар Уюмун (ООН) түзүү жөнүндө чечимге келген. К.к. "Бошотулган Европа жөнүндө декларация" кабыл алып, Польшанын чек аралары тууралуу бир катар чечим чыгарган. Жалпы тынчтыкты камсыз кылуу максатында СССР К.к-нда Европада согуш бүтөөрү менен 2-3 айдан кийин белгилүү шартта Японияга каршы согушка кирүүгө макулдугун берген.

КСЕНОФОБИЯ – жат адамдарды, чет элдиктерди жек көрүү сезими.

КҮРДДӨР (өздөрүн күрд, курманж деп аташат) - Алдыңкы Азиянын байыркы элдеринин бири. Этногенези жана тарыхы жетиштүү изилдене элек. Негизинен Иран, Туркия, Ирак ж-а Сирияда (Күрдстан аймагында) жашайт. Болжол м-н 12-14 млн. Күрд тилинде сүйлөшөт, дини - мусулман, башка дин туткандары дагы бар. Негизги кесиби - дыйканчылык, чала көчмөн мал чарбачылык. 19 к-да К-дүн бир бөлүгү Россияга өткөн. Азыр алар Закавказье, О.Азия ж-а Казакстанда (90 миң) жашайт. Дүйнө жүзүндө жашаган күрддөрдүн жалпы саны 35 млнго жакын киши (2009).

КҮРДСТАН (фарсча – күрддөр өлкөсү) - негизинен күрддөр жашаган Батыш Азиядагы тоолуу аймак. К-дүн негизги бөлүгү Армян ж-а Иран тайпак тоолорунда. Аныкталган чеги болбогондуктан К. деп көбүнчө этногр. мааниде айтылат. К. жөнүндөгү алгачкы эскерүүлөр 12-к-га таандык. К-ды 1514ж. Осмон империясы менен Иран согуштун натыйжасында бөлүп алган. Биринчи дүйнөлүк согуштан (1914-18) ж-а Осмон империясы

кулагандан кийин К-дын Осмон империясына тиешелүү жерлери Туркия, Ирак ж-а Сирия мамлекеттерине өткөн.

КЫТАЙ (кытайча – Чжунго; кызыл-суулук кыргыздар Жуңго дешет, сөзмө сөз – Ортоңку мамлекет), Кытай Эл Республикасы (КЭР); - Борбордук жана Чыгыш Азиядагы мамлекет. Аянты – 9,6 млн чарчы км. Калкы – 1,4 млрд (2013). Унитардык мамлекет. КЭРдин бийлик органдарына Кытай Коммунисттик партиясы (ККП) жетекчилик кылат. ККПдан тышкары 8 саясий партия бар. Кытайдын байыркы тарыхы ушул китептин Б а й ы р к ы К ы т а й деген бөлүмүндө баяндалды. Ошентип, Хань мезгилинде байыркы кытай эли калыптанып, өздөрүн ханьдар деп атаган. Б.з. 184ж. узак убакыткы созулган Чжан Цзяо жетектеген дыйкандардын «сары байламчандар» же «сары жоолукчандар» көтөрүлүшүнөн Хань империясы кулап, үч падышалык (Вэй, Шу жана У) түзүлгөн. Бул мезгилде феодалдык доор башталган. 316ж. К-дын түндүгүн көчмөн уруулар басып алган. 1У к. ортосу – Ук. башында Түндүк К-да кытайлык эмес элдердин 19 мамлекети пайда болгон. 589ж. кытай эли Суй империясына кайрадан бириккен. Император Вэнь-ди (Ян Цзянь) аскер күчүнө таянып, борбордук бийликти чындоого багытталган реформаны ишке ашырган. Суй империясы Түн. Кореядагы Когуре мамлекетине, Вьетнамдагы Вансуанга, түрк жана тугухундарга каршы баскынчы согуштарын жүргүзгөн. Өлкөдөгү чексиз бийлик жана оор салыктар элдик толкундоолорго алып келип, Суй империясы кулаган. 618ж. анын ордуна Тан империясы бийликке келген. К. административдик аймактарга (район, округ, уезд) бөлүнүп, маданияты (китеп басып чыгаруу ойлоп табылып, өткөн доордун 8 расмий династиялык тарыхы түзүлгөн ж.б.) өскөн. Империя түрдүү багытта баскынчылык согуштарын күчөтүп, 668ж. Кореяга (Когуре) кол салып, У11к. ортосунда Чыгыш жана Батыш түрк кагандарын талкалаган, бирок алардын андан ары батышты көздөй жылышын арабдар токтоткон. 751ж. Талас дарыясынын боюндагы арабдар менен болгон салгылашууда кытайлар жеңилип калган. Кыргыздар У11к-дан Тан империясынын ишенимдүү, күч-кубаттуу, аскердик-саясий өнөктөшү болгон. 632ж. Тан императору Тайцхунь кыргыз каганына Ван И-Хун башында турган мамлекеттик расмий элчилик

жөнөткөн. Бул элчиликке жооп иретинде алгачкы жолу 643ж. кыргыздар К-га барган. К. жыл наамаларында К-га кыргыз элчилери бир нече жолу (650-83, 706-11, 713-55 жылдары) каттагандыгы жөнүндө маалыматтар кездешет. 907ж. Тан империясы кулап, Сун династиясынын (960-1279) бийлигине (түндүк жана түндүк-батыш аймактарынан башкасы) бириккен. XIIIк. 2-жарымында К-ды Чынгыз хандын аскерлери басып ала баштаган. 1271ж. Чынгыз хандын небереси Хубилай бүткүл К-ды өзүнө багындырып, Юань империясынын негизин түзгөн. 1368ж. Юань империясы бийликтен кетип, ордуна кытайлык Мин династиясы келген. Мин доорунда мамлекеттик башкаруу системасы реформаланган. Шаарлар өсүп, өнөр жай, айыл чарбасы жана маданияты (К-да 1420 - жылдары живопись академиясы пайда болгон. Китеп басуу иштери кеңейтилип, көп томдуу энциклопедия, атлас ж.б. түзүлгөн) өнүккөн. Мин империясы тышкы саясатты да жигердүү (активдүү) жүргүзгөн. Вьетнамды каратып (1407-27), Түш.-Чыгыш жана Түш. Азия өлкөлөрүнө бир нече жолу экспедиция уюштуруп, түн. жана түн.-батыштагы көчмөндөргө каршы күрөшкөн. XVк-дан К-дын аймагына европалыктар келе баштаган. 1557ж. Португалия Аомынды (Макао) «ижарага алууга» (аренда) укук алган. 1618ж. эки өлкөнүн ортосунда соода жана дипломатиялык байланыштарды жөнгө салуу максатында Тобольскидеги аскер башчысы И.Петлин жетектеген биринчи орус дипломатиялык өкүлчүлүгү Пекинге келген. XVIк. К.түндүгүнөн чыккан көчмөн уруулардын көтөрүлүштөрү Мин империясын кулаткан. К. феодалдары көтөрүлүштөрдү басуу үчүн манжур феодалдарынан жардам суроого мажбур болушкан. Бул К-да манжурлардын Цинь династиясынын орношуна (1644-1912) алып келген. Дыйкандар согушу жана манжур каратууларынан кытайда экономикалык кризистер башталып, калктын саны кыскарган. XVIIк. аягында гана К-дын экономикасы калыбына келип, калктын саны 300 млнго жеткен. Империяда күчтүү армияга жана бюрократиялык аппаратка таянган деспоттук режим түзүлгөн. Жогорку бийлик органдары жана армияны жетектөө манжурлардын колунда болгон. Түндүк К-га бийлигин орноткон соң Цинь К-дын коңшу мамлекеттерине кол сала баштаган. Россия Цинь империясы менен болгон мамилелерин жөнгө салуу максатында 1689ж. Аргунь дарыясынын оң жээгин

жана Амур дарыясынын оң-сол жээгинин бир бөлүгүн берген (Нерчин келишими)*. 1727ж. Кяхта* келишими Цинь империясы менен Россиянын ортосундагы Монголия боюнча өтүүчү чегараны тактап, ХУ11к. аягында Цинь династиясы Түн. Монголияны (түштүгүн 1636ж.), 1728ж. Тибетти, 1755-57жж. Жунгар хандыгын, 1757-59жж. Чыгыш Түркстанды (Кашкар) басып алып, Синьцзян деген ат менен Цинь империясына кошкон. Ошол учурда Чыгыш Түркстанда Цинь империясынын басып алуучулук саясатына каршы кыймыл (5 миңден ашык ойрот, бурут же кыргыз, илелик уйгурлардан турган кол жыйналган) башталган. Мындан чочулаган Цинь империясы түндүктөгү коңшусу кыргыздар менен расмий мамиле түзгөн. ХУ111к. аягында Цинь империясынын ички абалы начарлай баштаган. Х1Хк. 1- жарымында европалыктардын, айрыкса Улуубританиялыктардын К-га экспансиясы күчөгөн. 1840-42, 1850-60жж. Улуубритания жана Франция менен «апийим» согуштары болуп, К. жеңилип калган. Нанкин келишими (1842) боюнча К. Англия үчүн 5 порт ачып, Сянган (Гонконг) аралын берген. Португалия 1851ж. Аомынь жарым аралын, Данцзыдао (Тайпа) аралын, 1864ж. Цюаодао (Колоане) аралын басып алган. 1844ж. Франция жана АКШ менен түзүлгөн келишимдердин негизинде жарым колониялык өлкөгө айлана баштаган. Россия-Кытайлык Пекин трактаты (1860) Ы.Чыгыштагы эки мамлекеттин ортосундагы чегара (Амур, Уссури дарыялары, Ханка көлү жана кырка тоолору аркылуу өтүп, Тумыньцзян дарыясына чейин жеткен) маселесин чечкен. К. калкынын социалдык-экономикалык абалы оордоп, манжурларга жана жогорку бийликтегилерге каршы дыйкандардын Тайпин (1850-64) жана Няньдан (1859-68), ошондой эле 1862-77жж. дунгандар менен уйгурлардын көтөрүлүштөрү болуп, англия, франция жана америкалыктардын жардамы менен басылган. 19-к-дын аягында К-да капиталисттик ө. ж. өндүрүшү пайда болуп, улуттук буржуазия м-н жумушчу табы калыптана баштаган. 1870-80-ж. батыш державалар Цинь империясына кысым көрсөтүүнү күчөткөн. Бир катар согуштардан [Кытай-француз согушу (1884-85), Кытай-япон согушу (1894-95)] соң К-ды көз каранды кылуучу келишимдер таңууланган, 1897-98-ж. ири державалар Цинь империясын бөлүштүрүүгө киришкен. Цинь өкмөтүнүн багынуучулук саясаты өлкөдөгү прогрессчил күчтөрдү

кыжырланткан. Өлкөнү сактап калуу үчүн К-да Сунь Ятсен жетектеген рев.-демокр. кыймыл пайда болуп, 1894-ж. Синчжунхой уюмун уюштуруп, радикалдуу реформаларды жүргүзүү аракеттерин жасаган. 1898-ж. Шаньдун, Чжили, ж.б. провинцияларда Цинь династиясын колдогон жана чет өлкөлөргө каршы багытталган Ихэтуань кыймылы күч алган. Чжу Хундэн, Чжан Дэчэн, Цао Футянь жана Ли Лайчжун жетектеген ихэтуандар маньчжурлар менен биригип, темир жолдорду, заводдорду, христиан чиркөөлөрүн талкалап, европалык товарларды жана китептерди өрттөп, чет элдик өкүлдөргө кол салып, Пекиндеги дипломаттар кварталын курчоого алышкан. 1901ж. Улуубритания, Франция, Германия, АКШ, Россия, Япония, Италия жана Австро-Венгрия өлкөлөрү Ихэтуань кыймылын басып, өз таасирин чыңдоо үчүн К-га интервенция жасашкан. Анын натыйжасында бул державалар менен Цинь империясынын ортосунда «Корутундулоо токтомуна» (1901) кол коюлуп, ал Цинь империясынын жарым колониялык абалын бекемдеген. 1911ж. октябрь -1912ж. марта К-да Синьхай революциясы болгон. Цинь династиясы тактыдан кулап (1912ж. 12 февралда), монархия жоюлган. Бийликке аскер чөйрөсүнүн жетекчиси Юань Шикай келип, аскердик диктатура орноткон. Биринчи дүйнөлүк согуш убагында (1914-18) Япония К-га экспансиясын күчөтүп, 1915ж. январда К-ды өзүнө көз каранды кылуу үчүн жаңы талаптарды койгон. Юань Шикайдын өкмөтү ал талаптардын көбүн орундаткан, бирок Япония өкмөтүнө каршы нааразылыктарын билдирген.

Орус революциясынын (1917) жеңиши К-га зор таасир тийгизген. К-да жумушчу кыймылы күчөп, 1921ж. К. Коммунисттик партиясы (ККП) негизделген. 1921ж. апрелде К. Республикасынын убактылуу президенттигине Сунь Ятсен шайланган. Анын «империалисттерге» каршы биргелешип күрөшүү өтүнүчү боюнча 1923ж. Советтер Союзунан Гуанчжоуга саясий жана аскердик кеңешчилери (М.М.Бородин, В.К.Блюхер ж.б.*) келип, Улуттук революциялык армиясын (УРА) түзүүгө жана курал-жарак ж.б. жагынан жардам беришкен. Кытайлыктардын империалисттерге каршы массалык күрөшү буржуазиялык-демократиялык революцияга (1925-27) айланган. 1925ж. 1 июлда Гуанчжоу өкмөтү өзүн Улуттук К. өкмөтү деп жарыялаган. 1926-

27жж. УРА Гуанси, Гуйчжоу провинцияларына жана Хунань провинциясынын түш. бөлүгүнө революциялык бийлик орнотуп, Хунан, Хубэй, Цзянси, Фуцзянь провинцияларын, Шанхай, Нанкин шаарларын бошоткон. Революциялык кыймылдын кулач жайышынан жана батыш мамлекеттеринин интервенциясынан чочулаган К. улуттук буржуазиясы революциядан баш тарта баштаган. 1927ж. 12 апрелде УРАнын башкы командачысы Чан Кайши башында турган Гоминдандын оң канаты Шанхай, Нанкин, Гуанчжоу, кийинчерээк Уханга контрреволюциялык (Ухандагы солчул гоминданчылардын өкмөтүнө каршы) төңкөрүш уюштуруп, Улуттук өкмөт түзгөн. ККПны мыйзамсыз деп жарыялап, кесиптик кошундарды (профсоюз) жана дыйкан уюмдарын таркатып, өлкөдө «ак террор» (1927 жылдын апрелинен 1928 жылдын июль айына чейин К-да 337 миң революционер репрессияланган) өкүм сүргөн. 1927ж. К-да Кызыл Армия жана революциялык- демократиялык бийликтин жергиликтүү органдары – Советтер түзүлгөн. ККП Кызыл Армияга таянып, Чан Кайшинин өкмөтүнө же гоминдан режимине каршы куралдуу күрөш баштаган. 1927-37жж. К-да жарандык согуш жүргөн.

Япония 1931ж. 18 сентябрда К-дын түндүк-чыгышын (Манжурияны) басып алып, Маньчжоу-го мамлекетин негиздеген. 1935ж. япондук башкаруу топторунун Нанкин өкмөтүнө таңуулаган жашыруун макулдашуусунун негизинде Гоминьдан Түн Кытайдагы Япониянын басып алган аймактарын тааныган. Бирок ушундай шартта да Чан Кайшинин өкмөтү Кызыл Армияга каршы жортуулун уланта берген. Чан Кайшинин капитулянттык позициясы элдик толкундоолорго алып келип, Пекинде өкмөткө жана япондуктарга каршы мекенчил демонстрациялар өткөрүлгөн. 1936ж. Гоминьдан К. Кызыл армиясына каршы согуштук аракеттерин токтотууга мажбур болгон. 1937ж. Япония К-ды толугу менен каратып алуу үчүн кайрадан кол салып, түндүк, борбордук жана түштүк К-дын маанилүү райондорун жана Пекин, Тяньцзинь, Шанхай, Нанкин ж.б. шаарларын басып алган. 1937ж. 23 сентябрда гоминьдан жетекчилиги ККП менен кызматташууга барарын билдирген. 1937-45жж. япон баскынчыларына каршы К-да улуттук-боштондук согуш башталган. 1937ж. 21 августа кол салышпоо жөнүндө советтик-кытайлык келишим түзүлүп, СССР К-га 250 млн доллар

өлчөмүндө заем берип (курал-жарак ж.б. сатып алууга), 3,5 миң аскер адистерин (а.и. ыктыярдуу учкучтарды) (шаарларды коргоо үчүн) жиберген, ошондой эле Ы.Чыгышта топтолгон куралдуу күчтөр менен япондуктардын Квантун армиясын талкалап, япондук оккупанттык режимди кулатууга көмөктөшкөн. 1945ж. 2 сентябрда Япония өзүнүн капитуляциясы жөнүндө пактыга кол койгон. 1946ж. 10 январдагы согуштук аракеттерди токтотуу жөнүндө Гоминьдан менен ККПнын өкүлдөрүнүн ортосундагы түзгөн келишимге карабастан, К-да улуттук-боштондук согуш башталган. АКШнын колдоосуна (Гоминьданга 6 млрд доллар өлчөмүндө согуштук жардам берип, К-дын саясий турмушун, каржысын жана экономикасын көзөмөлдөгөн) таянган Гоминьдан аскерлери япондуктардан бошотулган аймактарды басып алуу аракетин жасашкан. Кытай армиясынын күчү менен 1949ж. К-дын бардык аймагы бошотулуп, Чан Кайши 2 млнго жакын талапташтары менен Тайванга качып кеткен. К. элинин улуттук-боштондук согушу (1946-49) элдик-демократиялык революциянын жеңиши менен аяктаган.

1949ж. 1 октябрда К. Эл Республикасы (КЭР) жарыяланып, алгач аны СССР (1949ж. 2 октябрь), кийинчерээк чыгыш европа өлкөлөрү жана Монгол Эл Республикасы тааныган. 1950ж. январдын башында КЭР Улубритания, Скандинавия мамлекеттери, Ооганстан, Израиль, Швейцария жана Индия менен дипломатиялык мамилелерди түзүп, алардын жардамы менен согушта бүлүнгөн чарбасын калыбына келтирген. 1950-жылдары КЭРде ишканалар жана банктар мамлекеттештирилген. КЭР тышкы соодага мамлекеттик көзөмөл киргизип, бажы органдарын колуна алган. Өлкөдө административдик- аймактык жана агрардык реформалар жүргүзүлүп, К. провинцияларга жана АО га бөлүнгөн. Помещиктик жерлер жоюлуп, 300 млндой жерсиз дыйкандар жердин ээси болгон. Өндүрүш кооперативдери киргизилип, ага дыйкан чарбалары, майда менчик жана кол өнөрчүлүк ишканалары бириккен. 1954ж. Мао Цзэдун КЭРдин төрагалыгына шайланып, улутчулдук багыттагы саясат жүргүзгөн. Венгрия көтөрүлүшү (1956) жана Польшадагы саясий кризистен (1956) улам Кытай жетекчилиги өнүгүүнүн советтик үлгүсүнөн баш тартып, СССРдин «десталинизм» саясатын сындаган. 1960-жылдары советтик-кытай

мамилелери начарлап, улутчулдук маанай өкүм сүргөн. Мао Цзэдундун тобу авантюристтик «үч кызыл желек» (жаңы «генералдык багыт», «чоң секирик», «элдик коммуна») саясатын жарыялаган. «Чоң секирикти» турмушка ашыруу аракеттери К. эл чарбасын кризиске учуратып, экономиканы артка тартып, элди ачкачылыкка (К-да ачкачылыктан 10-14 млндон 30 млнго чейин киши өлгөн) алып келген. Маочулардын ички, тышкы авантюристтик саясаты өлкөдө, а.и. ККПнын жооптуу кызматкерлеринин арасында зор нааразылык туудурган. Оппозицияны жок кылуу жана элди баш ийдирүү үчүн маочулар 60-жылдардын 2-жарымында «маданий революция» уюштурган. Алар армияга жана саясий жактан тажрыйбасы жок жаштарга : хунбэйвиндер* (кызыл күзөтчүлөр) менен цзаофандарга* (бүлүкчүлөр) таянып, ККП менен КЭРдин белгилүү ишмерлерин, интеллигенция өкүлдөрүн жетекчиликтен четтетип, ККПнын көп мүчөлөрүн жазалашкан. Бардык жергиликтүү партиялык жана конституциялык мамлекеттик органдар куугунтукка алынып, жогортон дайындалган «ревкомдор» менен алмаштырылган . Кесиптик кошуундар, комсомолдук ж.б. коомдук уюмдар ишин токтотуп, борбордук жана жергиликтүү гезит-журналдар, мектеп, ЖОЖ, китепкана, музей жана театрлар жабылган. 1966ж. август-сентябрь айларында 397 миңден ашык киши шаардан куулуп, Пекинде эле 1722 киши өлтүрүлгөн, 37 миң үй-бүлөнүн мүлкү тонолгон. Жалпысынан «маданий революциянын» мезгилинде Кытайда 6 миңден ашык архитектуралык эстеликтер, а.и. Пекинде 4922 тарыхый жана маданий эстеликтер талкаланган, 2 357 млн тарыхый китептер, 185 миң сүрөт ж.б. жок кылынган. Кытай эмес элдердин өкүлдөрүн кысымга алуу жана аларды ассимиляциялаштыруу күчөгөн. 1979ж. 9 сентябрда Мао Цзэдун дүйнөдөн кайткан соң, коомдук, коопсуздук уюмдар жана армиянын күчү менен «солчулдардын» таасири төмөндөгөн. «Маданий революциянын» бүткөндүгү жарыяланып, партиянын жаңы уставы кабыл алынган. 1979ж. К-да экономикалык реформалар жүргүзүлүп, жетекчилик звено жаш кадрлар менен толукталган. Эл аралык соода жүргүзүү үчүн «атайын экономикалык аймактар» ачылган. 1990-жылдары КЭРдин тышкы саясатында маанилүү маселе – Тайвань болгон. 1992ж. тынчтык жол

менен биригүү үчүн Пекин менен Тайбэйдин ортосунда сүйлөшүүлөр башталып, 1993жылдан соода байланыштары түзүлгөн. КЭРдин эл аралык позициясынын чыңдалышы жана Батыш өлкөлөрү менен анын экономикалык жана саясий кызматташтыгынын тереңдеши Сянган (Гонконг) жана Аомындын (Макао) тагдыры жөнүндөгү маселенин чечилишин тездеткен. 1984ж. 26 сентябрында ижара жөнүндөгү британия-кытайлык келишимдин мөөнөтү бүткөндүгүнө байланыштуу УлууБритания менен КЭРдин алдын-ала билдирген макулдашууларынан кийин, 1997ж. Сянган, 1987ж. 13 апрелинде К-дын Португалия менен түзгөн келишиминин негизинде 1999ж. Аомынь К-га кайтарылып берилген. К. Япония (1978), Корея Республикасы (1992), Индия (1993), РФ (1994), Вьетнам (1995) ж.б. өлкөлөр менен достук жана кызматташтык мамилелерди түзгөн. 1993жылдан К. рынок чарбасына өткөн.

КЭР «модернизация, реформа жана ачыктык» саясатын жүргүзүү менен дүйнөдөгү глобалдуу экономика жана соода лидерине айланып, «дүйнөлүк фабрика» статусуна ээ болду. 2001ж. КЭР Дүйнөлүк соода уюмуна кирген. К. түстүү металл, көмүр, цемент, кездеме, телевизор, мотоцикл, велосипед ж.б. продукцияларды чыгаруу боюнча дүйнөдө 1-орунда, кант чыгаруу боюнча 2-орунда, автомобиль чыгаруу боюнча 3-орунда, электр энергиясын иштетүү боюнча 4-орунда, мунай өндүрүү боюнча 5-орунда (2007). КЭР 1996ж. апрелде Шанхайда, 1997ж. апрелде Москвада РФ, Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстан мамлекеттери менен мурдагы советтик-кытайлык чегараларды тактоо, алардагы куралдуу күчтөрдү кыскартуу, коопсуздук жана достук мамилелерди түзүү жөнүндө келишимдерге кол койгон. 2001ж. К. «Шанхай бешилтигинин» негизинде «Шанхай кызматташтык уюмун» (ШКУ) түзүү идеясын колдогон. 2003 жылдан ККП БКнын генералдык секретары Ху Цзиньтао (2003ж. 15 мартынан КЭРдин төрагасы), 2012ж. октябрынан ККП БКнын ген секр Син Цзиньпин, 2013ж мартынан КЭРдин төрагасы.

К. дүйнөдөгү эң ири жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн бири. ИДПнин көлөмү боюнча (6991 млрд доллар) дүйнөдө АКШдан кийинки 2-орунду ээлейт. Аны киши башына бөлө келгенде 5292 доллардан туура келет. Сальштыруу иретинде : Тайвандын дун

продукциясынын көлөмү 757 млрд доллар (2008); аны киши башына бөлүштүрө келгенде 33 миң доллардан туура келет.

КЫТАЙ КЫРГЫЗДАРЫ - Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай, Ички Азия) деп аталган аймакты, ага чектеш жерлерди кыргыздар эзелтеден мекендеп келишет. Учурда Чыгыш Түркстан аймагы түндүгүнөн Теңиртоо, түштүгүнөн Куэн-Лун, батышынан Алай тоолору, Ооганстан, Памир тоолору менен чектешет. Кошуна өлкөнүн кыргыздары - "кытай кыргыздары" же "кытайлык кыргыздар" деп аталат. Аталган кенен аймактарда кыргыздардын эл болуп калыптануусунун негизги, өзөккү этаптары жүргөн аймак азыр Кызылсуу Кыргыз Автономиялуу облусу статусуна ээ. Эне тилде жарык көргөн гезит-журналдар, илимий басылмалар, китептер, мектептер ж.б. маданий-агартуу очоктору кытайлык кыргыз калкынын муктаждыктарын камсыз кылып турат. Учурда Кытай Эл Республикасында 170 000 кыргыз болсо, алардын 150 000 Кызыл-суу Кыргыз Автономиялуу облусунда жашайт. Мындан сырткары Түндүк Шинжаңда (Синцзян - "Жаңы чек,ээлик") же Иле Казак облусунун Текес районунун Көк-Терек айылында 2 миңдей, Шаты айылында 2 миңдей, Жаман-Суу айылында 1,5 миңдей, Таш-Коргон Тажик Автономиялуу районунун Көк-Жарында, уйгурлардын Гума районунун Кең-Кыр айылдарында да кыргыздар бар. Кыргыздардын айрым бөлүктөрү Үрүмчү жана башка шаарларда, райондордо да жашашат.

КЫТАЙ - ЧЫГЫШ ТЕМИР ЖОЛУ (КЧТЖ) - 1896ж.13 июнда Москвада кытайдын өкүлү Ли Хунчжан, россиянын тышкы иштер министри князь А.Б.Лобанов-Ростовский жана каржы министри С.Ю.Виттелер менен Кытай - Чыгыш темир жолун куруу боюнча жашыруун келишимге кол койгон. Андан башка, эгерде кытай тарап россияга өзүнүн аскер-деңиз базасын бере турган болсо, Японияга каршы аларга өнөктөш болууга макулдугун берген. 1898ж. 15 мартта Пекинде Ли Хунчжан менен орус элчиси А.И.Павлов кол койгон конвенция боюнча Лүйшун (Порт-Артур) портун 25 жылдык мөөнөт менен Россияга ижарага берүү жана ал шаарга чейин дагы КЧТЖ ун куруу жөнүндө макулдашылган.

КЫТАЙДАГЫ "МАДАНИЙ РЕВОЛЮЦИЯ" - 1966-1976 жылдары Кытай жарандарын коммунизм духунда кайра тарбиялоо багытында Мао Цзэдун тарабынан жүргүзүлгөн болуп көрбөгөндөй чоң компания. 1950-жылдардын аяк ченинде Мао Цзэдун өнүгүүнүн советтик үлгүсүнөн баш тартып, кытайды тез арада алдыңкы өлкөлөрдүн катарына жеткирүүчү "үч желек" курсун сунуштаган. Тилеке каршы бул аракет өлкөнү тунгуюкка алып барып, кризиске такаган. Мунун күнөөкөрлөрүн Мао революциялык духту кармана албаган партиялык жана мамлекеттик жетекчилерден көргөн. Ошондой адамдардан тазалануунун жолу катары маданий революция сунушталган. Бул иш-чараны турмушка ашыруу үчүн Мао миллиондогон жаштарды, болгондо дагы жарым сабаттуу студенттерди жана окуучуларды пайдаланууну чечти. Эң биринчилерден болуп Пекин университетинин студенттерин өздөрүнүн жетекчилерине каршы чабуулга аттандырган. Студенттерден турган "хунвэйбиндер" деп аталган "кызыл гвардиячылыр" жана "цзаофандар" деп аталышкан жаш жумушчулардар куралган "жаш бунтарлар" түзүлө баштаган. 1966ж. август айында Мао Цзэдун "штабдарга от чачуу" деген ураан таштап, жаштарды "капиталисттик жолго" түшүп кеткен партиялык жана мамлекеттик ишмерлерге каршы тукурган. Андай адамдар өздөрүнүн кетирген катачылыктарын моюнга алышып, андан кийин гана кара эмгек менен кайра тарбиялоочу жайларга айдальшы керек болгон. Топтошкон хунвэйбиндер мамлекеттик-партиялык мекемелерди талкалап, аткаминерлер менен интеллигенттерди ур токмокко алып, шылдыңдашып, көкүрөгүнө кордогон сөздөр жазылган плакаттарды илип коюшуп көчөмө-көчө кыдыртышкан, көпчүлүк учурларда өлтүрүп да коюшкан. Бир эле Пекин шаарында 2 миңге жакын адам өлтүрүлгөндүгү маалым. Маданий революциянын каарына тушуккандардын арасында КЭРдин төрагасы Лю Шаоци жана Кытай Коммунисттик партиясынын Генералдык секретары Дэн Сяопин дагы бар эле. Аталган он жыл ичинде репрессиялангандардын саны 100 миллиондон кем болгон жок. Пролетардык маданиятка жатпайт деген шылтоо менен байыркы храмдар жана музейлер талкаланган. Бардык кытай жарандары атайын кызыл китепчеде жазылган Маонун эмгектеринен үзүндүлөрдү биргелешип окууга мажбурланышкан.

Ошентип, Мао Цзэдундун кадыры өстүрүлгөн. Армия хунвейбиндерге жолтоо болгон эмес, алардын аракеттерине нааразы болгон аскерий жетекчилер камалган, ал эми коргоо министри Линь Бао, Маону колдогон. Маданий революция учурунда кытайдын Батыш өлкөлөрү жана СССР менен болгон мамилелери курчуган. Бүткүл мамлекеттер кытайга каршы деген шылтоо менен элчиликтер талкаланган. Бийлик хунвейбиндер менен цзаофандардан куралган "революциялык комитеттерге" өткөн. Чоң муштум жаштарды тыйган эч ким жоктугунан, алар эми, өз ара куралдуу кагылышуулурга чейин барышкан. 1960-жылдардын аяк ченинде эң жөнөкөй эле тартипти калыбына келтирүү максатында Мао анча-мынча реабилитациялоо жүргүзүп, армиянын көзөмөлүн орноткон, ал эми хунвейбиндерди болсо айыл жерлериндеги коммуналарга "кайра тарбиялоого" жөнөттүргөн. Тартипти орнотуу милдети өкмөт башчысы - Чжоу Эньлайга жүктөлгөн. 1976ж. Мао көз жумгандан кийин маданий революция өз жашоосун токтоткон. Анын жүрүшүндө Мао Цзэдун өз каршылаштарынан арылып, лидердик абалын чыңдаган. Экинчи жагынан маданий революция анын идеяларынын кадырын кетирип, кытайда реформалар зарыл экендигин айгинелеген.

КЫТАЙДАГЫ 1925-1928 жж. УЛУТТУК-БОШТОНДУК РЕВОЛЮЦИЯ - кытай элинин өлкөнү бириктирүү жана боштондукка чыгаруу үчүн болгон күрөшү. 1915жылдан баштап, Кытай чет мамлекеттерден көз каранды генералдардын (дубандар) башкаруусунда турган, бытыранды өз алдынча провинцияларга бөлүнүп калган болучу. 1925ж. май айында Шанхай шаарында, улутчул студенттердин демонстрациясы чет элдик өкүлчүлүктөр жайгашкан жабык кварталды көздөй багыт алган. Аларды полиция ок атуу менен каршы алып, андан кийин иш таштоо менен митингдер өлкөдөгү ири шаарларды өз кучагына алган. Күндөн-күнгө Сунь Ятсен түзгөн Гоминьдан партиясынын кадыры өскөн. 1926ж. июлунда Гоминьдан сепаратисттик генералдарды баш ийдирүү максатында "Түндүк жортуулун" жарыя салган. Гоминьдан баштаган - Элдик-революциялык армияга (ЭРА) СССР чоң жардам көрсөткөн. Карапайым калктын колдоосу менен 1926-1927жж. ЭРА дубандардан өлкөнүн борбордук райондорун бошоткон. СССРден

Кытайга аскерий кеңешчилер, курал-жарактар, акча каражаттары жөнөтүлүп турган. Ошого карабастан 1927ж. апрелинде ЭРАнын командири Чан Кайши толук бийликти өз колуна алып, армияны жана Гоминьданды коммунисттерден тазалаган, репрессиялаган. 1928ж. июнда гоминьдандыктар Пекин шаарына киришкен. Ошентип Түндүк жортуулу ийгиликтүү аяктап, өлкө бириктирилип, революция өз максатына жеткен.

КЭМП-ДЕВИД КЕЛИШИМИ - тынчтык орнотуу боюнча түзүлгөн Израил менен Египеттин ортосундагы келишим. 1979ж. мартта кол коюлган бул келишимдин шартына ылайык, Израил 10 жыл ичинде Синайдан өз аскерин чыгарып кетет, ал эми Египет болсо, башка араб мамлекеттери менен мамилеси кандай болгондугуна карабастан Израил менен тынчтыкты сактайт, андан башка жөөттөрдүн мамлекетине мунай берип турат жана аны менен толук кандуу дипломатиялык мамилелерди орнотот. Бул келишимдин түзүлүшү араб өлкөлөрү үчүн артынан урулган канжардай болуп, алардын кээ бирлери Египет менен болгон дипломатиялык мамилелерин үзүүгө да барышкан. Андан башка Египет мунай-экспорттоочу араб өлкөлөрүнүн уюмунан чыгарылып, анын араб мамлекеттеринин Лигасындагы мүчөлүгү дагы токтотулган.

Л

ЛАМАИЗМ - буддизм агымдарынын бири, Тибетте, КЭРдин айрым автоном. райондорунда, Монголияда жана Непал менен Индиянын кээ бир жерлеринде тараган. Ламаизмди жолдоочулар Бурят, Калмак жана Тува АССРлеринде дагы кездешет. Л-дин калыптануу процесси буддизм Индиядан Тибетке тарап, анда алгачкы бирдиктүү мамлекет пайда болгон учурга (7-9 к.) туура келет. 8-к. аягында буддизм Тибетте үстөмдүк кылуучу динге айланып, кечилдер жана монастырдык жер ээлөөчүлүк пайда болгон. Бул процесс 10-к. 2-жарымында аяктаган. Л-де Кадампа, Сакьяпа, Каджуа, Кармапа, Гелугба сыяктуу секталар пайда болгон. Жалпы буддизмдин махаянисттик агымына мүнөздүү белгилерден башка Л-дин өзгөчөлүгү бар: турмуштан аша кечүү, кыялга батуу, магия жана көп кудайга ишенүү. Л-ге ырым-

жырымдарды күчтөнтүү жана окуучуну окутуучуга - ламага толук баш ийдирүү мүнөздүү. Л-ге бодхисатваларга насаатчы катары гана эмес, турмуш-тиричиликке колдоо көрсөтүүчү кудурет катарында да өзгөчө маани берилет.

ЛАО – ЦЗЫ (кытайча «Карыя даанышман», чыныгы аты Ли Эр) (Б.з.ч. 604ж. туулган) – Байыркы Кытайдагы улуу философ. Салт катары ал тарабынан натурфилософиялык «Дао дэ цзин» деген аталыштагы трактат жазылгандыгы айтылып келет. Ошол эмгек («Дао»-жол дегенди түшүндүрөт) даосизмдин жаралгандыгына себепкер. Ошого карап Лао цзы байыркы ыйык китептерди окуп, астрология, көзү ачыктык жана каармандыкты кесип кылганбы деген божомол бар. Ал элден безип жалгыз жашаган, көп эле аракеттене бербей тынч жашоого, акыл-эсин тунук, таза кармоого чакырган. Байыркы даосизм, эң жогору кармаган үлгүсү «табигый», алгачкы коомдогу руханий абалга, башкача айтканда коом ичиндеги теңчилик доорго кайрылып барууга үндөгөн. Даостор социалдык эзүү менен согушту жек көрүп, байлык менен шаан-шөкөттү, бийликтин алык-салыгын, өкүмзарлардын ырайымсыздыгын жана атка минерлердин өзүм билемдигин катуу сындаган.

ЛАОС, Лаос Элдик - Демократиялык Республикасы - Азиянын түш.-чыгышындагы мамлекет. Аянты - 236,8 чарчы км. Калкы – 6,8 млн (2011). Унитардык, көп партиялуу өлкө. Л. аймагын адам жогорку палеолит доорунда эле мекендегн. Анда б.з.ч. 1- миң жылдыктык ортосунда австроазия уруулары отурукташып, б.з. 1 миң жылдыгынын 1- жарымында Фунань кхмерлер мамлекетинин саясий –экономикалык таасири күчөгөн. У1-Х111 кк. бир катар феодалдык княздыктар пайда болуп, алар 1353ж. борборлошкон Лансанг мамлекетине бириккен. ХУ1-ХУ11 кк. ал кубаттуу мамлекетке айланган. Бирок өз ара ырксыздыктын кесепетинен бир нече княздыкка бөлүнүп кеткен. 1893ж. Л-ту Франция өзүнө каратып, колонияга айландырган. Л. эли француздук үстөмдүккө каршы улуттук- боштондук кыймылга чыккан (ирилери 1901-07, 1910-36жж. болгон). Экинчи дүйнөлүк согушта Л-ту Япония басып алган (1941). Япон баскынчыларына каршы элдик күрөштүн

жүрүшүндө Лао Иссара (Эркин Лаос) кыймылы чыккан. Япония экинчи дүйнөлүк согушта жеңилгенден кийин Лао Иссара кыймылы француздук үстөмдүккө каршы көтөрүлүш чыгарып, 1945ж. 12 октябрда Л-тун көз карандысыздыгын жарыялаган. Бирок 1946ж. башында Франция Л-ту кайра басып алат. Элдик - боштондук армиянын кысымынан улам Франция 1946ж. 27 августа келишимге кол коюуга аргасыз болгон. Анын шартына ылайык Л. айрым ички автономияга жетишкен. 1947ж. май айында Л. Франция протекторатындагы конституциялык монархия деп жарыяланат. Патриоттук күчтөрдүн улуттук- боштондук күрөшүнүн күчөшүнөн улам Франция 1953ж. 22 октябрында Л-ту көз карандысыз мамлекет деп тааныган. Женева кеңешмеси боюнча (1954) Л-тун көз карандысыздыгын дүйнө эли таанып, Франция Л-тон аскерин алып кетүүгө аргасыз болгон. Л-тун андан аркы өз алдынча өнүгүүсүнө АКШ кедерги болуп, аны өздөрүнүн Индикытайдагы стратегиялык согуш базасына айландырууга умтулган. АКШнын түрткүсү менен 1960ж. өлкөдө жарандык согуш башталат. Дүйнө коомчулугунун колдоосу менен абал сүйлөшүүлөр жолу аркылуу жөнгө салынган. 1962ж. 11 июнда Суванна Фума башкарган улуттук биримдик өкмөтү түзүлгөн. Андан соң Л. маселеси боюнча Женева кеңешмеси аяктап, 1962ж. 23 июлда Л-тун бейтараптыгы жөнүндөгү декларацияга кол коюлган. 1963ж. ички карама –каршылыктар күчөп, Л-тун патриоттук фронтунун (ЛПФ) өкүлдөрү Вьентьяндан чыгып кеткен. 1964ж. улуттук өкмөт кайра түзүлөт. 1971ж. америкалык-сайгондук армия Түштүк Л-ту басып кирген. Л-тун патриоттук күчтөрү көп узабай аларды сүрүп чыгып, контрчабуулга өткөн. ЛПФ Л. маселесин тынчтык жол менен чечүү сунушун берип, бул демилге дүйнөлүк коомчулук тарабынан колдоого алынган. 1973ж. 21 февралда ЛПФ менен Вьентьян өкмөтү өз ара тынчтык келишимин түзгөн. 1975ж. Лаос Элдик Демократия Республикасы деп жарыяланган.

ЛАТЫНДАР - Лацийди (азыркы Лацио) мекендеген илгерки италик уруулары. Алардын кайдан жана качан келгендиги тактала элек. Инди-европа тегиндеги башка уруулар сыяктуу эле Л. да Италияга көчүп келгендерден болсо керек. Антикалык салттар жана археологиялык материалдар Л-дын дыйканчылык, көбүнчө мал багуу менен күн өткөрүп, уруу-уруу болуп кыштактарда

жашаганын, алгачкы коомдук түзүлүшүнүн ыдыроо белгилери даана байкала баштаганын көрсөтөт. Л. жер-сууга, жаныбарларга табынып, магия үрп-адаттарын карманган. Латын жана сабин уруулары Римди негиздеген (б.з.ч. 754-752жж). Л. б.з.ч. 1 миң жылдыктын башында Альба-Лонга башкарган Латын союзуна биригип, Римдин жогорулашы менен Лаций жамааттарындагы бийлик алардын колуна өткөн (б.з.ч. V1к.).

ЛАТЫН ТИЛИ – борбору Рим болгон байыркы Лацийдеги латын урууларынын тили. Инди-европа тил уясынын италик тобуна кирет. Римдин – Галлияны, Ибер жарым аралын, Түндүк Африканы, Британияны, Рейн бою Германияны, Норикти, Папония менен Дакияны басып алышы ал өлкөлөргө латын тилинин таралышына жана жергиликтүү тилдердин жоюлушуна алып келген. Рим талкалангандан кийин Л.т. да бир нече тилге тарамдалып кеткен (М.: Роман тилдери). XII-XIIIкк. чейин Л.т. адабий чыгармалардын, XV-XVI к-га чейин чиркөөнүн, илимдин, юриспруденциянын, медицинанын тили катары колдонулган; XVI к-дан бери католик таат-ибадатында (кудайга сыйынуу), илимий терминологияда да колдонулуп келет.

ЛЕНД-ЛИЗ (карызга берүү, ижарага берүү) - 1941-1945жылдарда АКШнын антигитлердик коалицияга* кирген өнөктөш өлкөлөргө берген карыздары же ижарага берген курал жарактар, ок дарылар, стратегиялык чийки зат, азык- түлүктөр.

ЛИБЕРАЛДАШТЫРУУ - бошондотуу.

ЛИБЕРАЛИЗМ (лат.эркин) - 1) парламенттик түзүлүштү, эркин ишкердикти, инсандын жарандык, саясий укугун жана эркиндигин жактагандарды өзүнө бириктирген идеологиялык жана коомдук-саясий агым. Либерализм биринчи орунга жеке инсандын кызыкчылыгын коет жана кандай гана коллектив болбосун анын кызыкчылыгы жеке адамдын кызыкчылыгынан жогору боло албайт деп эсептейт. Бул агым индивидуализм*, жарандык коом жана укуктук мамлекет менен тыгыз байланышкан; 2) көңүлчөөктүк, жумшактык, принципсиздик, душманына, алардын идеологиясына,

жат көрүнүштөргө жумшак мамиле кармануу; өтө эле кечиримдүүлүк.

ЛИВИЯ, Ливия Республикасы (2012 ж. чейин - Араб Социалисттик Эл Жамахариясы) – Түндүк Африкадагы мамлекет. Аянты – 1759,5 миң чарчы км. Калкы – 6,4 млн адам (2011). Азыркы берберлердин ата-бабалары Л-ны байыртан эле мекендеп, аңчылык менен, кийинчерээк мал багып оокат кылган. Алгачкы жамааттык түзүлүш миңдеген жылдары сакталган. Л. жеринин б.з.ч. 12-2 кк. финикиялыктар, гректер, б.з.ч. 2 к. римдиктер, б.з. У-У1кк. вандалдар менен Византия басып алган. У11к. арабдар каратып, Араб халифатынын курамына кирген. Араб урууларынын Л-нын аймагына көчүрүлүшүнүн натыйжасында жергиликтүү калк арабдашып, ислам дини тараган. ХУ1к. Л-нын аймагы Осмон империясына кошулган. ХУ111к. башында түрктөрдүн Л-дагы бийлиги жоюлуп, өлкөнү Караманли династиясы (1711-1835) башкарган. 1835ж. кайрадан Туркия (1912 ж. чейин) каратып алган. Х1Хк. аягынан Л. үчүн империялисттик мамлекеттердин ортосунда күрөш башталып, Италия-Туркия согушунан (1911-12) кийин Л. Италиянын карамагына өткөн. Жергиликтүү эл италиялык колонизаторлорго каршы күрөш жүргүзгөндүктөн, Биринчи дүйнөлүк согуш мезгилинде (1914-18) Италия аскеринин көбүн Л-дан алып кетүүгө мажбур болгон. Анын бийлигинде Хомс, Триполи, Бенгази шаарлары гана калган. 1918ж. Триполитания республика болуп жарыяланган. Фашисттер Италияда бийликке келгенден кийин (1922) италиялык өкмөт Л-да согуш аракеттерин улантып, жергиликтүү калкты кырып-жоюуга киришкен. Л-нын экономикасы Италиянын көзөмөлүнө өткөн. 1939ж. Киренаика, Триполитания жана Феццан Италиянын курамына кошулган. Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде Л. жерин Италия-Германия аскерлери басып алган. 1943ж. алар куулуп, Л. Улуубритания (Киренаика, Триполитания) менен Франциянын (Феццан) согуштук администрациялык бийлиги астында калган. 1949ж. ноябрда БУУнун Ген. Ассамблеясы Л-га 1952 ж. 1 январынан көз карандысыздыгын берүү жөңүндө чечим чыгарган. 1950ж. Л-нын конституциясы кабыл алынып, 1951ж. 24 декабрда король Идрис ас-Сенуси (Идрис1) башында турган көз карандысыз Л. Кошмо

Королдугу жарыяланган. Л. 50-жылдарга чейин начар өнүккөн феодалдык өлкө болгон. Англия-Ливия (1953), Америка-Ливия (1954) келишимдерине ылайык АКШ менен Улуубритания Л. жеринде аскерлерин жана согуштук базаларын кармоого укук алган. Л. 1963ж. бирдиктүү мамлекет болуп түзүлгөн. 1969ж. 1 сентябрда армиянын жаш офицерлер тобу уюштурган мамлекеттик төңкөрүш королдун бийлигин кулатып, өлкө Ливия Араб Республикасы (ЛАР) болуп жарыяланган. Бийлик Муаммар Каддафи башында турган Революциячыл командованиенин кеңешине (РКК) өткөн. 1970ж. Л. аймагындагы чет өлкөлүк бардык согуштук базалар жоюлган. РКК ири державалардан көз карандысыз саясатты карманып келген. 1971ж. 1 сентябрынан Л. Египет жана Сирия менен бирдикте Араб Республикалар Федерациясын (АРФ) түзгөн. 2011ж. башталган «араб жазы» деген аталыштагы революциялык толкундоолордун желаргысы Л-га алгачкылардан болуп тийип, М.Каддафи өлтүрүлүп, бийлик революциялык кеңешке өткөн. Анын жыйынтыктарын келечек көрсөтөт, азырынча бул төңкөрүш өлкөдө кайрадан бөлүнүп-жарылууга, тартипсиздикке алып келди.

ЛИНКОР (линейный корабль) - согуштук кеменин бир түрү.

ЛИЦЕНЗИЯ – 1) белгилүү бир товар же асыл нерселерди сыртка чыгаруу же киргизүү үчүн, мамлекет бийлигинин берген уруксаты. 2) жогорку уруксатты күбөлөндүргөн документ.

ЛОЗАННА ТЫНЧТЫК КЕЛИШИМИ. (1923) - Лозанна конференциясында (1922-23) түзүлгөн. Ага бир тараптан Улуу Британия, Франция, Италия, Япония, Греция, Румыния, Югославия жана экинчи тараптан Туркия 1923-ж. 24 июлда кол койгон. Бул келишим боюнча Осмон империясынын кулагандыгы укуктук жактан ырасталып, Туркиянын аймагы анын азыркы чек аралары менен гана чектелип калган. Туркия менен Ирактын Мосул боюнча талашы - Туркия жана Улуу Британия тарабынан өз ара жөнгө салынбаса, Улуттар Лигасынын кароосуна берилээри чечилген. Бул келишимге ылайык Туркиядагы Эл аралык кардылык көзөмөл жоюлган; Туркия Оттоман (Осмон империясынын тышкы карызы) карыздарынын айрым бөлүгүн төлөөгө макул болгон. Лозанна тынчтык келишими Кемалчылардын революциясынын

натыйжасында пайда болгон көз карандысыз түрк мамлекетин таанып, С е в р т ы н ч т ы к к е л и ш и м и н (1920) жокко чыгарган.

ЛОМБАРД (курөөкана) – кыймылдуу мүлктү күрөөгө койдуруп, ссудаларды берүү менен иш алып баруучу кредиттик мекеме.

ЛЮЙШУНЬ, П о р т - А р т у р - Кытайдын Ляонин провинциясындагы шаар жана ири порт. Сары деңиздин жээгинде. Далянь шаары менен кошулуп, Люйда административдик районун түзөт. Кеме оңдоочу жана тамак - аш өнөр жай тармактары бар. Орус мамлекети Л-ду 1898ж. Кытайдан 25 жылга ижарага алган. 1904-1945жж. шаар, япон баскынчыларынын карамагында болгон. 1945ж. 23 августта шаарды советтик армия бошотот. Ошол эле жылы кытай-совет макулдашуусу боюнча СССР менен Кытай Л-ду аскер-деңиз базасы катары 30 жыл биргелешип пайдалануу боюнча макулдашышкан. Кытайда элдик революция жеңгенден кийин (1949) кытай-совет макулдашуулары боюнча (1950,1952) Л. аскер-деңиз базасын СССР менен КЭР чогуу пайдаланышкан. 1955ж. СССР аскер күчтөрүн Л-дан алып чыгып кетип, андагы аскер курулуштарын КЭРге акысыз өткөрүп берген.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ - социалдык статусу жок, көпчүлүк учурда кыштактан шаарга келип туруп калган адам.

М

МААЛЫМАТ (информация) ТҮЗҮМҮ (СИСТЕМАСЫ) - электрондук маалыматтарды чагылдыруунун, иштеп чыгуунун, берүүнүн жана сактоонун автоматташтырылган түзүмү. Маалымат түзүмүнө электрондук маалыматтарды кагазга түшүрүп басуу милдети дагы кирет.

МАКАО (АОМЫНЬ) - Кытайдын түштүк-чыгышындагы жарым арал, Сицзян дарыясынын батыш жагында, Гонконгдун бет мандайындагы Тайпа жана Колоане аралдары менен бирдикте Португалиянын ээлиги болуп келген. Аянты - 17 чарчы км., калкынын саны 395 400 адам, расмий тилдери португал жана кантон

диалектисиндеги кытай тили, административдик борбору - Макао. Бул жерге 1497ж. саякатчы Васко да Гама келип кеткен. Ыраакы чыгыштагы эң алгачкы европалыктар туруктуу жашаган бул аймак, португалиялыктар тарабынан 1557ж. негизделген. 300 жыл пайдалангандыгы үчүн Кытайга жер акысын төлөп бергенден кийин 1849ж. бул жарым арал Португалиянын "эркин порту"- деп жарыяланган, бирок гаванды чөгүндү менен ылайка чайкагандыгына байланыштуу, анан да анын каршы жагындагы Гонконгдун күн санап дүркүрөп өсө башташы Макаоунун соода борбору катары маанисин түшүрүп жиберген. Бул аралга Португалиянын "мөөнөтсүз кожоюндук кылуу укугун" 1887ж. манчжур өкмөтү тааныганы менен, КЭР өкмөтү бийликке келгенден кийин Макао маселесин көтөрүп, сүйлөшүүлөрдүн аркасында 1987ж. Португалия Кытайга бул жарым аралды 1999ж. өткөрүп берүүгө макул болгон. Бул жерде туризм, кумар оюндары жана балык кармоо өнүккөн, андан тышкары дагы текстил, электроника жана фейерверктер үчүн петарда чыгаруу жакшы жолго коюлган. Макао Кытайга өткөнгө чейин португалиялык губернатор тарабынан башкарылып турган. Азыр КЭРдин аймагына бириктирилген.

МАКРОЭКОНОМИКА (гр. чоң жана экономика) - бир өлкөнүн аймагын толук камтыган экономика, а мүмкүн бүткүл дүйнөлүк экономика. Ошондой эле чарбаны, бизнести ж.б. ири масштабдуу экономикалык кубулуштарды жана процесстерди иликтөөчү экономика илимдеринин олуттуу бөлүгү. Макроэкономиканын объектиси - улуттук байлык, улуттук дүң жана ички дүң продукту, улуттук киреше, жалпы мамлекеттик жана жеке менчиктүү инвестициялары, жүгүртүлүүдөгү акчалардын жалпы саны сыяктуу жыйнакталган жалпылоочу көрсөткүчтөр болуп саналат. Ошону менен бирге макроэкономика өлкө боюнча орточо экономикалык көрсөткүчтөрдү, тагыраак айтканда орточо киреше, орточо эмгек акы, ишке чегеримдүүлүк, инфляция деңгээли, жумушсуздук, жумуш менен камсыз болуунун деңгээли, эмгек өндүрүмдүүлүгү сыяктуу көрсөткүчтөрдү изилдейт.

МАЛАЙЗИЯ, – Түштүк-Чыгыш Азиядагы мамлекет. Аймагы – 336,7 миң чарчы км. Калкы – 28,3млн адам (2011). Федеративдик,

көп партиялуу өлкө. М. аймагында адам алгачкы палеолит доорунда эле жашаган. Эң эзелки калкы - негр-австралоид уруулары. Азыркы малайялардын ата-бабалары М-га б.з. 1 к. башында Борбордук Суматрадан келген. Малакка жарым аралында мамлекеттик түзүлүштүн пайда болушунда Индия менен соода жана маданият байланыштар, буддизм менен индуизмдин тарашы кыйла роль ойногон. ХУк. жана ХУ1к. башында Малакка жана Риану архипелагы жана Суматра аралынын чыгыш бөлүгү Малакка султандыгына карап, 1511ж. аны португалдар басып алган. Малакканын батыш аймагында – Малайяда бир нече султандык түзүлгөн. Алардын кубаттуусу Жохор 1756-58, 1783-87жж. согуштан кийин голланддарга баш ийген. Англиялык колониячылар Х1Хк. өзүнүн Малайядагы ээликтеринен - Британиялык Малайя колониясын түзгөн, 1888ж. Саравак менен Савах протекторатын орноткон. Жергиликтүү эл англиялык колониячыларга каршы нечен жолу көтөрүлгөн. 1941-1945жж. Малайя аймагы япондук аскерлердин оккупациясы астында калган. Япония согушта жеңилгенден кийин М. аймагына кайтып келген англичандар, Сингапурдан Малайяны бөлүп, аны 1946ж. Малайя Союзу, 1948ж. Малайя Федерациясы (МФ) деп атаган. Саравак менен Сабахты Улуубритания колонияларынын министрлигинин карамагына берип, 1948ж. июндан МФтеги улуттук-боштондук кыймылды күч менен басып, демократиялык уюмдардын ишмердигине тыюу салган. Бирок азаттык үчүн кыймыл токтобой, 1949ж. февралда малайя элинин боштондук армиясы түзүлгөн. МФнын мыйзам чыгаруучу кеңешине болгон шайлоодо (1955) Үч партиянын союзу (1953ж. түзүлгөн, 1957жылдан Союздаш партия деп аталган) жеңип чыгып, анын жетекчиси Абдул Рахман өкмөт түзүп, 1957ж. 31 августа анын көз карандысыздыгын жарыялаган. Бирок 1957ж. келишим боюнча МФнын аймагына жана Сингапурда Улуубритания, Австралия жана Жаңы Зеландиянын куралдуу күчтөрү жайгаштырылган. 1957жылдан Малайяны Союздаш партиясы башкарган. Улуубритания, МФ, Сингапур, Сабах, Саравак ортосундагы келишим (1963, 9 июнь, Лондон) боюнча Британия ынтымагынын чегинде Малайя Федерациясы (Сингапур андан 1965ж. чыккан) түзүлүп, ал 1963ж. жарыяланган. 60-жылдардын 2-жарымында М. өкмөтү согуштук блокторго кошулбоо жана

тынчтыкта жанаша жашоо саясатын жүргүзүүгө өтүп, премьер-министр (1970 - 1981жылдары) Абдул Разак Түштүк-Чыгыш Азияны бейтараптоо мерчемин көтөргөн. Өлкөнүн ички социалдык – экономикалык жана улуттук маселелерин чечүү максатында 1970ж. бийликке келген премьер-министр Абдул Разак 20 жылга (1971-1990) эсептелген «жаңы экономикалык саясат» жүргүзүүнү баштап, анын ишин Абдулла Бадави менен Мохаммед Махатхирлер улантышкан. Кийинки мезгилдерде «өнүгүүнүн улуттук саясаты» (1991-2000) жана «антикризистик өнүгүү саясаты» (2001 жылдан бери) Малайзияны жогорку деңгээлге жеткирип, улут маселесин дагы ойдогудай чечти. Бүгүнкү күндөгү (2013) Наджиб Тун Разактын өкмөтү өлкөнү модернизациялоонун жаңы милдеттерин ийгиликтүү чечип жатат. Малайзиянын ИДП нын жалпы көлөмү - 447,5 млрд доллрды түзүп, анын жан башына бөлүнүшү 15 810 долларга (2011) жетти.

МАМЛЕКЕТТИН ЮРИСДИКЦИЯСЫ (сот иштерин жүргүзүү, сот жүргүзүү) -мамлекеттик органдардын фактылар боюнча укуктук баа берүү, юридикалык талаш маселелерди чечип берүү, санкция берүү, кандайдыр бир укук маселеси боюнча чечим кабыл алуу бийлиги, укугу. М.ю. термини өзүнүн жогоруда көрсөтүлгөн укуктары күчкө ээ болгон аймактардагы компетенциясын, соттун текшерүүсүн жүргүзүү, көзөмөлдөө, коргоо укуктарын туюндуруу үчүн дагы пайдаланылат. Өзүнүн территориясында (эл аралык келишимдер боюнча башкача укуктук нормалар киргизилип калган аймактардан башка) мамлекет өзүнүн юрисдикциясын толук деңгээлде жүргүзө алат. Өзүнүн территориясынын сыртында жайгашкан кээ бир райондордо мамлекеттик юрисдикция убактылуу же чектелген максатта жүргүзүлөт.

МАМЛЮКТАР – Айюбилер династиясынын (1171-1250) Египеттеги түрк, грузин, черкес ж.б. кавказдык аскер-кулдардан куралган гвардиясы. 1250ж. Айюбилерди кулатып, бийликке келген. М-дын Бахри (көбүнчө түрк тектүүлөр, 1250-1390жж. башкарган) жана Буржи (негизинен кавказдыктардан турган, 1390-1517жж. башкарган) династиялары болгон. М. монголдорду талкалап, Палестина менен Сириядан крестүүлөрдү сүрүп чыккан.

М. египет пашасы Мухаммед Алинин (1805-48жж. башкарган) тушунда кыйрап жок болушкан (1811).

МАНДАТТЫК ТЕРРИТОРИЯЛАР (аймактар) - мандаттын негизинде Биринчи дүйнөлүк согушта жеңген өлкөлөргө Улуттар Лигасы тарабынан өткөрүлүп берилген Германиянын мурунку колониялары жана Туркиянын кээ бир ээлик жерлери. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин мандат системасы БУУнун опека* системасы менен алмаштырылган.

МАНДЕЛА НЕЛЬСОН РОЛИХЛАХЛА (18.07.1918-05.12.2013) – Түштүк Африка Республикасынын (ор.ЮАР) кара түстүү (ынды кара-негр), боштондук үчүн күрөштүн жол башчысы, апартеид* саясатына каршы күрөшкөн адам. 1918ж. Умтата шаарында тембу уруу башчысынын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Укук боюнча билим алган. 1944жылдан Африканын Улуттук Конгресси (ор.АНК) партиясынын катарына кирип, тез эле анын жетекчилеринин бирине айланган. 1956ж. Н.Мандела абака түшөт, 1960жылдан жашыруун түрдө «Улуттун найзасы» деген аталыштагы АНКнын аскердик уюмун түзгөн. 1964ж. сот тарабынан өмүр бою абака кесилет. 1990ж. бийликке келген жаңы президент Фредерик де Клерк ЮАРды көп рассалуу, демократиялык өлкөгө айландыруу багытында жүргүзө баштаган реформа учурунда абактан бошотулат. 27жыл абакта жаткан мезгил текке кетпей, Мандела экономика, географияны жана ЮАРдагы ак түстүүлөр сүйлөгөн африкаанс тилин үйрөнөт, адабий чыгармаларды окуйт. Жаңы бийлик АНК менен сүйлөшүүлөрдү баштап, өлкөнүн келечектеги көйгөйлөрүн чечүүнүн жолдорун талкууга алды. Жыйынтыгында 1994ж. өткөрүлгөн эң алгачкы жалпы көп рассалуу шайлоолордо АНК жеңишке жетишкен. Нелсон Мандела- АНКнын вице-президенти (1990) жана анын президенти (1991-1998). Тынчтык үчүн күрөшкөн Нобель сыйлыгынын ээси. ЮАРдын 1994-1999 жылдардагы кара түстүү алгачкы президенти. 2013ж. каза болуп, сөөгү өзүнүн керээзине ылайык тулуп-өскөн жерине коюлду.

МАНЖУРЛАР (өздөрүн ма нь ч жу н я л ма дешет; кытайча - ма ньчжу, жэнь, ци жэнь) - эл. Түндүк-Кытайдын жергиликтүү калкы. Негизинен Түштүк Манжурияда жашайт. Жалпы саны 3 млн. Хэйлунцзян провинцияларынын кыштактарында жашагандар манжур тилинде, КЭРдин кээ бир районундагылары кытайча сүйлөйт. Дини негизинен будда жана даос. М. 17-кылымдын башынан бир элге биригишкен. Негизги кесиби - дыйканчылык, тоолуу райондорунда токой чарбачылыгы өнүккөн. Манжурлардын бир бөлүгү өнөр жайларда иштейт.

МАНИФЕСТ – жогорку бийликтин элге карата кат жүзүндө салтанаттуу үндөөсү.

МАНУФАКТУРА – капиталисттик өндүрүштүн формасы, бул-ири машиналык өнөр жайдан мурун болгон; мүнөздүү белгилери: жумушчулардын эмгегин мастерскаяга бириктирүү, кол эмгегинин үстөмдүгү, эмгектин абдан ар түрдүү болуп бөлүнүшү.

МАНЬЧЖОУ-ГО (кыт."манчурия мамлекети") - Япония тарабынан Манжурияда түзүлгөн марионеткалык мамлекет. 1932-1945жылдары жашап турган. Башына манжурлар династиясынын акыркы өкүлү Пу И коюлган. Аны япон генералы Нсюка такай жандап жүргөн, бардык маселелерди өзү чечип, керек болсо Пу Инин сүйлөй турган сөздөрүн дагы өзү жазгандыгы маалым. Маньчжоу-Годо баары япондуктарча калыптанып, керек болсо мамлекеттик тил катары япон тили пайдаланылган. Ошондуктан Маньчжоу-Гонун орден, медалдары дагы япончо жазылган. Анын территориясын япондуктар башка өлкөлөргө кол салуу үчүн плацдарм катары пайдаланышкан. Япон милитаристери М.-Годо Квантун армиясынын санын 12 миңден 780 миңге, М -Гонун армиясын 170 миң адамга жеткирип, 1939ж. СССР менен Монголияга каршы Халхин-Гол дарыясынын жанында согуштук аракетке чейин барган. 1945ж. СССР Манжуриядагы япондуктардын Квантун армиясын талкалап, император Пу Ини колго түшүргөн. Ошентип Маньчжоу-Го мамлекети жоюлган, анын территориясы Кытайга кайтарылып берилген.

МАО ЦЗЕДУН (1893-1976) - 26 декабрда 1893ж. Хунань провинциясынын Шаошань кыштагында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Адегенде менчик мектептен окуп, 1910ж. экинчи баскычтагы Дуншань башталгыч мектебинен окуган. Кийинки жылы провинция борбору Чанша шаарындагы орто мектепте окуусун уланткан. 1911ж. феодалдык монархияны кулаткан революциядан кийин, жарым жыл "Жаңы армияда" кызмат өтөгөн. 1913-18жж. Хунандагы төртүнчү провинциалдык педагогикалык училищеден билим алган. Болжол менен "4-майдагы кыймыл" (1919ж.) мезгилинде Мао Цзедун биринчи жолу марксизм идеялары менен таанышып, анын тарапкери болуп калган. 1919ж. "Синцзян обозрениеси" деген журнал чыгарып, 1920ж. Чанша шаарында коммунисттик топ түзгөн. Кытай Компартиясынын (ККП) негиздөөчүлөрүнүн бири катарында 1921ж. анын I-съездине катышкан. Партиянын чукул чакырылган кеңешмесинде Саясий бюронун мүчөлүгүнө кандидат болуп шайланып, Борбордук Комитет (БК) тарабынан Хунань провинциясына жөнөтүлгөн. Ал жерде "күзгү түшүм көтөрүлүшүн" жетектеп, көтөрүлүшчүлөрдү Цзинганшань тоолуу аймагына ээрчитип барып, агрардык революция жасаган. Ошол аймак айыл жериндеги биринчи революциялык база болуп калган. 1928ж. Мао жетектеген көтөрүлүшчүлөр Чжу Дэнин отряддары менен биригип, Кытайдын жумушчу-дыйкандардан турган Кызыл аскеринин 4-корпусу түзүлгөн. Мао Цзедун анда ККП нын өкүлү жана комиссары, ал эми Чжу Дэ командири болгон. 1929ж. Мао менен Чжу Дэ аскерлери Цзинганшандан түштүктөгү Цзянси жана батыштагы Фуцзянь провинцияларына барышып, жаңы революциялык базаларды түзүшөт. Кытайдын шартын эске алып, коммунисттер адегенде гоминдандык бийликтин таасири аз айыл жерлерин колго алып, анан шаарларга чабуул жасоо тактикасын тандашкан. 1930ж. Кызыл аскердин I-чи фронту түзүлүп, Мао Цзедун анда ККПнын фронттук комитетинин катчысы жана саясий комиссары кызматын аткарган. Кийинки жылы Жуйцзинде (түштүк-чыгыш Цзянси) Кытай совет республикасынын Борбордук убактылуу өкмөтү түзүлгөндө, ал анын төрагасынын кызматын ээлеген. 1933ж. ККП БК Саясий бюросунун мүчөлүгүнө шайланган. 1934ж. Кызыл аскердин I-фронту жана ККП БК "Улуу жортуулга" аттанышат. 1935ж.

январда Цзуньи шаарында (Гуйчжоу пров.) ККП БК Саясий бюросунун кеңейтилген кеңешмеси болуп, анда БКиндеги солчул авантюристтик жетекчилик четтетилип, башында Мао турган жаңы жетекчилик дайындалган. Бул окуя Мао Цзедундун триумфу* эле. Ошол жылдын аягында анын төрагалыгы астында Борбордук революциялык аскердик комитет түзүлгөн.

1937ж. Япониялык баскынчыларга каршы согуш башталганда Мао башында турган ККП БК гоминдан менен бирдиктүү фронт түзгөнгө барып, бирок көз каранды эместик жана демилгелүүлүк принциптерин кармаган. Душмандын тылында партизандык кыймылды күчөтүп, антияпондук ири базаларды түзүү багытын улантышкан. 1943ж. Мао Цзедун ККП БК Саясий бюросунун төрагасы, 1945ж. ККП УИИ съездинде ошол орунга кайра шайланып, бул кызматты өзү өлгөнгө чейин колунан чыгарган эмес. Япондуктарга каршы согуш аяктагандан кийин Гоминдан менен ККПнын ортосунда жарандык согуш кайра тутанган.

1 октябрь 1949ж. Мао Цзедун Тянаньмэнь аянтында Кытай Эл Республикасынын (КЭР) түзүлгөндүгүн жарыялаган. 1949ж. декабрынан 1950ж. февралына чейин Мао СССРде болуп, Кытайлык-советтик достук, өнөктөштүк жана өз ара жардамдашуу жөнүндөгү келишимге кол коюп олжолуу кайткан. 1954ж. Бүткүл кытайлык эл өкүлдөрүнүн жыйыны (БЭӨЖ) чакырылып, анда КЭРдин Конституциясы кабыл алынып, КЭРдин төрагалыгына Мао Цзедун шайланган (1959 ж. чейин). 1958-60жж. анын демилгеси менен "улуу секирик" жана "элдик коммуналар" кампаниясы өткөрүлүп, өлкөгө чоң зыян келтирилген. Ошондой катачылык "маданий революция" учурунда дагы кайталанып, Мао Цзедундун өмүр жолундагы кара так болуп калган. Өмүрүнүн акыркы жылдарында кетирген өтө олуттуу катачылыктарына карабастан, ал, кытай элинин жүрөгүндө ККПнын жана КЭРдин негиз салуучусу, кытай революциясынын жетекчиси катары жашап келет.

Мао Цзедун үч жолу үйлөнгөн : биринчи жолу Ян Кайхуэйге (1930ж. гоминдандыктардын колунан өлгөн), экинчи жолу Хэ Цзычжэнге, үчүнчүсү Цзян Цин. Анын эки уул, эки кызы болгон.

МАРИОНЕТКА (ит. Мария: орто кылымдардагы куурчак театрындагы бойго жеткен Мариянын элесин берген куурчактын

аты) – 1) өзү көзгө көрүнбөй бирок жип же зым аркылуу актёр тарабынан кыймылга келип турган театрдагы куурчак; 2) өз эрки менен аракет кылбастан, бирөөнүн союлун согуп, камчысын чабуучу адам, өкмөт же мамлекет. Так теке.

МАРИОНЕТКАЛЫК МАМЛЕКЕТ - башкалардын колунда тил алгыч курал болгон, жеңил башкарылып жана толук көзөмөл астында турган мамлекет.

МАРОККО, Марокко Королдугу – Африканын түндүк-батышындагы мамлекет. Аянты – 446,6 миң чарчы км. Калкы – 31,8 млн адам (2011). Унитардык, конституциялык монархия, көп партиялуу өлкө. М. аймагын байыртадан эле азыркы берберлердин ата-бабалары мекендеген. Б.з.ч. 2-миң жылдыктын аягында М-нун жээктеринде негизделген бир катар финикий колониялары кийин Карфагендин бийлигине өткөн. Карфаген кулаган соң, Түн. М-ну б.з.ч. 27ж. Рим каратып алат. Колонияга айланган М-нун бир бөлүгүндө алгачкы коомдук мамилелер бузулуп, таптык мамилелер орной баштайт. Vк. М-нун түндүк бөлүгүн вандалдар*, VIк. византиялыктар караткан. VIIк. башында М-ну арабдар басып алып, исламды жана араб тилин тараткан. Анын түндүк-батышында 788ж. Идрисилер мамлекети (азыркы М. аймагындагы биринчи мамлекет) негизделген. Xк. М. Фатимилер халифатына кирген. Альморавилер, Альмохад жана Маринилер династияларынын тушунда (XI-XIIIкк.) М. күчтүү мамлекетке айланып, маданияты гүлдөп, Европа, Батыш Африка менен экономикалык байланыш түзгөн. Бирок, XIVк. 60-жылдарында Маринилер мамлекети начарлап, майда княздыктарга бөлүнгөн. XVк. М-го европалыктар кире баштап, өлкөнүн көп бөлүгүн португалдар менен испандар караткан. XVI к. аягында жергиликтүү уруулар европалык колониячыларга каршы күрөшүн күчөтүп, деңиз жээктериндеги шаарлардын бир тобун бошотушат. Исмаил (1672-1727жж. бийлеген) жана Сиди Мухаммед бен Абдаллах (1757-90жж. бийлеген) султандарынын тушунда М-нун атлантика жээктери бошотулуп, өлкөнү бириктирүү башталган. XIXк. 40-жылдарынан М. жеринин көбүн француздар менен испандар басып алган. XXк. башында Германия менен Улуубритания да М. үчүн күрөшүн

күчөтүшкөн. Натыйжада 1912ж. келишим боюнча М-до Франция протектораты орноп, анын бир аз бөлүгү Испания бийлигине өткөн. М-нун эли колониячыларга катуу каршылык көрсөткөн. 1921-1926жж. М-до Риф республикасы өмүр сүргөн. Башында Абд аль-Керим турган риф урууларынын бул өз алдынча мамлекетин Франция менен Испания күч менен кулаткан. Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде улуттук-боштондук кыймыл күчөп, француздардан өлкөнүн толук көз карандысыздыгын талап кылышкан. 1956ж. Франция менен Испаниянын протектораты жоюлуп, М-нун көз карандысыздыгы таанылган. 1962ж. өлкөнүн королу Хасан II саясий туруктуулукту камсыз кылуу максатында бардык солчул партияларды таркаткан, өзүн батышчыл жетекчи катары көрсөтө алган. Ал 1999ж. өлгөндөн кийин ордун уулу Мухаммед VI басат жана өзүнүн либералдык саясатын жүргүзүп келген. Марокко Түндүк Африкадагы батыштын таасириндеги анклав болуп келген, анын экспортунун 65% Европа шериктештигине туура келет. Өлкөдө кен байлыктары мол (дүйнөдө фосфат кени боюнча 3-орунда), көмүр жана темирдин кендерине бай.

МАРОНИТТЕР - сириялык тамыры бар христиандык сектанын мүчөлөрү, көбүнчө Ливанда жашашат. Өздөрүнүн айтымында бул секта Иоанн Златоуст (407-ж. өлгөн) менен достук мамиледе болгон ыйык Марон тарабынан негизделген, бирок алардын жаралган тарыхы 7- кылымдан мурунку мезгилге туура келбейт. 1181-жылдан баштап марониттер Римдик католик чиркөөсү менен союздаш болуп келишет.

«МАРШАЛЛДЫН МЕРЧЕМИ (ПЛАНЫ)» - бул экинчи дүйнөлүк согуштан кийин АКШнын экономикалык жардамынын негизинде иштелип чыккан жана жүзөгө ашырылып келген Европаны «калыбына келтирүү жана өнүктүрүү» программасы. Расмий түрдө АКШнын мамлекеттик катчысы Ж.К. Маршалл тарабынан 5 июнда 1947 ж. жарыяланган. Иш жүзүндө Батыш Европада капитализмдин ордун бекемдөөгө багытталган. Ошол мерчемдин алкагында АКШ 3 апрель 1948 ж. «чет өлкөлөргө жардам берүү жөнүндө мыйзам» кабыл алган. Анын шартына ылайык жардам алуучу өлкөлөр - өнөр

жайды улутташтыруудан баш тартып, жеке ишкердикке толук эркиндик берүүлөрү, америкалык товарларды өз өлкөсүнө ташып киргизүүдөн алынуучу бажы төлөмдөрүн төмөндөтүүлөрү, социалисттик өлкөлөр менен соода жүргүзүүнү чектөөлөрү зарыл эле. Жардам АКШнын бюджетинен субсидия жана заем түрүндө берилген. 1948ж. апрелинен 1951ж. декабрына чейин АКШ бул мерчемге ылайык 17 млрд доллар чыгымдаган. 1951ж. 30 декабрда аталган мерчем «коопсуздукту биргелешип камсыз кылуу жөнүндөгү» мыйзам менен алмаштырылган. «Маршалдын мерчеми» согуштан кийинки Европанын саясий жана экономикалык жиктелишине, ошондой эле башында АКШ турган Батыш өлкөлөрүнүн согуштук-саясий НАТО* блогунун (1946ж.), ага жооп иретинде 1955ж. СССР баштаган социалисттик өлкөлөрдүн Варшава келишиминин* түзүлүүсүнө алып келген.

МАУНТБЕТТЕНДИН МЕРЧЕМИ (ПЛАНЫ) - Индияны эки мамлекетке бөлүү жана аларга доминион укугун берүү жөнүндөгү, Улуу Британия өкмөтүнүн 1947ж. 3 июндагы декларациясы. Аны Индиянын вице-королю Л.Маунтбеттен түзгөн. М. мерчемине ылайык Индия индустардын Хиндустан, мусулмандардын Пакистан мамлекетине бөлүнүп, бул эки мамлекет 1947ж. 15 августта доминион болуп жарыяланган. М. мерчемин Улуу Британиянын королу Индиянын көз карандысыздыгынын мыйзамы катары бекиткен.

"МАХАБХАРАТА" (санскритче - "Улуу Бхарата жөнүндө жомок") - инди элдеринин эпосу. Индиянын түндүгү менен түндүк-батышындагы элдер арасында оозеки айтылган жомоктор менен уламыштардын негизинде жаралган. Анын башаты Б.з.ч. 2 миң жылдыктын 2-чи жарымына таандык. Азыркы абалындагы формасы Б.з. 1-миң жылдыгынын орто ченинде түзүлгөн. "М" эпосунун борбордук сюжетин Хастинапура (азыркы Дели) шаарын бийлөөнү ниет кылган күчтүү эки уруунун жана алардын талапташтарынын ортосундагы согуш окуялары ээлейт. Ал окуялар эпопеянын айтылуу автору Вьяс ж. б. каармандардын атынан баяндалат. "М" да, башка эпостор сыяктуу фольклордук мүнөздөгү бир нече кириңди окуяны камтыган 18 китептен турат. Анын ичинен кийинчерээк

пайда болгон "Бхагавадгита" философиялык поэмасы 18-к-дын акырында англис, немец тилдерине которулуп, Европа элдерине тараган. "М-нын" үч китеби англисчеден орусчага которулган.

МЕИР Голда (Мээрсон Мабович) (03.05.1898-08.12.1978) – Израилдин саясий жана мамлекеттик ишмери. Киевде төрөлгөн. 1906ж. үй-бүлөсү менен АКШга көчүп кетишкен. 1915ж. солчул сионисттик «Поалей Цион» партиясына мүчө. 1921ж. Палестинага кетип, ал жерде «кибуце» - деп аталган айыл чарба коммуналарын түзүүгө жигердүү катышкан. 1946-1948жж. жөөттөрдүн (еврейлер) Агенттигинин башкармалыгынын саясий бөлүмүн башкарган. 1948ж. майында Израиль мамлекетин түзүү боюнча Иорданиянын королу Абдалла менен жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. 1948-1949жж. Израилдин СССРдеги биринчи элчиси. Голда Меир социал-демократиялык МАПАЙ партиясынан парламенттин (кнессет) бардык чакырылышындагы депутаты. 1967 жылдан Израилдин Бириккен Эмгек партиясынын генералдык секретары. 1949-1956жж. эмгек министри, 1956-1965жж. Израилдин тышкы иштер министри. 1969-1974жж. өлкөнүн премьер-министри. 1976ж. Г.Меир Социалисттик Интернационалдын ардактуу президенттигине шайланган. 1978ж. көз жумган Г.Меир өз мураскорлоруна: «Егерде Израиль күчтүү болбосо, тынчтык да болбойт» - деген керээзин калтырып кеткен.

МЕКЕ – Сауд Аравиясынын батышындагы шаар; Хиджаз провинциясынын администрациялык борбору. Кызыл деңизден 70 км. Жергиликтүү эл негизинен соода-сатык, килем токуу, келгиндерге кызмат көрсөтүү, Замзам булагынан «ыйык суу» сактуу менен күн көрөт. Ошондой эле диний үрп-адат буюмдарын (теспе, ажы кийими, диний китептер ж.б.) сатышат. М-нин качан негизделгендиги белгисиз. Замзам булагына байыр алган элдин турагы Макораба аталгандыгы тууралуу Птолемей жазып калтырган. Ислам дини пайда болгончо (У11к.) сооданын жолунун тоому болгон.. М-де ислам динин негиздөөчү Мухаммед төрөлгөн. М. Медина шаары менен катар мусулмандар сыйынуучу ыйык шаарга айланган. М. Аббасилер халифаты кыйраган соң (Хк.), Египет династиясынын сурагында болгон. Египетти түрктөр өзүнө

каратканда М түрк султандарынын суверенитетин тааныганы менен өз алдынчалыгын сактап калган. 1916-24жж. М. Хиджаз королдугунун борбору, 1924 жылдан Сауд Аравиясынын курамында. Шаардын орто ченинде К а а б а н ы курчаган ыйык Хаарам комплекси (Бейит-Уллах) бар.

МЕМОРАНДУМ (лат.эске тутчу нерсе) - кандайдыр бир маселенин чындыгы баяндалган жана абалга укуктук талдоо берилген же башка жактын далилдерине кошулбастыгы көрсөтүлгөн дипломатиялык документ. Ал нотага тиркелет же өзүнчө да жиберилет.

МЕНЕДЖЕР (англ. башкаруу) - жеке ишкананын күнүмдүк ишине жетекчилик кылып турган, жалданып иштеген, кесиптик даярдыгы бар кызматкер.

МЕНТАЛИТЕТ – 1) улуттук мүнөз, касиет, жөндөм; 2) акылдын, ойдун, таламдардын багыттуулугу жана ошолорго байланышкан (негизделген) турмуштук позиция, субъектин жекече жана социалдык көз карандысыздыгын айгинелеген жүрүм-турум үлгүсү.

МЭР – шаардык өзүн-өзү башкаруу кызматынын башчысы.

МЕТРОПОЛИЯ (гр.эне жана шаар)– колониянын үстүнөн ээлик жүргүзгөн мамлекет.

МИКРОНЕЗИЯ - Океаниядагы майда аралдар тобу. Тынч океандын батыш бөлүгүндө, экватордун түндүгүндө. М-га Мариана аралдары, Каролин аралдары, Маршалл аралдары, Гильберт аралдары, Ошен аралы, Науру ж.б.аралдар (бардыгы 1500 арал) кирет. Аянты 2622 чарчы км, калкы 250 миңден ашыгыраак, көпчүлүгү микронезиялыктар. Алардын көп бөлүгү - коралл атоллдору, калганы жанар тоо атылыштарынан пайда болгон. Эң ири аралы - Гуам (АКШнын карамагында), аянты 533,5 чарчы км, калкы 110 миң. Негизги кесиби-балыкчылык жана багбанчылык (кокос пальмасы).

МИКРОЭКОНОМИКА - чакан экономика (бир ишкананын же тармактын деңгээлиндеги экономика.

МИЛИТАРИЗМ – куралданууну күчөтүү жана согушка даярдануу, аскер адамдарынын саясий үстөмдүгү.

МИЛЯ - жол узундугунун өлчөөсү; бул ар өлкөдө ар түрдүү болот: деңиз милясы (1852метр), кургактагы миля (1609метр).

МИССИОНЕР - башка диндеги калктын арасында өзүнүн динине үгүттөө үчүн чиркөө тарабынан жиберилген киши.

МИСТИКА - чындыкка карама-каршы (чындыкка төп келбеген) сырдуу нерсе.

МОБИЛИЗАЦИЯ – 1) мамлекеттин куралдуу күчүн тынчтык абалдан согуш абалына өткөрүү; 2) элди же эл чарбасынын белгилүү бир тармагын кандайдыр бир тапшырмаларды аткарууга (орундоого) тартуу.

МОДЕЛЬ – бир нерсенин үлгүсү, түрү, кеби.

МОДЕРНИЗАЦИЯ – 1) бир нерсеге азыркы замандын таламына жараша жаңы түр, бүгүнкү күндүн кебетесин берүү, узак мөөнөткө эсептелген комплекстүү реформалар аркылуу, индустрияга чейинки коомдон индустриалдык коомго революциялык жол менен өтүү концепциясы*. Ошондой өзгөрүүнүн негизинде коомдун социалдык институттарында жана адамдардын жашоо мүнөзүндө өтө олуттуу өзгөрүүлөр болуп өтөт. Модернизация деген бул же тигил өлкөнүн - капитализмдин маданияты, технологиясы жана илимий жетишкендиктери менен таанышуусу. Модернизациянын органикалык жана органикалык эмес деген эки түрү болот .

Органикалык модернизация өлкөнүн өз өнүгүүсүнүн жыйынтыгы болуп, андан мурунку эволюциялар* тарабынан даярдалат (Англия, АКШ). **Органикалык эмес** модернизация – деген бул чет элдик жабдууларды жана патенттерди сатып алуу, башка элдик технологияларды пайдалануу, чет элдик адистерди чакырып келүү, өздөрүнүн жаштарын чет өлкөлөрдө окутуу, маалыматтык

инвестицияларды алуу жолу менен өнүккөн өлкөлөрдү кууп жетүү аракетин. Эгерде органикалык модернизация маданияттан, коомдук аң-сезимдин өзгөрүүсүнөн башталса, органикалык эмес модернизация биринчи кезекте экономикалык жана саясий өзгөрүүлөргө байланыштуу болот; 2) Модернизация - индустриалдык коомдун калыптанышы жана өнүгүшү, анын өзүн-өзү өркүндөтүүгө жөндөмдүүлүгү.

МОГОЛДОР - Ооганстандын түндүк бөлүгүндө жашаган эл, саны 20 миң адам (1992). Жергиликтүү эл менен жуурулушуп кеткен, XIII кылымдагы монгол баскынчыларынын урпактары. Тили монгол тобуна кирет. Дини мусулман-сүннөттөр.

МОЛОТОВ-РИББЕНТРОП ПАКТЫСЫ – 1939ж. 23 августунда Москвада кол коюлган Советтер Союзу менен Германиянын ортосундагы өз ара кол салышпоо жөнүндөгү пакт. Тарыхка ага кол коюшкан эки өлкөнүн тышкы иштер министрлеринин фамилиялары менен кирип калган. Гитлер бул кадамга эки фронтто согушудан качып барса, СССР Япония менен мамилеси начардыгынан жана биринчи дүйнөлүк согуштан кийинки колдон чыгып кеткен аймактарды кайрып алуу, өзүнүн батыштагы чегарасын кеңейтүүнү көздөгөн. 22 августтан 23нө караган түнү Риббентроп менен Молотов 10 жылдык мөөнөтү белгиленген ушул пактыга кол коюшат. Бул документке, СССР менен Германиянын Борбордук жана Чыгыш Европаны өз ара кызыкчылык чөйрөлөрүнө бөлүп алуу боюнча, бир нече протоколдор* тиркелген. Ал протоколдорго ылайык советтик чөйрөгө Польшанын бир бөлүгү (украиндер менен белорустар жашаган аймактар), Латвия, Эстония, Бессарабия жана Финландия, кийинчерээк Литва, ал эми Германияга Польшанын калган бөлүгү жана литва өгмөк. (бул протоколдор СССРде 1989ж. расмий түрдө ачыкталган). Бул пактыга кол коюлгандан кийин 1939ж. 1 сентябрында Гитлер Польшага согуш ачкан, ал эми 17 сентябрда Польшага советтик аскерлер дагы киргизилген. 1939ж. күзүндө жана 1940ж. 1-жарымында СССР аталган протоколдо көрсөтүлгөн аймактарды өзүнө кошуп алып, калкынын санын 23 млнго көбөйтүп, чегарасын батышты көздөй жүздөгөн чакырымга кеңейткен. Германияга өз кезегинде Польша менен Францияны

басып алуу мүмкүнчүлүгү түзүлгөн. Андан башка Германия СССРден 1939-1941жж. 1 млн т. мунай продуктуларын, 1,6 млн т. дан-эгиндерин, 214 т. фосфат, 185 миң т. марганец рудасын, 23 миң т. хром рудасын алып турган. Өз кезегинде СССР Германиядан жаңы аскердик техникалардын жүздөгөн түрлөрүн, өнөр жай жабдыктарын, темир кескен станокторду алып келген.

МОНГОЛИЯ – Борбордук Азиядагы республика. Аянты – 1566,5 миң чарчы км. Калкы – 2,8 млн (2011). Унитардык мамлекет. Көп партиялуу өлкө. М. аймагын адам алгачкы палеолиттин аягынан (болжол менен мындан 200-100 миң жыл мурда) мекендеген. Мындан 40-12 миң жыл мурда М-нын борбордук бөлүгүндө, чыгыш аймактарында жана Гобиде эзелки уруулардын матриархалдык-уруулук түзүлүшү калыптанган. Б.з.ч. 2-1 миң жылдыктын ортосунда М-да жез, коло буюмдары жасала баштаган. Коло доорунун аягында, темир доорунун башында (б.з.ч. 1 миң жылдык) монгол урууларынын патриархалдык-уруулук түзүлүшү пайда болгон. Б.з.ч. IУ-IIIкк. феодалдык коом калыптана баштаган. Азыркы М. аймагында алгачкы түзүлгөн хунну урууларынын союзу (б.з.ч. IIIк.-б.з. Iк.) кулап, сянби урууларынын союзу менен алмашылган. IУ-Хкк. Жужан, Түрк, Уйгур, Кыргыз кагандыктарында феодалдашуу жараяны өөрчүгөн. ХIIIк. башында ноен Темучиндин башчылыгы менен бир борборго баш ийген мамлекет түзүлүп, 1206ж. улуу курултайда Темучин уулу хан - Чынгызхан болуп жарыяланган. Ошол мезгилдерде бирдиктүү монгол эли калыптанган. ХIIIк. ортосуна чейин Түн. Кытайды, Тангут мамлекетин, Орто Азия, Закавказье, Иранды каратып, Русту баш ийдирген. Ошентип Монгол империясы түзүлгөн. ХIIIк. 70-жылдарында Хубилай Кытайды басып алууну аяктап, Юань династиясын орноткон. Бирок бирдиктүү экономикалык базасы жок жана ички карама-каршылыктары ырбаган М. империясы начарлай баштаган. 1368ж. монголдор Кытайдан куулган. Куликовдогу салгылашуу (1380) Русту монгол-татар эзүүсүнөн бошотуунун башталышы болгон. ХIУк. 2-жар. монголдор Ирандагы, Закавказьедеги, Орто Азиядагы үстөмдүгүнөн ажырап, ХIУк. акыркы чейрегинде Монгол империясы толук кулаган. ХVк. Монголиянын үч бөлүгүндө 200дөн көп хандыктар жана

княздыктар түзүлгөн. 1758ж. Кытайдын Цинь династиясы (манжурлар 1644ж. негиздеген) Монголияны толугу менен өзүнө баш ийдирген. XIXк. аягы-XXк. башында М-да манжур үстөмдүгүнө каршы, өлкөнүн көз карандысыздыгы үчүн кыймыл күчөгөн. Россиядагы Улуу Октябрь революциясынын жеңиши (1917) М. азаттыгы үчүн жол ачкан десек болчудай. 1920ж. Монгол элдик партиясы түзүлүп, 1921ж. ал Монгол элдик-революциячыл партиясы (МЭРП) болуп аталып, Убактылуу өкмөт түзгөн. Убактылуу элдик өкмөттүн өтүнүчү боюнча 1921ж. 6 июлда Монголияга советтик Кызыл Армиянын бөлүктөрү киргизилген. 1921ж. 10 июлда туруктуу элдик өкмөт түзүлгөндүгү жарыяланган. 1921ж. 5-ноябрда Москвада достук мамиле жөнүндө совет-монгол келишимине кол коюлган. МЭРП өлкөнүн башкы багыт-капиталисттик эмес өнүгүү жолу экендигин билдирип, 1924ж. Монгол Эл Республикасы (МЭР) түзүлгөндүгү жарыяланган. Экинчи дүйнөлүк согушта (1939-45) МЭР СССРге материалдык жана моралдык жактан жардамдашкан. 1945ж. 10 августа Японияга каршы согуш ачып, япон аскерлеринин талкалангышына катышкан. Согуштан кийин МЭРдин эл аралык абалы чыңдалып, Крым конференциясында (1945) анын эгемендүүлүгү ырасталган. М. социализмди курууда бир топ ийгиликтерге жетишкен. Бирок социализмдин кыйрашы, СССРдин бузулушу социалисттик курулуштун бир топ мүчүлүштүктөрүн айкындап, өлкөдө демократия жана рынок экономикасына өтүү жараянына жол ачты. 1990ж. демократиялык революция өлкөнүн тагдырындагы бурулуш окуя болгон десек жаңылыштык болбос, себеби, андан бери өлкөдө 6 жолу демократиялык мүнөздөгү парламенттик шайлоолор болуп өтүп, өлкө чыныгы демократиялык жолдон тайбай тургандыгын далилдеди. Акыркы шайлоолордо (2012) бийликке оппозициялык Демократиялык партия эгемендүү Монголияда экинчи жолу (1-чи жолу 1996-99жж.) келип, алгачкы жүргүзгөн саясатына карап «реформалардын өкмөтү» деген атка конду. Өзгөчө тоо-кен өнөр жайынын өнүгүшүнүн эсебинен М. экономикасы дүркүрөп өсүү жолуна түштү жана экономиканы индустриалаштырууну негизги милдет катары тандап алды (2011ж. ИДПтун жылдык өсүшү 17,7% түзгөн). Болгондо дагы азыркы өкмөт өзүнүн экономикалык саясатында өз күчүнө, мүмкүнчүлүгүнө таяна тургандыгын жар

салып, адистердин ою боюнча ал иш жүзөгө ашуучудай болуп турат. Ал эми 1990ж. чейинки М-нын негизги таянычы жана өнөктөшү СССР менен (азыр РФ) мурунку патронаждык саясаттан баш тартышып, жаңы тең, бирин-бири сыйлаган стратегиялык өнөктөш мамиле күтүүгө өтүштү. Монголиянын президенти Цахиагийн Элбэгдорж.

МОҢГОЛДОР (халка - моңголдору) - Монголиянын негизги калкы, саны боюнча 1,64 млн адам (1992). Моңгол тилинде сүйлөшөт. Кытайда дагы моңголдор бар (кытай моңголдору 5,24 млн адам). Дини буддизм.

МОНОПОЛИЯ – өндүрүшкө, соодага жс бир нерсени пайдаланууга (эксплуатация кылууга) жалгыз, жеке укук.

МОНОТЕИЗМ -бир гана кудайга сыйынуу.

МОНАРХИЯ – падышачылык, жогорку бийлик бир кишинин, монархтын, падышанын гана колунда топтолгон мамлекеттик башкаруунун бир формасы.

МОНИТОРИНГ – айлана чөйрөдө адамдардын иш аракетин менен пайда болгон өзгөрүүлөрдү, түрдүү оош-кыйыштарды аныктоо үчүн байкоо жана изилдөө жүргүзүлүүчү иштердин комплекси. Мониторингдин жыйынтыгын билгичтик менен пайдалануу ишкердикти өнүктүрүүгө үзүрлүү таасирин тийгизет.

"МОНТЕГЮ - ЧЕЛМСФОРД РЕФОРМАСЫ"- Индияны башкаруу жөнүндө мыйзам -Индияда улуттук-боштондук кыймыл күчөп турганда англиялык парламент 1919ж. кабыл алган мыйзам. Индиянын маселеси боюнча министр Э.Монтегю жана Индиянын вице-королю Ф.Челмсфорддун докладында (1918) жарыяланган. Анда генерал-губернаторго караштуу эки палаталуу мыйзам чыгаруучу орган- Мамлекеттик кеңеш жана Мыйзам чыгаруучу чогулуш түздөөрү белгиленип, генерал-губернатордун veto коюу укугу сакталган. Ири провинцияларда орнотулган диархия (кош бийлик) чынында жаңы түзүлгөн органдардын натыйжалуу

иштешине тоскоол болгон; колониалдык эзүүнүн маңызын өзгөртпөй, эл катмарларынын нааразылыгын чыгарган. "М.-Ч. р." 1935-жылга чейин колдонулган.

МОРАЛДЫК – (мораль , нравственность) – нравалык жүрүм-турум, адеп, жүрүм–турум эрежелери, этика.

МОРАТОРИЙ (нем.,лат. акырындаткан, кармап калган) - өкмөт тарабынан кандайдыр бир аракеттерди, кандайдыр бир милдеттерди аткарууну кийинкиге жылдыруу же убактылуу токтотуп коюу (белгилүү мөөнөткө же кандайдыр бир чукул кырдаал аяктаганга чейин жарыяланат).

МОСКВА КЕҢЕШМЕЛЕРИ (1941,1943,1945) - СССР, АКШ ж-а Улуу Британия өкүлдөрүнүн экинчи дүйнөлүк согушту жүргүзүүнүн, согуштан кийинки тынчтыкты жөнгө салуунун кээ бир маселелери боюнча өткөрүлгөн.

Б и р и н ч и кеңешмеде (1941, 29 сент.-1 окт.) АКШ м-н Улуу Британия 1941ж. 1 окт.- 1942-ж. 30 июнь аралыгында СССРге ай сайын 400 учак, 500 танк ж.б. курал-жарак, материал жиберүүгө, ал эми СССР болсо берки эки өлкөнүн согуш өндүрүшү үчүн чийки зат берип турууга милдеттенген.

Э к и н ч и кеңешмеде (1943, 19-30 окт.) согуш мөөнөтүн кыскартуу чаралары ж-дөгү маселе каралып, эң маанилүү үч документ ("Жалпы коопсуздук ж-дөгү маселе б-ча төрт мамлекеттин декларациясы", "Италия ж-дөгү декларация" ж-а "Австрия ж-дөгү декларация") кабыл алынган.

Ү ч ү н ч ү кеңешмеде (1945, 16-26 дек.). Европа ж-а Ы.Чыгышта согуштан кийин тынчтык орнотуу маселелери каралган. Италия, Румыния, Болгария, Венгрия ж-а Финландия м-н тынчтык келишимин түзүү шарты макулдашылган. Ы.Чыгыш комиссиясынын ж-а Япония үчүн Союздук советти ж-а Убактылуу Корей демократиялык өкмөтүн түзүү чечилген. Совет өкмөтү м-н дипломатиялык мамиле түзгөн Румыния ж-а Болгария мамлекеттерин АКШ, Улуу Британия тааныган.

МОСАДДЫК МОХАММЕД (22.05.1882 - 05.03.1967) - ирандын коомдук жана саясий ишмери. Ак сөөктөрдүн үй-бүлөсүнөн чыккан. Либералдык-демократиялык багыттагы ирандын коомдук-саясий уюму - Улуттук фронттун (УФ) башчысы болгон. Межилисте УФ Ирандын мунай өнөр жайын улутташтыруу программасын жактаган. 1951ж. Мосаддык өлкөнүн премьер-министри болуп калган. Анын өкмөтү казып алуучу жана кайра иштетүүчү өнөр жайды улутташтыруу саясатын улантып, Иран менен СССРдин байланыштарын чыңдаган. Бул саясат АКШ, Улуу Британия ж.б.жакпай, алар Иранды блокадага алышкан. 1953ж. сентябрда аскердик төңкөрүш аркылуу Мосаддыктын өкмөтү кулатылып, өзү камакка алынган. Түрмөдөн бошотулгандан кийин дагы шахтын полициясынын көзөмөлүндө калган. Бирок Ирандын мунай байлыктары акырындап мамлекеттин колуна өткөн.

МУДРОС ЖАРАШУУСУ (1918) – биринчи дүйнөлүк согушта (1914-18) Туркия жеңилгенден кийин Мудрос портунда (Лемнос аралы) Улуубритания менен Туркия өкмөтүнүн өкүлдөрү 1918ж. 30 октябрында кол койгон жарашуу. Анда Кара деңиз кысыктарын Антантанын аскер флоттору үчүн ачуу, өнөктөштөрдүн Босфор менен Дарданеллди оккупациялоого укуктуулугу, Хиджаз, Ирак, Сирия ж.б. жерлердеги түрк аскерлеринин багыныш шарттары белгиленген. Ал шарттар Туркияны биротоло бөлүп алуу, анын аймагын антисоветтик интервенция үчүн плацдарм катары пайдалануу максатын көздөгөн. Түрк элинин улуттук-боштондук күрөшүнөн улам Мудрос жарашуусу ишке ашпай калган; бул келишимде коюлган маселелер акыры Л о з а н н а тынчтык келишиминде (1923) каралган.

МУЖИБУР РАХМАН, шейх Мужибур Рахман (17.03.1920-15.08.1975) – Бангладештин саясий жана мамлекеттик ишмери. 1947ж. Калькуттадагы Ислам коллежин бүтүргөн. 1938-47жж. антиколониалдык кыймылга, Пакистан түзүлгөндөн (1947) Чыгыш Бенгалиядагы улуттук кыймылга жигердүү катышкан. 1949ж. Авами Лиг (Элдик партия) партиясын негиздешип, 1966-74жж. анын төрагасы, 1972ж. 12 январдан Бангладеш Эл Республикасынын (1971ж. түзүлгөн) премьер-министри. М.Р-дын

өкмөтү кеңири социалдык-экономикалык программа белгилеп, блокторго кошулбоо, бардык мамлекеттер менен достукту жана кызматташтыкты өнүктүрүү принцибин жарыялаган. 1975ж. мамлекеттик төңкөрүш мезгилинде өлтүрүлгөн.

МУСУЛМАНДАР ЛИГАСЫ - Пакистандын саясий партиясы. Британ Индиясынын мусулман коомдук уюмдарынын жетекчилеринин Дакка шаарындагы конференциясында 1906ж. түзүлгөн. М.л. Индиянын доминион укугун алышы үчүн бирге күрөшүү жөнүндө 1916ж. Индия улуттук конгресси менен макулдашкан. 1940ж. көз карандысыз мусулман мамлекетин куруу талабын коюп, Пакистан мамлекети үчүн күрөшкө жетекчилик кылган. Ал мамлекет түзүлгөндө (1947) М.л-нын жетекчилери бир аз жылдары борбордо да, жер-жерлерде да бийлик башында турган, бирок 1954-56 жылдары бийликтен ажыраган. 1962ж. сентябрь-октябрда партия өкмөттү жактаган жана оппозицияда турган эки фракцияга ажырап, өлкөдөгү саясий кризис убагында (1969) М.л-нын позициясы начарлаган. М.л-нын көз карандысыз Бангладештин түзүлүшүнө активдүү каршы чыккандыгына байланыштуу, 1971ж. декабрда Бангладеш Эл Республикасында анын иштешине тыюу салынган. Өкмөттү жактагандардын жетекчиси А.Каюм Хан 1972ж. З.А.Бхуттонун жарандык өкмөтүнө кирген. Ошол жылы октябрда Ф.К.Чоудхури жана М.М.Даултана жетектеген фракциялар биригип кеткен.

МУЦУХИТО (13.11.1852-30.07.1912) – япониянын императору. Бийликке 1867ж. олтурган. Ал башкарган мезгил «Мэйдзи исин» деген аталыштагы реформалардын жана кайра куруулардын доору болуп калды. Сегундардын* укук жана бийликтерин чектеп, бийликти императорго кайрып берүү үчүн күрөшкөн. Анын программасы беш бөлүктөн турат: 1) калктын калың катмарынын үнү угула турган чоң чогулуш түзүп, бардык мамлекеттик маселелерди коомчулуктун оюн эске алуу менен чечүү; 2) бардык япондуктар өзүн япон улутунун гүлдөп өсүшүнө арноо керек; 3) бардык аскерий жана жөнөкөй жарандар өздөрүнүн көксөө максаттарын жүзөгө ашыра алышат; 4) өткөндөн калган бардык жаман салт-санаалар жоюлуп, сот адилеттиги жана калыстык өкүм

сүрөт; 5) илим-билимге бүткүл дүйнөдөн окуп үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. 1872-1890 жылдарда император европалыктардын үлгүсүндөгү министрликтерди түзүп, өлкөнүн конституциясын кабыл алган, эң алгачкы парламентке шайлоолорду өткөргөн. Бул аракеттер тез арада өлкөнү модернизациялоого багытталган. Ошол иштердин алкагында Муцухито армия менен флоту күчтөндүргөн. Жогорудагылар менен катар эле император салт болуп калган эски принциптерди да сактап калган: өкмөт императордун алдында отчет берип турган жана чечим кабыл алуудагы жогорку мамлекеттик мартабалуу адамдардын (генро) кеңешинин чечүүчү ролу сакталып калган. Японияда гезиттер чыгарылып, япондуктардын календары европалыктардын үлгүсүнө окшоштурулуп өзгөргүлгөн.. Чет элдерде пайда болуп жаткан ачылыштар Японияда тез арада жана билгичтик менен кабылданып жаткан.

МЭЙДЗИ РЕВОЛЮЦИЯСЫ (яп.»билимдүү башкаруу») – сегундардын (японияны феодалдык тартипте башкаргандар) бийлигин революциялык жол менен кулатып, императордун бийлигин калыбына келтирүү мезгилинин аталышы. Өлкөнү ыкчам модернизациялоо багытында (1860-1890) саясатта, экономикада жана маданият чөйрөсүндө көптөгөн демократиялык мүнөздөгү реформалар менен коштолгон. Ошонун аркасында Япония улуу державага айланып, дүйнөлүк саясатта таасирдүү өлкө болуп калган.

Н

НАКОПЛЕНИЕ - жыйноо, чогултуу, топтоо.

НАСЕР ГАМАЛЬ АБДЕЛЬ (15.01.1918 - 28.09.1970) - Египеттин президенти (1956- 1970). 1938ж. аскер академиясын бүтүргөн. 1948-1949жж. араб - израил согушуна катышкан. Куралдуу күчтөрдүн ичинде, король Фарукту кулатып, өлкөнү англиялыктардын эзүүсүнөн куткарууну максат кылып койгон "Эркин офицерлер" деп аталган жашыруун уюм түзгөн. 1952ж. король бийликтен кетирилип, Насер президент болгондон кийин, англичандардын колунда болуп келген Суэц каналын улутташтырууну жарыялап,

Израил менен согушууга камына баштаган. Ага жооп кылып Израил Синай жарым аралын басып алган, ал эми Англия менен Франция өз аскерлерин Суэц каналынын аймагына түшүрүшкөн. Ушундай кырдаалда СССР Египетти колдоого алып, БУУнун аракети менен согуш токтотулган жана баскынчылар аскерлерин Египеттен чыгарып кетүүгө аргасыз болушкан. СССРдин жардамы менен Египетте көптөгөн өнөр жай ишканалары курулган, алардын ичинен Нил дарыясында курулган эң чоң Асуан плотинасын бөлүп көрсөтүүгө болот. Насер арабдарды бир мамлекетке бириктирүү аракети көргөн. Алсак, 1958-1961жылдары Бириккен Араб Республикасына Египет менен Сирияны бириктирген. 1967ж. Израил менен болгон согушта жеңилгендиги үчүн жоопкерчиликти өзүнө алып отставкага кеткенде, египеттиктер көчөгө толкуп чыгып аны кайрадан бийликке отургузушкандыгы анын кадырынын жогору экендигин көрсөтүп турат. 1970ж. Насер каза болгондон кийин бийликке келген Анвар Садат анын жүргүзгөн саясатынан баш тарткан.

НАТУРАЛДЫК ЧАРБА - азык-түлүктү сатуу, алмашуу үчүн эмес, өздөрүнүн керектөөсү үчүн өндүрүүчү чарба.

НАЦИЗМ – национал-социализм, германдык фашизм.

НЕАНТРОПТОР - адам кейпин кийген Homo Sapiens. Б.з.ч. 35-14 миң жылдарда пайда болгон.

НЕКРОПОЛЬ – байыркы шаарлардагы чоң көрүстөн.

НЕОЛИТ (жаңы таш доору) - Б.з.ч. VIII-III миң жылдыктар, табигат берген даяр нерселерди керектөөчү чарбадан (жыйноочулук, аңчылык), өз колу менен өндүрүүчү чарбага (дыйканчылык, мал чарбачылык) өткөн мезгил. Неолит доорунда таштан жасалган буюмдар өркүндөтүлгөн (жылмаланган, көзөлгөн), чопо идиштери пайда болуп, жип ийрүү жана кездеме токуу башталган. Дөңгөлөк пайда болгон

НЕРЧИНСК КЕЛИШИМИ (1689) – Россия өкмөтү менен манжурлардын Цинь империясынын ортосундагы мамилелерди аныктаган келишим. ХУ11к. кытай элин бийлеп турган манжурлар орустардын Амур боюндагы жерлерин басып алуу аракетинен чыккан кагылыштан (1680-жылдар) кийин түзүлгөн. Ф.А.Головин баштаган орус элчилери менен Сонготу баштаган Цинь өкмөтүнүн өкүлдөрүнүн чүйлөшүүсү Нерчинск чебинде өткөн. Нерчинск келишими боюнча Россиянын өкүлдөрүнө Албаза воеводдугунун* көп аймагын бошотууга аргасыз кылган жоболорду таңуулашкан. Көзөмөлгө алынуучу чектер да такталган эмес. Бул келишим орус өкмөтүнүн кызыкчылыгын канааттандырбаса да, эки империянын саясий жана соода мамилесинин жакшырышына мүмкүнчүлүк берген. XIXк. ортосунда Нерчинск келишиминин шарттары Айгун (1858) жана Пекин (1860) келишимдеринде кайрадан каралган.

НИГИЛИЗМ (лат.,эч нерсе) - коомдук турмуштун нормаларын, морал принциптерин, маданият мурастарын тануу, жерүү, өгөйлөө.

НИНСЯ - ХУЭЙ АВТОНОМДУУ РАЙОНУ – Ички Монголиянын түштүк-чыгышындагы борноң сары топурактуу бөксө тоолордо, Кытайдын түндүгүндө жайгашкан; аянты 170 000 чарчы км., калкы 4 655 000 адам (1990), негизинен кытай (хань), хуэй (дунган) жана монголдор, административдик борбору – Иньчуань шаары. Кошуна провинциялардан түндүк жана түштүгүнөн тоолор менен бөлүнгөн бул аймак, Хуанхэ дарыясынын суусу менен сугарылат. Райондун кызыктуу жерлери - Сюйме тоосундагы үнкүр, Цысы императрицасынын күмбөзү, Хуанхэ дарыясынын батыш жээгиндеги 100 дөн ашуун пагоддор*- (Будда дининдегилердин сыйына турган үйү). Буудай, күрүч, таруу, мөмө жемиштер өстүрүлөт, көмүр өндүрүү, кой чарбачылыгы өнүктүрүлгөн. Райондо 1862-71жж. дунгандардын улуттук-боштондук көтөрүлүшү болгон.

НОБЕЛЬ СЫЙЛЫГЫ – бул сыйлык швециялык изилдөөчү жана ойлоп табуучу Альфред Бернхард Нобелдин (1833-1896) осуяты боюнча белгиленген. Нобелдердин үй-бүлөсүнүн үч муунунун өкүлдөрү изилдөөчү жана ойлоп табуу жагынан XIX-XX к. баш

чениндеги россиянын өнөр жайынын өнүгүшүнө зор салымын кошушкан. 1863ж.Албфред Нобель өз мекенине кайтып келип Стокгольмдо, кийинчерээк Гамбургда өзүнүн заводдорун ачып, тоокен өнөр жайы, жол куруу, тешкен тоо (туннель) жана каналдарды курууда революциялык жаңылыктарды киргизген, өзүнүн 85 патентин* каттаткан. Анын катышуусу менен эки динамит* тресттери* түзүлгөн : башкармалыгы Лондондо жайгашкан англия-герман трести жана башкармалыгы Парижде жайгашкан латын трести. Швециянын өзүндө А.Нобелдин атуучу курал жасоочу заводу (Буфорсто); андан башка ал россиядагы “бир тууган Нобелдердин мунай өндүрүп чыгаруучу шериктештигинин” пайшиги* болгон. Өмүрүнүн акырында ал өтө бай адам эле. 1895ж. өлөрүнөн бир жыл мурун Парижде Швед клубунун төрт мүчөсүнүн колдору коюлган мурас кагазын жазып калтырат. Анда өзүнүн негизги капиталын (31 588 000 швед крону) өзгөчө кор (фонд) түзүү максатында өтө ишенимдүү баалуу кагаздарга которууну, ал эми андан түшкөн кирешени жылына беш багыттагы адамзатка өзгөчө пайда келтирген илимий ачылыш жасаган адамдарга сыйлык катары ыйгарууну осуят кылган. Ал өзү көрсөткөн багыттар : физика, химия, физиология жана медицина, адабият жана элдердин ортосундагы тынчтыкты чыңдоо болучу. 1900ж. 20 июнда королдун указы менен Нобель кору түзүлүп, анын уставы жана пайдалануу эрежелери бекитилген. Нобель сыйлыгынын жаңы лауреаттарынын аттары 21 октябрда, Нобелдин туулган күнүндө жарыяланат, ал эми сыйлыкты тапшыруунун салтанаттуу аземи Стокгольмдо жана Ослодо 10 декабрда (анын каза болгон күнү) өткөрүлөт. Эң алгачкы сыйлыктар 1901ж. ыйгарылып, : физик В. Рентген, химик Я.Вант-Гофф, микробиолог Э.фон Беринг, акын Р. Сюлли-Прюдом, коомдук ишмер Анри Дюнан – ар бири 150,8 миң крон алган. 1968ж. салт болуп калган беш Нобель сыйдыгына Швеция банкынын демилгеси менен алтынчы-экономика боюнча сыйлык кошулган.

НОМИНАЛДУУ – курулай гана, аты бар заты жок, кагаз жүзүндө гана.

НОРМА – коомдо салт болуп белгиленген тартип.

НОТА - бир өкмөттүн башка бир өкмөткө жазган дипломатиялык каты.

НОУ-ХАУ – 1) документ түрүндө катталган жана мыйзам түрүндө корголгон техникалык билим, тажрыйба, өндүрүш сырлары; аларды башка жакка берүү шарттары лицензиялык* макулдашууларды ж.б. келишимдерди түзүп жатканда такталат. 2) коммерциялык баалуулукка ээ болгон техникалык, коммерциялык, башкаруучулук, каржылык ж.б. мүнөздөгү практикалык тажрыйба жана техникалык билимдер; 3) бир нерседен жаңылык тапкандагы жашыруун сыр.

НЮРНБЕРГ ПРОЦЕССИ - Германиялык фашизмдин башкы согуш кылмышкерлер тобун соттоо. Нюрнберг шаарында 1945ж. 20 ноябрдан 1946ж.1 октябрга чейин эл аралык аскер трибуналы өткөргөн. Сотто Германиялык фашизмдин 24 негизги аскер кылмышкерлери суралган. Процессте гитлерчилердин тынч турмушка жана адамзатка кас кылмыштары ашкереленген. Нюрнберг процессинде Геринг, Риббентроп, Кейтель, Кальтенбруннер, Розенберг, Франк, Фрик, Штрейхер, Заукель, Йодль, Зейс-Инкварт жана Борманды (сыртынан) дарга асууга, 7 кылмышкерди ар түрдүү мөөнөт менен түрмөгө (10 жылдан тартып өмүр бою) камоого өкүм чыгарган. Ошондой эле трибунал Улутчул социал партиясын, гестапо, ашкере улутчул партиянын жетекчилерин да күнөөлөгөн. СССРдин башкы айыптоочусу Р.А.Руденко чечкиндүү каршылык көрсөтсө да болбой, 3 кылмышкер (Шахт, Фриче, Папен) акталган. Нюрнберг процесси - согуш кылмышкерлерин соттогон тарыхтагы биринчи эл аралык процесс. Трибуналдын уставында көрсөтүлгөн эл аралык укуктун принциптери БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 1946ж. 11 декабрдагы резолюциясы менен ырасталган.

О

ОБЪЕКТ – 1) өзүбүздөн тышкаркы, айлана-чөйрөдөгү нерсе, реалдуу материалдык дүйнө; 2) нерсе, буюм; 3) ишкана, мекеме, курулуш.

ОБЩИНА – бир аймактын калкынын өзүн-өзү башкаруу уюму.

ОБЪЕКТИВДҮҮ - адамдын акыл-оюна, эркине баш ийбеген кубулуш, шарт.

ОДА – кандайдыр бир тарыхый окуяга же баатырга арналган салтанаттуу, көбүнчө классикалык стилде жазылган ыр.

ОЙРОТ ХАНДЫГЫ -17-18 кылымдарда Жунгариядагы (Түндүк-Батыш Кытай аймагынын бир бөлүгүндөгү) ойроттордун феодалдык мамлекети. Кара-Хулай менен анын уулу Батур-хунтайжинин ойрот княздыктарын бириктиришинин натыйжасында 1635 ж. түзүлгөн. О.х. Батур-хунтайжинин убагында (1635-1660жж.) күчтөнүп, Россия менен тынчтыкта соода кылуу саясатын жүргүзгөн. О х-н Галдан Бошокту-хан (1671-1697), Цэван-Рабдан (1697-1727), Галдан-Цэрэн (1727-1745), Цэван-Доржи (1746-1749) жана Лама-Доржен (1749-1753) бийлеген. О.х. кыргыз, казак, өзбек ж.б. элдерге каршы жүргүзгөн согуштарда начарлап, акыры Кытай-манжур мамлекетинин үч жолку (1755, 1756, 1757) кол салуусунан талкаланып, 1758 ж. жоюлган.

Ойрот феодалдары хандыкка бириккенче эле өздөрүнө коңшулаш кыргыз, казак, өзбек ж.б. элдерди багындыруу үчүн тынымсыз казатка чыгып турган. 1635ж. Жунгар хандыгы түзүлгөн соң ойроттордун баскынчы саясаты күчөп, уюшкан мүнөздө боло баштайт. Жунгар ханы Батур-хунтайжи 1635ж. Жети-Сууда жана казак талааларында жашаган кыргыз, казактарга жапырып кирип, казак ханы Эсимдин Түркстан шаарындагы ордосун алууга аракеттенген. Буга Эсимдин уулу Жангыр султан (Янгир султан) кыргыз, казактардан куралган кошуун менен каршылык көрсөткөн, бирок салгылашта жеңилген. Батур-хунтайжи 1643-44 ж. экинчи жолу 50 миң адам менен казат баштап, Жангыр султандын ээлигине жетпей, адегенде кыргыздардын, андан соң казак, өзбектердин соккусунан артка чегинген. 1652ж. Батур-хунтайжи кыргыз, казактарга каршы жаңы согуш ачкан. Согушта хандын колун баштаган Очорту-Цецен-хан (тайжи) кыргыздарды чоң жоготууга учураткан. Ойроттордун кыргыз, казактарга каршы 1655ж. баштаган казаты ойрондолуп, ойрот кол башчысы Ончон

кыргыздарга колго түшкөн. Батур-хунтайжи өлгөндөн соң бийликке келген Галдан-Бошокту-хан Жунгар хандыгынын ордосун Иле дарыясынын жээгине көчүрүп, ал жерден кыргыз, казактарга каршы жаңы казатка аттанган. 1678ж. Чыгыш Түркстанды басып алган ; 1683,1684,1685ж. Ферганага жасаган казатында Сайрам шаарын (азыркы Чымкент) караткан. Галдан-Бошокту-хандын асыранды уулу Цеван-Рабдан атасынын кыргыз, казактарга каршы баскынчылык саясатын уланткан.

Тарыхий маалыматтарга караганда 18-к.аягында кыргыздардын ойротторго каршы күрөшү уюшкан мүнөздө боло баштаган, алар Цеван-Рабдандын ордосуна сейин чабуул коюп турушкан. Ошондуктан Цеван-Рабдан өзү кыргыз-казактар менен чек арасына көп аскер кармоого аргасыз болгон. Цеван-Рабдандын асыранды уулу Галдан-Цэрэндин жетеги менен 1732ж. Тянь-Шандан тоолуу аймактарындагы, Кетмен -Төбөдөгү кыргыздарга казат жасаса да, аларды карата алган эмес. Ойроттор 1745-48ж. Батыш Түркстан менен Хожентги бийлеп турган Абдулкеримге каршы согуш ачкан. Баскынчыларга каршы Абдулкерим баштаган күрөшкө кыргыздар да жигердүү катышкан. 1748ж. жазында Галдан-Цэрэн өлгөн соң бийликке келген Цэван-Доржи Абдулкеримге каршы 8 миң адамдан турган аскерин зайсан (князь) Давацтын башчылыгы менен жөнөткөн. Салгылашта Абдулкерим кыргыздардын жардамы менен ойротторго сокку урган. 1749ж. зайсан Доржи кыргыздарды багынтуу үчүн 10 миң кол менен жортуул баштап, салгылашта кыргыздардан толук талкаланган. Цеван-Доржи өлтүрүлгөн соң бийликке келген анын иниси, Лама-Доржен 1749 ж.кыргыздарга каршы 10 миң кол менен аттанган. Бирок ал кыргыздардан талкаланып, чегинүүгө аргасыз болгон. Ошентип ойроттордун эки кылымга созулган баскынчыл согушунда кыргыз эли көз карандысыздыгын алдырган эмес. Кыргыз элинин ойротторго каршы согушу "Курманбек", "Эр Табылды", "Жаныш-Байыш" ж.б.элдик чыгармаларында кеңири баяндалат.

ОКЕАНИЯ -Тынч океандын борбордук жана батыш бөлүгүндөгү аралдар тобу (10 миңче). Аянты 1,26 млн чарчы км. Түндүк жарым шардагы субтропик менен Түштүк жарым шардагы мелүүн алкактардын ортосунда жайгашкан. Эң ири аралдары-Жаңы Гвинея

жана Жаңы Зеландия О-нын 80% ын түзөт. Жер шарындагы кургактыкты дүйнө бөлүктөрүнө ажыратканда О. Австралия менен биригет. Калкы 9 млн. Жергиликтүү эли - папуастар, меланезиялыктар, микронезиялыктар жана полинезиялыктар.

ОККУПАЦИЯ – башка бир мамлекеттин жерин аскер күчү менен басып алуу.

ООГАНСТАН (Афганстан) - Ортоңку Чыгыштан орун алган мамлекет. XVIIIк. баш ченинде ооган династияларынан турган уруулардын тобу княздык түзүп, 1747ж. Ахмад-шах Дуррани өз мамлекетин негиздеген. XIXк. башында Ооганстан кайрадан княздыктарга (Герат, Кабул, Кандагар, Пешавар) чачыраган. XIXк. аяк ченинде Англия тарабынан башталган бир нече согуштун кесепетинен Ооганстан жарым колонияга айланат. XXк. башталышында өлкөнүн көз карандысыздыгы жана аны реформалоону максат кылган жаш оогандар кыймылы жаралат. Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин Советтик Россия тааныган Ооганстан көз карандысыздыгы жарыяланат (май,1919). Бул окуя УлууБритания менен үчүнчү согуштун башталышына шыкак болгон. Бирок, көп өтпөй 1921ж. тынчтык келишимине кол коюшкан. Он жылга созулган саясий күрөштүн натыйжасында 1932ж. Ооганстанда королдук бийлик сакталып калган, бирок конституция кабыл алынып, укугу чектелген болсо дагы өлкөнүн парламенти түзүлгөн. 1965ж. Ооганстандын Элдик-Демократиялык партиясы (НДПА) түзүлүп, эки ирет мамлекеттик төңкөрүш уюштурулуп СССРдин колдоосу менен Н.Таракинин революциялык бийлиги орнотулган. 1979ж. сентябрында ал өлтүрүлгөн. Ага жооп кылып 25-29 декабрда советтик аскерлер Ооганстанды басып алган. НДПAnын башына Б.Кармаль келген. Баскынчыларга жана алардын колдоосун алган бийликке каршы өлкөдө моджахеддердин көтөрүлүшү башталган. 1986ж. Б.Кармаль бийликтен четтетилип (СССРге кеткен), анын ордуна келген М.Нажибулла улуттук жарашуу саясатын сунуштаган. М.Горбачевдун аракети менен 1989ж. февралында Ооган жеринен советтик аскерлер чыгарылат. Бул согуш 14 миңден ашыгыраак советтик жоокерлердин өмүрүн алды. 1992ж. апрелде Ооганстан Ислам мамлекети болуп

жарыяланган. Бийликти көтөрүлүшкө катышкан топтор ич ара бөлүп алышкан. 1993ж. жаңы «Талибан» деген аталыштагы исламдык кыймыл баш көтөрүп, жарандык кыймыл кайрадан жанданат. 2001ж. АКШ талиптерден араб террориси аталган Усама бен Ладенди өткөрүп берүүнү талап кылып, өлкөнү бомбалоого өткөн. Бийликке Х.Карзай келип, тынчтыкты орнотуу аракетин көрүүдө. 2014ж. өлкө президентин шайлоо жана эл аралык терроризмге каршы күчтөрдүн Ооганстандан чыгарылышы менен кандай тагдыр күтүп турарын болжош кыйын. Бүгүн Ооганстан Ислам Республикасы, аянты-652,3миң чарчы км, калкы-28,4 млн адам (2011).

ООГАН КОНФЛИГИ (1979-1989) – СССРдин аскерлеринин Ооганстанга басып кирип, анын ички иштерине кийлигишүүсүнө байланыштуу келип чыккан жаңжал. 1970-жылдардын аягында Ооганстан ири державалар – АКШ менен СССРдин, ошондой эле коңшу мамлекеттердин ортосундагы курч геосаясий атаандашуу чөйрөсүнө айланган. Советтик жетекчилик Ооганстанда өз позициясын бекемдөөнү көздөгөн. Ошол эле учурда АКШ өкмөтү СССРдин Азиядагы таасиринин күчөшүнө жол бербөөгө аракеттенген. 1965ж. СССР Мамлекеттик коопсуздук комитетинин (МКК) жардамы менен Ооганстан Элдик-Демократиялык партиясы (ор. НДПА) уюшулуп, кийин ал экиге бөлүнгөн : «Хальк» тобун Н.М.Тараки, Х.Амин, ал эми «Парчам» тобун Б.Кармаль жетектеген. Мухаммед Дауддун өкмөтү НДПАга кысым көрсөтүп, 1978ж. 26 апрелде анын жетекчилерин камакка алган. Кийинки күнү Кабулдагы аскердик күчтөрдүн көтөрүлүшү башталып, Дауд үй-бүлөсү менен өлтүрүлгөн. Ошентип Ооганстанда НДПАнын бийлиги орногон. Жаңы өкмөт СССРдин көрсөтмөсү менен социалисттик өнүгүү жолуна түшкөн. Өлкөдө жүргүзүлө баштаган жер реформасы, динге каршы саясат жергиликтүү көчмөн уруулардын нааразычылыгын пайда кылып, оппозициянын куралдуу каршылык көрсөтүүсү күч алган. Ооган өкмөтү СССР менен «Достук, кызматташтык жана ынтымак» тууралуу келишимге кол коюп (1978) Москвага таянган. НДПАнын жетекчилеринин ичара келишпестиктери да күчөп, Кармалдын тобу жеңилген, ал өзү Чехословакияга элчиликке жөнөтүлгөн. Кийинчерээк Тараки (1979,

октябрь) өлтүрүлүп, бийлик Х. Аминге өткөн. Ооганстандагы советтик атайын кызматтардын маалыматы боюнча, Аминдин өкмөтү башка өлкөлөр менен да жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Натыйжада советтик жетекчилик Аминдин өкмөтүнө ишенбей калган. 1979ж. 12 декабрында Л.И.Брежнев жетектеген КПСС БКнын Саясий бюросунун атайын комиссиясы Ооганстан Демократиялык Республикасына (ОДР) советтик аскерлерди киргизүү тууралуу чечим кабыл алган. 16 декабрда 40-армиянын талаа башкармалыгы уюшулуп, жапандан 50 миң жоокер чакырылган (негизинен Орто Азиялык жергиликтүү улуттардын өкүлдөрүнөн). Советтик аскерлерди киргизүү 25 декабрда башталган. Кабулга түшүрүлгөн аба-десант дивизиясынын бөлүктөрү маанилүү административдик объектилерге көзөмөл орноткон. 27 декабрда СССР МККнин атайын бөлүктөрү Х.Амин отурган сарайга чабуул коюп, салгылашуу учурунда ал курман болгон. Анын ордуна Б.Кармаль бийликке келген. 1980ж. январдын ортосунда 40 – армия толугу менен Ооганстанга киргизилген (аларга советтик аскерлердин Ооганстандагы чектелген континенти (САЧК) деген аталыш берилген). Узака созулган кармашууларга карабастан, оппозиция НДПАнын режимин кулата алган эмес, ошол эле учурда ОДР менен САЧКнын бириккен күчтөрү оппозицияны жок кыла алган жок. Ооганстанда бийликке М.Наджибулланын келиши (1986,май) менен НДПА жаңы «улуттук жарашуу» саясатын баштаган жана тез арада согуштук аракеттерди токтотуп, сүйлөшүүлөргө барууну билдирген. Бирок моджахеддердин жол башчылары «толук жеңишке жеткенге чейин» деген ураан менен согушту уланта берүүнү чечкен. 1986ж. февралда М.Горбачев ооган тарап менен бирдикте акырындык менен советтик аскерлерди чыгарып кетүү жөнүндө макулдашылгандыгын билдирген. 1986ж. күзүндө Ооганстандан САЧКнын алты полку чыгарылган. 1988ж. 14 апрелде Женевада АКШ, СССРдин катышуусу менен Ооганстан жана Пакистандын ортосунда ооган маселесин жөнгө салуу боюнча макулдашууга кол коюлган. Ага ылайык 1988 жылдын 15 майынан 1989жылдын 15 февралына чейин советтик аскерлер Ооган Республикасынан толук чыгарылган. 1992 жылдын 1 январынан СССР менен АКШ ооган өкмөтүнө жана моджахеддерге согуштук жардам көрсөтүүнү токтотушкан. СССРдин Ооганстандагы

жоготуулары 14,5 кишини түзгөн. Ал эми Кыргызстандан барган 7330 жоокердин 259 у курман болгон.

ОПЕК (мунай экспорттоочу өлкөлөрдүн уюму) – мунайга болгон баага көзөмөл кылып туруучу эл аралык бирикме. 1960ж. Багдадда түзүлгөн (штаб-квартирасы Венада, секретариаты Женевада). Уюмдун енгиздөөчүлөрү Ирак, Иран, Кувейт. Сауд Аравиясы жана Венесуэла болгон. Кийинчерээк аларга кошулган өлкөлөр : Алжир (1969), Эквадор (1973), Габон (1975), Индонезия (1962), Катар (1961), Ливия (1962), Нигерия (1971) жана Бириккен Араб Эмираттары (1974). ОПЕК тин эң жогорку органы-мунай жана каржы министрлеринин конференциясы болуп эсептелет.

ОПЕКА – жашы жетпеген, оорулуу же ошол өндүү жарандардын жеке укуктарына жана мүлктөрүнө мамлекет тарабынан көзөмөл жүргүзүлүүсү.

ОПОЛЧЕНИЕ – регулярдык армияга жардам берүү үчүн, көбүнчө өз эрки менен жыйналган куралдуу күч.

ОППОЗИЦИЯ – каршы аракет, кандайдыр бир партиянын же парламенттин, коомдун ичинде анын көпчүлүгүнө каршылык көрсөтүү саясатын жүргүзгөн топ.

ОРТОДОКСАЛДЫК – белгилүү бир көз карашта бекем турган.

ОРУС-КЫТАЙ КЕЛИШИМДЕРИ ХУIII-XIXкк. – эки өлкөнүн чегарасын

жана өз ара мамилесин аныктаган келишимдер : 1727 жылдагы **Кяхти келишими**, 1725ж. Кытайга орус элчиси С.Л.Владиславович-Рагузинский жөнөтүлүп, ал 1727ж.ноябрында Кяхти келишимине кол койгон. Ал келишим Бурин трактатында* аныкталган кытай тарабынан басып алынган Монголия менен Россиянын чегарасын тастыктаган жана орустар менен кытайдын ортосундагы соода жүргүзүүнүн тартибин макулдашкан. Орустар кытайга 3 жылда бир жолу соода кербенин жөнөтө турган укук алып, бирок Кяхти менен Цурухайтунда пошлинасыз* соода

жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алган. **1858жылдагы келишимдер.** Браак Чыгышты өздөштүрүү менен Айгун келишимине кол коюлуп Россия Амурдун жээгине ээлик кылып калды. Ошол эле жылы орус адмиралы Е. В. Путятин 1-июлда Тяньцзинде эки мамлекеттин өз ара мамилелеринин «тен болушу» жөнүндөгү келишимге кол коюп, орус кемелери үчүн кытайдын кээ бир портторуна кирүүгө уруксат берилди, ал шаарларда орус консулдугу ачылды, кургак жерлердеги соодага чектөө болбой тургандыгы тастыкталган. Россия Пекинде өзүнүн диний миссиясын ачып, Кытай өлкөсүнө өзүнүн курал-жарагын жана аскерий кеңешчилерин сунуштаган.

1860 жылдагы Пекин келишими. 1856-1860 жж. орус элчиси Н.П. Игнатъев Кытай менен Англия, Франция ортосунда арачылыкка түшүп Пекин шаарын штурмалоодон * сактап калган. 1860 ж. 14 октябрда ал Кытай менен кошумча Пекин келишимине кол коюп, Приморье аймагын Россияга кошуп алган. Уссури дарыясынын он жээги Россияга, сол жээги Кытайга тиешелүү деп таанылган. Андан аркы чегара Сунгач дарыясы, Ханко көлү, Беленхэ жана Гумыньцзян дарыялары менен жүрүп олтуруп Кореянын чегарасына барып такалган. Пекин келишими 1858 ж. түзүлгөн Айгун келишимин дагы бир ирет тастыктаган. **1879-1881 жж. келишимдер.** 1871ж. орус аскерлери көтөрүлүштүн кучагында калган Или крайына* киргизилет. Көтөрүлүш басылгандан кийин Кытай ал аскерлерди чыгарып кетүү талабын койгон. Крымда 1879 ж. 20 сентябрда кол коюлган Ливадий келишими боюнча Россия Или крайын жана Текес дарыясынын түштүк – батыш участогун Кытайга кайтарып берет. Ал үчүн Кытай 5 млн рубль компенсация* төлөмөк. Кытай бийликтери бул келишимди ратификациялоодон* баш тартып, согушууга даярдык көрө баштаган. Ушундай шартта 1881ж. 24 февралда Петербург келишими түзүлүп, орус аскерлери Или крайынан чыгарылган (алар менен кошо 70 миңдей жергиликтүү калк орус букаралыгын алуу үчүн кошо көчүп кеткен). Кытай Россияга 9 млн өлчөмүндө компенсация төлөп берген. **Кытай-Чыгыш темир жолу (ор.КВЖД) 1896ж.** 1896ж. 13 июнда Москвада Ли Хунчжан россиянын тышкы иштер министри А.Б.Лобанов-Ростовский жана каржы министри С.Ю.Витте менен Кытай-Чыгыш темир жолун куруу боюнча жашыруун келишимге кол койгон. Японияга каршы Кытай менен өнөктөш болуунун

шарты катары Россия Кытайдын аскер-деңиз базасын берүү маселесин койгон. 1898ж. 15 мартта Ли Хунчжан жана орус элчиси А.И.Павлов Россияга 25 жылга ижарага Льюшун портун (Порт-Артур) берүү жана ал шаарга чейин КВЖДны улантып салуу боюнча Пекин конвенциясына кол коюшкан.

ОРУС-ПЕРС СОГУШТАРЫ (ОРУС-ИРАН СОГУШТАРЫ) 1804-1813, 1826-1828жж. – Закавказье менен Каспий боюндагы талашка түшкөн жерлер үчүн орус империясы менен Персиянын ортосундагы согуштар. **1804-1813 жылдардагы орус-перс согуштары.** Персиянын сунушун четке кагып Россия Закавказьден аскерин чыгарып кетүүдөн баш тарткан. 1804ж июнда перс аскерлери (30 миң адам) мураскор Аббас Мырзанын командачылыгы астында Тифлиске чабуул койгон. 1804 ж. июлунда Кавказдагы башкы командачы генерал П.Д.Цицианов Эчмидзияндын жанындагы салгылашууда Аббас Мырзанын армиясын талкалап салган. 1805ж. Карабах, Ширван, Шекин хандыктары жана Шурагел султандыгы Орусиянын карамагына өткөн. Согуш токтоп калган. 1812ж. августа Орусиянын абалынын оорлогонунан пайдаланган Персия кайрадан аскердик аракеттерин улантып, Аббас Мырзанын 30 миң аскери Аракс суусунун жанына топтолот. Октябрда генерал-майор П.С.Котляровскийдин 2 миң адамдан турган отряды перстердин тылынан күтүүсүздөн кол салып талкалап салган жана чабуул коюп жатып Ленкоранды ээлеп алган. 1813ж. Персия Гүлистан келишимин түзүп, анын шарты боюнча Россия империясы Грузияны, Дагестанды жана Түндүк Азербайжанды өзүнө кошуп алган. **1826-1828жж. орус-перс согуштары.** 1826ж. жайында Англия менен Туркиядан колдоо тапкан Персия шахы Аббас Мырзанын аскерлери (60 миң жоокер, 34 замбирек) орус чегарасын бузуп, Талыш жана Карабах хандыктарын басып кирген. Генерал А.П.Ермолов болгону 12 миң жоокер чогултат. Ага жардам иретинде Армения, Түндүк Азербайжан жана Грузиянын калкы өз ополчениесин* түзгөн. 1826ж.июлунда перстер Шуша сепилин камалоого алат, анын ичиндеги коргоочулары 48 күн каршылык көрсөтүп турган. Ушундан пайдаланып генерал В.Д.Мадатов 4300 орус жоокерлери, 2 миң жергиликтүү ополчение, 12 замбиреги менен чабуулга өтүп,

перстердин армиясынын 10 миң адам, 4 замбириги бар авангардын* Шамхор салгылашуусунда талкалаган. Перстердин калган күчтөрү Шушаны камалоону токтотуп, чегинүүгө аргасыз болгон. 1826ж. сентябрда генерал И.Ф.Паскевичтин 8500 жоокер, 24 замбириги бар армиясы Эриван сепилин ээлеп алган, ал эми 1826-1827 жылдар ичинде алар дагы алты маанилүү шаарларды басып алышкан. 1828ж. февралда Түркмөнчай кыштагында (Тебризге жакын) кол коюлган тынчтык келишимине ылайык Эриван жана Нахичеван хандыктары дагы Орусияга өткөн. Ошондон кийин Англия менен Франция Закавказьеге өз үстөмдүктөрүн орнотуу аракетин токтотушкан.

ОРУС-ТҮРК СОГУШТАРЫ : 1735-1739, 1768-1774, 1787-1791, 1806-1812, 1828-1829, 1877-1878жж. – Орусия менен Түрк (Осмон) империясынын ортосунда болуп өткөн Кара деңизинин түндүк жээктери, Азов деңизинин жээктери, Крым, Закавказье жана Түндүк Кавказ, Дунай княздыктарын өзүнө каратып алуу үчүн болгон согуштар. **1735-1739жж. орус-түрк согушу** – бул согуш 1735ж. орустар менен татарлардын ортосунда талаа согушунун формасында башталган. Ошол жылы Крым татарлары Украина жана Кавказ жерлерине жортуулдарды уюштуруп турган. 1735ж. мартынан- 1736ж. июнуна чейин орус аскерлери Б.Х.Минихтин жана П.П.Лассинин башкаруусу астында Азов сепилин камоолоп, басып алат. 1736ж. 20 майда генерал-фельдмаршал Б.Х.Минихтин аскерлери Крымга кирип барып, 17 июнда Крым хандыгынын борбору Бахчисарайды ээлеп, өрттөп салган. 1737ж. 2 июлда ошол эле аскер түрктөрдүн сепили Очаковду басып алып, бирок жайыла баштаган чума оорусунан коркуп сепилден чыгып кеткен. 1739ж. ошол эле армия Крымга кайрадан басып кирип Ор-Капи жана Чуфут-Кале сепилдерин, Чиваскул фортун* басып алат. 1739ж. 17 августунда Ставучан кыштагында Б.Х.Минихтин армиясы (48 миң адам, 250 замбирек) Вели-паша башкарган түрк аскерлерин (20 миң адам, 70 замбирек) талкалап, өзүнөн 13 адам өлүп, 54 жаракат алган. 1739ж. 18 сентябрда эки өлкө нүн ортосунда Белград келишими түзүлүп, ага ылайык Орусия Азовду жана Украинанын оң жээк бөлүгүндөгү азыраак аймакты өзүнө кайтарып алган, андан башка Черкасс аралында (дон

суусунда) сепил куруу укугуна ээ болгон. **1768-1774жж. орус-түрк согушу.** 1768ж. күзүндө Туркия Орусияга согуш жарыялайт. Туркия Кара деңиз жээктерин ээлеп, Кавказдагы ээликтерин кенейтип, Астраханды басып алууну көздөгөн. 1769ж. январда Крым ордосу Украинага кол салат. Орустардын П.А.Румянцев баштаган армиясы алардын соккусун тосуп, Крымды бөлүп салган. Ал эми генерал А.М.Голицын башкарган биринчи армиясы (65 миң адамдан турган) Днестр суусунан өтүп, 1769ж. сентябрында түрктөрдүн Хотин сепилин басып палат. 1770ж. февраль-май айларында орустардын башында адмиралдар Г.А.Спиридонов жана Д.Эльфанстондор турган Балтика флотунун кемелеринин эскадрасы* Эгей деңизине жетип келишет. 1770 ж. июлунда генерал-аншеф А.Г.Орлов баштаган орус флоту Хиос кысыгында жайгашкан түрк флотуна кол салып, аларды Чесмен бухтасына* бекинүүгө аргасыз кылган. 1770ж. 26 июнда орус кемелеринин аткылоосунан түрктөрдүн ошол жердеги бардык кемелери жок кылынган. 1770ж.эми П.А.Румянцев башкарган орустардын Биринчи армиясы чечкиндүү чабуулга өтүп, Рябой Могила деген жерде жана Ларга суусунун жанында крым хандыгынын аскерин жеңилүүгө дуушар кылган, андан кийин түрктөрдү Кагул дарыясынын жанында талкалаган. Сентябрда генерал П.И.Панин жетектеген Экинчи армия Бендера, Измаил, Килий, Браилов жана Аккерман сепилдерин ээлейт. 1771ж. февраль-март айларында П.А.Румянцевдин армиясы Журжу сепилин басып алып, Тулча жана Исакча сепилдерин камоого алган. Генерал В.М.Долгоруковдун экинчи орус армиясы июнь айында Перескопту ээлеп, андан кийин тез эле Крымды багындырган. 1771ж. июнь-июль айларында орустар крымдын Кафу (азыркы Феодосия), Керч, Еникале шаарларын ээлейт. 1-ноябрда орусиянын өкүлдөрү крымдын ханы- Сахиб Гирей менен тынчтык келишимин түзүп, анын шарттарына ылайык Крым Туркиядан көз каранды болбой, анын үстүнөн Орус империясынын камкордугу орнотулат. Императрица Екатерина 11 чи П.А.Румянцевдин алдына согушту тездетүү милдетин койгондуктан, анын армиясы Дунайдан өтөт. 1774ж. июнунда генералдар А.В.Суворов жана М.Ф.Каменский баштаган орустардын отряды (25 миң адам) Козлуджи деген жердеги түрктөрдүн 40 миң адамдан турган аскерин талкалаган. Генерал И.П.Салтыковдун аскерлери Шумлу, Руцук (Руссе) жана

Силистрия сепилдерин камалоого алган. Түрк өкмөтү 1774ж. Күчүк-Кайнаржы тынчтык келишимине кол коюга мажбур болуп, анда Орусия Кара деңизге эркин чыгуугу мүмкүнчүлүк алат жана Кунбуру, Керч, Еникале чептерин өзүнө өткөрүп алган. **1787-1791жж. орус-түрк согушу.** Туркия өзүнө Крымды кайтарып алып, Орусиянын Закавказьеде күчтөнүшүнө жол бербөөнү максат кылып койгон. Эки тарап тең бирин-бири уккусу келген эмес. 1 сентябрда түрк флоту Кунбурундун жанында күзөттө жүргөн орустун кемелерине кол салат. 1 октябрда түрк десанты* Кинбуридагы сүйрү жээкке түшүрүлүп, бирок А.В.Суворовдун корпусу* тарабынан жок кылынган. А.В.Суворовдун жоокерлери эки жолу : Фокшандардын алдында (1789,21 июлда) жана Рымник дарыясынын жанында (1789,11 сентябрда) түрк аскерлерин талкалап Бендер, Хаджибей жана Аккерман сепилдерин басып алган. Орустардын кара деңиз флоту контр- адмирал Ф.Ф.Ушаковдун жетекчилиги астында 1790ж. 8 июлда Керчтин жанындагы деңиз салгылашуусунда жана ошол эле жылдын 28-29 августунда Тендр аралынын жанындагы кармашта капудан-паша Хусейн командачылык кылган түрк флотун жеңилүүгө дуушар кылып, түрктөрдүн кырымга десант түшүрүү мерчемин бүлүндүргөн. 1790 ж.11 декабрда А.В.Суворовдун командачылыгы астындагы орус армиясы Измаил чебин ээлеп, ошондон тарта орус флоту Кара деңизде үстөмдүк кыла баштайт. 1791ж. орусия дагы үч ирет чоң жеңиштерге жетише алган : июнь айында Бабадагдын алдында 23 миң адамдан турган түрк корпусун талкалаган; Мачиндин алдында улуу везир Юсуф-пашанын 80 миң армиясын жеңген; 31 июлда Калчакрия тумшугундагы салгылашууда Ф.Ф.Ушаков башкарган карадеңиз эскадрасы түрктөрдүн флотунун таш-талканын чыгарган. 1791ж. 29 декабрда Яссы тынчтык келишимине кол коюлуп, ага ылайык орус армиясына Түштүк Буг менен Днестр дарыяларынын ортолугу өтүп, Крымдын орусияга кошулгандыгы дагы бир жолу тастыкталган. **1806-1812жж. орус-түрк согушу.** Бул согуштун тутанышына Наполеон I менен өнөктөштүк жөнүндө макулдаша койгон Туркия өзү себепкер болгон. Туркия Франциянын жардамы менен Кара деңизде жоготуп алган таасирин кайтарып алууну көздөгөн. Ага жооп кылып орус армиясы (40 миң адам,150 замбирек) Дунайдагы Молдавия жана Валахия княздыктарынын

жерине кирип барып Хотин, Бендеры, Аккерман, Килия сепилдерин басып алат. 1807ж. майында Дарданеллдеги деңиз салгылашуусу болуп, орустардан өлгөн жана жаракат алгандардын саны 83 адам, түрктөрдөн 2 миңге жакынды түзүп, түрктөрдүн үч кемеси зыян тартып катардан чыгарылган. 1807ж. 19 июнда Эгей деңизинде Афон салгылашуусунда түрк флоту жеңилип, миңден ашык адамынан айрылат. 1809ж. август айынан генерал П.И.Багратион согуштук аракеттерин баштап, Исакча, Тулча, Бабадич, Мачин, Измаил, Браилов сепилдерин ээлеп, андан кийин Пазаржик, Силистрия жана Разгляд сепилдерин багындырууга жетишкен. Августта Батиндин жанындагы кагылышууда түрк армиясы жеңилүүгө учурап, Рушук (Руссе) жана Журиа сепилдери капитуляцияга барган. 1811ж. баш ченинде Дунай армиясынын башкы командачысы генерал М.И.Кутузов 45 миң жоокери бар аскери менен Рушуктун жанында түрктөрдүн 60 миң аскерин талкалайт. 1811ж. ноябрында М.И.Кутузов Слободзанын жанында түрктөрдүн аскерин курчоого алып, андан көп өтпөй 12 миң жоокерин туткунга түшүргөн. 1812ж. 16 майда эки өлкөнүн ортосунда Бухарест тынчтык келишими түзүлүп, анда Молдавиянын бир бөлүгү (Бессарабия), Хотин, Бендеры, Аккерман, Килия жана Измаил сепилдери менен кошо орусияга өткөн. Ал эми Молдавиянын экинчи бөлүгү (Прус суусунун оң жээги) Валахияга кайтарылган. Сербияга ички башкаруу маселесинде автономия берилип, Кавказда Батыш Грузия орусияга кошулган. Наполеон I Туркия өнөктөшүнөн кол жууган. **1828-1829жж. орус-түрк согушу.** Бул согуш Орусиянын өнөктөшү болуп калган Англия менен Франция 1821-1829жж. гректердин боштондукка чыгуу үчүн көтөрүлүшүн колдоого алышы менен башталган. 1828ж. апрелинде Дунайга генерал-фельдмаршал П.Х.Витгенштейндин армиясы, ал эми Кавказга генерал И.Ф.Паскевичтин корпусу жөнөтүлүп, 25 апрелде аталган В.Х.Витгенштейндин армиясы чегарадан өтүп Дунай княздыктарын (Молдова, Валахия жана Добруджа) ээлеп, Болгариянын аймагына басып кирет. 29 сентябрда Варна шаары орустардын колуна өтөт. Ал эми Кавказда болсо жогоруда аталган корпус Карс, Ардаган, Ахалцих, Поти жана Баязет сепилдерин ээлеген. 1829ж. Балкандагы орус аскерине И.И.Дибич жетекчиликке келип, 1829ж. майында Силистрия сепилин алып, 35 миң аскери

менен Балканга бет алат, бирок жугуштуу оорудан аскеринин тең жарымынан айрылган. Ошого карабастан август айына чейин Адрианополь шаарын басып алып Стамбулга карай жол ачкан. Кавказдагы орус аскерлери 1829ж. 27 июнда Эрзурум шаарын ээлеген. Ошол эле жылдын сентябрында Туркия менен Орусия Адрианополь келишимине кол коюшуп, анда Дунай дарыясынын куймасы, Кара деңиздеги Кавказ жээктери Батумиге чейин жана Ахалцих райондору орусияга өтөт. Босфор жана Дарданелла кысыктары тынчтык мезгилдерде орус кемелери үчүн ачык деп жарыяланган. Греция көз карандысыздыгын алып, Молдова менен Валахия автономияга ээ болушкан. **1877-1878жж. орус-түрк согушу** Бул согушту Балкандагы славяндардын улуттук-боштондук кыймылын колдогон Орусия баштаган. Мында дагы орустар согушту эки фронтто жүргүзгөн. Балкандагы Дунай армиясын улуу князь Николай Николаевич (улуусу), ал эми Кавказдагы армияны улуу князь Михаил Николаевич жетектеген. 1877ж. апрелинде орус өкмөтү Туркияга согуш жарыялаган. Закавказьеде орус аскерлери түрктөрдүн Баязет сепилин ээлеп, Карсты камалоого алган. Май айында Кавказдагы Ардаган сепилин басып алышат. 1877ж. 15 июнда генерал М.И Драгомировдун 14 - жөө дивизиясы артиллериялык аткылоого карабай Дунай суусунан өтүп, Систов плацдармына* ээ болот. Ошол жерден орус армиясы үч багытка чабуулга өткөн: - батыш багытында (35 миң адам, 108 замбирек) Никопол жана Плевнага; -чыгыш багытында (75 миң жоокер, 216 замбирек) Русеге(Руцук); - алдынкы отряды генерал И.В.Гурко жетектеп (12миң жоокер, 32 замбирек) Балкан ашуусуна багыт алган. Алдыда боло турган кармашуулар үчүн тоолуу ашууларга ээ болуу өзгөчө маанилүү эле. Жогоруда аталган алдынкы отряддын (сан жагынан эң азы) багыты өтө маанилүү болгондуктан, ошолордун ийгилиги көп кубат берген. 1877ж. 15 июнда ошол отряд Болгариянын байыркы борбору – Тырново шаарын басып алууга жетишкен. Июлдун орто ченинде И.В.Гурконун отряды андан ары Балкан тоо кыркасынан ийгиликтүү ашып, түндүк-түштүк Болгарияны бөлүп турган Шипкин ашуусун коргогон түрк армиясынын тылына- розалар өрөөнүнө түшөт. 1877ж. июлунун 3 нөн 4 нө караган түнү Батыш отряд түрктөрдүн Никополь сепилин алып, Осмон-паша жетектеген корпусу жайгашкан Плевна шаарына

чабуулга өтөт. Бул шаарды камалоо орустар үчүн узака созулган оор сыноо болду. 1877ж. 9 августунда Шипкин ашуусун баатырларча коргоо башталган. Ал кыргында орустар менен болгарлар 3640 адамынан, ал эми түрк аскерлери 8246 адамынан айрылган. Кийинки 5 ай ичинде түрктөр бул ашууну өз колуна кайтарып алуу боюнча жан аябай салгылашкан. Кавказда болсо 1877ж. 3 октябрда Авлияр-Аладжи салгылашуусунда түрктөр курчоодо калып талкаланган. Бул алааматта түрктөрдүн 5-6 миң адамы өлүп же жаракат алган, 8500 дөйү туткундалып, 3-4 миңи дезертирликке* барган. Орус аскерлери Карс сепилин кайрадан камалоого алып, 6 ноябрда ээлеп алууга жетишишти, андан ары Эрзурумга чыгышат. Балканда болсо 1877ж. октябрь-ноябрь айларында Плевна шаарын камалоо улантылган. Ал шаарды алуу согуштагы бурулуш окуя болуп калган. 1877ж. 1 декабрда Сербия дагы Туркияга согуш жарыялаган. Генерал И.В.Гурконун Батыш отряды кар басып калган Балкан кырка тоосунан ийгиликтүү ашып София шаарын ээлеген. 1877ж. 27-28 декабрында болгон Шейново салгылашуусунда генералдар М.Д.Скобелев менен Н.И.Святополк- Мирскийлер эрдик көргөзүшүп алардын жоокерлери Вессель-пашанын аскерин (30 миң адам, 83 замбирек) курчоого алып, андан кийин туткунга түшүрөт. 1878ж. январында Филиппополдун (Пловдив) алдында Дунай армиясы Сулейман-пашанын армиясын талкалап, көп өтпөй Адрианополду ээлеп алган. Түрк армиясынын калдыктары бардык артиллериясын таштап Родоп тоолору аркылуу Эгей деңизине каяып кетишкен. 1878ж. февралында Россия жана Балкан өлкөлөрү үчүн пайдалуу болгон Сан-Стефан тынчтык келишими түзүлгөн. Бирок, 1878ж. жайында Берлинде өткөн эл аралык конгрессте Австро-Венгрия менен Англиянын кысымы астында Сан-Стефан келишиминин шарттары Туркиянын пайдасына өзгөртүлгөн.

ОРУС-ЯПОН СОГУШУ 1904-1905жж. Орусия менен аны түндүк-чыгыш Кытайдан (Манжурия) сүрүп чыгарып, жалпы эле Ыраакы Чыгышта өзүнүн стратегиялык* үстөмдүгүн орноткусу келген Япониянын ортосундагы согуш. 1903ж. 31 декабрында Япониянын өкмөтү Орусиянын өкмөтүнө өз аскерлерин Манжуриядан чыгарып кетүүнү талап кылган нота* жиберген, 1904ж. 14 январында Орусия менен дипломатиялык мамилелерин үзгөн. **Чемульпо.** 1904ж. 26

январдан 27не караган түнү согушту расмий жарыялабай туруп, япон флоту Кореянын Чемульпо портуна жана Порт-Артур (Льюйшунь) аскер-деңиз базасында рейде* турган орус кемелерине кол салат. Чемулподогу катуу кармашта орустар өздөрү «Варяг» крейсери* жана «Кореец» канонердик* кайыгын сууга чөктүрүп жиберешкен. Порт-Артурда болсо орустардын 2 эскадралык броненостору* («Ретвизан» жана «Цесаревич») жана «Паллада» крейсери торпедо менен аткыланып керектен чыгарылган. Формалдуу түрдө согуш 1904ж. 28 январында жарыяланган. **Порт-Артурдагы ж.б. салгылашуулар.** Порт-Артурда турган орус кемелеринин жолун кесип салып, япондуктар Кореяга жана Ляодун жарым аралына өзүнүн аскерин түшүргөн. Ал аскерлер Манжуриянын чегарасына чыгарылып, ошону менен бирге эле кургакта дагы Порт-Артурду камалоого алган. Куралдуу күчтөрүнүн көптүгү, эң жаңы заманбап курал-жарактар менен куралданган япондуктар орус аскерлерине бир нече оор сокку уруп талкалаган (1904ж. 18 апрель Ялу дарыясында); 1904ж. 1-2 июнунда Ванафгоу станциясында; 1904ж. 11-21 августунда Ляоян салгылашуусунда). 1904ж. күзүндө Манжуриядагы орус аскерлери жаңы күчтөр менен толукталып, саны 214 миңге жеткирилген. Ошого байланыштуу орус командачылыгы чабуулга өтүүнү чечкен. 22 сентябрдан 4 октябрга чейин Шахэ суусунда чоң салгылашуу болуп, бирок экөөнө тең жеңиш ыроологон жок. Ошого карабастан Порт-Артур капитуляцияланып, аны коргогон гарнизондун жоокерлери туткунга түшкөн. **1905ж.** Ошол жылдын 6-25 февралында Мукдендин жанында орус-япон согушундагы эң чоң салгылашуу болуп, анда орус аскерлери жеңилип, Телин шаарына чегинүүгө аргасыз болгон. Ошол кармаштагы орустардын жоготуусу 89 миң адамды, ал эми япондуктардыкы 71 минди түзгөн. Орус командачылыгынын деңиздеги эң акыркы үмүтү Цусим кысыгында 1905ж. 14-15 майда болуп өткөн салгылашуудагы жеңилүүсү менен өчтү. 1905ж. 23 августунда АКШнын Портсмут шаарында («Мэйфлауэр» деген президенттин яхтасынын* үстүндө) Орусия менен Япониянын ортосундагы тынчтык келишимине кол коюлган. Келишим боюнча Орусия Кореяны япондуктардын таасириндеги аймак деп тааныган, Сахалин аралыгынын түштүк бөлүгүн (50-чү параллелден) Японияга өткөрүп берген, Кытайдагы өзүнүн ээликтеринен : Порт-

Артур сепили, Дальный порт шаары алынуучу бажы укугун, Кыгтай-Чыгыш темир жолун Порт-Артурдан Чанчунга чейин, андан башка ошол жолго тиешелүү болгон жана ошонун муктаждыктарын камсыз кылуу үчүн иштетилип келген ташкөмүр кендерин дагы япондуктарга өткөрүп берген.

ОРУС-ЯПОН КЕЛИШИМДЕРИ - Япония көп мезгилдер ичинде орустар үчүн жабык өлкө болуп келген. Андан башка эки өлкө ортосунда талаш жерлер да бар эле. 1789ж. япон отряддары Түштүк Курил аралдарын ээлеп алып, андагы орус балыкчыларын кууп чыккан. **1855-1858жж.** 1853-1854жж. вице-адмирал Е.В.Путятин «Паллада» жана «Диана» деген фрегаталар* менен япон портторуна кирет. 1855ж.26 январда Симода шаарында сода жана чегаралар жөнүндө келишим түзүлүп, анда Курил аралдары японияныкы деп таанылган, орустар үчүн япондук Симода, Нагасаки жана Хатодате порттору ачык деп жарыяланат. 1858ж. 7 августа Эдо (азыркы Токио) шаарында эки өлкө ортосундагы Достук жана соода жөнүндөгү келишимге кол коюлат. Анда орус кемелери үчүн дагы үч порт ачылып, Эдо жана Осака шаарларында орустар үй сатып алууга, жашоого жана соода кылуу укугун алышат; ал шаарларда орустардын дипломатиялык миссиялары ачылмак болгон. **1875 : Сахалин.** 1875ж. 25 апрелинде Орусиянын тышкы иштер министри А.М.Горчаков менен япон өкүлү Э.Такэакилер кол койгон Петербург келишиминде Сахалин Орусияга тиешелүү деп таанылган. Ал үчүн Орусия өз кезегинде бардык Курил аралдарынан баш тартат жана Сахалиндеги япондуктардын мүлктөрү үчүн 112,8 миң рубль компенсация төлөп берген. **1895-1898 жж.** 1895ж. 27 майында Петербургда түзүлгөн соода жана деңизде сүзүү жөнүндөгү келишимге ылайык япон жеринде жайгашкан орус кыштактары япон бийлигинин карамагына өтөт. 1898ж.18 апрелинде япон өкмөтү- япондуктардын Кореядагы, ал эми орустардын Манжуриядагы укуктарын дагы бир ирет тастыктоону сунуш кылган. Ошондо эки өлкө- ким тараптан корей өкмөтүнө аскерий же каржылык жактан жардам көрсөтмөк болсо анда алдын ала консультациялар өткөрүлүш керек деп макулдашылган.

ОСМОНИЗМ, оттоманизм – Осмон империясындагы саясий доктрина*. XIXк. аягында жаш түрктөр тарабынан иштелип чыккан. Адегенде «бардык осмондордун», б.а. Осмон империясынын бардык букараларынын «тендигин» (улутуна, динине карабай) жарыялаган. Бирок кийин, бөтөнчө 1908ж. жаш түрктөр бийликке келген соң, «бирдиктүү осмон улутун» түзүү үчүн империядагы бөтөн элдерди түрктөштүрүү зарылдыгы жөнүндөгү идеологияга жана түрк эмес элдердин улуттук талаптарына каршы куралга айланган. Империядагы түрк эмес элдердин улуттук-боштондук кыймылынын күчөшү, Триполитания согушу (1911-12) жана Балкан согуштары (1912-13) осмонизмдин негизсиздигин ашкерелеген. Кийин осмонизм идеясы пантюркизм менен панисламизм агымдарында өөрчүтүлгөн.

ОСМОН ИМПЕРИЯСЫ – европадагы абалга зор таасирин тийгизген ири держава. 1453ж. Константинополду басып алгандан кийинки Осмон империясынын баскынчылык саясаты эки багытта уланган: биринчиси кургак жердеги жортуулдары, ал эми экинчиси түрк флотунун түзүлүшү менен суу үстүндө, негизинен Жерортолук деңиздин чыгыш аймактарындагы баскынчылыгы болгон. XVI к. көпчүлүгүндө кургак жердеги аскердик аракеттери бараандуу эле. Алсак, 1516-1517жж. Сулейман I нин аскерлери Египетти жана Хиджазды (Батыш Аравия жана Сириянын бир бөлүгү) өзүнө камтыган Мамлюк султанатын талкалайт. Сулейман I Кашгөй (мыйзамчы) бийлик жүргүзгөн учурда (1520-1566) түрктөрдүн негизги күчтөрү европага багытталган. 1521ж. Белградды басып алган, 1526 жылдан Венгриянын жери үчүн согуш жүрүп, ал 1543ж. жеңиш менен аяктаган. 1529ж. түрк жоокерлери Венага жетип барып, бирок ошол салгылашууларда талкаланган. Деңиз жортуулдарын дагы ийгилик коштогон : 1522ж. Родос аралы, 1551ж. – Триполи, 1519-1554жж – Алжир, 1669ж. Крит аралы түрктөргө багынып берген. 1571ж. түрктөр жерортодеңизинин чыгыш аймагынын чордону эсептелген Кипр аралын ээлеп алышып, бирок Леванто булуңундагы Испания, Венеция жана Римдин биргелешкен флоту менен болгон деңиздеги салгылашууда жеңилүү ызасын тартышат. XVIIк. I-жарымында Балкан жарым аралынын түндүгүндө, Подолияда, Молдавияда жана Трансильванияда

баскынчылык жортуулдар улантылган. XVllк. 2-жарымында Түрктөрдүн империясы Батышта эбегейсиз чоң аймактын ээси болуп калган. Өлкөнүн ичиндеги бүт дараметин басып алуучулук согушка сарптоо жана эбегейсиз чоң ээликтин чегарасын чыңдоого жумшалган күч мамлекеттик машинаны кандайдыр бир деңгээлде алсыратып, XVlllк.аяк ченинде империянын чет жакаларындагы бийлик номиналдуу* (м.:Египетте) абалга келген. XVllк. орто ченинде деле Европанын бир топ жерлеринде түрктөр жеңилүүгө дуушар болушат. Алсак Сен-Готард деген жердеги салгылашууда (1664) түрк аскерлери австриялык-венгрлерден талкаланып калган. 1683ж. башында уазир Кара-Мустафа турган түрктөр Венаны камалоого алышып, Веналыктарга Польшанын королу Ян Собескийдин аскерлери жардамга келип калганына байланыштуу камалоодон артка чегинүүгө аргасыз болушкан. Аталган Венанын алдындагы кармаштан кийинки бардык согуштарда түрктөрдүн жоготуусу 50 миң адамга жакындап калган. Венанын алдындагы жеңилүүдөн кийин түрктөрдүн европадагы баскынчылык жортуулдары токтотулат. 1684ж. курамына Австрия империясы, Польша жана Венеция, 1686ж. Россия кошулган – Ыйык Лига түзүлөт. 1687-1688жж. согуштарда акырындык менен Чыгыш Венгрия, Белград менен Сербиянын бир бөлүгү түрктөрдүн колуна бошотулган. Ошол эле учурда венециялыктар деңиздеги согушта жигердүү аракеттенишип, түрктөрдөн Морея (Пелопеннес) менен Афинаны бошотууга жетишкен. XVlllк. Туркиянын согуштук аракеттеринин солгундашы анын экономикалык абалына өзүнүн терс таасирин тийгизген. Мындай абал өз кезегинде бул өлкөнүн согуштук кудуретин дагы алсыраткан. XIXк. баш ченинде султан Селим -III (1789-1807) «жаңы система» («низам и жедит») деген аталыштагы реформа жүргүзүү аракетин көрдү. Реформа аскердик-лендик жер ээлөөнү тартипке келтирүү, формалык кийим тигип чыгаруучу мануфактуралык* өндүрүштү кеңейтүү жана европалык тартиптеги аскер түзүүгө багытталган эле. Бирок бул реформалар күтүлгөн жыйынтыктарды берген эмес. 1798-1801жж. Франция менен, андан кийин Туркия менен өнөктөштүк мамилесин бузуп кеткен Россия менен болгон 1806-1812жж. согуштан кийин өлкөнүн абалы оорлошкон. 1815ж. Балкандагы Сербия, 1821ж. гректер түрктөрдүн үстөмдүгүнө каршы көтөрүлүшкө чыгышат.

Навариндеги деңиз салгылашуусунда англия-франция-орустардын биргелешкен эскадрасы* түрктөр менен египеттин биргелешкен флотун талкалаган. 1828-1829жж. орус-түрк согушу дагы түрктөргө жеңилүү ызасын тарттырган. 1829жылдагы Адрианопол тынчтык келишимине ылайык Греция адегенде автономия укугуна, ал эми 1830ж. көз карандысыздыгына жетет. Ошол келишимге ылайык Туркия Сербияга автономия берүүгө, Молдовия менен Валахиянын артыкчылык укуктарын кеңейтүү милдетин моюнга алган. 1838ж. Осмон империясы Британия жана Франция менен соода конвенцияларын* түзүп, ага ылайык европа товарлары Туркияга кире баштайт. 1839-1841жж. түрктөр менен египеттин ортосунда чыр-чатактар ырбап, Осмон империясынын ыдырап бузулуу коркунучу туулган. Бирок европалык державалар аны өз ара кантип бөлүп алуу маселесинде муназага келе алышпай, азырынча ал коркунучтан султандын бийлигин куткара турууну чечишкен. Туркия менен Египеттин ортосундагы каршыгышууга Улуубритания, Австрия, Пруссия жана Россия кийлигишип, Британия, Австрия жана Туркиянын флоту менен десанттык* бөлүктөрү 1840ж. сентябрында Египетке каршы согуштук аракеттерин башташкан. Александрия шаарын бомбалоодон сактап калуу үчүн Мухаммед-Али паша капитуляцияны кабылдап жана кайрадан өзүн султандын вассалы* катары моюндаган. 1839ж. Туркияда «танзимат» деген аталышта тарыхка кирген реформалардын мезгили башталат. 1839ж. ноябрында жарыяланган Гүлхана рескриптиси* боюнча өлкөнүн бардык букараларына өмүрү, ар намысы жана менчигинин кол тийбестиги, зордук-зомбулукту жоюу, салыктарды адилеттик менен жыйнап алуу жазылган болучу. Ушул рескрипттин аткарылышы багытында мыйзамдар дагы чыгарылып, ага ылайык ильтизам (салык жыйноодогу откуп системасы) жок кылынган. Андан башка аскерге кызмат кылуу мөөнөтү кыскартылып, жарандык (диндик эмес) мектептер ачылган. Тилеке каршы жарыя кылынган укук, кепилдиктер жана эркиндиктер көпчүлүк учурларда сакталган эмес. 1853ж. Крым согушу башталып, анда Россияга каршы Туркияны Британия менен Франция колдоого алган. 1856ж. Парижде кол коюлган тынчтык келишиминде «Осмон империясынын «бүтүндүгү жана кол тийбестиги» тастыкталган. Ошону менен катар чет

элдиктер өлкөдө бир нече артыкчылыктарды алышкан : жерге ээ болууга, темир жол куруу, жер байлыктарын иштетүү ж.б. максаттарга концессияларды* алууга укук берилген. Туркияда чет элдик банктар ачылган. 1858ж. кылмыш жана жер кодекси*, ал эми 1869ж. жарандык кодекс кабыл алынган. 1865ж. «жаңы осмондор» деген жашыруун коом түзүлөт, Ошол коомдун жактоочусу Мидхат-паша 1876ж. май айында мамлекеттик төңкөрүш уюштуруп, мамлекет башына конституция кабыл алууну убада кылган султан Мурад У келет. Бирок анын жин оорусу билинип калып, үч айдан кийин бийлик Абдул Хамид II нин колуна өтөт. 1876ж. декабрында Туркияда биринчи конституция («Мидхаттын конституциясы») кабыл алынып, Осмон империясында бийлик конституциялык монархия болуп калган. Орустар менен болгон согушта (1877-1878) жеңилип бара жаткан шартта, султан 1878ж. парламентти таркатып, өзүнүн «зулум» деген бийлигин орноткон. Өлкөдөгү улуттук жана диндик азчылыктардын өкүлдөрү, өзгөчө славяндар менен армяндар кырылган. Султан панисламизмге* жамынып алып, өзүн «мусулмандардын коргоочусу» катары көргөзүү менен өз бийлигин чыңдоого өткөн. Ошол учурларда Түндүк Болгарияда султанга формалдуу түрдө гана баш ийген Болгар княздыгы жарыяланып, Түндүк Болгария автономиялык провинция болуп калган; Сербия, Черногория жана Румыния толук көз карандысыз болуп жарыяланат, ал эми кээ бир аймактар Россияга өтүп кеткен. 1881ж. Франция Тунисти, Уллубритания 1878ж. Кипрди жана 1882ж. Египетти басып алган. 1897ж. Крит аралы Грецияга биригет. Ушундай оор шартта Осмон империясы Жакынкы Чыгышка жетүүнү самап жүргөн Германия менен жакындашууга барат. 1888ж. Германия Багдад темир жолун куруу концессиясына ээ болгон. Ушундай шартта Осмон империясы Биринчи дүйнөлүк согушта Германия жана анын өнөктөштөрү тарабында болуп, 1918ж. Антанта менен Мудрос тынчтык келишимин түзүүгө мажбур болгон. Осмон империясынын тагдыры кыл учунда калган. Бирок анын өмүрү 1920ж. чейин созулган.

ОСТ-ИНДИЯ КОМПАНИЯСЫ – 1600-1858жж. соода компаниясы, Англиянын колониалдык саясатында чоң роль ойногон. Индияда жана Кытайда соода жүргүзүүдө монополиялык укугу болгон.

Өзүнүн аскери жана флотуна таянып, Англиянын атаандаштары Голландия жана Франция менен болгон согуштарда өз мамлекетине чоң таяныч болуп берген. 1760-1790жж. Ост-Индия компаниясы Индиянын Майсур княздыгына каршы согушуп, аны баш ийдирип алган. Андан кийинки мезгилдерде (1849ж. Пенжабды басып алганга чейинки) согуштар Индияда Англиянын үстөмдүгүн толук орнотконго алып келген. Индиядагы ээликтеринде - бул компания жерге дагы толук ээлик кылып, апиийим өстүрүп Кытайга аны аткезчилик жол менен соодалап, өзүнүн кирешесинин бир бөлүгүн таап турган. Индустардан куралган сипай аскерлери менен компания Бирмада, Ооганстанда ж.б. Азия өлкөлөрүндө согуштук аракеттерге катышкан. 1773ж. Англиянын өкмөтү Ост-Индия компаниясынын монополиялык укугун чектейт, ал эми 1784жылдан компания королдук көзөмөл кеңешине баш ийдирилген. 1858ж. Ост-Индия компаниясы өзүнүн ишмердигин токтоткон.

ОФФШОРДУК КОМПАНИЯ - белгиленген тартипте катталган чет элдик компания (анын ээлери жана кирешесинин булактары чет мамлекетке тиешелүү болот). Ал түшкөн пайдадан алынуучу салыктан бошотулуп, адатта шарттуу түрдө уставдык фондусу бар. Офис, байланыш каражаттары, кызмат орундарынын болушу милдетүү түрдө эмес, жоопкерчиликтүүлүгү чектелген коом катарында түзүлөт.

П

ПАЙЩИК – пай шериктештигинин мүчөсү.

ПАКИСТАН, Пакистан Ислам Республикасы – Түштүк Азиядагы мамлекет. Аянты – 804 миң чарчы км. Калкы – 169,5 млн адам (2011). Федерациялык республика. Көп партиялуу. П. аймагында адам муз каптоо мезгилинин аягында жашаган. Б.з.ч. Vll-Vlkk. П. аймагында алгачкы бир нече инд-арий мамлекеттери пайда болгон. Б.з. l-llkk. Кушан падышачылыгына, ал кулаган соң Сасанилер империясына кирген. Уl-Уllkk. Феодалдык алгачкы мамлекеттер түзүлүп, Vllkk. Арабдардын басып алышы менен ислам таралган. XVl-XVlll кк. П. Улуу моголдордун, кийин ооган башкаруучусу

Ахмад-шах Дурранинин бийлигинде болуп, XIXк. ортосунда Англиянын колониясына айланган. XIXк. аягы XXк. башында Британиялык Индияда улуттук-боштондук кыймыл күчөп, мусулмандардын алгачкы революциячыл-демократиялык уюмдары (“Гадр”, кызыл көйнөкчөндөр, халифат кыймылы) негизделген. Экинчи дүйнөлүк согуштан (1939-45) кийин колониячылар Британ Индиясына эркиндик берүүгө аргасыз болгон. 1947ж. августа мурдагы Британ Индиясынын аймагында дини боюнча бөлүнгөн Индия дана Пакистан мамлекеттери пайда болот. П-да биринчи болуп Мусулмандар Лигасы (1907ж. уюшулган) бийликке келген. Ички саясатында П. өкмөтү колониалдык калдыктарды жоюуну жана капиталисттик мамилелерди өнүктүрүүнү көздөгөн. Ал эми тышкы саясатында 1955ж. Багдад пактысына (1959-жылдан СЕНТО) мүчө. 1956ж. 23 мартта П. өзүн Федерациялык Ислам Республикасы деп жарыялаган. 1956ж. сентябрда Авами Лиг – Республикачыл партия коалициялык өкмөт түзгөн. 1958ж. 7-8 октябрда аскер төңкөрүшү болуп, бийликке куралдуу күчтөрдүн башкы командачысы М. Айюб Хан келген. 1969ж. 25 мартта бийлик генерал А.М. Яхья Ханга өткөрүлгөн. Ошентип кайрадан аскер режими орногон. 1970ж. жалпы шайлоодо Авами Лиг (чыгыш П-да) жана Пакистан элдик партиясы (батыш П-да) жеңген. 1971ж. 26 мартта Бангладеш Эл Республикасы (чыгыш П.) жарыяланган. Ушул шартта П. өкмөтү куугунтактаган бенгалдыктардын Индияга качышына байланыштуу, 1971ж. 16 декабрында П. менен Индиянын ортосундагы кезектеги куралдуу кагылышуулары чыгат. 20 декабрда П. аскерлери жеңилип, согуш токтоп, Батыш П-да бийликке З.А.Бхутто келген. 1972-жылдан өлкөдө бир катар прогрессивдүү реформалар (агрардык, эмгек, билим берүү, ж.б.) жүргүзүлгөн. Ошол эле жылы П. СЕАТОдон чыккан. 1977ж. июлда П-да аскер төңкөрүшү болуп, Аскер администрациясы (башчысы генерал Зия-уль-Хак) бийликти өз колуна алган.

ПАКТ (лат.-келишим, макулдашуу) – өз ара же коллективдүү коопсуздук, жардамдашуу, кол салбоо ж.б. маселелер боюнча зор саясий мааниси бар эл аралык ар түрдүү келишимдерди туюнтуучу термин.

ПАЛЕСТИНА – Батыш (Алдыңкы) Азиядагы тарыхый аймак. П. жерин адам палеолит доорунда эле мекендеген. Б.з.ч. XIкк. П-ны байыркы жөөт (еврей) уруулары, XIкк. Филистимдиктер (П-нын аты да байыркы жөөттөрдүн пелиштим – филистимдик деген сөзүнөн) каратып, анда мамлекетин негиздеген. Ал б.з.ч. X к. Израиль жана Иудей падышалыгына бөлүнгөн. Б.з.ч. УIк. Перстердин, 332ж. Александр Македонскийдин, 63ж. Римдин бийлигине өткөн. Б.з. VII к. Арабдар басып алган. Ал XIк. аягында кресттүүлөрдүн, XIкк. Египет султандарынын, XIкк. Мамлюктардын колуна өткөн. Туркия караткандан (1516) биринчи дүйнөлүк согуш аяктаганга чейин (1918) Осмон империясынын курамында болгон. Биринчи дүйнөлүк согушта (1914-18) П-ны адегенде Германия-Туркия, кийин Англия аскерлери басып алган. 1922 жылдан П. Улуубританиянын мандат аймагына айланган. Сионисттер менен кызматташ англиялык колониячыл саясатка каршы арабдар бир нече жолу куралдуу көтөрүлүшкө чыккан. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин П. элинин, англиялык мандатты жоюу үчүн күрөшү күчөп, Улуубритания маселени БУУнун кароосуна берүүгө мажбур болгон. БУУнун Генералдык Ассамблеясы 1947ж. 29 ноябрда англиялык мандатты жоюу, аскерлерин П-дан чыгаруу жана көз карандысыз эки мамлекет түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. Бирок бул чечимди бойкот кылган арабдар 1948ж. 15 майда жаңы эле пайда болгондугу жарыяланган Израиль мамлекетине каршы согуш башташкан. 1948-49жж. Палестина согушунан кийин арабдар жеңилип калып, анын кесепетинен П-лык арабдар өз мамлекетин түзө албай калган. Ал эми араб мамлекетине тийиштүү делген аймактардын бир бөлүгүн Израиль ээлеп өзүнө кошуп алган. 1967ж. араб-израиль согушунун жыйынтыгында Израиль өз аймагын андан дагы кеңейтип, палестиналык арабдарга бөлүнгөн жерлерди эле эмес, андан тышкары Египеттин Синай жарым аралын, Газа секторун, Иордан дарыясынын оң жээгин, Сириянын Голан дөңсөөлөрүн дагы басып алган. 1973ж. октябрда да арабдар менен Израилдин куралдуу кагылышуулары болгон. БУУнун Ген Ассамблеясы 1974ж. 22 ноябрда П-дагы арабдар улуттук көз карандысыздык жана эгемендүүлүккө укуктуу экендигин ырастаган. АКШнын катышуусу менен түзүлгөн Египет-Израиль сеператтык келишими

боюнча (1979) Египет өзүнүн жерлерин (Синай жарым аралы) кайтарып алганга макулдук алганы менен П. маселеси четте калтырылган. Уландысын – П а л е с т и н а н ы боштондукка чыгаруу уюму-деген бөлүмдөн караңыз.

ПАНАФРИКАНИЗМ – адегенде расалык эзүүгө жана теңсиздикке каршы чыгып, бүт дүйнөдөгү негрлерди бириктирүү максатын көздөгөн, бара-бара Африка элдеринин саясий –экономикалык көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн африкалык улутчулдардын кыймылына айланган идеалык-саясий аракет. П. расалык дискриминацияны токтотуу, кара түстүү жарандарга саясий укук берүү маселесин талап кылган АКШ жана Вест-Индиядагы негр интеллигенттеринин демилгеси боюнча XIX-XXкк. тогошунда пайда болгон. Азыркы П. панафрикалык 5-конгрессте (Манчестер, 1945) негиздерген. Ага У.Дюбуа, К.Нкрума сыяктуу африкалык боштондук кыймылдын ишмерлери катышкан. Африка өлкөлөрүнүн көбү өз алдынчалыкка жеткен соң алардын ортосунда өз ара байланыш чыңдалды. Бирок бул кыймылдагы революциячыл-демократиялык жана ашкере улутчул агымдардын ортосунда келишпестиктер орун алып келген. Ошентсе да П. неоколониализм, расизм, сионизмге каршы күрөштө өз салымын кошуу келет.

ПАНИСЛАМИЗМ – бардык мусулман элдерин баш коштуруу багытындагы ураан. “П. улутуна карабастан ислам бардык мусулмандардын жалпылыгын камсыз кылат, халифтин бийлигине бүт мусулмандарды бириктирүү маанилүү маселе”- деген түшүнүктөргө таянган диний-саясий идеология. Ал XIX к. акырында империалисттик мамлекеттердин колониалдык экспансиясы күчөп турган мезгилде калыптанган. П-дин биринчи идеологу Жемал-ад-дин аль-Афгани П-ди антиколониалдык күрөштүн максатына ыкташтырууга аракеттенген. XXк. башында П. антиколониалдык максатынан четтеп, кийин реакциячыл куралга айланып кеткен.

ПАНТЕОН – 1. атактуу адамдардын сөөгү сакталуучу имарат; 2. байыркы гректердин жана римдиктердин бир нече кудайга арналган жайы; 3 айрым бир диндин кудайларынын жыйындысы.

ПАНТҮРКИЗМ – түрк тилдеринде сүйлөгөн элдерди, барынан мурда мусулман түрктөрдү бириктирип, Туркия мамлекетинин карамагына кошуу максатын көздөгөн улутчул жана ашынган улутчул (шовинистчил) идеология. Ал адеп XIX-XXкк. чегинде алгачкы түрк буржуазиялык улутчулдукунун- түркчүлүктүн бир көрүнүшү катары пайда болуп, Жаш түрктөр революциясынан (1908) кийин “Биригүү жана Прогресс” партиясынын реакциячыл аракетинин күчөшүнөн улам түркчүлүк үстөмдүк кыла баштаган. Биринчи дүйнөлүк согуш алдында аны биротоло баш ийдирген Жаш түрктөр, П-ди панисламизм менен катар Туркияны Россияга каршы согушка тукуруу үчүн пайдаланган. Орто Азия менен Закавказьенин улутчул айрым партиялары жана кыймылдары да (жадидизм) россиядан анын чет жакасындагы улуттук аймактарды бөлүү үчүн П-ди тараткан. Улуу Октябрь революциясынан кийин ошол эле аймактардагы П-дин тарапкерлери аны совет бийлигине каршы пайдалангылары келген. Туркиядагы кемалчылардын жетекчилери П. саясатын четке кагып, түркизмдин негиздерин кабыл алышкан. Алар П-ди түркчүлүк, б.а. Туркия улутчулдукун менен алмаштырган.

ПАРАЛЛЕЛЬ – жер шарынын ойдон алынып сызылган экваторго барабар жарым сызыктары.

ПАРИЖ ТЫНЧТЫК КОНФЕРЕНЦИЯСЫ (1919 -1920) - Биринчи дүйнөлүк согушта (1914 -1918) жеңген державалар менен жеңилген өлкөлөр ортосундагы тынчтык келишимдердин долбоорун иштеп чыккан эл аралык конференция. Тыныгуулар менен 1919 -жылдын 18 январынан 1920 -жылдын 21 январына чейин Парижде өткөн. Ага Улуу Британия, Франция, АКШ, Италия, Япония ж.б. мамлекеттер катышып, АКШ, Улуу Британия, Франция өлкөлөрүнүн үстөмдүгү астынды өткөн. Германия жана анын өнөктөштөрү алар менен түзүлүүчү келишимдин долбоору иштелип чыккандан кийин гана конференцияга катыша баштаган. Советтик Россия конференцияга чакырылган эмес. П.т.к. Германия, Австрия, Болгария, Венгрия, Турция менен түзүлүүчү келишимдерди даярдап, Улуттар лигасын түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. П.т.к. даярдаган келишимдер Вашингтон конференциясы (1921-22)

кабыл алган келишимдер менен бирге империализмдин Версаль-Вашингтон системасынын негизин түзгөн. П.т.к.башкы катышуучулары Россиядагы Совет бийлигин жоюу мерчемин талкуулаган.

ПАРФИЯ ПАДЫШАЛЫГЫ – Каспий деңизинин түштүк жана түштүк-чыгышындагы мамлекет. Селевкилер кулаган мезгилде (б.з.ч. 111к. ортосу) негизделип, б.з. 226жылына чейин жашаган. Ал 2к. аягында Орто Азиянын түштүк-батыш райондорун, Иран менен Месопотамияны бүтүндөй каратып, Алдыңкы Азиядагы күчтүү мамлекетке айланган. Байыркы борбору Ниса (урандысы Ашхабаддын жанында), кийин Даря, Гекатомпия, Экбатон жана Ктесифон шаарлары болгон. Парфия падышалыгы Индия, Кытай жана Рим империясы ортосундагы соодада зор роль ойногон. Бийлик Аршактар уруусунун колунда болгон. П.п. б.з.ч. 1к. 2-жарымында өтө гүлдөп, Римдин коркунучтуу атаандашына айланган. Ал батышга Рим, чыгышта сак-массагеттер менен согушуп турган. Б.з. 11-111кк. П.п. кризиске учурап, ыдырай баштаган. Персияда Ардашир баштаган көтөрүлүштөн (111к. 20-жылдары) улам П.п. биротоло талкаланып, анын аймагында Сасанилер державасы негизделген.

ПОЛЕАНТРОПТОР - неандерталец*.

ПАЛЕСТИНАЛЫК АРАБДАР (палестиналыктар) - Палестинанын түпкү калкы. Жалпы саны 5,5млн адам (1992); анын 826 миңи Израилде, 973 миңи Иордан дарыясынын батыш жээгинде, 645 миңи Газа секторунда, 2,23 млн Иорданияда, калгандары ар башка өлкөлөрдө качкын макамы менен жашашат. Араб тилинде сүйлөшөт. Дини негизинен мусулман-сүннөттөр.

ПАЛЕСТИНАНЫ БОШТОНДУККА ЧЫГАРУУ УЮМУ (ПБЧУ) - Палестиналык арабдардын эң чоң саясий уюму. 1964ж. араб элдеринин лидерлеринин кеңешмесинде "өз жерлеринен адилетсиз куулуп кеткен 2 млндой палестиналык арабдардын кызыкчылыгын коргоо" максатында түзүлгөн. Ал өзүнө Палестиналык каршылык көрсөтүү кыймылынын көпчүлүк уюмдарын жана көптөгөн палестиналык коомдук уюмдарды бириктирген. ПБЧУ дагы

жетекчилик Палестинанын Улуттук Кеңеши тарабынан ишке ашырылган. 1968 ж. баштап бул уюмга түрдүү партизандык кыймылдардын өкүлдөрү дагы кирген. Алгачкы жылдары ПБЧУ өзүнүн максаты катары Израил мамлекетин жоюу, Көчүп келген жөөттөрдүн көпчүлүгүн Палестинадан кууп чыгуу жана өздөрүнүн "демократиялык жана жарандык мамлекетин" түзүү милдеттерин койгон. ПБЧУ га кирген негизги уюмдар: Палестинаны боштондукка чыгаруунун улуттук кыймылы, Палестинаны боштондукка чыгаруунун элдик фронту, аль-Сайка ("Элдик-боштондук согушунун" авангарды), Элдик күрөштүн фронту, Палестинаны боштондукка чыгаруунун демократиялык фронту. 1969ж. уюмдун башына Я. Арафат келген. 1972ж. ПБЧУга жакын эсептелген топтордун бирөө Мюнхендеги олимпиада мезгилинде израилдик спортсмендерге карата террористтик аракет жасаган. 1974ж. ПБЧУ Палестиналык араб элинин бирден-бир мыйзамдуу өкүлү катары араб өлкөлөрү жана БУУ тарабынан таанылган. 1987ж. декабрда Палестинада Я. Арафаттын демилгеси менен "интифада"- арабдардын "куралсыз көтөрүлүшү", Израилдик товарларга бойкот жарыялоо, израилдик конуштарга кол салуу, демонстрация уюштуруу ж.б. башталган. 1988 ж. ПБЧУ Израил мамлекетинин жашоого болгон укугун таанып, ага каршы террористтик аракеттерден баш тарткан. 1988ж. ноябрда ПБЧУ "Палестина мамлекетинин" түзүлгөнүн жарыялаган, 1989ж. 2 апрелде Палестинанын Улуттук Кеңеши Я. Арафатты палестина мамлекетинин президенттигине шайлаган, 1993ж. Израил менен Палестина автономиясын түзүү жөнүндөгү келишимге кол койгон. Тилеке каршы, 2000ж. палестиналыктар менен Израилдин ортосундагы карама-каршылык кайрадан тутанган. 2004 жылдан тарта ПБЧУнун аткаруу комитетинин төрагасы Махмуд Аббас.

ПАРАСЕЛЬ АРАЛДАРЫ - Кытайдын Хайнань аралынын түштүк-чыгышындагы Түштүк-Кытай деңизиндеги риф жана 130 чакан түшүм бербеген коралл аралдарынан турган топ. Парасель аралдары мунай кенине жакын жайгашкан, ошого байланыштуу Кытай менен Вьетнамдын ортосундагы талаш аймак болуп эсептелет.

ПАТЕНТ - 1) Ойлоп табуучуга өзүнүн ойлоп тапкан ачылышын пайдалануу укугун берүүчү күбөлүк; 2) соода же өндүрүш иши менен шугулданууга укук берүүчү документ.

ПАЦИФИЗМ (лат. бейпилкеч, тынчтыкчыл) - согуштун моралга жат мүнөзүн айыптоо, аны болтурбоонун башкы каражаты дегендердин кыймылы. Пацифисттер согуштун бардык түрүн, атүгүл боштондук үчүн согушту да айыптайт. Алар согушту чыгарган социалдык-экономикалык жана саясий шарттарды четтетпей туруп эле ишендирүү, тынч өтүнүч жолу менен согуш чыгарбай коюуга болот дешет. Алгачкы П. уюмдары Наполеон согуштарынын кийин Улуу Британия менен АКШда пайда болгон. Көптөгөн пацифисттер, айрым пацифисттик уюмдар Тынчтыкты жактоочулар кыймылына кошулушкан.

ПЕРЕМИРИЕ – убактылуу тынчтык, убактылуу элдешүү, жарашуу (согушуп жаткан эки жактын тең макулдашуусу боюнча согуш аракеттерин убактылуу токтотуу).

ПЕРЛ-ХАРБОР - XX кылымдын 1-чи жарымындагы америкалык флоттун Тынч океанындагы эң ири базасы. Гавай аралдарында жайгашкан. 7 декабрда 1941 ж. курамында 6 авианосец, 2 линкор, 3 крейсер, 11 эсминец жана 3 суу астында жүрүүчү кемелери болгон япон флотунун тобу Перл-Харбордо жайгашкан америкалык флотко жашыруун жакындап келген. Авиносецтерден көтөрүлгөн япондук авиация америкалык флотко бомба таштап, торпедо менен аткылашкан. Океанга чыгууга даяр турган 8 линкордун баары, 8 крейсердин 6 суу сууга чөктүрүлгөн. 272 учак өрттөлгөн. 2402 америкалык аскер өлтүрүлгөн. Япондуктар 29 учагынан ажыраган. Ушул окуянын артынан АКШ Японияга жана Германияга согуш жарыялаган.

ПЕРМАНЕНТТИК - үзгүлтүксүз, токтоосуз.

ПЕРСИ КЫСЫГЫНДАГЫ СОГУШ (1991ж.) - Иракка каршы болгон НАТОго кирген жана аларга өнөктөштүгүн билдирген араб өлкөлөрүнүн согушу. 1990ж. Ирактын диктатору С.Хусейн коңшу

мунайга бай Кувейт мамлекетин басып алган. Бул акция менен эл аралык укуктарды көз көрүнөө бузгандыгын бетке тутуп, БУУ бардык өлкөлөрдүн Ирак менен соода жүргүзүүсүнө санкция салган. Ошол эле мезгилде Перси булуңуна Батыш өлкөлөрүнүн чоң деңиздик эскадрасы келген. ал эми коңшу Сауд Аравиясынын аймагына НАТОнун күчтүү аскер топтому жайгаштырылган. 1991ж. февраль айында "чөлдөгү бороон" деген аталыштагы аскердик операция башталган. Булуңда жайгашкан АКШнын жана анын өнөктөштөрүнүн авиациясы Иракты, Кувейттеги ирактын аскерлерин бомбалоого алган, танкалары киргизилген. Хусейндин аскерлери аларга туруштук бербей ирактын түпкүрүнө качкан. Бирок алар Кувейттен качып бара жаткан учурда жүздөгөн мунай скважиналарын өрттөп, экологиялык алаамат салышкан. Ирактын өзүндө Хусейндин бийлигине каршы күрттөрдүн жана шейит мусулмандарынын көтөрүлүшү башталган. Ушундай шартта С.Хусейн БУУнун талаптарына баш ийип, өлкөдөгү химиялык куралдарын жана кыргын салууга жөндөмдүү согуш куралдарын чыгаруу технологияларын жоюуга макулдугун берген. Бирок Иракка каршы киргизилген санкциялар алынып салынган эмес.

ПЕТАРДА - жасалма снаряд.

ПЕТЕРБУРГ КЕЛИШИМИ (1881) – Россия менен Кытай ортосунда Петербургда Иле крайы жана Монголия менен Батыш Кытайда (Синьцзян) соода жүргүзүү жөнүндө түзүлгөн келишим. П.к. боюнча Иле крайынын батыш бөлүгү Россияга өтүп, калган аймагында кытай императорунун бийлиги калыбына келтирилген. Крайдын калкына кытай букаралыгында же кааласа Россиянын чегине өтүп, орус букаралыгын алуу укугу берилген. П.к-нен кийин өз ыктыяры менен Россиянын карамагына 70 миң адам (уйгур, дунган, казак) өткөн.

ПЕТИЦИЯ - жогорку бийликке жазылган көпчүлүктүн өтүнүчү, суроосу.

ПЕХЛЕВИ РЕЗА (16.03.1878-1944) - Ирандын шахы (1925-1941), Пехлеви династиясынын негиздөөчүсү. Офицер, казактар бригадасынын командири. Аскерлери менен 1921ж. февралында

Тегеранга кирип аскерий төңкөрүш жасагандан кийин, ал жаңы өкмөттө согуш министри жана армиянын командачысы болуп калган. Реза Пехлевинин демилгеси менен өлкөдө реформалар башталган. Армия кайрадан түзүлгөн, анын талабы боюнча өлкөдөн 1921ж. советтик, 1923ж. англиялык аскерлер чыгарылган. 1923ж. октябрда Реза премьер-министрлик кызматты ээлеп, өзүнүн диктатурасын орноткон. 1925ж. Кажарлар династиясынын акыркы өкүлүн тактан түшүрүп, 12 декабрда өзүн Ирандын шахы деп жарыялаган. Жаңы шах феодалдык хандардын сепараттык аракеттерин аесуз басып, өлкөнү борбордоштуруу жана маданий жактан модернизациялоо багытындагы реформаларды ишке ашыра баштаган. Экинчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы анын Германияга жан тарткан саясаты даана билингенден кийин, 1941ж. СССР менен Улуу Британия Иранды биргелешип басып алуу жана шахты бийликтен кулатуу чечимине келишкен. Реза Пехлеви 3 жылдан кийин Түштүк Африка республикасында каза болгон.

ПЕХЛЕВИ МОХАММЕД РЕЗА (26.10.1919 - 27.07.1980) - Ирандын 1941-1979 жж. шахиншахы ("падышалардын падышасы", шах). Реза-шах Пехлевинин уулу. Бийликке советтик жана англиялык аскерлер Иранга киргизилгенден кийин атасы бийликтен өз ыктыяры менен четтетилгенде келген. Жаңы шахтын бийлиги чет элдик концессионерлердин (баарынан мурда Англо-иран мунай компаниясынын) укуктарын жана артыкчылыктарын тааный тургандыгын тастыктаган. 1953ж. шахтын бийлиги бардык саясий партиялардын жана саясий уюмдардын ишмердигине тыюу салган, жарандык укуктар жок кылынып, аскердик абал киргизилген. 1950 - жж. орто ченинде катарында он миндеген адамдар кызмат кылган, оппозицияга каршы репрессиялары менен элдин эсинде калган - жашыруун полиция - коопсуздук жана информация уюму (САВАК) түзүлгөн. 1955ж. Багдад пактысына (1959 жылдан СЕНТО) кирген. 1959ж. Ирандын аймагында американын аскердик базасы пайда болгон. 1962ж. Пехлеви өлкөнү модернизациялоого багытталган "Шахтын жана элдин Ак революциясы" деген реформасын баштаган. Америкага жан тарткан шахтын саясаты элдин кеңири катмарынын, өзгөчө диний адамдардын кыжырдануусун жараткан. Өлкөдө курчуган

социалдык-саясий кризистен улам 1978-1979 жылдары революция болуп, монарх өлкөдөн качып кетүүгө аргасыз болгон. Египеттен баш коргоо тапкан Мохаммед 1980 ж. каза болгон.

ПИТЕКАНТРОП (гр.маймыл+адам) - эң алгачкы адамдар тобу - архантроптордун өкүлү. Анын сөөгүн голландиялык окумуштуу Э.Дюбуа 1890-92-ж. Ява ааралынан тапкан. П. кадимкидей жакшы баса билиши, мээсинин чоңдугу (орточосу 900 куб см) жана татаалдыгы менен айырмаланган. Ал мындан 500 -700 миң жыл, жаңы маалыматтар боюнча 1,2 млн жыл мурда жашаган.

ПЛАСТИКАЛЫК - бир формага келтирилгенде ошол бойдон туруп калмай масса.

ПЛАЦДАРМ - согуштук операцияны даярдап жана аны жайылтуу үчүн пайдалануучу аймак, кимдир бирөөлөргө каршы согуштук аракеттер башталуучу территория; дарыянын же деңиздин душмандар ээлеп турган жээгинен ээлеп алган тилке, ал андан аркы аскердик чабуул үчүн зарыл болот.

ПЛЕБЕЙ (лат. карапайым калк) - 1) алгачкы мезгилдерде саясий укуктардан пайдаланбаган Байыркы Римдеги эркин (б.а.кулга айданбаган) адамдарынын төмөнкү катмарынын өкүлү. 2) Орто кылымдардагы Батыш Европадагы шаарлардын жакыр жашаган катмары.

ПЛЕБИСЦИТ (лат.элдин чечими) - кандайдыр бир өтө маанилүү маселелерди чечүү максатында өткөрүлгөн жалпы элдик добуш берүү; референдум.

ПОДПОЛЬЕ – өкмөттөн жашырын иштелүүчү иш.

ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ – бөлүк, бөлүм; бөлүмдүн курамындагы согуштук бөлүкчө.

ПОДРЯД – жерди үй бүлөгө ижарага берүү.

ПОЛИМЕТАЛЛ – бир нече металлдын кошундусу.

ПОЛИТЕИЗМ (поли+гр.кудай) - көп кудайга сыйынуу. П. коом таптарга жиктеле баштаган тушта чыккан. П-де керемет дүйнө (сверхестественный мир) өз ысмы, өз кейип-кешпири, табиятта жана коомдо өзү башкарган аймагы жана азбы-көппү бийлиги бар кудайлардын иерархиясы катары көрсөтүлөт. П-дин түшүнүктөрү жана ритуалдары м о н о т е и з м д е да кездешет. П. байыркы Египетке, Грецияга, Римге, ошондой эле азыркы Индияга, Японияга мүнөздүү.

ПОРТ – кемелер же учактар туруучу жай.

ПОСОБИЕ -жардам.

ПОСТИНДУСТРИАЛДЫК КООМ –1) бул индустриалдык коомдон кийинки мезгилдеги коомдун өнүгүү баскычы ; ага: кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн өркүндөшү, жашоонун бардык чөйрөсүндө техниканын жетишкендиктеринин жана жалпы компьютерлештирүүнүн жайылышы, алга сүрөөчү милдеттин: ишкерлерден окумуштууларга, корпорациялардан университеттерге өтүшү; мындай коомдун бул же тигил өлчөмдөгү белгилери өнүккөн өлкөлөрдө кездешет; 2) америкалык социолог Д. Белл (1919 ж.төрөлгөн) тарабынан сунушталып, коомдук өнүгүүдөгү кээ бир өнүккөн өлкөлөрдүн индустриалдык этаптан "кийинки" этапка өтүүсүн мүнөздөгөн аталгы. Постиндустриалдык коомдо негизги чечүүчү орун илимге өтөт, теориялык билим жаңы нерселерди турмушка киргизүүнүн булагы болуп калат. Жаңы "интеллектуалдуу" (акылдуу) техника, компьютерлештирүү жана маалымат түзүмү кеңири өнүктүрүлөт. Корпорациялардын ордун университеттер, бизнесмендердин ордун окумуштуулар менен адистер басат. Кызмат көрсөтүүнүн экономикасы пайда болот. Социалдык чөйрөдө болсо карама-каршылыктар менен теңсиздик сакталат.

ПОТЕНЦИЯ – бир кыймыл аракетке келүү үчүн жарамдуулук, жөндөмдүүлүк, мүмкүндүк жана жетишээрлик күчкө ээ болуу.

ПОТСДАМ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ (1945) - Улуу Британия, АКШ жана Кытай өкмөттөрүнүн атынан 26 июнда Потсдамда жарыяланган. Анда экинчи дүйнөлүк согушта фаш. блоктун бир катышуучусу - Япониянын кыңк этпей багынышы талап кылынган. Декларацияда Япониядагы милитаристтердин бийлигин жана таасирин жоюу, япон аймагын убактылуу багынтуу. АКШ, Улуу Британия жана Кытай өкмөттөрүнүн Каир конференциясында (1943) кабыл алынган Декларациясын орундатуу, Хонсю, Хоккайдо, Кюсю, Сикоку а-дарына, о.эле чакан аралдарда Япониянын бийлигин чектөө, өлкөдө демокр.салтты чыңдоого каршылык көрсөтпөө, япон экономикасын тынч турмушка өткөрүү ж.б.каралган. Япон өкмөтү П. д-нын талаптарын четке каккан (1945,28 июль). Бирок П д-на СССР кошулуп (1945, 8 авг.),Японияга каршы согуш ачканда (9 авг.), япон өкмөтү 1945ж. 14 августта П.д-нын шарттарын кабыл алганы тууралуу билдирген.

ПОТСДАМ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ (1945), Берлин конференциясы - СССР, АКШ жана Англия өкмөт башчыларынын 1945-жылдын 17 июлунан 2 августуна чейин Потсдамда өткөргөн конференциясы. П. к-нын ишине тышкы иштер министрлери, аскер кеңешчилери жана эксперттер катышкан. П. к-нын негизги маселеси Германияны демилитаризация кылуу (милитаризмден куткаруу), денацификация кылуу (нацизмден арылтуу) жана демократиялаштыруу болгон.

П.к-нын катышуучулары Германияга карата саясаттын негизги багыттары ж-дө макулдашууга жетишкен. Крым конф-нын чечимине ылайык Потсдам кеңешмеси Германияны толук куралсыздандыруу, куралдуу күчтөрү менен согуштук өнөр жайларын жоюу, бардык фаш.уюмдарын таркатуу чараларын белгилеген. Германия агрессиясынан жапа чеккен өлкөлөргө алар тарткан зыяндын жарым-жартылайын төлөө б-ча атайын келишимге кол коюлган. П. к-нда багынган Германияга убактысынча бийликти СССР, АКШ, Улуу Британия жана Франциянын куралдуу күчтөрүнүн башкы командачылары жүргүзөрү макулдашылган. Конф-да Полшанын жаңы чек арасы белгиленип, Сов.Союзуна Кеңигсберг ш. (1946-жылдан Калининград) жана ага чектеш райондор берилген. Анда Германия жана анын мурдагы өнөктөштөрү менен тынчтык келишим даярдоо үчүн Тышкы иштер

министрлеринин кеңеши түзүлгөн. СССР, АКШ жана Улуу Британия Германиянын бардык флотторун тең бөлүп алууга, суу асты менен жүрүүчү кемелерди чөктүрүп жиберүүгө макулдашкан. Согуштун башкы кылмышкерлерин эл аралык аскер трибуналына берүү чечилген. П. к. жалпысынан согуштан кийинки абалды жөнгө салууга багытталган чечимдерди кабыл алган. Бирок батыш державалар анын чечимдеринен көп өтпөй баш тартышкан.

ПОШЛИНА – БАЖЫ – тышка алып чыгуучу жана ичке алып кирүүчү товардан алынуучу өкмөттүк салык.

ПРАВОСЛАВИЕ – христиан дининин бир багыты. Негизинен Чыгыш Европа, Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнө, Балканга тараган. П. Европанын батышында жана чыгышында ХIк. өз алдынча багыт катары биротоло бөлүнүп чыккан. П-лык догма боюнча өзгөчөлүктөрү : ыйык рухтун кудайдан гана жаралышын, бүтүндөй чиркөөнүн ыйыктыгын ырастоо ж.б.; культ жана канон боюнча өзгөчөлүктөрү : иконага сыйынуу, чыныгы дин кызматкерлеринин сөзсүз никелүү болушу ж.б. П. католицизмден айырмаланып, бирдиктүү борборго ээ эмес, өз алдынча 14 чиркөөдөн куралат. П-ге консерватизм мүнөздүү. Орус П-си жеке бийликке бүт ыкласы менен кызмат кылган. Петр Iнин тушунан 1917ж. чейин П. чиркөөсү мамлекеттик аппараттын бир бөлүгү болгон. Азыркы П. илимге жат идеяларын жана түшүнүктөрүн толук сактап калган. П-нин идеологдору жоболорун, культ иштерин ж.б. жаңы шарттарга ыңгайлаштырууга аракеттенишүүдө.

ПРАГМАТИЗМ – чындыктын объективдүү мыйзамдарын таануучу, турмуш чындыгына тике кароочу, туура салмактап таразалоочу аракет.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР - (фр. биринчи министр) - өкмөт башчысы.

ПРЕФЕКТ (лат. башчы) - Байыркы Римде - бир катар административдик, соттук жана согуштук кызматтар; Францияда- провинциядагы эң жогорку өкмөттүк чиновник; кээ бир өлкөлөрдө - шаардык полициянын начальниги.

ПРЕФЕКТУРА -1)кызматтык имарат, бөлмө, префекттин концеляриясы; 2) кээ бир өлкөлөрдөгү административдик-территориялык бөлүкчөнү башкаруучу орган, Мис.:Францияда-департамент; 3)Япониянын негизги административдик территориялык бөлүкчөсү.

ПРИОРИТЕТ – биринчилик, алдыңкы орунда турган асылзаттык.

ПРОВИНЦИЯ -1) Байыркы Римде жеңип, багындырып алган өлкө; 2) кээ бир мамлекеттерде областтык, административдик бөлүкчө; 3) Падышачылык Россияда - алыскы губерниянын бөлүгү; 4) маданий борбордон алыс жер.

ПРОЛЕТАРИАТ – индустриалдык коомдо көбүнчө кол эмгеги менен эмгектенген жалданма жумушчуларды өзүнө камтыган социалдык топ. Пролетариаттын жашоосунун булагы, бул анын өндүрүш каражатынын ээсине өз күчүн сатуусу болуп эсептелет; марксизмдеги жана башка социалисттик жараяндардагы пролетариат түшүнүгү бул – коомдун жетектөөчү күчү катары аныкталган жумушчу табы: XX кылымдын 2-жарымынан баштап өнүккөн өлкөлөрдө илимий- техникалык прогресстин жана калкка кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн кеңири жайыла башташы менен сан жагынан кыскарып анын аткарган ишинин мүнөзү, жашоо деңгээли жана маданий өнүгүүсү боюнча башка социалдык топтордон айырмачылыгы жоюлуп бара жатат.

ПРОПАГАНДА (лат. жайылтууга тийиштүү) – 1) кандайдыр бир идеяларды, окууларды, билимди жайылтуу жана тереңдетип түшүндүрүү; кеңири массага саясий мүнөздөгү идеялык жактан таасир этүү; 2) жетишкендиктерди, жакшы жактарды мактоо, жайылтуу.

ПРОТЕКТОРАТ (лат. колдоочу, коргоочу) - бир мамлекеттин экинчи мамлекеттен болгон көз карандылыгынын формасы. Анда көз каранды мамлекет өзүнүн ички саясатында гана өз алдынча чечкени менен, анын тышкы саясатын, коргонуу маселесин ж.б.

метрополия өз билгениндей жүргүзөт. Жалпылап айтканда протекторат колониализмдин бир түрү.

ПРОТЕКЦИОНИЗМ (фр.,лат.канатына калкалоо) – 1) өзүнүн өнөр жайларын колдоо максатында тыштан ташылып келүүчү товарларга кымбат пошлина салуу саясаты; 2) мамлекеттин экономикалык саясаты. Бул саясат боюнча мамлекет өзүнүн өндүрүш мекемелеринин товарларын чет элдик ат салышуулардан (конкурененттерден) ар түрдүү жолдор менен коргойт. 3) өзүнүн тууган-уругун, тааныштарын жактап, аларга ар түрдүү жардам берүү.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (лат-журтчулук көзүнчө далилдөөчү) – христиан дининин үч ири багыттарынын бири (католицизм жана православие менен катар). Бир катар өз алдынча чиркөө менен секталарды бириктирет. XVIк. реформация убагында католицизмден бөлүнүп чыккан жаңы чиркөө багытын жактоочулар протестанттар (каршы чыгуучулар) деп аталган. П. XVIк-дан католицизмге окшобогон христиан дининин өзүнчө жаңы түрү катары пайда болгон. Анын негизги догмалык жоболорун М.Лютер, Ж.Кальвин, У.Цвингли ж.б. иштеп чыгышкан. П-дин адамдын кудай менен “байланышы” жөнүндөгү догмасы аны католицизмден айырмалаган. Католикттик ыйык жомокту четке кагып, П. ишеним окуусунун булагы ыйык китеп (Библия) деп эсептейт. П. негизги түрлөрү: лютерчилик, кальвинизм, цвингличилик ж.б. XVI-XVIIкк. П. бардык катмарлар тарабынан кабыл алынса да, биринчи иретте феодализмге каршы күрөшкөн буржуазиянын идеялык куралы болгон. П. көбүнчө Скандинавия өлкөлөрүндө, Германия, Швейцария, Улуубритания, Нидерланд, АКШ ж.б. өлкөлөрдө кеңири тараган.

ПРОТО (грек.биринчи) - татаал сөздөрдүн бир нерсенин биринчи жаралганын, уютку экенин, өнүгүштүн адепки этабын (мис., протоплазма, протогосударство, прототип), жогорку даражасын (көбүнчө чиркөө наамдарында) туюндуруучу бөлүгү.

ПРОТОКОЛ (грек. биринчи барак) – 1. жыйналышта, кеңешмеде, суракта айтылган, жасалган жана чечилген маселелердин бардыгы жазылган расмий документ; 2. эл аралык келишимдик күчкө ээ болгон эл аралык конференциянын чечимдеринин актысы.

ПРОФАНАЦИЯ – булгоо, кадырын түшүрүү. [лат. profanatio осквернение святыни] – көпчүлүк тарабынан кабылданган нерселердин, баалуулуктардын (идеялар, окуулар, искусство чыгармалары ж.б.) маңызын бурмалоо, айбанчылык менен жаманатты кылуу, булгоо.

ПРОФИЛЬ - бир өнөрдү, кесипти үйрөнүү үчүн зарыл болгон билимдин жана тажрыйбалардын көлөмү.

ПУБЛИЦИСТИКА – коомдук – саясий мамилелер боюнча макалалар, чыгармалар

ПУШТУНДАР -1) Ооганистандан тышкары (негизинен Пакистандын Оог-га чектеш жеринде) жашоочу оогандардын этностук аты. Жалпы саны 10 млндон ашыгыраак. Көбү п у ш т у тилинин түндүк чыгыш, азыраагы түш.-батыш диалектисинде сүйлөшөт. Дини боюнча мусулман сунниттер. П-да урууларга бөлүнүү сакталган. Негизги бийлик дин кызматкерлери менен уруу башчыларында. Негизги кесиби -дыйканчылык жана мал чарбачылык. П-дын 20-к-га чейинки тарыхы оогандардын тарыхы менен байланыштуу. Жери 1899ж. Англиянын колониясы болгон Индияга бириктирилген. 1947ж. Индияны бөлүүдө П. жашаган райондор Пакистандын курамына калган. Пакистандын 1973ж. Конституциясы боюнча П. жашаган түндүк-батыш провинция кеңири автономия алган. 2) Оогандардын өзүн-өзү аташы.

Р

РАББАНИ БУРХАНУДДИН (1941ж. туулган) - ооганстандык саясий ишмер. 1992-2001 жж. Ооган Ислам мамлекетинин президенти. Улуту-тажик. Ооганстандан жана Египеттен диний билим алган. Египетте окуп жүргөндө "Мусулман агаиндер" аттуу

экстремисттик уюмдун таасирине кабылган. 1968ж. Ооганстанга келгенден кийин Кабул университетинин теология боюнча профессору болуп калган. Студенттер арасында ислам фундаментализми багытынды үгүт жүргүзгөн. "Мусулман жаштары" аттуу уюмдун түзүлүшүнө катышкан. 1975ж. бийликти басып алуу аракети ийгиликсиз аяктагандан кийин Пакистанга качып кеткен. 1976ж. адегенде Иранда, андан кийин Пакистанда согушкерлерди даярдай баштаган Ооганстандын Исламдык коому деген уюмду түзгөн. Советтик аскерлерге жана анын өнөктөштөрүнө каршы согуштун башчыларынын бири болгон. Ага Ахмед Шах Масуддун жоокерлери дагы баш ийген. Нажибулланын бийлиги кулатылгандан кийин Раббани бардык куралдуу түзүмдөрдү канаатандырган ыңгайлуу адам катары өлкөнүн президенти болуп тандалган. Анткени, тажик катары өлкөнүн түндүгүндө өз киши болсо, пуштундар үчүн дагы башка ылайыктуу адам жок эле. 1996ж. сентябрда Кабулду талиптер басып алганда Раббани түндүккө чегинген. Формалдуу түрдө башка өлкөлөр тааныган Ооганстандын президенти бойдон калганы менен иш жүзүндө анын бийлиги мамлекеттин территориясынын ондон бирине гана таркаган. Талиптер талкалангандан кийин талаа командирлеринин жана жергиликтүү лидерлердин көпчүлүгү Раббани жетекчилик кылган "Түндүк альянсына" баш ийгилери келбей, бийликтин мурдагы король Захир-шахтын жакындарына өтүшүн каалашкан. 2001ж. декабрда Раббани бийликти эмиграцияда жүргөн, Захир-шахтын колдоосуна арзыган Х.Карзайга өткөрүп берген.

РАБИН Ицхак (01.03.1922-04.11.1995) – израилдин мамлекеттик, саясий жана аскерий ишмери. Израилдин 1974-1977 жана 1992-1995 жылдардагы премьер-министри. Иерусалимде Россиядан барган үй-бүлөдө төрөлгөн. 1940ж. «Хагана» деп аталган, жөөттөрдүн көз карандысыз мамлекетин түзүү үчүн күрөшкөн, кийин Израилди коргогон аскердин негизин түзгөн, жашыруун уюмда аскердик ишмердигин баштайт. 1948-1949жж. араб-израил согушунда бригаданын командири, Иерусалим үчүн болгон салгылашууда катышкан. 1954ж. армиянын генералы. 1964-1968жж. армиянын генштабын башкарган. Анын аскердик жетекчилиги менен Израиль

Алты күндүк согушта (1967) жеңип чыккан. Израилдин АКШдагы элчиси. 1968-1973жж. Рабин Кнессеттин депутаты, 1974-1977жж. өлкөнүн премьер-министри. Бул кызматта турганда Египет жана Сирия менен келишимдерди түзүүгө жетишкен. 1984 - 1990жж. Ицхак Рабин улуттук биримдиктин өкмөтүндө коргоо министри. 1992ж. «Авода» (эмгек партиясы) партиясынын генералдык секретары жана парламенттик шайлоодо жеңип чыккандан кийин кайрадан Израилдин премьер-министри (1992-1995). 1993ж. Рабин ООП (Палестинаны боштондукка чыгаруу уюму) менен келишим түзүүгө барган. Андан башка Иордания өлкөсү менен дагы тынчтык келишимин түзүүгө жетишкен. 1994ж. ал тынчтык үчүн Нобель сыйлыгына татыган. 1995ж. ноябрында И.Рабин Тель-Авивдеги митинг учурунда израилдик экстремисттин колунан ажал тапкан.

РАДИКАЛ (лат.- баштан аяк) - аябаган чечкиндүү аракет, көз караш; Радикалдуу -чечкиндүү аракетти жактаган.

"РАМАЯНА" - байыркы инди элинин санскрит тилиндеги эпикалык поэмасы. Болжол менен Б.з.ч. 4-к-да Чыгыш Индияда пайда болуп, б.з. 2-чи к-нда азыркы турпатына келтирилген. Поэманын негизиндеги тарыхый окуялар - арийлердин Түштүк Индияга алгачкы оошу, жергиликтүү уруулар менен болгон кагылыштар жатат деп болжолдонот. Поэмада баш каарман Раманын эрдиктерин сүрөттөө менен өнүктүрүлөт; мифтер менен уламыштардын фантастикалык мотивдери поэма жаралган доордогу реалдуу белгилер менен жуурулушуп, инди элинин коомдук жана маданий турмушунун гүлдөгөн мезгили чагылдырылат. Поэма көркөмдүгү жагынан инди адабиятында көрүнүктүү орунда турат. Ал чыгыш өлкөлөрүнүн көп адабий чыгармаларына негиз болгон.

РАСИЗМ – «адам расасы - дене жана психикасы боюнча бирдей эмес жана ал айырма тарыхка, адам коомунун маданиятына түрдүүчө таасир этет» - деген реакциячыл көз караштардын жыйындысы. Р-дин бардык түрүндө адамдар теги: асыл жана төмөнкү расаларга бөлүнөт. Биринчиси үстөмдүк кылууга, ал эми экинчиси эзилүүгө тийиш деген реакциячыл пикир мүнөздүү. Расалардын табигый теңсиздиги жөнүндө түшүнүк кул ээлик

коомдо эле пайда болуп, кул ээлери менен кулдардын социалдык "айырмачылыктарын" аныктоого кызмат кылган. Ушуга окшогон "жалган теориялар" тарыхта көп болгон. Р. азыркы мезгилде кээ бир өлкөлөрдө расалык дискриминация, сегрегация, геноцид, сионизмди актоо үчүн колдонулууда. ЮНЕСКО тарабынан Москвада (1964), Парижде (1967) чакырылган эксперт-адистердин кеңешмеси Р-дин бардык түрүн айыптаган.

РАТИФИКАЦИЯ (лат. бекитилген+иштеймин) - өз өкүлү түзгөн эл аралык келишимди мамлекеттик бийликтин жогорку органынын бекитүүсү. Адатта маанилүү эл аралык келишимдер Р-ланат. Ошондой эле Р-лоо зарылдыгы келишимдин өзүндө көрсөтүлсө да Р-ланат.

РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ - өндүрүш процессин жакшыртуу, кыскартуу, арзандатуу, мыкты уюштуруу боюнча чара.

РАЦИОНАЛДУУ – акылга, максатка негизделген, туура.

РЕАЛИСТТЕР – бир нерсени ишке ашырууда чындыктын анык шарттарын эсепке ала билгендер.

РЕЖИМ – саясий түзүлүш, башкаруунун түрү, мамлекеттик тартип.

РЕЗЕРВ – кереги тийгенде пайдалануу үчүн камдалып коюлган нерсе, камылга.

РЕЗИДЕНЦИЯ – өкмөт же өкмөт башчысы туруучу жай.

РЕЗОЛЮЦИЯ – бир маселени чечүү жөнүндө кабыл алынган чечим.

РЕВИЗИОНИЗМ – жумушчу кыймылында марксизмге каршы агым: бул агым марксизмдин негизги жоболорун кайрадан карап чыгып, марксизмди танып, аны революциялык эмес, илимий эмес «теориялар» менен алмаштырып, марксизмди жок кылууга аракет кылган окуу; агым.

РЕКОНСТРУКЦИЯ - бир нерсенин жаңы принцип боюнча түп тамырынан бери кайрадан куруу, кайрадан жабдуу.

РЕКОНСТРУКЦИЯЛООНУН ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЕВРОПАЛЫК БАНКЫ - Борбордук жана Чыгыш Европанын узак мөөнөттүү насыя берүү боюнча аймактык, мамлекеттер аралык банкы, 1990ж. түзүлгөн. Жайгашкан жери Лондон. Анын мүчөлөрү болуп 50 өлкө, анын ичинде КМШ мамлекеттери, ошондой эле Европалык инвестиция банкы жана Европа биримдиги дагы бар. Банктын максаты - рынок экономикасына өтүүдө Борбордук жана Чыгыш Европа, ошондой эле КМШ өлкөлөрүнө насыялык жана каржылык көмөк көрсөтүү болуп эсептелет.

РЕНТАБЕЛДҮҮ - кирешелүү, пайдалуу, чыгымдарын актаган, экономикалык жактан максатка ылайыктуу.

РЕПАРАЦИЯ (фр.,нем.,лат.ордуна коюу) - согушта жеңилген тараптын, жеңген тарапка келтирилген чыгымын толук же кандайдыр бир бөлүгүн акчалай же буюм түрүндө төлөп берүүсү.

РЕПАТРИАЦИЯ (лат. мекенине кайтып келүү) - атуулдук укуктарын калыбына келтирүү менен эмигранттардын мекенине кайтып келиши, согуштун кесепетинен мекенинен сыртта калган согуш туткундарынын жана жөнөкөй атуулдардын мекенине кайтарылышы.

РЕПРЕССИЯ – жазалоо, кысымга алуу, жаза чарасы, жаза берүү.

РЕСКРИПТ - өзүнүн алкышын айтып, сыйлык берүү ж.б. жөнүндөгү өлкө башчысынын букарага жазган каты.

РЕСТАВРАЦИЯ - кулатылган эски саясий түзүлүштү калыбына келтирүү.

РЕСУРС – запас, кирешенин булагы; каражат.

РЕФЕРЕНДУМ - мамлекеттик мааниси бар өтө олуттуу маселени чечүү максатында өткөрүлүүчү жалпы элдик сурамжылоо, добуш берүү.

РЕФОРМА (лат. кайра жаратам) - коомдук турмуштун тигил же бул жагындагы социалдык тутумдун (структуранын) негизин жое албаган өзгөрүү, кайра куруу. Жалпы жонунан Р.ар кандай мазмундагы жаңылыктарды киргизүүнү билдирет. Саясат теориясында жана практикасында аздыр-көптүр прогрессчил өзгөрүү, алдыга жылуу Р. деп аталат.

РОБОТ - өзүнүн кыймылы менен адам сыяктанып иштеген автомат.

РУДНИК – кен чыга турган жер (пайдалуу кендерди казып алуу үчүн жасалган, жер астындагы курулуштар тутуму).

РЫНОК – товар алмаштырылуучу чөйрө; дүйнө деңгээлиндеги (дүйнөлүк, тышкы рынок), бир өлкөнүн деңгээлиндеги (улуттук, ички рынок) же анын кандайдыр бир районунун деңгээлиндеги (жергиликтүү рынок) - товарларга, кызмат көрсөтүүгө, каржылык ресурстарына, баалуу кагаздарга, алтынга, асыл таштарга, искусство чыгармаларына, инвестицияларга, эмгекке ж.б. болгон сунуш жана талаптар. Соода кылуу үчүн атайын бөлүнгөн жер дагы рынок (базар) - деп аталат.

РЫНОК ЭКОНОМИКАСЫ - деген бул жеке менчиктин жана акча-товар мамилелеринин негизинде өнүгүүчү социалдык-экономикалык түзүм. Рынок экономикасы эркин ишкердик жана өз каалаганын тандап алуу эркиндигинин принциптерине таянып өнүгөт. Ресурстарды бөлүштүрүү, өндүрүш, товарларды жана кызмат көрсөтүүнү алмашуу жана пайдалануу сунуш менен талапка жараша болот. Рынок экономикасы: эмнени өндүрүп чыгаруу керектигин, пайда алып келүүчү товарлар менен кызмат көрсөтүүнүн, өндүрүшкө керектүү факторлордун (жер, эмгек, капитал, "ноу-хау" ж.б.) рыноктогу атаандаштыгы болуп турган шартта канча жана кантип өндүрүп чыгаруу керектигин көрсөтүп берүүчү универсалдык* экономикалык механизм. Рыноктор, баалар,

атаандаштык түзүмү - рынок экономикасын багыттап жана уюштуруп туруучу механизм*, анын өзүн-өзү жөнгө салып туруусун дагы камсыз кылып турат. Ошол эле учурда өнүккөн өлкөлөрдүн экономикалык түзүмүндө белгилүү бир деңгээлде мамлекеттин кийлигишүүсү дагы болуп келет (рынок экономикасынын иштөөсүнө зарыл болгон жалпы шарттарды камсыз кылып берүү, социалдык жактан коргоону ишке ашыруу ж.б.).

С

СААДАБАД ПАКТЫСЫ - 1937ж. 8 июлда Тегеранда Саадабад ак сарайында Ооганстан, Иран, Ирак жана Туркия өлкөлөрүнүн өкүлдөрү тарабынан кол коюлган. Бул Жакынкы Чыгыш Антантасы 5 жылдык мөөнөт менен түзүлүп, анын шартына ылайык ошол мөөнөт ичинде кол койгон тараптардан эч ким денонсация кылбаса автоматтык түрдө кийинки беш жылга узартыла бермек. Бул П. түзүлүшүнө Жакынкы жана Ортоңку Чыгышта өзүнүн тасирин бекемдөөгө кызыккан Улуу Британия зор салымын кошкон. С.п. катышуучулары бири-биринин ички иштерине кийлигишпөө, жалпы чек араларынын кол тийбестигин урматтоо; бири-бирине карата агрессиядан баш тартуу милдеттерин алышкан. Андан башка, тараптар алардын кызыкчылыгына айкалышкан эл аралык конфликттер пайда болгон шартта консультацияларды өткөрүү; өз аймагында башка өнөктөштөрүнө душмандык аракеттерге баруучу куралдуу топтордун же отряддардын түзүлүшүнө жол бербөө боюнча макулдашышкан. Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде 1939-45жж. П.катышуучулары ар түрдүү позицияны карманышкандыктан бул П.таркап кеткен.

САБОТАЖ – иштемиш болуп, чындыгында жакшылап иштебей, ишти үзгүлтүккө учуратуу.

САДАТ АНВАР (25.12.1918 - 06.10.1981) - 1970-1981жж. Египеттин президенти. Жакыр жашаган мамлекеттик кызматкердин көп балалуу үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1938ж. аскердик академияны бүтүргөн. Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде офицерлердин козголоңуна катышып, Германияга жан тарткандыгы үчүн

англичандар тарабынан камалган. Г.А.Насер жетектеген жашыруун саясий "Эркин офицерлер" уюмунун мүчөсү болгон. 1952ж. Насер менен чогуу король Фарукту бийликтен кулатканга катышкан. Өкмөттө ар түрдүү кызматтарды аркалаган. 1964-1968 жана 1969-1970жж. -Египеттин вице-президенти болуп иштеген. Өзү президент болуп келгенден кийин Садат өлкөнүн ички жана тышкы саясатында бурулуш жасап, Г.А.Насердин адамдарын бийликтен четтеткен, улуттук капиталга көп киреше алып келүүчү туризмди өнүктүргөн. СССР менен болгон тыгыз байланыштарды үзүп, советтик аскердик кеңешчилерди өлкөдөн чыгарып жиберген. 1978ж. Кэмп-Дэвид тынчтык келишимин даярдап, ага кол койгон. Андан кийин Израил менен дагы тынчтык келишимине кол койгон. Аскердик парад болуп жаткан учурда мусулман экстремиси тарабынан өлтүрүлгөн.

САЛЬДО – эсепти жыйынтыктаганда кирише менен чыгашанын ортосундагы калдык.

САМУРАЙЛАР (япончо с а м у р а у - кызмат кылуу) - кеңири мааниде феодал. Япониядагы ак сөөк феодал катмары. С. бөтөнчө катмар катары феодал. Япониядагы Минамото тукумунан чыккан башкаруучулар турган мезгилде (1192-1333) бөлүнө баштап. Токугава сегундары башкарган кезде (1603-1867) даана калыптанган. С. жүрүм-турумунун кодекси эмгекчилерди жек көрүүгө үндөгөн. С-дын ички ыдыроо процесси 18-к-дын ортосунан кыйла күчөп, М э й д з и и с и н убагында социалдык катмар катары жоюлган, бирок артыкчылык абалынан ажыраган эмес. С.өкүлдөрүнөн чиновник кадрлардын катары толукталып, армия менен флоттун офицерлери негизинен С. болгон. С-дын "эрдигин", салттарын, согушту даңазалоо япон реакциясынын идеол. арсеналынын ажырагыс бөлүгүнө айланып, расизмди жана милитаризмди пропагандалоодо колдонулуп келген.

САН-ФРАНСИССКО ТЫНЧТЫК КОНФЕРЕНЦИЯСЫ - 1951ж. 4-8 сентябрда болуп, америкалыктар менен англичандар даярдаган долбоордун негизинде Япония менен сепараттык тынчтык

келишимине кол коюлган. Бул келишимдин долбоорун даярдоого СССР катыштырылган эмес.

Бул К.ны чакыруучулардын демилгечилери дагы АКШ менен Улуу Британия болуп, анын ишине 51 мамлекет, алардан башка Түштүк Вьетнамдын марионеткалык өкмөтү да катыштырылган. Кытай Эл Республикасы (КЭР), Корей Элдик Демократиялык Республикасы (КЭДР), Монгол Элдик Республикасы (МЭР), жана Вьетнам Демократиялык Республикасы (ВДР) К.га чакырылган эмес. Индия менен Бирма өз өкүлдөрүн жөнөтүүдөн баш тартышкан. К. ишине катышкан өлкөлөрдүн көпчүлүгү Япония менен согуш абалында символикалык түрдө гана болушкан.

СССРдин өкүлү келишимдин долбооруна төмөндөгүдөй түзөтүүлөрдү жана кошумчаларды сунуштаган: территория маселелерин эл аралык келишимдердин негизинде жөнгө салуу (Япония - Кытайдын Манжурияга, Тайванга, Пескадор аралдарына (Пэнхуледео) ж.б.майда аралдардын тобуна болгон эгемендик укугун; СССРдин Түштүк Сахалин жана Курил аралдарына болгон эгемендик укугун таануусу; Япониянын өзүнүн 1945ж. 7 декабрына чейин ээлеп турган жерлерине эгемендик укугун таануу); Япониянын куралдуу күчтөрүн жана согуштук куралдарды чыгаруучу өндүрүшүн чектөө; Япониянын кандайдыр бир аскердик союздарга кошулушуна жол бербөө; Япониянын территориясынан бардык чет элдик аскерлерди чыгарып кетүү; согушта келтирген чыгымдарды Япония тарабынан согушкан өлкөлөргө төлөп берүүсү; К. ишине КЭРди ж.б.Япония менен согушкан азиялык өлкөлөрдү катыштыруу.Тилекке каршы бул сунуштар кабыл алынбастан келишимге кол коюу аземи 8 сентябрда болуп өттү. СССР, Польша жана Чехословакия өкүлдөрү кол коюудан баш тартышты.

САН-ФРАНСИССКО ТЫНЧТЫК КЕЛИШИМИ - 1951ж. 8 сентябрь. Бул келишим япон элинин өз өлкөсүндөгү толук эгемендүү укугун тааныган өлкөлөр менен Япониянын ортосундагы согуштук абалды жойгон. Бирок келишимге кол койбой калган СССР, Кытай, Бирма, Индия ж.б.менен Япониянын ортосунда согуштук абал сакталып калган.

Келишимге ылайык Япония Кореянын көз карандысыздыгын тааныган, Курил, Түштүк Сахалин, Тайвань, Пэнхуледао, Спратли жана Парасел аралдарына болгон бардык дооматтарынан жана укугунан баш тарткан. Бирок бул аралдардын СССРге жана Кытайга кайтарылып берилиши жөнүндө эч нерсе жазылган эмес. Ал эми Японияга тиешелүү болуп келген Рюкю, Бонин, Розарио, Волкано, Парес Вела, Маркус жана Дайто аралдары америкалыктардын башкаруусуна өткөрүлгөн. К. боюнча америкалыктардын оккупациялык аскерлери Японияда белгисиз мөөнөткө чейин калтырылат, япондуктардын куралдуу күчтөрүн кыскартуу каралган эмес, репарацияны төлөө жөнүндө сөз болгону менен анын өлчөмү көрсөтүлбөй калтырылган. АКШ, Япония менен тынчтык келишимине кол кою менен бирге эле эки тараптуу "коопсуздук келишимин" дагы түзгөн. Ага ылайык АКШ - Японияда жана ага жакын аймактарда белгисиз мөөнөткө өз аскерлерин кармоо укугун алган. 1952ж. 28 февралда АКШ Япония менен дагы бир келишимине - "административдик келишимге" кол койгон. Бул келишимде америкалык оккупациялык режимди жоюу, япондуктардын толук эгемендүүлүк укугун калыбына келтирүү каралган. 1952ж. 28 апрелинде Сан-Францисско тынчтык келишими, "коопсуздук келишими" жана "административдик келишимдери" күчүнө кирди деп таануу менен АКШ, Япония үчүн түзүлгөн Ыраакы Чыгыш комиссиясын жана Союздук Кеңешти өзүнүн бир тараптуу чечими менен таркатып жиберген.

САНКЦИЯ – эл аралык укукта: келишимдерди бузгандарга колдонулуучу жазалоо чараларынын тутуму.

САНСКРИТ- байыркы индустардын адабий тили.

САТЕЛЛИТ (лат. жандап жүрүүчү, бир ишти чогуу жасашкан тарап) - 1) башка адамдын айтканын аткарган күнкор адам, бир ишти чогуу жасашкан адам. 2) расмий түрдө эгемендүү мамлекет, бирок иш жүзүндө кубаттуу мамлекетке баш ийген өлкө. 3) байыркы римдеги өзүнүн кожоюнун кайтарган жалданма сакчы.

САУД АРАВИЯСЫ. Сауд Аравия Королдугу – Азиянын түш.-батышындагы мамлекет. Аянты – 2 240 миң чарчы км. Калкы – 27,0 млн адам (2011). Абсолюттук теократиялык монархия. С.А. аймагын байыркы замандан (б.з.ч.2-миң жылдыкта) көчмөн араб уруулары мекендеген. Б.з. У11к. Араб жана анын батышында (Хижазда) ислам дини пайда болуп, Араб халифаты (борбору Медина) негизделген. У11-У111кк. азыркы С.А. аймагынын басымдуу бөлүгү Омейялар, У111-1Хкк. Аббасилер халифаттарына кирген. X-Х11кк. Араб жана анын бир бөлүгүндө өз алдынча княздыктар түзүлгөн. ХУ1к. Аравиянын бир бөлүгүн түрктөр карагып, ал биринчи дүйнөлүк согушта гана Осмон империясынын бийлигинен бошотулган. Саудилер династиясынын өкүлдөрү жетектеген бириккен уруулардын ХУ111к. диний ураан менен чыккан боштондук кыймылы жарым аралды бүт камтыган. Алар түрктөрдүн катуу соккусуна карабай, Х1Хк. аягында каршылык көрсөтүүсүн улантып, 1902ж. Неждин борбору- Эр-Риадды, 1904-13жж. жарым аралдын негизги аймактарын караткан. Осмон империясы кулагандан соң (1918) түрк баскынчыларынын ордун англиялыктар ээлеп алууга аракеттенген. Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин кулач жайган улуттук-боштондук кыймыл Саудилер үчүн С.А-ны бириктирүүгө ыңгайлуу шарт түзгөн. Нежде 1920ж. Асирдин бир бөлүгү, 1921ж. Жебель-Шаммар, 1922ж. Жауф, 1925ж. Хижаз бириктирилип, 1926ж. түзүлгөн «Хижаз жана бириккен аймактары менен кошо Нежд» мамлекети түзүлгөн. Ад мамлекет 1932ж-дан С.А. деп аталып, 1934ж. С.А. менен Йемен ортосунда согуш башталып, Йемен жеңилип, Асир, Жизан жана Нажрандын бир бөлүгү С.А-нын карамагына өткөн. С.А. экинчи дүйнөлүк согуш (1939-45) мезгилинде фашисттик Германия жана Италия менен дипломатиялык мамилелерин үзгөн, бирок согушка катышкан эмес. 1943ж. АКШ менен дипломатиялык мамиле түзгөн. 1972ж. чейин С.А-дагы мунайды негизинен америкалык мунай компаниялары иштеткен. 1964ж. бийликке келген Фейсалдын өкмөтү экономикалык жана билим берүүдөгү реформаларды жүргүзгөн. 1975ж. бийликке келген жаңы өкмөт Жакынкы Чыгыш кризиси жана айрым араб өлкөлөрүнүн пикир келишпестигин жөнгө салуу боюнча жүргүзүлгөн иш-чараларына катышып, тышкы саясатын жигердештирген.

СЕВР ТЫНЧТЫК КЕЛИШИМИ (1920) - Версаль-Вашингтон системасынын келишимдеринин бири. Биринчи дүйнөлүк согушта жеңген өнөктөш державалар (Улуу Британия, Франция, Италия, Япония ж.б.) менен Туркиянын ортосунда 10 августта Парижде жакын Севр шаарында түзүлгөн. Келишим боюнча Туркия бардык ээлигинен ажырап, аймагы 4 эсеге азайган. Кара деңиз кысыктарынын зонасы толук куралсыздандырылып, эл аралык "Кысыктар комиссиясынын" карамагына өткөн. Капитуляция режими калыбына келтирилип, чындыгында Туркия өз алдынчалыгынан ажыраган. Түрк армиясы Англия - Греция интервенциясын жеңгенден соң (1922) С.т.к. Лозанна тынчтык келишими (1923) менен алмаштырылган.

СЕГРЕГАЦИЯ (лат. бөлүнүү) - расизм орун алган өлкөлөрдө калктын расалык топторго бөлүнүшүн зордук менен кармап туруу. С. кемсинтүү, корсунтуу менен коштолот. Ал и с т и т у т т у к (мектеп, университет, оорукана, ж.б. турмуштун бардык чөйрөлөрүндө расаларга бөлүнөт) жана а й м а к т ы к (атайын райондор) деп бөлүнөт. Аймактык С. - Түштүк Африка Республикасында апартеид саясаты бар кезиндеги ажырагыс көрүнүш болгон.

СЕЛЖУКТАР – түрк-огуздардын бир бутагы (түркмөндөр; адегенде Сыр-Дарыя аймагында жашаган). Жол башчыларынын бири Селжуктун (X-XIк. башы) атынан Селжуктар мамлекети түзүлгөн.

СЕЛЖУКТАР МАМЛЕКЕТИ – мусулман мамлекети. Түрк-огуздардын бир бутагынын жол башчысынын Селжуктун атынан аталган. Селжуктар XIк. 30-жылдарында Газневилер мамлекетинин Хорасандагы жерлерин вассалдыкка айландырып, 1040ж. Данденакандын жанында Газневилерди жеңип алган. Селжуктар султан титулун алган Тогрулбектин (1038-63) башчылыгы менен (1040-50жж.) Хорезм, Иран, Азербайжан, Курдстан, Иракты, Алп-Арсландын тушунда (1063-72) Арменияны каратып, Манцикерттин жанында Византиянын аскерлерин (1071) талкалаган. 1071-1081жж.

С.м. Кичи Азияны ж.б. аймактарды, Мелик-шахтын тушунда (1072-92) Грузияны, Орто Азиядагы Караханилер мамлекетин каратып, саясий абалын чындаган. Огуздардын ж.б. түрк урууларынын ак сөөктөрү күчтүү борбордошкон бийлик орнотууга аракеттенип, бирок С.м. быгырандылык башталып, Мелик-шахтын тушунда борбордук бийликке формалдуу баш ийген Керман, Кичи Азияда-Рум, Сирия ж.б. султандыктары түзүлгөн. Биринчи кресттүүлөрдүн жортуулунан кийин селжуктар Палестинадан, кийин Сириядан, Грузиядан жана Кичи Азиянын айрым аймактарынан ажыраган. Мелик-шах өлгөндөн кийин исмаилер кыймылына байланыштуу чыр-чатактар курчуп, С.м. жерлерин 1118ж. Мелик-шахтын уулдары бөлүп кеткен. Анда Санжарга Мерв шаары менен чыгыш аймактар, Махмудга Батыш Иран менен Ирак тийген. Санжар (1118-57) өз алдынчалыкка умтулган күчтөргө каршы күрөшкөн. Бирок Кидандар мамлекетинен жеңилип, 1141ж. Орто Азиядагы бийлигинен ажыраган; 1153ж. огуздар анын Мерв, Нишапур, Тус шаарларын чаап алган. Санжардын өлүшү менен Хорасандагы «Улуу Селжуктар» бийлигинин күнү бүткөн. Хорасан, Керман жана Батыш Ирандын ортосунда отуз жылдык ич ара согуштардан кийин мында хорезм шахтын бийлиги орногон. С.м-нен Конья султандыгы гана сакталып калган.

СЕМИТТЕР – немис окумуштуулары А.Л.Шлецер менен И.Г.Эйхгорн ХУ111к. 80 жылдары илимге киргизген термин. Тилдин өзгөчө тобуна кирген, маданияты, үрп-адат жана турмуш-тиричилиги, отурукташкан жерлеринин жалпылыгы жана окшоштугу менен мүнөздөлгөн байыркы элдердин тобу. С. качан пайда болгондугу азырынча тактала элек. Бир топ окумуштуулардын ою боюнча б.з.ч. 1Ук. аягы-111к. башында тили боюнча С. эки топко (чыгыш жана батыш) бөлүнгөн. Чыгыш тобундагы С. (Тигр жана Евфрат дарыяларынын аймагында жайгашкан) аккад тилинде сүйлөшкөн. Бул топтогу С-дин тагдыры Аккад, Вавилония жана Ассирия мамлекеттеринин тарыхы менен байланышкан. Батыш тобундагы С. өз ара эки топко (түндүк-батыш, түштүк) бөлүнөт. Биринчи топтогуларга (Палестинада, Түн. Месопотамияда жайгашкан) аморит, ханаан, жөөт, арамей жана башкалар, ал эми экинчи топтогуларга (Аравия жарым аралында жайгашкан) маин,

сабе, карабан, хадрамауттар кирген. Семит тилиндеги элдерге азыр арабдар, мальталыктар, жөөттөр, Эфиопиянын кээ бир элдери (амхара, тигре) кирет.

СЕПАРАТИЗМ (ЖИКЧИЛДИК) (лат. бөлөмүн, ажыратам) - 1) өзүнчө бөлүнүүгө аракеттенүү; 2) көп улуттуу мамлекеттерде аз сандуу улуттардын мамлекеттен бөлүнүп, өзүнчө мамлекет же Автономия болууга умтулушу. С-дин улуттук-боштондук кыймылдан айырмасы - массалык кыймыл болбостон, белгилүү чөйрөнүн кызыкчылыгын чагылдыргандыгында.

СЕПАРАТТЫК КЕЛИШИМ (лат. өзүнчө, бөлөк) - согуш абалында турган өлкө менен, коалицияга же өнөктөштүккө кирген өлкөлөрдүн бирөө же бир нечеси, коалиция мүчөлөрүнүн же өнөктөштөрдүн макулдугусуз түзгөн тынчтык келишими же согушту убактылуу токтотуу келишими.

СЕЙРЕК КЕЗДЕШҮҮЧҮ ЭЛЕМЕНТТЕР - мезгилдик системасынын III – тобуна кирген 17 химиялык элементтерден турган тобу, алар: скандий, иттрий, лантан жана лантаноиддер – церий, празеодим, неодим, прометий, самарий, европий, гадолий, тербий, дистрозий, гольмий, эрбий, тулий, иттербий, лютеций.; Булар жалпысынан металлдар. Сейрек кездешүүчү элементтер бири – бирине жакын химиялык мүнөзгө ээ болушат, алар табигатта сейрек чачыранды түрүндө кездешет. Анын ичинен дагы жуп атомдук номерлүү элементтер, так атомдук номерлүүлөргө салыштырмалуу көбүрөөк кездешет. Бул элементтер кеч, кыйынчылык менен эрип, сууда эрибеген оксиддер.

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ – Реформация учурунда Англияда, Германиянын протестанттык княздыктарында, Дания менен Швецияда мамлекет тарабынан кеңири жүргүзүлгөн чиркөөнүн менчигин (жерин, монастырларын) жарандык менчикке өткөрүү саясатынын аталышы. XIXж. аягынан тарта бул сөз динден жана диндик институттардан (М.: мектепте билим берүүнү секуляризациялоо) бошонуу маанисинде колдонула баштаган.

СЕНСАЦИЯ – көпчүлүктү дүүлүктүргөн, сестенткен укмуштуу окуя.

СЕТТЛЬМЕНТ (англ. - кыштак) – 1) XIX-XX к. 1-жар. Кытайдын чет элдиктер үчүн "ачык" деп жарыяланган шаарларында, кытай бийликтери тарабынан чет элдиктерге жашоого, соода жүргүзүү жана башка коммерциялык ишкердиги үчүн бөлүнүп берилген тилкелердеги кварталдар. Сеттльменттер экстерриториалдык, өзүн-өзү башкаруу укуктарына ээ болуп, өздөрүнүн куралдуу күчтөрү тарабынан кайтарылып турган. Сеттльменттин аймагында жашагандардын көпчүлүгүн кытайлыктар түзгөндүгүнө карабастан, бул жерде кытай бийлигинин мыйзамдары иштеген эмес; 2) ири метрополия мамлекеттери тарабынан, өз жарандарынын жашоосу үчүн, көз каранды өлкөлөрдүн шаарларында түзүлгөн өзгөчө район. Ал районго жергиликтүү бийликтин мыйзамдары күчкө ээ боло албайт, алардын өздөрүнүн башкаруу органдары болот (б.а. экстерриториалдык* укукка ээ болушат).

СЕГУН - 1192-1867 жылдарда Японияда императордук династия өз бийлигинен ажыратылган учурдагы аскердик-феодалдык башкаруучулардын титулу. Сегунат мезгилинде административдик бийликти аскер сословиелери жүргүзүп, мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийлик, административдик жана аскер органдары бири биринен ажыраган эмес.

СИАНУК Нородом (31.10.1922-) – ар түрдүү мезгилдерде: Камбожада король, премьер-министр жана президент. Король Нородом Сурамериттин уулу, мураскор принц. Сайгондо жана Парижде окууну аяктагандан кийин Камбожа Франциянын колониясы болгондугуна байланыштуу Вишинин өкмөтү тарабынан 1941ж. Камбожанын королдук тактысына олтургузулган. Согуштан кийин Сианук Камбожанын көз карандысыздыгына жетүү максатында дипломатиялык аракеттерди көрүп, ал тилегине 1953ж. гана жетет. 1955ж. мартта королдун бийлиги чектелүү болгондуктан бийликти атасына өткөрүп берет дагы, өзү «Элдик социалисттик коом» деген партия түзгөн. Ошол эле жылы өткөрүлгөн жалпы шайлоодо ал партия жеңип чыгып, Сианук премьер-министр жана

тышкы иштер министри болуп калган. 1960ж. апрелинде атасы каза болгондугуна байланыштуу Сианук өлкөнүн конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизип, эми мамлекет башчысы түз шайлоо жолу менен аныкталмак болгон. Ошол эле жылы Сианук «кхмердик буддалык королдук социализмин» куруу программасын сунуштайт. Камбожа мүмкүн болушунча «кансыз согуш» учурундагы Батыш менен Чыгыштын ортосундагы тирешүүгө аралашпай бейтараптыкты сактоого тырышат. Бирок мындай саясатты узакка карманууга мүмкүн болгон жок, себеби Вьетнам согушунун башталышы менен «Хо Ши Миндин чыйыры» Камбожа аркылуу өткөн болучу. 1965ж. Сианук АКШ менен дипломатиялык мамилесин үзөт. 1970ж. Сианук өлкөдө жок учурда анын өкмөтү бийликтен кулатылып, 1970-1975жж. эмиграцияда жүргөн жылдары «кызыл кхмерлер» вьетнамдыктар менен жакындашат. Ниетинде ошолордун жардамы менен бийликке кайрадан келүү бар эле. Бир жылга бийликке келип, кайрадан куулат, эмиграцияга Пхеньянга байыр алып, ал жерде Камбожаны эми вьетнамдык-кхмерлерден бошотуу максатын койгон бозгундагы өкмөтүн түзгөн. 1989ж. Камбожадан вьетнамдык аскерлер чыгарылгандан кийин өлкөсүнө кайтып келет. 1991ж. ноябрында Сианук мамлекет башчысы жана Жогорку Улуттук Кеңештин төрагасы кызматтарын ээлеген. 1993ж. жаңы конституция боюнча өлкөдө конституциялык монархия орногондугуна байланыштуу Сианук кайрадан Камбожанын королу болуп калган. Анын уулу Ранарит премьер-министрлик кызматты ээлеген.

СИМБИОЗ (грек. чогуу жашоо) – биол. эки организмдин биригип, бири – бирине жабышып алып, бири – бирине пайда келтирип жашоосу. М.: козу карын менен балыр бири-бирине жабышып жашап эңилчек түрүндө кезигишет, андан башка адамдын ичегисиндеги микроорганизмдердин нормалдуу флораны пайда кылып турушун дагы мисалга тартсак болот.

СИМВОЛИКА - символ - бир абстракттык түшүнүктү, ойду билдирүүчү нерсе; аракет же образ. М.: көгүчкөн -тынчтыктын символу.

СИМОНОСЕКИ КЕЛИШИМИ (1895) – 1894-95 жж. япон-кытай согушунан кийин Япония менен жеңилген Кытай ортосунда Симоносеки шаарында түзүлгөн. С.к. боюнча Кытай өз бийлигиндеги Кореянын көз карандысыздыгын таанып, Японияга Тайвань аралын, Пэнхулидао аралдарын жана Ляодун жарыц аралын берип, 200 млн лян контрибуция төлөгөн. Япондорго Кытайда соода үчүн бир нече порт ачып, өнөр жай ишканаларын курууга укук берген. Бул Кытайга чет элдик капиталдын киришине шарт түзгөн. Келишим түзүлгөн соң Россия, Германия жана Франциянын нааразылыгынан улам Япония Ляодун жарым аралынан баш тартып, бирок контрибуцияны дагы 30 млн лянга көбөйткөн. С.к. Кытайдын жарым колонияга айланышындагы негизги этап болгон.

СИНАНТРОП (соңку лат. Кытай+адам) -эң байыркы казылып алынган адамдардын өкүлү. 20-к-дын 20-жылдары Кытайдагы Чжоукоудянь темир жол станциясынын жанындагы Коцетанг үңкүрүнөн (Пекинден 45 км түш.-батышта) 60 тан ашык синантроптун баш сөөгү, жаактын, тиштердин жана сөөктөрдүн калдыктары табылган. С. питекантропко окшош, бирок баш сөөгү чоң (1040 куб см), мандайы бийик жана дөң. С. 400 миң жыл мурда жашаган, оттон пайдаланган.

СИНГАПУР , Сингапур Республикасы – Түштүк-Чыгыш Азиядагы мамлекет. Аянты – 639 чарчы км. Калкы – 5,0 млн адам(2011). С-дун байыркы тарыхы белгисиз. Ява жана кытай даректеринде арал XIVк. аягына чейин Тумасе (явача «масек»-деңиз) деп аталат. С. XIVк. Мажапахит империясына, XVк. башында Тай мамлекетине, 1819ж. чейин Жохор султандыгына баш ийип, ошол жылдары англиялык Ост-Индия компаниясына (1824ж. келишим менен бекитилген) берилип, Англиянын Стрейтс-Сетментс колониясына бириктирилген. С. XXк. башынан Түш.-Чыгыш Азиядагы антиимпериалисттик күрөштүн уюгуна айланган. Экинчи дүйнөлүк согуш (1939-45) убагында С-ду япон аскерлери басып алган (1942-45). Согуштан кийин С-да аңтиимпериалисттик күрөш күчөп, Элдик аракет партиясы (ЭАП) ж.б. саясий партиялар түзүлгөн. Англия-Сингапур сүйлөшүүлөрүнөн (1956-58) кийин 1959ж. Улуубритания

башкарган Ынтымактын курамында «өзүн-өзү башкаруучу мамлекет» статутун алган; коргонуу, тышкы мамилелер, айрым ички коопсуздук маселелерин чечүү Улуубританиянын колунда калган. 1959ж. С. өкмөтү түзүлгөн. 1963ж. Малайзия федерациясына кирип, андан 1965ж. чыккан. 1965ж. республика деп жарыяланган. 1972ж. шайлоодо ЭАП парламенттеги бардык орунду жеңип алган. 1959-1990 жылдар өлкөнүн тарыхында өзгөчө жаңылануу жана өнүгүү мезгили болуп калды. Себеби ошол жылдары өлкө башында эң мыкты реформатор,көсөм жетекчи Ли Куан Ю туруп,«үчүнчү дүйнөдөгү» артта калган Сингапурду калкынын жашоо деңгээли жогору, өнүккөн өлкөлөрдүн катарына кошту. Анын ишин 14жыл бою премьер-министрлик кызматты аркалаган Го Чок Тонг, ал эми 2004 жылдан Ли Куан Юнун тун уулу Ли Сянь Лун ийгиликтүү улантып келе жатат. Эң чоң жеңиштердин катарына өлкөдө жемкордуктун (коррупция) жокко эселигин, саясий туруктуулукту, чет элдик капиталга өтө ыңгайлуу шарттар түзүлгөндүгүн айтса болот. Бүгүн Сингапур - дүйнөдөгү эң чоң порт, каржылык (финансы) борборлордун катарына кирет. Бул жерде 3.5 миңден көбүрөөк дүйнөнүн белгилүү компаниялары өз бөлүмдөрүн, ал эми 120 дай трансулуттук корпорациялар өкүлчүлүктөрүн ачкан, 5 млндой калкы бар өлкөгө жылына 6-8 млн саякатчылар келип турат,тышкы сооданын көлөмү 500 млрд долл.(2011ж.).

СИНЬХАЙ РЕВОЛЮЦИЯСЫ - 1911ж. Цинь (манжурлардын) династиясын жана монархиясын кулаткан Кытайдагы революция. XX к.баш ченинде бийликтеги монархия Кытайды өтө оор социалдык-саясий кризиске батырып койгон. Кытайдын мекенчил жарандары болсо өлкөнү модернизациялоону талап кылып жаткан. Императордук бийлик бардык оппозициялык күчтөрдү куугунтуктап жаткандыгына карабастан башында Сунь Ятсен турган Тунмынхуэй (Коомдордун бириккен өнөктөштүгү) уюму, 1911ж. октябрында Ухан шаарында көтөрүлүш чыгарган. Болуп өткөн мезгилинин аталышына жараша бул көтөрүлүш дагы Синьхай революциясы делип калды. Көтөрүлүшчүлөр тарабына аскердик бөлүктөр дагы биринен сала бири өтүп жатты. Өлкөнүн түштүгү революционерлердин колуна өтүп, алар, борбору Нанкин болгон

Кытай республикасын жарыялашкан. Убактылуу президент болуп Сунь Ятсен шайланган. Ал эми өлкөнүн түндүгү императордун премьер-министри Юань Шикайдын колунда калып, ал конституциялык монархиянын жарыяланышына жетишкен. 1912ж. февралында Юань Шикай тестиер император Пу И ни бийликтен кетирип, өлкөнү республика деп жарыялаган. Империя жок кылынып, Кытайдын биримдигин калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк жаралды. Ушул улуу максатка жетүү үчүн Сунь Ятсен бийликти өз ыктыяры менен Юань Шикайга бошотуп берген. Бирок Сунь Ятсен түзгөн Улуттук партия (Гоминьдан) парламенттик шайлоолордо жеңип чыккан. Партиянын лидери өкмөттү башкарыш керек эле, бирок гоминдандын өкүлү Юань Шикайдын буйругу менен өлтүрүлгөн. Буга нааразы болушкан гоминдандыктар 1913ж. жаңы президентке каршы көтөрүлүш чыгарышкан. Алар жеңилип калгандан кийин Сунь Ятсен эмиграцияга кетүүгө мажбур болгон, ал эми Юань Шикай болсо монархияны калыбына келтирүүгө аракет көрө баштаган. 1915ж. провинциялардын аскерий жетекчилери дагы ага каршы көтөрүлүш чыгарышкан. Ошол мезгилдерде Юань Шикай каза болуп, Кытайда тыныгуулары менен чогуу эсептегенде 30 жылдан ашыгыраака созулган жарандык согуш башталган.

СИНЬЦЗЯН - УЙГУР АВТОНОМИЯ РАЙОНУ, С и н ь ц з я н

Кытайдын түн-батышында. Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Ооганстан, Индия, Монгол Эл Республикасы менен чектешет. Аянты 1600 миң чарчы км. Калкы 15 млнго жакын. Негизинен уйгур, казак, кыргыз, монгол ж.б. жашайт. Борбору Үрүмчү шаары.

Жеринин көбүн Жунгар ж-а Кашкар түздүктөрү ээлейт. Аларды Чыгыш Тянь-Шань, Монгол Алтайы, Саур, Тарбагатай, Куньлунь, Кара-корум тоолору курчап жатат. Дарыялары :Тарим, Иле, Иртыш; көлү-Лобнор.

Экономикасынын негизин а.ч. түзөт. Аймагынын 2% иштетилет. Негизги айыл чарба өсүмдүктөрү : буудай, жүгөрү, шалы, пахта, жүзүм. Багбанчылык жана бакчачылык өнүккөн. Кой, эчки, уй, төө, жылкы багылат. Жеринен мунай (нефть), көмүр жана сейрек асыл металлдар, слюда ж.б. казып алынат. Мунай казып алуу боюнча өлкөдөгү ири район. Металлургия, машина куруу, химия,

курулуш материалдар, текстил жана булгаары ө.ж. ишканалары бар. Кол өнөрчүлүк өнүккөн. Негизги транспорту-темир жол.

Т а р ы х ы. Б.з.ч. 1-миң жылдыкта Синьцзян аймагында мал багуу ж-а аң уулоо м-н кесип кылган көчмөн уруулар, этносу ар түрдүү, отурукташкан уруулар; иран-түрк ж-а монгол тилдеринде сүйлөгөн элдер жашаган. Б.з.ч. 3-2 к-да бул жерлер гунндарга караган. Кытайлык Хань династиясынын (Б.з.ч. 206-б.з.220) гунндарга каршы баскынчыл согуштарынан кийин убактысынча Хань династиясына баш ийген. 3-6 к-да алгач сяньбилерге, кийин жужандарга, 6-к-дын 2-чи жарымынан түрк кагандыгына, 7- к-да Тан империясына баш ийген. Түш. бөлүгүн 7-к-дын 70-жылдарында Тибет басып алган. Бул мезгилде Чыгыш Түркстан менен Жунгар жеринде феодал мамилелер үстөмдүк кыла баштаган. 9-к-дын ортосунда Орхон, Селенга дарыяларынын алабынан көчүп келген уйгурлар 10-к-да өзүлөрүнүн Турфан мамлекетин курган. Анда 13-15 к-да монголдор бийлик кылган. Темир империясы кулаган соң (15-к) мында бир нече мамлекет жашап турган. 18-к-дын 50-жылдарынын акырында С-да Цинь империясы үстөмдүк кылган. 18-19 к-да С-да кытай-манжур эзүүсүнө каршы көтөрүлүш болуп, натыйжада Якуб-бек м-н дунган шаарларынын союзу башкарган уйгур мамлекети түзүлгөн. Көтөрүлүштөрдү баскандан кийин Чыгыш Түркстан м-н Жунгар жери Цинь империясынын провинциясы -Синьцзян болуп аталган.

1912-ж. Синьхай рев-ясы (1911-13) мезгилинде С-да Цинь үстөмдүгү кулатылган. Бирок пекиндик Юань Ши-кайдын колдоосу менен Ян Цзэнциндин согуштук диктатурасы орногон. 1931ж. С-да бошт.көтөрүлүштөр башталып,1933ж. Үрүмчүдө Шэн Ши-цай баштаган прогрессчил бийлик орногон. Ошол кыймылдын натыйжасында 1945-ж.сентябрда Иле, Тарбагатай, Алтай округдарынан Гоминдан өкмөтү кулаган. 1946ж. январда Үрүмчүдө С-дагы жашаган бардык элдин, социалдык катмарлардын өкүлдөрү катышкан коалициялык өкмөт түзүлгөн. 1949ж. Кытайда элдик рев-я жеңери менен гоминдандыктар тынчтык жол менен баш ийип беришкен. 1955ж. бул аймак КЭРдин провинциясы - Синьцзян-Уйгур автономия району болуп кайра түзүлгөн.

СИНОНИМ - маани жагынан бир, айтылыш жагынан эки башка сөздөр.

СИНТЕЗ – предметти бүтүн жана биримдик түрүндө алып, анын бардык бөлүктөрүнүн өз ара байланышын изилдөө ыкмасы; Хим. өтө эле жөнөкөй заттардан татаал кошунду жасоо

СИНТЕТИКАЛЫК - синтез аркылуу алынган, синтезди колдонууга негизделген, жыйынтыкталган, бириктирилген, жалпыланган.

СИНТОИЗМ - Японияда жаралган байыркы дин. Алгачкы коомдогу адамдардын табигат менен ата-бабаларга сыйынуусунун негизинде келип чыккан. Акырындык менен синтоизм императордук династияга сыйынууга айланып кеткен. 1868-1945жж. Япониянын мамлекеттик дини болгон.

СИОНИЗМ (Иерусалим шаарындагы Сион дөңсөөсүнүн атынан келип чыккан) - Палестинада жөөттөрдүн (еврейлердин) улуттук Израиль мамлекетин түзүү жана ал жерге жөөттөрдүн кайтып келишине багытталган улуттук кыймыл. Сионизмдин жаралышы XIX к.аягында Европадагы антисемитизмдин күч алышына жооп иретинде жөөттөр коомунун аракетинен келип чыккан. Сионизмдин идеологу болуп Теодор Герцль эсептелет. Өзүнүн биринчи конгрессинде (Базель,1897) сионисттер Бүткүл Дүйнөлүк Сионисттердин уюмун (БСУ) түзүшкөн, ал болсо өз кезегинде Жөөттөрдүн улуттук банкын (1899) ачкан, бул банк 1901ж. Жөөттөрдүн улуттук корун түзгөн. Бул уюмдар жөөт буржуазиясынын каражаттарына таянып, Палестинада жерлерди сатып алып, ал жерлерге башка өлкөлөрдөн келе баштаган жөөт иммигранттарга бере баштаган. 1899-1924жж. бул жердеги жөөттөрдүн жер ээликтери эки эсеге өскөн. 1914ж. Палестинада жашап, алгачкы айыл чарба коммуналарын (киббуцалар) түзө баштаган жөөттөрдүн саны 85 мин адамга жакындап калган. Ошол жаңыдан келип орун таба баштагандардын аракети менен иврит тили кайрадан жанданган. 1917ж. Улуу Британиянын тышкы иштер министри Артур Джеймс Бальфур Палестинада жөөттөрдүн улуттук очогун түзүүгө көмөктөшүү боюнча өз өкмөтүнүн декларациясын

кабыл алдырууга жетишти. Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин Палестинада орногон Британиянын башкаруу мандаты жылдары (1920-1948) бул жакка болгон жөөттөрдүн иммиграциясы кескин күчөп кеткен. БУУнун резолюциясына ылайык 1948ж. май айында Палестинада Израиль мамлекети түзүлгөн. Ошол мезгилден баштап, сионизмдин милдети - жөөттөрдүн Израилге болгон эмиграциясын уюштуруу жана аларды жайгаштыруу, ошондой эле Израилдин саясатына колдоо көрсөтүү болуп калды. Сионизм Израилдин мамлекеттик идеологиясы дагы болуп эсептелет.

СИРИЯ, Сирия Араб республикасы – Батыш Азиядагы мамлекет. Аянты – 185,2 миң чарчы км. Калкы – 21,9 млн адам (2011). Унитардык, көп партиялуу өлкө. С. адам төмөнкү палеолит доорунан жашаган. Б.з.ч. 2-миң жылдыктын 1-жар. анын аймагында майда шаар-мамлекеттер (Алалах, Халпа, Катна, Кинза же Кадаш) пайда болгон. 640ж. С. араб аскерлери багындырган. Аны башкарган араб Муавия 660ж. өзүн С-нын халифи деп жарыялап, халифтиктин борборун Дамаск шаарына көчүргөн. С. У11к. ортосуна чейин Омейя халифтигинин саясий жана маданий борбору болгон. Х11к. 2-жар. С. египет мамлюктарынын бийлигинде. ХУ1к. башынан 1918ж. чейин Осмон империясынын кол алдында. 1918ж. С-ны англиялык аскерлер, 1919ж. француздук аскерлер басып алган. Сан-Ремо конференциясында (1920) Улуубритания менен Франция өкмөтү С. башкаруу мандатын Францияга берүү жөнүндө макулдашышкан. Экинчи дүйнөлүн согуш (1939-45) убагында С. аскердик абал киргизилип, анын аймагына француздук аскерлер жайгаштырылган. 1943ж. француздук мандат жоюлуп, С. өзүн-өзү башкарууга өткөн. 1945ж. С. фашисттик Германияга согуш жарыялаган. 1958ж. С. менен Египеттин биригишинин натыйжасында Бириккен Араб Республикасы (БАР) түзүлгөн. 1963ж. төңкөрүштөн кийин бийликке Араб социалисттик кайра жаралуу партиясы (АСКЖП) келген. 1967ж. Израиль С-га кол салып, Голан дөңсөөсүнүн бир бөлүгүн басып алган. 1973ж. С. башка араб мамлекеттери менен бирге Израилге каршы согушка катышып, 1974ж. ал аймактын бир бөлүгүн кайтарып алган. 1973ж. 12мартта кабыл алынган Конституция боюнча Сирия Араб Республикасы «социалисттик мерчемдөө(пландоо)» экономикасы

бар, «эзүүнүн бардык түрүн жок кылуу максатын койгон» эгемендүү, социалисттик, элдик-демократиялык амлекет»-деп жарыяланган. 1974ж. Женевада Голан дөңсөөсүндөгү Израил менен Сириянын куралдуу күчтөрүн ажыратуу келишимине кол коюлуп, тышкы саясатын күчтөндүргөн. 1970-жылдардын аяк ченинде 1963ж. тыюу салынган «мусулман агаиндер» уюмуна каршы чечкиндүү күрөш жүргүзүлүп, 1980ж. акырында толук жок кылынган.

1990-2000 ж. баш ченинде Сириянын экономикасында мамлекеттик менчиктин үлүшү чоң болгон: (улуттук кирешенин 50%, өнөр жай продукциясынын 75%, өндүрүш каражаттарынын 70%). Каржы, энергетика, темир жол жана аба каттамдары толук бойдон мамлекеттин колунда эле. Ал эми жеке менчик айыл чарбасында, майда жана орто соода, тейлөө, автоунаа жана үй курулуш ишканаларында өнүккөн. Сирияда мунай өндүрүү ченелүү деңгээлди түзгөн. 2000ж. Хафез Асад 37 жыл бийлик сересинен каза таап кетет, ордуна 34 жаштагы уулу Башар Асад олтурат. Ал өлкөдө атасы баштап кеткен либералдаштыруу жана модернизациялоо саясатын улантат. 2011ж. башталган «араб жазы» деп аталган толкун Сирияда бүтүнкү күнгө чейин узакка созулган жарандык согушту жаратты. Анын токтобой, эл аралык мүнөзгө айланып бара жаткандыгынын себеби Сириянын бийлигинин ички табиятында. БААС (Арабдардын социалисттик кайра жаралуу партиясы), Х. Асад, Б. Асад – алавиттер коомуна (шкйиттер сектасы-калктын 12% түзөт) таянып, калктын 70% түзгөн сүннөттөр менен тил табышып, калктын калган 18% түзгөн христиан ж.б. улуттук азчылыкта крды дагы өз кызыкчылыгына пайдаланып келген. Азыр сүннөт динин тутунгандар бийликке каршы «жихад» жарыялаган, аны кызыкдар эл аралык күчтөр өз кызыкчылыгына пайдаланып жатат.

СКОБЕЛЕВ Михаил Дмитриевич (17.09.1843-25.06.1882) – аскербашчы, генерал (1881). Аскерий үй-бүлөдө чоңойгон. Парижде жеке пансиондон билим алган. 1868ж. Генштабдын Николаев академиясын аяктагандан кийин штабс-ротмистр наамын алган. 173-1876жж. Хивага жана Коконго болгон жортуулдарда анын аскерлери Анжиян шаарынын жанында кокон көтөрүлүшүнө

катышкандарды басып, ошол чөлкөмдүн элин Орусияга кошкон. Ал кызматы үчүн М.Д.Скобелев алтын кылыч менен сыйланып, генерал-майор наамын алат жана Фергана облусунун аскердик губернатору болуп калат. 1877-1878жж. орус-түрк согушунда Скобелев Плевнаны камалоого жана анны басып алуу максатындагы бир нече чабуулга катышат. Андан кийин Ловченин алдындагы салгылашууда (1877ж.22 август), Балкандагы кар баскан Имитлий ашуусунан кышында ашып өтүүгө катышып, Шейновонун алдындагы тагдыр чечээр салгылашууда баатырдыгын көрсөтөт. 1880-1881жж. М.Д.Скобелев 2-чи Ахалтекин экспедициясына жетекчилик кылып, Түркменияны Орусияга бириктирүүгө чон салым кошкон. 39 жаш курагында М.Д.Скобелев Москвада күтүүсүз каза болгон.

СОВЕТТИК - КЫТАЙ "ДОСТУК,ӨНӨКТӨШТҮК ЖАНА ӨЗ АРА ЖАРДАМДАШУУ ЖӨНҮНДӨГҮ" КЕЛИШИМИ.1950ж.

14 февралда - Москвада, 30 жылдык мөөнөт менен, кол коюлган. Келишимге ылайык "эгерде тараптардын бирөө башка өлкөнүн агрессиясына дуушар болсо, экинчи тарап токтоосуз түрдө аскердик жана зарыл болгон башка жардамдарды берүүгө" милдеттенишкен. Андан башка эки өлкө дүйнөдө тынчтыкты жана коопсуздукту камсыз кылууга багытталган бардык эл аралык иш чараларда өз ара кызматташууга ниеттенишкен.

Совет өкмөтү КЭРге Кытай-Чанчунь темир жолуна байланышкан өзүнүн укуктарын жана мүлктөрүн өткөрүп берген. Келишимде биргелешип пайдаланып жаткан Порт-Артур аскер-деңиз портунан өз аскерлерин чыгарып кетүү жана ал жердеги бардык курулуштарды жана мүлктөрдү 1952жылдан кечиктирбестен кытай тарапка өткөрүп берүү милдетин алган. Жогоруда аталган милдеттенмелер 1950ж. аткарылган. Келишимге ылайык СССРден КЭРдин эл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү үчүн алынып келинүүчү электростанцияларга, металлургиялык жана машина куруучу заводдорго, көмүр шахталарына, рудниктерге, транспортко жана башкаларга зарыл болгон жабдууларды, материалдарды сатып алуу үчүн узак мөөнөттүү насыя (кредит) берилген. Андан башка өз мезгилинде советтик чарбалык уюмдар япондуктардан сатып алган Түндүк-

Чыгыш Кытайдагы мүлктөр, Пекиндеги аскер шаарчасындагы бардык советтик имараттар дагы КЭРге бекер өткөрүлгөн.

Бул келишим КЭРдин коопсуздугун камсыз кылууда, анын эл аралык абалын чыңдоодо чоң роль ойноп, Кытайдын согушта кыйраган экономикасын калыбына келтирүүдө, социалисттик курулушка киришүүсүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. Келишим өзүндө жазылган жобого ылайык, 11 апрелде 1980ж. КЭР тарабынан бир тараптуу токтотулган.

СОВЕТТИК–КЫТАЙЛЫК ЖАЁЖАЛ– 1960-1980-жылдардагы араздашуулар. 1950-жылдардын 1-жарымында СССР менен КЭРдин мамилелери бузулгустай сезилген. СССРдин жардамы менен кытайда 250 дөй өнөр жай ишканалары курулган. Кытайдын аймагында «Орус-кытай түбөлүк дос», «Советтер Союзунан үйрөнөлү» деген өңдүү ураандар кеңири жайылган эле. Бирок Мао Цзэдун Советтер Союзунун коммунисттик партиясы менен кенешпей саясат жүргүзүп, Хрущевду коммунисттик принциптерден четтеп кетти деп күнөөлөгөн. Кытай адам саны жана табигый байлыктары көп өлкө катары, дүйнөлүк коммунисттик кыймылдын лидерлиги өзүнө өтөт деген ишеничте келген. Эки өлкөнүн ортосундагы чоң пикир келишпестик, өзгөчө «чоң секирик» саясатынын айланасында жаралган. 1957 жылдан баштап мамилелер оорлоршуп, 1963ж. КПСС менен КПКнын ортосунда идеологиялык согуш жүрүп, гезит-журналдарда бирин-бири мазактоого чейин жеткен. Кытай коммунисттери, советтик коммунисттерди «ревизионисттер»* атап, коммунисттик идеологиянын принциптерин бузгандар дешсе, КПСС аларга солчулдар, авантюристтер* жана экстремисттер* деген жарлык ыроологон. 1969ж. марта маоисттер чегарадан өткөн Уссури дарыясындагы Даманский аралындагы советтик чегарачыларды аткылашкан. Арал кытайлык жээкке жакын жайгашып, бирок СССРге тиешелүү болгон. Мао Цзэдун «советтик империалисттер» менен мамилени курчутуп, кытай элин өзүнүн айланасына тыгызыраак топтош үчүн шылтоо издеп турган учур эле. Ошондуктан ошол эле жылы маоисттер Казакстан менен чектешкен чегара аймактарында дагы бир нече чыр-чатактарды уюштурууга барышкан. Эки мамлекет ортосундагы ушундай «кансыз согуш»

1980-жылдарга чейин сакталган. 1982ж. өз ара мамилелерди жөнгө салуу боюнча сүйлөшүүлөр башталып, 1989ж. мамилелер жумшаргандыктан М.Горбачев КЭРге расмий иш сапар менен барган. Чегара маселелери 1996 жылга жөнгө салынып, эми чегара эгерде дарыяларга туура келсе, анда ал дарыянын фарватери* менен өтөт. Азыр КЭР Россиянын эң ири соода өнөктөштөрүнөн болуп саналат.

30 - Dec. 1922 ж. РСФСР, Укр. Бөл. ж. ЗСФСР

СОВЕТТИК СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАЛАР СОЮЗУ (СССР) - 22 декабрда 1924жылы түзүлгөн. 15 мамлекеттен турган федерация болгон, өзүнө Азиянын түндүк бөлүгүн жана чыгыш Европанын бир бөлүгүн камтыган : Россия, Белоруссия, Украина, Латвия, Литва, Эстония, Грузия, Армения, Азербайжан, Молдавия, Казакстан, Кыргызстан, Түркмөнстан, Тажикстан жана Өзбекстанды кучагына алган, аянты 22 402 076 чарчы км, борбору - Москва шаары болгон. 1917ж. революциядан кийин коммунисттик мамлекет катары түзүлгөн Советтер Союзу дүйнөдөгү ири мамлекет болгон. 1930-жылдары анын жетекчилиги айыл чарбасынын жана өнөр жайынын өнүгүшүн камсыз кылууга умтулуп, ар кандай, өтө катаал чараларды да колдонгон. Согуштан кийинки жылдарда дүйнө өлкөлөрү коммунисттик жана коммунисттик эмес болуп экиге бөлүнгөндө, ал АКШ менен атаандаш эки антагонисттик державанын бири болгон. 80-жылдары анын борбордошкон мерчемдүү экономикасын кайра түзүү аракеттери анын курамындагы башка улуттардын өз алдынчалык сезиминин ойгонуусуна жана республикалардагы тартипсиздиктерге, алардын Союздан чыгууга умтулуусуна алып келди, жыйынтыгында 1991ж. СССР кыйраган.

СОВЕТТИК СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАЛАР СОЮЗУНУН (СССР) КЫЙРАШЫ -1990ж. Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы өзүнүн жетекчилик кылуу укугунан баш тартып, союзга мүчө өлкөлөрдө, өзгөчө Балтика республикаларында улутчулдук кыймылдар күч алган. Анын жыйынтыгында Литва өзүн "көз карандысыз өлкө" - деп жарыялаган. 1991ж.августунда Москва шаарында СССРди реформалап сактап калууну жактагандардын козголоңу (путч), башында Б.Ельцин турган элдин калың

катмарынын каршы туруу кыймылын жараткан. Бул козголоңдун басылышы менен мурдагы союздук республикалардын көз каранды эместиги жана эгемендүүлүгү жарыялана баштайт. Ошол эле жылдын декабрь айында Минск шаарында СССРдин таркатылышы менен, анын ордуна КМШ түзүлгөн. СССРдин таркатылышынын натыйжасында 15 эгемендүү мамлекеттер (Россия, Белоруссия, Украина, Литва, Латвия, Эстония, Молдова, Грузия, Армения, Азербайжан, Казакстан, Түркмөнстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан) пайда болгон жана "кансыз согуш" аяктаган. 1992ж. БУУнун Коопсуздук Кеңешине мүчөлүккө СССРдин ордуна Россия келген.

СОВЕТТИК - ЯПОНДУК БЕЙТАРАПТЫК ЖӨНҮНДӨ ПАКТ - Москвада, 1941ж. 13апрелде кол коюлган. Мөөнөтү 5 жылга белгиленип, бирок мөөнөтү аяктарга бир жыл калганда кол койгон тараптардан эч ким аны денансациялоо жөнүндө билдирбесе, ал кийинки 5 жылга автоматтык түрдө узартылмак. Пактыга ылайык тараптар "өз ара тынчтыкта жана достук мамиледе жашоо, территориялык бүтүндүктү жана кол тийбестикти кармануу" милдеттерин алышкан. Эгерде бир тарап "бир же бир нече державалардын агрессиясына дуушар болсо, экинчи тарап ага кийлигише" албайт эле. Экинчи дүйнөлүк согуш башталгандан кийин Япония бул пактынын шарттарын бузуп турган. СССРдин Ыраакы Чыгыштагы чек араларына жакын жайгаштырылган япондук куралдуу күчтөр, советтик аскерлердин бир бөлүгүн аларга каршы кармап турууга мажбурлаган. Германиянын өнөктөшү болгон Япония ага такай жардам берип турган. Андан башка, Япония СССРдин өнөктөштөрү болгон АКШ жана Улуу Британия менен согуш абалында болгон. Жогоруда аталган себептерди эске алып совет өкмөтү 5 апрелде 1945ж. аталган пактыны денонсациялай тургандыгын жар салды. 1945ж. 8 августта качан гана АКШ. Улуу Британия жана Кытай мамлекеттеринин сөзсүз капитуляция талабын Япония четке каккандан кийин, Совет өкмөтү өз өнөктөштөрүнүн сунушун кабыл алып, 9 августан баштап Япония менен согуш абалында болорун билдирген.

СОВЕТТИК – ЯПОНДУК СОГУШ 1945ж. – 9 августан-2 сентябрга чейин созулган Ыраакы Чыгышта Япондук милитаристтердин армиясын талкалоо боюнча советтик куралдуу күчтөрдүн аскердик аракеттери. Крым жана Берлин конференцияларынын чечимдерине ылайык Советтер Союзу 8 августа Японияга согуш жарыялаган. Советтик куралдуу күчтөр : Забайкальск, 1-чи жана 2-чи Ыраакы Чыгыш фронттору болуп үч фронтко топтолгон. Аларга Манжурияда күчтүү Квантун армиясы каршы турган. Согуштук аракеттер 9 августа башталып, Забайкальск фронтунун жоокерлери Чоң Хинган тоолорун ашып, Хайлардагы бекемделген районду айланып өтүп, Манжурия түздүгүнө Квантун армиясынын тылына жете келишкен. Приморьеде жайгашкан армия Амур суусунан кечип өтүп, Харбин шаарына бет алган. Согуштун алгачкы жумасында советтик аскерлер душмандын аймагына 200-300 чакырым тереңдеп кирип Квантун армиясын бир нече бөлүккө чачыратып салган. Нагасаки жана Хиросима шаарларына ташталган атом бомбаларынан жана кургактагы оор жеңилүүлөрдөн кийин япон өкмөтү капитуляцияга макул болгон. Бирок Квантун аскерлеринин бөлүктөрү каршылыгын уланта берген. Тынч океан флотунун жана Забайкальск фронтунун жоокерлери Дальний жана Порт-Артур шаарларын ээлеп алышат. Андан кийин Сахалинден япондуктарды кууп чыгып, Курил аралдарына аскер түшүрүлгөн. Япониянын согуштан жеңилгендиги талашсыз эле. 2 сентябрда Япониянын «сөзсүз капитуляция жөнүндөгү Актыга» коюшу менен Экинчи дүйнөлүк согуш аягына чыккан. Кол коюлган келишимдерге ылайык Түштүк Сахалин менен Курил аралдары Советтер Союзуна өткөн.

СООДА БАЛАНСЫ - белгилүү мезгилдин ичинде тышка чыгарылган жана өлкөгө ташылып келинген товарлардын (экспорт жана импорт) наркынын ортосундагы катыш.

СОСЛОВИЕ - укуктары мыйзам менен бекитилген коомдук түркүм, катмар.

СОЦИОЛОГИЯ - коом жана анын өнүгүшү жөнүндөгү илим.

СӨӨК КОЮУ – өлүктү көмүүгө байланыштуу, асыресе адамдардын өлүктөргө жана өлүмгө карата мамилесин чагылдырган ырым-жырымдардын жана адат-салттардын жыйындысы. Ортоңку палеолитте өлүк чуңкурларга жана үнкүрлөргө коюлган. Жаңыдан пайда болгон диний элестер боюнча бул өлүк камын көрүүнүн белгилүү бир формасы болгон. Бара-бара «тиги дүйнөгө» ишенүү күчөп, ошондон улам өлүккө эки түрдүү мамиле келип чыккан : бир жагынан, өлүккө кам көрүү иретинде аны жууп, кийим кийгизип (кийинчерээк муну мусулмандар кепин менен алмаштырган), тамакаш, эмгек куралдарын, курал-жарак, унаа (көбүнчө ат) ж.б. кошо көмүү; экинчи жагынан, өлүктүн «кайтып келүү» коркунучунан улам аны таңып, кайтып келгенде эшикти таппай калсын деп, үйдүн атайын жасалган тешигинен чыгарып, «адаштыруу» үчүн ызы-чуу көтөрүү. Коло доордон баштап, өлүктү өрттөө кеңири тараган. Европа элдеринде өлүк өрттөлгөндөн кийин күлү жерге көмүлсө, Орто Азиядагы айрым элдерде кичине табытка – оссуарийге салынган. Индустан азыр да өлүктү өрттөп, күлүн сууга ташташат. Айрым элдер (мисс.: Океанияда) өлүктү кайыкка салып, сууга кое беришкен. Австралиялыктар, түндүк америкалык индеецтер, Сибирдеги айрым элдер өлүктү ороп туруп, жыгачтын башына же тактай секичеге илип коюшкан. Перстер өлүктө куш жеп кетсин деп, мунаранын үстүнө калтырышкан. Алгачкы жамааттык коомдун ыдырашы менен уруу башчыларынын, шамандардын, кийин жрецтер менен падышалардын сөөгүн коюу боюнча өзүнчө татаал жөрөлгөлөр иштелип чыккан. Ата-бабанын арбагына сыйынуу менен бирге падышалардын, аскер башчыларынын арбагына сыйынуу пайда болгон. Дене сакталса, жан жашоосун улантат деген ишеним денени катыруу (мисс.6 байыркы египеттиктер жана инктердеги мумиялоо), ошондой эле сүрөтүн түшүрүү (бет кеп, тул кармоо ж.б.) үрп-адатын пайда кылган. Өлүккө арнап казанак көр казуу, бейит үстүн дөңсөөлөө, моло таш коюу, пирамида, кумбөз салуу пайда болгон. Байыркы замандарда айрым элдерде (скифтер, байыркы славяндар) арбактын «тиги дүйнөдөгү» жашоосуна шарт түзүү ишенимине жараша аны менен кулдарын, аялдарын тирүүлөй, курал-жарактарын, дүйнө-мүлкүн кошо көмүшкөн. Арбакты ыраазы кылыш үчүн курмандыкка мал чалышкан, жыртыш, мүчө таратылып, башка элде жана жерде өлгөндөрдү өз жерине жана

элине алып келип көмүү, ага арнап аш берүү салты пайда болгон. Монотеисттик диндердин пайда болушу менен политеисттик диндерге байланыштуу чыккан С.к. ырым-жырымдар андан-ары өнүктүрүлүп, айрым элементтер менен толукталган (мисс.: мусулмандардагы доорон түшүрүү, жаназа окуу, өлүктү кыбыланы –Мекени каратып коюу ж.б.). Азыр көп элдерде өлүктү жерге көмүү жана өрттөө (кремация) тараган.

СПРАТЛИ АРАЛДАРЫ - Наньшациньдао аралдары, түштүк-кытай деңизиндеги Вьетнам жана Борнео аралдарынын жана коралл рифтеринин тобу. Алардын чачылып жаткан узундугу 965 км. түзөт, бирок алар Сингапур жана Япония аралыгындагы деңиз жолун көзөмөлдөйт. Аларга Кытай, Тайвань, Вьетнам, Филиппиндер жана Малайзия толук же жарым жартылай түрдө өздөрүнүн ээлик кылуу укугун талашып келишет. 1976ж. алардын шельфинде мунай (нефть) табылган жана 1988ж. алар кыска убакытка Кытай менен Вьетнамдын аскер-деңиз күчтөрүнүн ортосунда деңиздеги кагылышуусунун аренасына айланышкан.

ССУДА - жеке же юридикалык жакка берилүүчү заем. Бир тараптын акча же материалдык байлыктарын башка тарапка (инсанга) белгилүү мөөнөткө пайдаланып, кайрадан аны ссудалык пайызы менен кошо төлөп берүү шартында берген карызы.

СТАБИЛДҮҮЛҮК – туруктуу, туруктуулук.

СТАВКА – штаб, аскерлерди башкаруу боюнча команда берүүчү орган.

СТАГНАЦИЯ (нем.,фр.,лат. акпай туруп калган суу) - өндүрүштүн, экономиканын, сооданын, коомдук турмуштун ж.б. өнүкпөй токтоп калышы.

СТАНДАРТ - үлгү, чен, өлчөм.

СТАТИСТИКА – адамзат коомунун жана эл чарбачылыгынын өнүгүшүндөгү сан жагынан болгон өзгөрүүлөрдү эсепке алуу.

СТАТУС (лат. абал) – эл аралык укуктагы - укуктук абал. М.:эгемен мамлекеттин статусу.

СТАТУТ (лат. далилдөө, аныктоо) - 1) бир нерсенин тартибин аныктаган эрежелер тутуму; кандайдыр бир өлкө ичиндеги же эл аралык уюмдун түзүлүшү жана ишмердиги тууралуу устав, жобо; 2) кээ бир мамлекеттердеги мыйзам, мыйзамдык актынын аталышы.

СТЕРЕОТИП - кайталанма, өзгөрүлбөй эле кайталана берген нерсе, көрүнүш.

СТИМУЛ -түрткү берүүчү, демилге туудуруучу себеп.

СТРАТЕГИЯЛЫК – жалпы максатка жетүү үчүн жолбашчылык кылуу өнөрү, түпкү максатка жетүүгө аракет.

СУБЪЕКТ – 1) киши; 2) таанып-билүүнүн объектиси катарында болгон, сырткы дүйнөгө карама-каршы турган, сырткы дүйнөнү таануучу, билүүчү аракеттеги жаныбар.

СУБСИДИЯ (фр.,нем.,лат. жардам, колдоо) - мамлекет же кандайдыр бир мекеме тарабынан юридикалык же жеке тарапка, көбүнчө акча түрүндө берилген жөлөк пулдун түрү.

СУВЕРЕН (фр.,лат.эң жогорку) - жогорку бийликке ээ болуп турган башкаруучу.

СУВЕРЕНИТЕТ (суверендүүлүк - эгемендик) - мамлекеттин: тышкы иштериндеги өз алдынчалыгы, көз карандысыздыгы жана ички иштериндеги үстөмдүгү, өктөмдүгү. Улуттук эгемендик деген - бул улуттун социалдык жана саясий түзүлүштү тандап алууга болгон укугу, экономикалык көз карандысыздыгы, аймактын бүтүндүгү.

СУЕЦ КАНАЛЫ - узундугу 171 км. болгон, шлюзу* жок, кеме жүрүүчү Жер Ортолук денизди (Порт-Саид шаары) Кызыл дениз менен байланыштырып турган канал. 1859-1869 жж. Фердинанд

Лессепстин жетекчилиги астында курулган. Бул канал Азия менен Европа ортосундагы эл аралык дениз каттамына жүрүүгө эң кыска жолду камсыз кылгандыктан Египеттин экономикасы үчүн өтө маанилүү. 1875ж. Дизраелдин өкмөтү башкарып турган мезгилде акциялардын чоң пакетин сатып алгандыгына байланыштуу бул канал Улуу Британиянын көзөмөлүнө өткөн; 1888ж. Британия өзүн каналдын бейтарап (нейтралдуу) статусунун кепили деп жарыялаган. 1956ж. Египет тарабынан улутташтырылып, аны кайтарып алуу максатында уюштурулган англ-француз-израилдик интервенция, күчтүү эл аралык каршылык көрсөтүү болгондуктан ишке ашкан эмес. Канал ар кандай көлөмдөгү кемелерди өткөрүүгө ылайык болуп кеңейтилген.

СУКАРНО (06.06.1901-21.06.1970) – индонезиядагы коомдук, саясий жана мамлекеттик ишмер. 1945-1966жж. Индонезиянын президенти. Ява аралынын чыгышында төрөлгөн. Голландиялыктардын мектебинде окуган. Индонезиянын улуттук партиясын (1931ж.- индонезиянын партиясы) түзүүчүлөрдүн бири жана анын алгачкы төрагасы (1927 жылдан). Голландиялык колониалдык бийликтер тарабынан репрессияланган. 1930ж. өзүнүн «мархаэрнизм» теориясын негиздеген. Ал теория диний, улутчулдук жана социалдык идеялардын, өлкөнүн общиналык салттары менен айкалышынан жаралган. Индонезияны Япондуктар басып алгандан кийин (1942-1945) ошолор менен кызматташууга өткөн. Япондуктар капитуляцияга баргандан кийин 1945ж. 17 августунда Сукарно Индонезия элинин атынан өлкөнү көз каранды эмес деп жарыялап, анын биринчи президенти болуп калган. Индонезиянын көз карандысыздыгын башка өлкөлөр 1949ж. таанышкан. 1963ж. Сукарно «революциянын улуу жетекчиси», өмүрү өткөнгө чейин өлкөнүн президенти деп жарыяланган. Тышкы саясатында ал негизинен социалисттик өлкөлөргө, өзгөчө Кытайга (1960ж. башынан) карап саясат жүргүзгөн. 1962ж. Нидерландия менен согушууга чейин жакындап барса дагы Индонезияга Батыш Ирианды (Жаңы Гвинея аралынын бөлүгү) кошуп алууга жетишкен. 1965ж. 30 сентябрындагы бийликти аскерий адамдар басып алып, коммунисттерге каршы репрессия башталганда (500 миң адам

өлгөн) Сукарнонун кадыры түшүп кеткен. 1966ж. ал бийликти толук бойдон генерал Сухартого өткөрүп берген.

СУНЬ ЯТСЕН (12.11.1866 -12.03.1925) - Кытайдын биринчи президенти, Гоминдань партиясынын негиздөөчүсү. 1894ж. баштап Цинь монархиясына каршы күрөшүп, республика түзүүнү максат кылып койгон. 1895ж. ийгиликсиз көтөрүлүштү жетектеп, жеңилгенден кийин эмиграцияга кетүүгө аргасыз болгон. Японияда жүрүп "Союздук лига" деген уюм түзүп, анын программасы катары өзүнүн үч принцибин : улутчулдук, элдик бийлик жана элдин жыргалчылыгын сунуштаган. Аны аткаруунун бирден-бир шарты болуп, Цинь династиясын кулатуу жана агрардык реформа эсептелген. 1911ж. Синьхай революциясы башталгандан кийин Кытайга кайтып келип, өлкөнүн президенти болуп шайланган. 1912ж. Юань Шикайдын кол астындагы аскерлердин колдоосуна ээ болуу максатында президенттикти ага өткөрүп берген. Ошол эле жылы Улуттук партияны (Гоминьдан) түзгөн. Андан көп өтпөй ал эмиграцияга кетүүгө аргасыз болуп, кайрадан өлкөгө Юань Шикай өлгөндөн кийин гана келген. 1921ж. Синьхай революциясы мезгилинде шайланган парламенттин жыйынында Сунь Ятсен кайрадан убактылуу президент болуп шайланган. Бирок анын бийлиги Гуаньдун провинциясынын аймагында гана ээ эле. Бирдиктүү жана эгемендүү Кытайды түзүү үчүн , ал карманган коммунисттер менен биргелешип күрөшүү саясаты аны КЭР де, ал эми Гоминьдандын лидери катары Тайванда дагы улуттук баатыр деңгээлине көтөргөн.

СУХАРТО (08.06.1921-27.01.2008) – индонезиянын аскерий, саясий жана мамлекеттик ишмери. 1968-1998жж. Индонезиянын президенти. Ява аралында төрөлүп, голландиялык аскерий мектепте окуган. 1945-1949жж. голландиялыктарга каршы согушка катышкан. 1963-1965жж. голландиялыктардан Жаңы Гвинея (Батыш Ириан) аралынын чыгыш бөлүгүн бошотууда аскерлерге жетекчилик кылган. 1965ж. 30 сентябрдагы коммунисттерге жан тарткандардын куралдуу кыймылын баскан армиянын башында турган. 1966ж. марта президент Сукарно Сухартого аткаруу бийлигинин башчылыгын өткөрүп берген. 1967-1968жж. Сухарто президенттин милдетин аткарып турган, кийин президент болуп

шайланган. Анын бийликке келиши менен өлкөнүн саясаты дагы кескин өзгөргөн. Тышкы саясаты Батышка жакындашып, бир эле убакта Индонезия Түштүк-Чыгыш өлкөлөрүнүн Ассоциациясын (ор.АСЕАН)* түзүүчүлөрүнүн бири болуп калган. Сухартонун экономикалык саясаты жеке ишкердикти колдоого (ошол эле мезгилде мамлекеттик секторду дагы сактайт) жана чет элдик инвестиция тартууга негизделген. 1997ж. Тынч океан бассейниндеги экономикалык кризис өлкөдөгү социалдык-саясий абалдын кескин курчушуна алып келгендиктен 1998ж. Сухарто отставкага кетүүгө аргасыз болгон.

СУННИТТЕР – мусулмандардын 90% бириктирип турган негизги бутак.

СУЭЦ КРИЗИСИ (1956) – Египет Суец каналын улутташтыргандан кийинки Улуубритания, Франция жана Израилдин Египетке каршы жасаган согуштук аракеттери. 1956ж. 26 июлда Египеттин президенти Насер акциялары англичандар менен француздардын колунда болгон Суэц каналын улутташтыруу жөнүндө мыйзамга кол койгон. Андан түшкөн пайданы Нил дарыясында Асуан плотинасын курууга пайдаланмак болгон. Англия менен Франциянын көзөмөлүнө Суэц каналын кайрадан өткөзүү максатында Англия, Франция жана Израиль бирдиктүү согуштук операция жүргүзүү боюнча жашыруун келишим түзүшөт. Ал план боюнча Израиль биринчи болуп Синай жарым аралы аркылуу Суэц каналына жетип бармак, ал эми берки экөө каналдын аймагына десант түшүрмөк болушкан. 1956ж. 29 октябрда Израиль аскерлери Египетке кол салып, Синай аркылуу Суэц каналына чыгат. 31 октябрда англичандар менен француздар египеттин аскердик-аба күчтөрүнө сокку уруп, 5 ноябрга каналга кире бериш бөлүгүнө десант ташташат. Бомбалоо учурунда канал бузулган. СССР менен АКШнын кысымы астында 1956ж. 7 ноябрынан-1957ж. февралына чейинки аралыкта агрессорлор Египеттен өз аскерлерин чыгарып кетүүгө мажбур болушкан. Ошондон кийин Насер, анын артынан башка улутчул аскердик араб бийликтери «социалисттик багыттагы» өнүгүү жолуна түшүшкөнүн жарыялап СССРден жардам ала башташкан.

СЫМА ЦЯНЬ (Б.з.ч. 11-1кк.) – байыркы кытайдагы окумуштуу-тарыхчы. Өзүнүн эң негизги эмгеги эсептелген «Тарыхий жазмаларды» жазууга бүт өмүрүн арнаган. Ал эмгек 5 бөлүктөн турат : «Негизги жазуулар» кытайдын байыркы башкаруучулары жөнүндө баяндайт; «Мураскор үйлөрдүн тарыхында» атактуу уруунун балдарынын өмүр баяны; «Өмүр баяндар» бөлүмүндө белгилүү тарыхий ишмерлер жөнүндөгү маалыматтар; «Трактаттар»* илимдин түрдүү тармактарына арналып; «Таблицалар» кытай тарыхынын хронологиясын* берет. Эмгектин хунндардын тарыхын баяндаган бөлүмүндө Б.з.ч. 201 жылга тиешелүү «кыргыз» этнонимине арналган маалыматты берет. Ошол эмгекке таянып, БУУнун чечими менен Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын белгилөөгө мүмкүн болду.

Т

ТАЖ-МАХАЛ – Улуу Моголдор мезгилиндеги индия архитектурасынын көрүнүктүү эстелиги, Шах-Жахандын 38 жашында каза болгон аялы Мүмтаз-Махалдын мавзолейи (кийин Шах-Жахандын сөөгү да коюлган).1630-52жж. ченде Агра шаарына жакын, Жамна дарыясынын жээгине курулган. Т.М. (архитектору уста Исанын жетекчилиги менен 20 миң жумушчу 22 жылда куруп бүткөн) – бурчтарында төрт мунарасы бар, беш там чамгарактуу имарат (бийиктиги 74 метрдей). Дубалы Кытай, Ирандан алып келинген асыл таштар менен инкрустацияланып, жылмакай ак мрамордон салынган. Бет маңдайында бир кылка багы бар.

ТАИЛАНД. Таиланд Королдугу – Түштүк-Чыгыш Азиядагы мамлекет. Аянты -513 миң чарчы км. Калкы – 66,0 млн адам (2011). Конституциялык монархия. Т. аймагында адам палеолит доорунан жашай баштаган. Б.з.ч. 1 миң жылдыкта Юньнань бөксө тоолорун мекендеген тай урууларынын укум-тукумдарынын бир бөлүгү б.з. 1к. башында түштүккө ооп, жергиликтүү калктар менен аралашып, Х11к. аягында Менам-Чао-Прая дарыясынын өрөөнүндө тай княздыктарын түзгөн. Х111к. Т-дын аймагына буддизм тараган. 1350ж. Сиам мамлекети пайда болгон. Франция 1893, 1902, 1907жж. Сиамдын Инди-Кытай жарым аралыгындагы өз ээликтерине чектеш

жерлерин басып алган.1938ж. аскердик бюрократиялык төбөлдөр бийликке келип, 1939ж. Сиам Таиланд деп аталган. 1940ж. июнда Т. Япония менен достук, 1941ж. декабрда согуш жагынан жардамдашуу келишимдерин түзгөн. Ал келишимдерге ылайык Япония Т-га өз аскерлерин киргизген. 1942ж. Т. Улуубритания , АКШга согуш жарыялаганы менен чынында өзү Япониянын оккупациясы астында калган. Японияга каршы кыймылдын өсүшүнөн өкмөт кулап, Т. 1945ж. 19 августа антияпондук коалицияга кирген өлкөлөргө тынчтык жөнүндөгү өтүнүч менен кайрылган. Согуш аяктаган соң Сиамда (1945-1948жж. ушундай аталган) демократиялык кыймыл күчөгөн. Бирок 1947ж. офицерлер аскер төңкөрүшүн жасап, репрессияларды уюштурган. 1950ж. өкмөт АКШ менен экономикалык, техникалык кызматташуу, согуш жагынан жардамдашуу келишимин түзүп, 1951ж. социалисттик өлкөлөр менен соода жүргүзүүгө тыюу салган. Т. 1954ж. СЕАТОго мүчө болуп кирген. Сентябрда армиянын командованиеси төңкөрүш жасап, жаңы өкмөт бардык коомдук уюмдарга тыюу салган. 1962ж. коргонуу жөнүндө америкалык-таиланддык декларацияга кол коюлгандан кийин Т-дын аймагына америкалык согуштук базалары курулуп, АКШ алардан Вьетнам, Лаос, Кампучияга каршы согуш учактарын жиберип турган. 1966-72жж. Вьетнамдагы боштондук согушун басууга Т. да аскерин жиберген. 1971ж. аскер төңкөрүшүнөн кийин өлкөгө согуштук абал киргизилип, 1968ж. конституция жокко чыгарылган, парламент таркатылат, саясий партияларга тыюу салынган. 1973 жылдагы демонстрациялар аскердик өкмөттү бийлигин жарандык кабинетке берүүгө мажбур кылып, 1975ж. парламентке болгон жалпы шайлоолордон кийин коалициялык өкмөт түзүлгөн. Бул өкмөт демократиялык реформаларды жүргүзбөгөндүктөн элдин нааразылыгы күчөп, 1976ж. парламент таркатылып, жаңы коалициялык кабинет түзүлгөн. Бейтарап саясатты жактаган күчтөрдүн кысымынан бул өкмөт 1976ж. америкалык аскерлерди Т-дан кетирген. 1976, 1977жж. эки жолу аскердик төңкөрүштөр орун алып, өкмөт менен Улуттук ассамблея таркатылат, 1976ж. кабыл алынган конституцияга тыюу салынган. Ошол эле жылы кабыл алынган жаңы Конституция боюча өлкөдө көп партиялуулук жана парламенттик демократия калыбына келтирилип өлкөнүн алга

жылуусуна жол ачты. Мындай түзүмдү кыйратууга багытталган 1991-92жж. аракеттер ийгиликсиз аяктарган. 1980-1990 жылдарда Тайланддын экономикасы эң мыкты өнүгүү ыргагын (жыл сайын 12%) көрсөтүп, чет элдик капиталдын тартылышы, өндүрүштүн кеңейиши, туризм, соода жакшы жолго коюлган. Ошонун аркасында Тайланд өнүккөн жаңы индустриалдык өлкөлөрдүн сабына кошулду.

ТАЙВАНЬ - расмий аталышы Кытай Республикасы, чыгыш жагы тоолуу келип, калк жыш жайгашкан Кытайдын түштүк-чыгыш жээгиндеги арал, аянты 35 981 чарчы км., калкы 20 944 000 адам (1993); расмий тили - кытай тили, борбору - Тайбей. Жүздөгөн жылдар кытайлыктар мекендеп келген бул арал, 1550ж. португалдыктар тарабынан ачылып, алар Формоза (укмуштуу) арал деп аташкан. 1895-1945жж. Япониянын бийлиги астында болгон, бирок Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Кытайга кайтарылган. 1949ж. коммунисттик режим менен болгон согушта жеңилип калганда, аралга генералиссимус Чан Кайшинин 500 миңдей армиясы качып келип, бул аймак кулатылган Гоминдан өкмөтүнүн жактоочуларынын тиреги болуп калган. 1950-жылдардан баштап Тайландын экономикасы туруктуу өнүгүү жолуна түшүп, өзгөчө экспорт багытында товар өндүрүү тармактарында (электроника, текстил буюмдарын жана калк кеңири керектөөчү товар өндүрүшүндө) олуттуу жылыш байкалат. 1971ж. Тайландын БУУдагы мүчөлүк оруну, Тайланды өзүнүн бир провинциясы катары эсептеп келген Кытай Элдик Республикасына бошотулуп берилген. Континенталдык Кытай Тайланды өзүнүн ажырагыс бир бөлүгү катары эсептеп, анын суверендүүлүгүн тааныбай келет. Анын тескерисинче Тайвань КЭРге кошулуудан баш тартып, АКШнын колдоосу менен өзүнүн көз карандысыздыгын чындоонун аракетинде. Аралдагы аткаруу бийлигинин башчысы - президент, мыйзам чыгаруучу бийлик Улуттук Жыйын тарабынан ишке ашырылат.

ТАЙВАНЬ МАСЕЛЕСИ - 1895ж. Симоносек келишими боюнча Япониянын карамагына өтүп кеткен бул арал, 1943ж. Каир конференциясынын (Англия, АКШ, Кытай) жана 1945ж. Берлин

(Потсдам) конференциясына ылайык, ошондой эле, Япониянын капитуляциясына байланыштуу Кытайга кайтарылып берилген. 1949ж. КЭР түзүлгөндө, Тайванга башында Чан Кайши турган коммунисттерден жеңилип калган гоминдандыктар качып келишет жана аралда Кытай Республикасын жарыялап, эл аралык мамилелерде бүткүл Кытайдын өкүлү болуулары келген.

Т.м. пайда болушуна АКШ себепкер болгон. Кытайдын элдик-боштондук армиясынын жеңилишине жол бербес үчүн алар Чан Кайшини ар тараптан колдошкон. Тактап айтканда 1940 жылдан кытайдагы жарандык согуш аяктаганга чейинки аралыкта эле чанкайшичилерге 1,5 млрд долл. өлчөмүндө жардам беришкен. КЭР түзүлгөндөн кийин АКШнын Тайванга колдоосу күчөгөн. КЭРди расмий таануудан баш тартып, өзүнүн дипломатиялык, соода, аскерий жана башка байланыштарын "Кытай республикасы" менен жүргүзгөн. Андан дагы, 1950ж. Тайвань кысыгына АКШнын 7-флотунун кемелери киргизилип, аралдын өзүндө америкалык аскерлер жайгаштырылган. АКШнын жетекчилиги астында Тайвандын жарым миллион адамдан турган аскери түзүлгөн. 3 март 1955ж. Тайванды жана ага жакын жайгашкан аралдарды АКШ тарабынан коргоого алган "америка-тайвандык өз ара коргонуу" келишими күчүнө кирген (1980 ж. 1 январда АКШ менен КЭРдин ортосунда дипломатиялык мамиле орногондо күчүн жоготкон).

Чанкайшичилердин БУУнун мүчөлүгүнөн куулуп, КЭР өз ордун ээлегенде дагы АКШ каршы чыккан (1971). Качан гана Тайвандын толук бойдон эл аралык изоляцияда калаарына көзү жеткенде АКШ 1971ж. БУУнун Генералдык Ассамблеясынын XXVI сессиясында "эки Кытай" концепциясын б.а. КЭР менен Кытай Республикасынын параллелдүү жашап калуусун сунуштаган.

Т.м.КЭР менен АКШнын ортосундагы мамилелерди жөнгө салууда дагы тоскоол маселе болуп келген. 70-ж. башталышынан эки тарап тең Т.м. курчутпоого аракеттенишип өз ара кызматташууну жакшырта башташкан. АКШ менен КЭР өз ара дипломатиялык мамилелерди орнотууда дагы компромисттик жолду карманьшкан. Тайвань менен дипломатиялык мамилелерди үзгөн АКШ расмий эмес деңгээлдеги мамилелерин мурдагыдай эле сактап калган. АКШ КЭРди кытайдын жападан-жалгыз мыйзамдуу өкмөтү катары тааныганы менен, Тайвандын статусу чечилбеген

абалда кала берди. Себеби АКШ, КЭР, Тайвань режими, ар бири Т.м. боюнча өз алдынча позиция карманып келишет. АКШ "Т.м.кытайлыктардын өздөрү тынчтык жолу менен чече турган маселе"- деген концепцияны карманганы менен, иш жүзүндө Тайвандын өз алдынча сакталып калышына көмөк көрсөтүп келет. 1979ж. 10 апрелде АКШ конгресси кабыл алган "Тайвань жөнүндөгү" мыйзамда, Т.м. чечүү үчүн КЭР кандайдыр бир куралдуу аракеттерди көрө турган болсо, АКШнын нааразычылыгын жаратат деген эскертүүсү эмнени каңкуулайт. Тайвандын бийликтери болсо АКШга таянып алып, КЭР менен болгон эки тараптуу сүйлөшүүлөрдө өз билгенин бербей келет. Мына ошентип, Т.м. чечилиши дагы көп аракетти жана убакытты талап кылуучудай сезилет.

ТАЙПИН КӨТӨРҮЛҮШҮ - 1850-64жж. Кытайдагы дыйкандар согушу. Манжурлардын Цинь династиясына жана феодалдык эзүүгө каршы Хун Сю-цюан жетектеген, Гуанси провинциясында башталган. Негизинен дыйкандар көтөрүлгөн. Т.к. башка жергиликтүү көтөрүлүштөрдөн даярдыгы жана уюшкандыгы менен айырмаланган. Көтөрүлүштүн жүрүшүндө Хун Сю-цюань башында турган Тайпин тяньго мамлекети түзүлгөн. 1852-53жж. тайпиндер өлкөнүн борбордук бөлүгүнө бир катар ийгиликтүү жортуулдарды жасагандан кийин алардын саны 30 миңден 500 миңге жеткен. 1853ж. көтөрүлүшчүлөр Нанкинди ээлеп, аны өз борборуна айландырган. Т. к-нүн жетекчилери феодалдардын жерин конфискациялоо, бүткүл кыштак элин аскер жамаатына бириктирүү, жерди жамаат мүчөлөрүнө тең бөлүп берүү боюнча мыйзам чыгарган, бирок иш жүзүндө помещиктерге салыктын көбүн төлөтүү, дыйкандардын ижара акысын кыскартуу менен гана чектелген. Т к-нүн жетекчилери бөлөк жердеги дыйкандар кыймылын күрөшкө багыттай алган эмес. 1856ж. тайпиндер ичара чыр-чатактан кийин экиге бөлүнүп, (бирин Ши Дакай, экинчисин Ли Сючэн жетектеген), 1863-64жж.армияга жана чет элдик интервенцияга (Англия, АКШ, Франция) таянган манжур өкмөтүнөн жеңилип, Нанкин манжурлардын колуна өткөн.

ТАККА (ТАКТЫГА) КОЛДОО КӨРСӨТҮҮ АССОЦИАЦИЯСЫ (Ассоциация помощи трону) - милитаристтик Япониядагы башында премьер- министр өзү туруп, бардык мамлекеттик кызматкерлер менен аскерге кызмат кылууга милдеттүү адамдардын бардыгын камтыган саясий уюм (1940ж.)

ТАКТИКА (грек.аскерлерди жайгаштыруу искусствосу) – 1) согушка даярдануу жана согушуу искусствосу. 2) көздөгөн максатка жетүү үчүн колдонулуучу күрөш жолу, ыкмалары.

"ТАЛИБАН" - Ооганстандагы ислам фундаментализмин карманган радикалдык уюм. Уюмдун аты теолог-студенттер кийген баш кийимдин аталышынан келип чыккан. Бул уюмду 1993ж. пакистандык студенттер түзгөн. Талибанга өтө бекем тартип, карманган идеяларынын жөнөкөйлүгү мүнөздүү. Ошондуктан анын кадыры ооган согушу учурунда Пакистанга качып барып, ал жердеги ооган качкындары жайгашкан лагерлерде чоңойгон мусулман жаштарынын арасында өтө зор. Талиптер, эгерде керектүү деңгээлде колдоо көрсөтүлсө, алар Ооганстанда толук бойдон өздөрүнүн үстөмдүгүн орнотуп, узакка созулуп кеткен согушту токтотуп, "жихадды" пакистандын чек арасынан алыстатууга мүмкүн экендигине пакистандын аскерий адамдарын ынандыра алышкан. Ошондуктан талиптерге Пакистан акчалай, курал жагынан, андан кийин аскерий кеңешчилери, ал гана эмес аскердик бөлүктөрү менен жардам берген. 1994ж. талиптердин отряддары Ооганстандын аймагында аракет кыла баштаган. 1996ж. сентябрында алар Кабулду ээлеп, 1997ж. октябрында Ооганстанды эмират деп жарыялашкан. Эмираттын аймагында Мухаммед пайгамбардын мезгилиндегиге жакындаштырылган орто кылымдардагыдай тартип орнотулган. Телекөрүүгө тыюу салынып, бардык адамдарга намаз окуу милдети киргизилген; аялдар сөзсүз түрдө чадра кийүүлөрү керек эле. Ооганстандын аймагында эл аралык ири террористтик уюмдардын согуштук базалары түзүлүп, алардын бири болгон "Аль-Каиданын" лидери Усама бен Ладен "Талибан" аскерлеринин башкы командачысы болуп калган. 2001ж. 11 сентябрдагы АКШдагы террористтик кол салууларды уюштуруучу катары Усама бен Ладен күнөөлөнүп, талиптер аны

берүүдөн баш тарткандан кийин америкалык авиация Ооганстанды топтоштурулган бомбалоого өткөн. Өлкөгө АКШ башында турган эл аралык аскерлер түшүрүлгөн. Көпчүлүк талаа командирлери талиптерди колдоону токтотушкан. Талиптер тоолорго чегинишип, бирок партизандык согушту улантып келе жатышат.

ТАЛЬВЕГ (нем. өрөөн+жол) - дарыянын, өрөөндүн, андын, коктук-колоттун төмөнкү бөлүгүнүн эң терең жактарын байланыштырып туруучу сызык.

ТАЛМУД – иудаизмдин догматикалык, диний-этикалык жана укук жоболорунун жыйнагы. Б.з.ч. IV-б.з. Укк. түзүлгөн. Бир бөлүгү байыркы жөөт тилинде, бир бөлүгү арамей диалектисинде. Т.укук жоболорунан, аларды коштогон миф, легенда, притча, жомок, аңгемелерден куралган. Т. Адамдын кудай алдында алсыздыгы жөнүндөгү идеяга каныккан.

ТАРИФ – белгиленген баа, нарк көрсөткүчү.

ТАШ ДООРУ - адамзаттын тарыхындагы эң узакка созулган доор. Негизги мүнөздөмөсү таш - эмгек куралдарын жана курал-жарактарды жасоодо негизги материал болгондугунда. Таштан башка жыгач, сөөк, тери, өсүмдүк буласы дагы колдонулган, ал эми таш доорунан кийинки мезгилдерде жаңы материал- керамика дагы пайда болгон. Таш доорунун өкүм сүргөн мезгили болжол менен - мындан 2 млн жылдан дагы көбүрөөк мурун башталып (адамдын айбанаттар дүйнөсүнөн бөлүнгөн учуру), темирдин пайда болгонуна чейинки (Байыркы Чыгышта 8-9 миң жыл, ал эми Европада болсо 6-7 миң жылга жакын) убакытты камтыйт. Шарттуу түрдө таш доору өзү дагы бир нече мезгилдерге бөлүнөт. Алар: 1) палеолит (байыркы таш доору) - 2 млн -10 миң жыл мурун ; өз кезегинде ал өзү эки мезгилге: а) алгачкы (төмөнкү) палеолит 2 млн - 35 миң жыл; б) кийинки (жогорку) палеолит 35 -10 миң жыл мурункуга ; 2) мезолит (орто таш доору) 10-5 миң жыл; 3) неолит (жаңы таш доору) 5-3 миң жыл мурун.

ТЕГЕРАН КОНФЕРЕНЦИЯСЫ (1943) - Экинчи дүйнөлүк согушта өнөктөш үч өлкөнүн (СССР, АКШ, Улуу Британия) өкмөт башчыларынын конф-сы. 1943ж. 28-ноябрдан 1 декабрга чейин Тегеранда өткөн. Анын ишине СССРдин жетекчиси И. В. Сталин, АКШнын президенти Ф. Д. Рузвельт, Улуу Британиянын премьер-министри У.Черчилль катышкан. Конф-да негизинен экинчи дүйнөлүк согуштагы абал, экинчи фронтту ачуу жагы башкы маселе катары каралган. Конф-да АКШ менен Улуу Британия өкмөт башчылары мурун создуктуруп келген экинчи фронтту 1944ж. май айынан кечиктирбей ачууга макул болушкан. СССР өз кезегинде АКШ м-н Улуу Британия өкмөттөрүнүн каалоолоруна кошулуп, 1941ж. Япония м-н түзүлгөн бейтараптык ж-дөгү макулдашууга карабай, германдык армия толук талкаланган соң Японияга согуш ачарын билдирген. Конф-да Германияга каршы биргелешип аракеттенүү, үч державанын согуштан кийинки кызматташтыгы жөнүндө Декларация кабыл алынган. Т.к. согуш мезгилиндеги антигитлердик коалицияны бекемдөөдө маанилүү роль ойногон.

"ТӨГӨРӨК СТОЛ" КОНФЕРЕНЦИЯЛАРЫ Индия маселелери боюнча (1-си 1930-31, 2-си 1931, 3-сү 1932-ж.) Индия ж-дө Саймон комиссиясы даярдаган жаңы конституциялык реформанын долбоорундагы сунуштарды талкуулоо үчүн англ. өкмөт тарабынан Лондондо чакырылган. "Т.С." к-на англия. парламентинин, колониалдык администрациянын мүчөлөрү, индиялык княздар, Индиядагы ар кандай саясий партиялардан ж-а уюмдардан ("Хинду махасабха", Мусулман лигасы, Либералдар федерациясы, "Кол тийбес" касталар федерациясы ж.б.) өкүлдөр катышкан. Индия улуттук конгресси (ИУК) 1-"Т.с." к-на катышуудан баш тартып, жарандык баш ийбөө кампаниясын жарыялаган. 2-"Т.с." к-на ИУКтан М.К.Ганди катышып, Улуу Британия өкмөтүнүн Индиядагы колон. саясатын, өзгөчө динчил коомдорду, касталарды ж.б. бири-бирине тукурууга, ошону менен Индия элинин көз карандысыздык үчүн күрөшүн алсыратууга умтулушун ашкерелеген. Ганди өлкөнүн эркиндиги үчүн күрөштө бардык диний коомдордун жана касталардын биримдигин түзүүгө чакырган. 3-"Т.с." к-на ИУК катышкан эмес. Ошентип "Т.С."к.

Индия үчүн макулдашылган жаңы конституциянын долбоорун иштеп чыга алган эмес.

ТЕКСТИЛЬ – кездемелер, токума, сокмо нерселер.

ТЕМИР ДООРУ - адамзат тарыхындагы темир металлургиясын өздөштүргөн жана темирден жасалган эмгек куралдары жана курал-жарактары таркалган мезгил. Бул доордун башталышын Б.з.ч.1 миң жылдыктын баш ченине алып барышат. Ал эми аякталышы элдердин Улуу көчү (11-У1кк) мезгилине туш келет.

ТЕОКРАТИЯ (Гр. кудай+бийлик, күч) - саясий ж-а диний бийлик чиркөө колунда топтолгон мамлекет формасы. Т-лык мамлекеттерде жогорку бийлик адатта үстөмдүк кылган чиркөө башчысына таандык болуп, ал "кудайдын жердеги элчиси" аталып, иш жүзүндө мамлекетти бийлөө дин кызматкерлерине жүктөлгөн. "Кудайдын амири" мыйзам деп табылган. Кул ээлик коом доорунда Байыркы Чыгыш деспотиясы (Египет, Вавилония, Араб халифаты ж.б.), Т-нын үлгүсү болгон орто кылымдарда рим папасынын Т-лык бийлиги Папалыктын аймагына орногон. Католицизмдин саясий доктринасы боюнча европалык монархтардын бийлиги рим папасынын жогорку бийлигине көз каранды деп эсептелген.

Азыркы мезгилде Т-лык формалар эскинин калдыктары катары артта калган өлкөлөрдө сакталган.

ТЕОРИЯ (гр. карайм, изилдейм) – 1) тажрыйбаны, коомдук практиканы логикалык жактан жыйынтыктоо, жалпылоо; илимдин бул же тигил тармагындагы жетекчиликке алуу түзүмү; 2) табият менен коомдун өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн фундаменталдык илимий жактан таанып билүү; кандайдыр бир илимдин негизин түзгөн илимий жоболордун (түшүнүктөрдүн) жыйындысы; кандайдыр бир суроо боюнча көз караштардын түзүмү, кандайдыр бир кубулуш жөнүндөгү окуу; 3) конкреттүү эмес түшүнүк; чындыктан обочолонгон ой жүгүртүү.

ТЕРРОР (лат. коркуу, үрөй учуу) - коркутуу, үрөй учуруу саясаты, каршылаштарын күч колдонуп талкалоо, өлтүрүүгө чейин баруу.

ТЕРРОРИЗМ - коомду жана мамлекетти коркутуп, жүрөгүнүн үшүн алуу жана каршылаштарын кандайдыр бир ыңгайлуу жүрүм-турумга мажбурлоо максатында ишке ашырылган кылмыш (жардыруу, өлтүрүү, адам уурдоо ж.б.). Террор жекече, топтук жана мамлекеттик түрүндө болот. Өзгөчө экстремисттик улутчул уюмдар террорду кеңири пайдаланышат. XX кылымда террор кеңири жайылып кеткен. 1898ж. Европанын кудуреттүү өлкө өкүлдөрү Римде конгресске чогулушуп, бардык анархиялык жана социалисттик уюмдарды жок кылуу маселесин талкуулашкан. Ал эми чакан элдердин улуу державаларга жана империяларга каршы күрөшүү зарылчылыгы, дал ошол террористтик ыкмаларды колдонууга түрткөн. Тарыхта ага мисалдар толтура. Алсак, 1914ж. Сараеводогу өлтүрүү, француз тышкы иштер министри Л.Бартуну жана 1934ж. Марселдеги югославиянын королу Александрдын өлтүрүлүшү буга күбө. Жеке канкорлордун колуна өлгөндөргө М. Ганди менен АКШнын президенти Ж. Кеннедилерди кошсо болот. Италияда 1978ж. "Кызыл бригадалар" деп аталган террористтер солчул-христиан премьер-министр А.Морону уурдап кетишип өлтүрүшкөндүн натыйжасында бийлик, консервативдик саясатчылардын колуна өткөн. 1991ж. тамилдердин колуна Р. Ганди курман болгон. Дүйнөдөгү терроризмди кеңири колдонгон уюмдардын арасынан "Аль-Каиданы" бөлүп көрсөтүүгө туура келет. А жалпысынан бүгүнкү күндөгү террористтик уюмдардын саны 500 гө жакын. Терроризмге каршы күрөшүү боюнча бир нече эл аралык конвенциялар кабыл алынган.

ТЕРРОРИСТТИК АКТ (11 сентябр, 2001ж.) - дүйнө тарыхындагы эң коркунучтуу террористтик акт, жан кечти - террористтердин Нью-Йорк жана Вашингтон шаарларындагы жардыруулары. 11 сентябрда эртең менен террористтер тарабынан эленип алынган жүргүнчүлөрдү ташыган учактар Нью-Йорктогу Эл аралык соода уюмунун эки көп кабаттуу имараттарын сүзүп талкалашкан, ал эми Вашингтондо болсо ошондой эле учак Пентагондун (АКШнын коргоо министрлиги) имаратына жардырылган. (террористтер дагы бир учакты ээлеп алышкан, бирок ал максат кылган жерге жетпестен Пенсильвания штатында кулап түшкөн). Нью-Йорктогу эки мунара тең кулап түшүп, Пентагондун имаратынын бир бөлүгү

кыйраган. Бул кайгылуу окуяларды дүйнөнүн эң таасирдүү телеканалдары түз эфирде көрсөткөн. 3000 дей адам каза тапкан. Расмий маалымат боюнча бул террористтик акт "Аль-Каида" тарабынан жасалган. Террористтик аракеттер дүйнөнүн экономикасы менен саясатына зор таасирин тийгизип келе жатат.

ТЕХНОЛОГИЯ (нем., грек, искусство, чеберчилик + илим, окуу) – материалдарды иштетүүнүн жолдору жана каражаттары жөнүндөгү билимдин жыйындысы жана ошол ыкмалардын илимий жактан тизмелеп жазылышы.

ТИБЕТ - КЭРдин курамындагы автономиялык район, аянты 1 228 000 чарчы км., калкынын саны 2 196 000 адам (1990); административдик борбору - Лхаса шаары. Будда ламалары башкарган Тибет мамлекети 7-к. пайда болгон. 13-к. Тибетти монголдор, кийин 18-к. манжурлар басып алган. Бул жердеги Кытайдын бийлиги 1951ж. орногон, бирок толук көзөмөлүн 1959 жылдагы козголоңду баскандан кийин гана (ошол учурда өлкөнүн диний лидери далай-лама Индияга качып кеткен) бекемдеген. Көптөгөн тибеттик монастырлар, ыйык эстеликтер жергиликтүү калктын аң сезимин жана улуттук маданиятын өзгөртүүгө болгон ийгиликсиз аракеттер учурунда кытайлыктар тарабынан талкаланган. Тибет бардык тарабынан кырка тоолор менен курчалган. Бир нече чоң-чоң дарыялар (Инд, Брахмапутра, Хуанхэ, Янцзы, Салуин, Меконг) Тибеттен башталат.

ТИРАНИЯ - залымдик, катаалдык.

ТОКИО ПРОЦЕССИ - япон согуш кылмышкерлеринин үстүнөн сот процесси. 1946ж. 3 майдан 1948ж. 12 ноябрга чейин Токиодо Ы.Чыгыш Эл аралык согуш трибуналы тарабынан жүргүзүлгөн. 1928-45-ж. СССР, Кытай ж.б. өлкөлөргө каршы агрессиячыл согуштарды даярдоого жана жүргүзүүгө катышкан 28 адамдын 25и жазаланган (мурдагы 4 премьер-министрлер : Тодзио, Хиранума, Койсо, Хирота; 11 министр- Араки, Хата, Хосино, Итагаки, Кайя, Кидо, Симата, Судзуки, Тоҗо, Сигэмицу, Минами; 2 элчи - Осима, Сиратори; жогорку генералитеттин 8 өкүлү - Доихара, Кимура,

Муто, Ока, Сато, Умэдзу, Мацуи, Хасимото); экөө- мурунку тышкы иштер министри Мацуока ж-а адмирал Нагано өкүм чыкканча эле өлүп калган; япон империализминин идеологу Окаванын шал болуп калгандыгына байланыштуу өкүм чыгарылган эмес. Өкүм боюнча Доихара, Хирота, Итагаки, Кимура, Мацуи, Муто, Тодзио өлүм жазасына тартылып, Того 20 жылга, Сигэмицу 7 жылга, калгандары өмүр бою түрмөгө кесилген.

ТОЛЕРАНТТУУЛУК (лат.чыдамдуулук) - башкалардын оюна жана ишенимдерине чыдамдуу, кечиримдүү мамиле кармануу.

ТОННАЖ -1) кеменин орун алган жеринен кысылып чыккан суунун салмагы; бул суу кемесинин оордугуна барабар; 2) вагондордун же автомобилдердин тонна менен жүк көтөрүшү.

ТОРПЕДА (лат. электр жантаймасы) – душмандын объектилерин жок кылуучу, суу астында өзү сүзүүчү, өзү башкарылма снаряд. Т. азыктануу булагы боюнча автономдуу жана кабелден азыктануучу, алып жүргүч каражаттын тиби боюнча кемеде жана учакта алып жүрүлмө, кыймылдаткычынын тиби боюнча буу-газдуу, электр жана реактивдүү болуп бөлүнөт.Траекториясынын формасы боюнча түз учма, маневр жасагыч, өзү мээлегич болуп айырмаланат. Т-нун узундугу - 5,5-8,6м, диаметри – 45-60мм.

ТОТАЛИТАРИЗМ – террористик, диктатуралык бийлик.

ТОТЕМИЗМ (гүн.америкадагы оживе индеецтеринин тилинде от-отем – анын уруусу) – адамдардын белгилүү тобу менен тотемдердин – айбандардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн (кээде табият кубулуштарынын жана жансыз предметтердин) ортосунда касиеттүү тууганчылык бар деген ишенимге негизделген уруучулук коомдогу диний түшүнүк, миф, үрп-адат, салттардын комплекси. Ар бир уруунун өз тотеми (көбүнчө айбанаттан) болгон. Уруу мүчөлөрүнө тотемди өлтүрүүгө, ага ууга чыгууга, этин жешке, ошондой эле өз ара никелешүүгө (экзогамия) тыюу салынган. Тотемдик топ өзүн тотем менен бир ата-бабадан – жарым адам,жарым айбан же жарым өсүмдүктөн тараганбыз деп, аны урматтаган. Тотем урууну колдоочу катары эсептелип, ага ылайык

бир топ ритуалдык ырым-жырымдар пайда болгон. Тотем австралиялык аборигендерде сакталып калган. Т-дин калдыктары бардык дүйнө диндеринде кезигет. Мурда кыргыздардын арасында да тотемдик түшүнүктөр кеңири орун алып келген.

ТРАДИЦИЯ – адат, салт (укумдан тукумга келе жаткан адат, тартип).

ТРАЙБАЛИЗМ – уруучулук же этникалык чатак, чыр, ыйкы – тыйкы, араздашуу. Уруучулук жикчилдик, бөлүнүүчүлүк, өз уруусуна жан тартуу.

ТРАЛЬЩИК -трал менен жабдылган согуштук же балык кармоочу кеме.

ТРАНЗИТТИК - товарды бир өлкөдөн экинчи өлкөгө ортодо жайгашкан өлкө аркылуу өткөрүү.

ТРАНСФОРМАЦИЯ - өзгөрүү, бир түрдөн экинчи түргө өтүү.

ТРИБУНАЛ -кээ бир жогорку соттук мекемелердин аты.

ТРИУМФ - 1. Байыркы Римде-жеңип чыккан аскер башчысынын шаңдуу түрдө борбор шаарга кириши; 2. чоң жеңиштин урматына уюштурулган салтанат; 3. чоң жетишкендик, чоң ийгилик.

ТРУМЕНДИН ДОКТРИНАСЫ - 12 март 1947ж. АКШ конгрессинде кош палатасынын биргелешкен жыйынында чыгып сүйлөгөн сөзүндө, өлкөнүн президенти Г.Трумен тарабынан жарыяланган өкмөттүн тышкы саясатынын программасы. Ал сөзүндө Трумен Греция жана Туркия өлкөлөрүнө коммунизмдин каптап кетүү коркунучу туулгандыгы жөнүндөгү жомокту айтып, ал өлкөлөрдүн өкмөттөрүнө жардам иретинде жана "АКШнын улуттук коопсуздугун" камсыз кылуу максатында алардын территориясын СССРге жана социалисттик өлкөлөргө каршы күрөшүүдө "плацдармга» айландыруу үчүн тез арада 400 млн.доллар өлчөмүндө каражат бөлүүнү өтүнгөн.

ТУНИС , Тунис Республикасы – Түндүк Африкадагы мамлекет. Аянты – 164,2 миң чарчы км. Калкы – 10,5 млн (2011). Унитардуу, көп партиялуу өлкө. Т-ти эзелтеден эле аңчылык жана мал чарба менен кесиптенген көчмөн либий уруулары мекендеген. Б.з.ч. 7 к-дан мында финикиялыктар кул ээлөөчүлүк Карфаген мамлекетин түзгөн. Б.з.ч. 274-146 жж. Пуни согуштарынын натыйжасында ал талкаланып, Т. Римдиктердин карамагына өткөн. Б.з. Ук. Т. Вандалдар, У1к. византиялыктар басып алат. У11к. араб халифтигине караган. 1X к-дан ар кайсы мамлекеттердин курамында болуп, ХУ1к. Осмон империясынын провинциясына айланган. 1705ж. жергиликтүү бейлердин династиясы негизделген. ХУ11к. 2-жар. Т. Франция басып кирип, 1883ж. аны өзүнүн протекторатына айландырат. ХХк. 20-30 жылдарында Т. алгачкы саясий партиялар пайда болот (Дустур партиясы, кийин-Жаңы жана Эски Дустур партиясы болуп бөлүнүп кеткен). Экинчи дүйнөлүк согуштун убагында Т. «Виши» өкмөтүнүн, кийин италия-германия баскынчыларынын карамагында (1942-1943) болгон. Согуштан кийин Т-тин Францияга мурдагыдай эле колония бойдон калышы элдин нааразылыгын күчөткөн. 1952-54жж. шаарларда иш таштоолор күчөп, Т-тин боштондук армиясынын партизан отряддары түзүлүп, аракеттене баштаган. 1954ж. Франция Т-ке ички автономия, 1956ж. көз карандысыздыгын берүүгө мажбур болгон. Бийлик Жаңы Дустур партиясынын жетекчиси Х. Бургибанын колуна өткөн. 1957ж. өлкө республика деп жарыяланган. 1959ж. Х.Бургиба президент. 1959-61жж. тоо өнөр жайы ж.б. мамлекеттештирилген. 1963ж. өз аймагындагы чет элдик аскерлерди толук чыгарууга жетишкен. 1970ж. өкмөт башына Хеди Нуира келип, мурда кабыл алынган 10 жылдык мерчем токтотулуп, экономикалык саясат капиталисттик багытка өзгөртүлгөн. 1969 жылдан Т.- Европалык экономикалык коомунун ассоциаланган мүчөсү. Калкы толук сабаттуу, болгондо да эки : араб жана француз тилдеринде билим алган. Элдин саясий маданияты жана жашоо деңгээли салыштырмалуу жогору Тунисте 18 декабрь 2010ж. башталган башаламандык бүткүл Жакынкы Чыгыш менен Түндүк Африканы каптаган «араб жазы» деген революциялык кыймылга айланып, «алмаштырылгыс» эсептелген президент Бен Алини

бийликтен алып түштү. Тышкы саясатында позитивдүү бейтараптык багытты карманып келген.

ТУРКИЯ, Түрк Республикасы – Азиянын батышы менен Европанын түштүк-чыгышындагы мамлекет. Аймагынын 97% Кичи Азияда (Анатолия), 3% Европа (Чыгыш фракия). Аянты – 779 миң чарчы км. Калкы – 72,6 млн (2011). Унитардык, жарандык (светский), көп партиялуу өлкө. Азыркы түрктөрдүн атак-бабалары – огуздар, Анатолияга алгач селжуктарды каратып алуу мезгилинде ХIк келген. ХIIк. аягы-ХIУк. башында көчмөн огуз урууларынын башчысы – Осмон (осмон түрктөрү жана Осмон империясы деген аталыштар ошонун атынан калган) Кичи Азиянын батышында өзүнү княздыгын түзгөн. Византиянын начарлашынан жана түрк княздыктарынын саясий бытырандылыгынан пайдаланып, осмондор Кичи Азияны бүт бойдон (ХIУ-ХУкк.), Балкан жарым аралындагы өлкөлөрдү, кийин Осмон империясынын борборуна айланган Константинополду (1453), Сирия, Палестина, Египет, Аравиянын бир бөлүгүн (ХIк.) ж.б. өлкөлөрдү багындырган. Т. Сулайман I Канунинин (1520-66) мезгилинде өтө күчтүү державага айланган. Тынымсыз согуштардын кесепетинен карапайым эл жакырдаанып, өкмөттүн баскынчыл саясатына каршы нааразылык күчөгөн. Көз каранды элдердин боштондук үчүн күрөшү Т. улам начарлатып, анын европалык мамлекеттерге саясий жана экономикалык көз карандылыгы күчөй берген. ХVIIк. аягында Т-нын европадагы ээликтерин бөлүштүрүү маселеси курч мүнөзгө өткөн. Бийлик эгелеринин бир бөлүгү империянын кулап калуу коркунучунан улам борбордук бийликти бекемдөөгө жана өлкөнүн согуштук кубаттуулугун калыбына келтирүүгө багытталган реформаларды жүргүзүүнү талап кылган. Селим IIIнүн тушунда (1789-1807) аскер иши ж.б. багыттагы өткөрүлгөн реформалар ордуна чыккан эмес. Т. 1914ж. биринчи дүйнөлүк согушка кирүү менен иш жүзүндө Германиянын жарым колониясына айланган. 1918ж. Антанта аскерлеринен жеңилип, Т. өз алдынча мамлекет болбой калуу коркунучуна кептелген. Антанта өлкөлөрү 1920ж. султандын өкмөтүнө Т. үчүн өтө оор С е в р т ы н ч т ы к келишимин таңуулаган. Ушундай шартта түрк эли өзүнүн көз карандысыздыгы үчүн куралдуу көтөрүлүшкө чыккан. Башында

Мустафа Кемал турган бул улуттук-боштондук күрөшкө негизинен дыйкандар, кол өнөрчүлөр, майда жана орто буржуазия катышкан. Т-нын аскердик-саясий абалын жакшыртууда Советтик Россия менен түзүлгөн дипломатиялык жана башка мамилелер маанилүү роль ойногон. Совет өкмөтү Мустафа Кемалдын өкмөтүн биринчи болуп (1920ж.) таанып, аны менен дипломатиялык мамиле түзгөн. 1921ж. мартта «Достук жана бир туугандык жөнүндө» совет-түрк келишимине кол коюлган. 1923ж. 29 октябрда түрк межилиси (парламент) Т-ны республика деп жарыялап, Кемал Ататүрктү президенттикке шайлап, ал Элдик-республикалык партиянын (1923ж. негизделген) да башчысы болгон. 1924ж. Түрк республикасынын конституциясы кабыл алынгандан кийин 20-30 жылдары укук маселеси, маданият, тил, турмуш-тиричилик жагынан прогрессчил реформалар жүргүзүлгөн. Т-ны экономикалык жактан көз карандысыз кылуу үчүн кемалчылар улуттук өнөр жайды түзүүгө умтулушкан. Экинчи дүйнөлүк согуштун аягына чейин Т. расмий бейтарап өлкө болгону менен чынында Германиянын согушка катышпаган өнөктөшү болгон. Согуш кандай аяктары белгилүү болгон соң гана 1945ж. февралда Т. Германия менен Японияга согуш жарыялаган. Согуштун акырында жана андан кийин Т АКШ менен Англиянын саясатынын таасирине өткөн. 1947ж. (Трумендин доктринасына ылайык) жана 1948ж. («Маршаллдын мерчеминин» негизинде) Т-га курал жагынан жана экономикалык жардам берүү жөнүндө АКШ менен Т-нын ортосунда келишим түзүлгөн. Элдик-республикалык партиянын (1938ж. Ататүрк өлгөндөн кийин анын башчысы Исмет Иненю болгон) саясатына карата эл массасынын нааразычылыгын пайдаланып, 1950ж. межилiske болгон шайлоолордо Демократиялык партия (1946ж. негизделген) жеңип чыккан. Бирок бул өкмөттүн саясаты дагы мурдагыдан көп деле айырмаланган эмес. 1950-53жж. Т. Корей элине каршы интервенцияга катышкан. 1952ж. НАТОго мүчө болот, 1954ж. аскер кызматташтыгы боюнча Пакистан менен келишим түзгөн, 1955ж. Багдад пактысына (1959 жылдан СЕНТО) мүчөлүккө алынган. 1960ж.Т. аскер төңкөрүшү болуп, бийликке жаңы өкмөт келген. Анын саясатында бир аз болсо дагы эл аралык мамилелерди жумшартуу багытындагы жылыштар болду. Бирок өлкөнүн экономикалык жана саясий абалынын

начарлашына байланыштуу 1980ж. дагы бир аскер төңкөрүшү болуп, жаңы өкмөт түзүлгөн. Төңкөрүш менен алган аскерий адамдар 1982ж. жаңы Конституция (үчүнчү Республика) кабыл алып, ошого ылайык саясий партиялардын ишмердигине уруксат берди, бирок ал партиялар мурункулардын жолоюун кайталабаш керек эле. 1983ж. парламенттик шайлоодо Тургут Озалдын «Атамекен» партиясы жеңди. 1983-1990 жылдары премьер-министр болгон «түрк реформаларынын атасы» Т.Озал Туркияны заманбап индустриалдуу өлкөгө айландырды. 1990-93жж. президент болуп, орудан каза болгон Т.Озалдын өлкөсүнүн УДП жан башына бөлө келгендеги денгээли 3мил долларды түзүп, экспорттундагы өнөр жай продукциясы 80%га жеткен, туризм өркүндөп, айыл чарбасы өскөн. XXк. акыры-XXIк. башында Туркиянын өнүгүү ыргагы 8%га жетип, экономикасы туруктуу абалда. 2007ж. шайлоодо «Адилеттик жана өнүгүү» (исламчыл) партиясы жеңип, 7 жылдык мөөнөткө Абдуллах Гюль, өкмөт башында Режеп Тайип Эрдоган турат.

ТҮНДҮК АТЛАНТИКАЛЫК БЛОК (НАТО) - 28 мамлекетти өз курамына бириктирген саясий-аскердик уюм. АКШнын демилгеси менен 4-апрелде 1949ж. кол коюлган Түндүк Атлантикалык келишимдин негизинде түзүлүп, алгач 12 мамлекетти бириктирген, алар: АКШ, Англия, Белгия, Дания, Исландия, Италия, Канада, Люксембург, Нидерланды, Норвегия, Португалия жана Франция эле. Уюмга мүчөлүккө 1952ж. Греция менен Туркия, 1955ж. Германия Федеративдүү республикасы (ГФР), 1982ж. Испания өткөн. Бул уюмга таянып алып, Европанын коопсуздугун камсыз кылуудагы АКШнын саясатына нааразы болгон Франция генерал де-Голь башкарып турган мезгилде 1966ж. НАТОнун согуштук уюмунан чыгып кетип, ага кайрадан 3-апрелде 2009ж. мүчө болуп кирген. 1974ж. Греция дагы "Кипр маселесинде" колдоо таппагандыгы үчүн уюмдан чыгып кетип, 1980ж. кайрадан мүчөлүк ордун ээлеп калган. НАТОнун согуштук уюмуна Испания дагы мүчө эмес.

Советтер Союзунун жана социалисттик түзүмдүн кыйрашы менен бул уюм катарына жаңы өлкөлөрдү кабыл алып өз таасирин кеңейтип жатат. Өткөн кылымдын 90-жылдарынын аяк ченинде Венгрия, Польша, Чехия; 2004ж. Болгария, Латвия, Литва, Эстония,

Румыния, Словакия, Словения, ал эми 2009ж. башталышында Албания жана Македония мүчөлүккө өтүштү. Күн тартибинде Грузия менен Украинанын мүчөлүккө кабыл алынышы боюнча өтүнүчүн кароо маселеси турат.

1991ж. Түндүк атлантикалык кызматташуу Кеңеши түзүлүп, анын максаты НАТО менен бул уюмга кирбеген өлкөлөрдүн оргосунда кызматташуу боюнча консультацияларды өткөрүү болгон. Анын алкагында "Тынчтык үчүн кызматташтык" деп аталган программа иштелип чыккан. Анда куралдуу күчтөрдү кайра куруу, аскердик машыгууларды, симпозиумдарды, семинарларды, атайын курстарды өткөрүү каралган. Ошондой шарт менен бул программага 1994 ж. Кыргызстан дагы кошулган. Бул программада: карама-каршылык, чыр-чатак чыккан жерде тынчтыкты орнотуу, кризистерди жөнгө салуу, массалык кыйроого алып келүүчү куралдарды жайылтпоо, коргонуу конверсиясы*, курчап турган чөйрөнү коргоп сактап калуу, чукул кырдаалдарды жөнгө салуу боюнча өз ара кызматташуу каралган.

Уюмдун жогорку органы - НАТО нун Кеңешинин сессиясы. Штаб-квартирасы Брюсселде жайгашкан. Уюмдун генералдык секретары Даниянын мурунку премьер-министри Андерс фон Расмуссен.

ТҮШТҮК АФРИКА РЕСПУБЛИКАСЫ (ТАР) - (1961ж. чейин Түштүк Африка Союзу; ТАР) – Африканын түштүгүндөгү мамлекет. Аянты – 1 221 миң чарчы км. Калкы – 49,3 млн адам (2011). Көп партиялуу өлкө. ТАРдын аймагын европалык колонизациялоо башталганга чейин бушмендер менен готтентоттор мекендеген, ХУ11к. голландиялык колониячылар (бурлар) басып кирип, жергиликтүү калкты толук кырып, 1652ж. Кап колониясын негиздешкен. Бул колония 1795ж. англичандарга, 1803ж. голланддарга, 1806ж. кайрадан англистерге өткөн. Кап колониясын англичандар басып алган соң, бурлар башка жерлерди колониялоого өтүп, Жаңы Наталь колониясын, Трансвааль, Оранжевый республикаларын негиздешкен. 1899ж. Англия бурларга согуш ачып (Англия-бур согушу), натыйжада Бур республикаларын бүт караткан. 1909ж. англиялык парламент Түштүк Африка боюнча акт кабыл алып, ага ылайык 1910ж.

мурдагы Кап, Наталь колониялары, Трансвааль, Оранжевый республикалары Түштүк Африка Союзуна (ТАС) бириккен. Биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштар убагында ТАСтын аймагы кеңейип, өнөр жайы өнүккөн. ТАС ички саясатында африкалыктарга жана индилерге каршы расалык дискриминация саясатын жүргүзгөн. 1948ж. расачыл реакциячыл чөйрөгө мүдөөлөш Улутчул партия бийликке келип, алар апартхейд* саясатын жүргүзө баштаган. 1950-жылдары Африканын бир нече өлкөсү, дүйнөдөгү мамлекеттердин көбүнүн саясий, коомдук уюмдары ТАРга бойкот* жарыялаган. 1955ж. Африкалык Улуттук Конгресси (АУК) партиясынын съездинде «Эркиндиктин хартиясы» кабыл алынып, апартеид саясатын жоюуну максат кылып койгон. Ал эми 1961ж. БУУ апартеид саясатын сынга алган документ кабыл алып, бардык өлкөлөрдү ТАР менен мамилесин үзүүгө чакырган. Ошого карабастан 1970-жылдары ТАРдын экономикалык абалы жакшырган. Ал алтынга болгон дүйнөлүк баанын өскөндүгүнө байланыштуу эле. 1978ж. бийликке келген президент Питер Бота апартеид саясатын аз-аздан бошондоткон. 1983жылдан өлкөнүн экономикасы начарлоого өтөт. абалды 1984ж. үч палаталуу парламентти түзгөн жаңы Конституция дагы оңдой албады. Дүйнө эли апартеид саясатын сынга алып, ТАРга каршы санкцияларды киргизишкен. 1989ж. бийлик башына Фридерик де Клерк келип, саясий туткундар : Уолтер Сисулу менен Нельсон Мандела абактан бошотулган. 1994ж. өткөрүлгөн жалпы элдик шайлоолордо АУК жеңип чыккан, өлкөнүн президенттигине Н. Мандела шайланган. Ал эми 1996ж. жаңы конституция какбыл алынып, апартеид саясатына чекит коюлган. 1993жылдан эл аралык санкциялар алынышы менен экономика жогорулоо жолуна түшөт. 1999ж. президент болгон Табо Мбеки саясатын социалдык багытка буруп, өлкөнү модернизациялоону негизги максат катары жарыялаган.

ТҮШТҮК-ЧЫГЫШ АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН АССОЦИАЦИЯСЫ (АСЕАН) - Бангкок декларациясына ылайык 1967ж. түзүлгөн. Бул аймактык уюмга Индонезия, Малайзия, Филиппин, Сингапур жана Тайланд кирген. 1984ж. Бруней. эң акыркылардан болуп бул уюмга - Вьетнам, Мьянма жана Лаос кошулган. Ассоциацияга бириккен өлкөлөрдүн жалпы аянты 3.069.690 чарчы км., калкынын саны

321.200.000 адам (1989). Аны түзүүдөгү негизги максат экономиканын өнүгүшүн өркүндөтүү болсо дагы, негизги жетишкендиктер: аймактык коопсуздукту камсыз кылуу, дипломатиялык кызматташуу, маданияттын жетишкендиктери менен өз ара алмашуу, транспорт жана байланыш жаатында кызматташууда болуп келди.

ТҮШТҮК-ЧЫГЫШ АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН УЮМУ (СЕАТО) -

бул аймактык, күч ала баштаган улуттук-боштондук кыймылына каршы түзүлгөн саясий-аскердик уюм. АКШнын демилгеси менен Манила шаарында 8-сентябрда 1954ж. бул уюмду түзүү келишимине: АКШ, Англия, Франция, Австралия, Жаңы Зеландия, Таиланд, Пакистан жана Филиппин өлкөлөрү кол коюшкан. 1977ж. өз жашоосун токтоткон.

ТЫНЧ ОКЕАНДАГЫ СОГУШ – 1941-1945жж.

болуп өткөн 2-дүйнөлүк согуш учурунда Японияга каршы АКШ, Улуу Британия, Кытайдын жана согуштун аяктаар мезгилинде СССРдин жүргүзгөн согушу. 1930 жылдардын аяк ченинде Япония менен АКШ ортосунда Чыгыш Азиянын байлыктарына көзөмөл жүргүзүү жаатында тирешүү күчөйт. Япониянын Кытайга болгон агрессиясы, өзгөчө 1937-1945жж. япон-кытай согушу жана ошол эле япондордун Индикытайга кол салышы америкалыктардын тынчын алган. АКШ Япониядан эркин соода жана ишкердикти жүргүзүүнүн принциптерин сактоону талап кылат. Япондуктар Түштүк Вьетнамды басып алгандыгына жооп иретинде мунай сатып алуусуна эмбарго* киргизишкен. 1941ж. 7 декабрында япон флоту Перл-Харборго жайгашкан АКШнын Тынч океан флотуна күтүүсүздөн кол салып, оор жоготууга тушуктурат. Бул кадамга жооп иретинде АКШ президенти Рузвельт Японияга согуш жарыялаган. Япондук аскерлер деңиздеги үстөмдүгүнөн пайдаланып, америкалыктарга карап келген Филиппин аралдарын, Голландиялык Индонезияны жана Британиянын ээликтери – Малайя менен Бирманы басып алган. Япондуктардын өтө ыкчам аракеттери британия аскерлеринин дагы эсин эки кылып, алардын эң күчтүү гарнизону Сингапур сепили дагы курчоого алынып, 1942. февралында багынып берди. Япон империясы Тынч океанда жана

Чыгыш Азияда эбегейсиз чоң аймактарды басып алган. Япондуктар андан ары Индияга, Австралияга жана АКШнын өзүнүн жээктерине дагы коркунуч туудурган. Тынч океан согушундагы бурулуш 1942ж. июнунда америкалык флот биринчи жолу Мидуэй атолласынын* жанында япондуктардын соккусун кайтарып, бир нече учактарды алып жүрүүчү кемелерин сууга чөктүргөндөн башталган. 1943ж. америкалыктар Японияны Жаңы Гвинеядан, Соломон аралдарынан жана Гилберт аралдарынан сүрүп чыгарат. 1944ж. япондуктар Тынч океандагы ээлеп келген аралдарынан биринен сала бирөөнөн кол жууйт. 1944ж. октябрында американын аскерлери Филиппин аралдарына түшүрүлөт. Япониянын өзү тынымсыз бомбалоого алына баштайт. Америкалык аскерлердин япон аралдарына : 1945ж. февралда Иводзимага, 1945ж.апрелде Окиновага түшүрүлүшү, алыскы аймактарга караганда япондуктар өз жери үчүн жан аябай согушарын көрсөткөн. Япониянын бир эле аралын басып алуу үчүн согуш 1-2 айлап созулган. 1945ж. июлунда СССР, АКШ жана Кытай мамлекеттери Япониядан сөзсүз капитуляцияны кабыл алуусун талап кылышат. Япония андан баш тартат. Буга жооп кылып 6 жана 9 августа АКШ Хиросима жана Нагасаки шаарларына өзөктүү (атомдук) бомбаларын таштаган. 9 августа советтик аскерлер Манжурияга киргизилип, бир нече күндөн кийин япондуктардын коргонуу чынжырын бузуп салган. Алар менен чогуу монголдордун жана кытайдын куралдуу күчтөрү дагы согушка жигердүү катышкан. 14 августа япон императору капитуляция жөнүндө жарыялап, 1945ж. 2 сентябрында америкалык «Миссури» линкорунун үстүндө Япониянын сөзсүз капитуляциясы жөнүндөгү Актыга кол коюлган.

У

УЙГУР КАГАНДЫГЫ - Чыгыш түрк кагандыгы кулагандан кийин Борбордук Азияда пайда болгон (745-840) мамлекет. У.к. түзүлгөнгө чейин Борбордук Азияда экинчи Батыш түрк кагандыгы үстөмдүк кылган. Андагы кыргыз, уйгур ж.б. элдер өз алдынчалыгы үчүн күрөшүп келген. 745ж. уйгурлардын жетекчиси Моюн-Чур башка өнөктөш уруулардын жардамы менен экинчи түрк кагандыгынын начарлашынан пайдаланып, түрк кагандыгын

талкалап, У. к-н орноткон. Ошол эле жылы Моюн-Чур өз өнөктөшү болгон басмылыларды басып алып, аз убакытта У.к-нын бийлигин Алтайдан чыгыштагы Чоң Хинганга, Саян тоолорунан түштүктөгү Гоби чөлүнө чейин тараткан. Борбору Орхон суусунун боюндагы Ордо-Балык (азыркы Хаара-Балгас урандысы) болгон. Моюн-Чур 750ж. чиктерди, 754ж. кидандарды караткан. Узакка созулган салгылаштан кийин 750ж. Иртыш суусунун боюнда өнөктөшү-карлуктарды да жеңген. Натыйжада карлуктардын бир бөлүгү (көбү) 766ж Жети-Сууга көчкөн. У.к. 758ж. енисей кыргыздарын да караткан. Бирок У111к. аягында согуштан, ички карама-каршылыктардан начарлаган У.к-тын 840ж. енисейлик кыргыздар басып алып, Борбордук Азияда бийликти өз колдоруна алган.

УЛУТТАР ЛИГАСЫ (1919 - 1946) – элдердин ортосунда өз ара кызматташтыкты өнүктүрүү, дүйнөдө тынчтыкты жана коопсуздукту камсыз кылуу максатын көздөгөн эл аралык уюм. Орношкон жери – Женева шаары. Улуттар Лигасынын алгачкы мүчөлөрү болуп Версаль тынчтык келишимине кол коюшкан 32 мамлекет (мүчөлүккө кирүүсүн сенат четке каккан АКШ дан башкасы) эсептелген, Алардан башка уюмга, 13 бейтарап өлкө катышууга мүмкүнчүлүк алган. Бул уюмга 1920ж. Австрия, 1934ж. СССР кабыл алынган (СССР 1940 ж. кайра мүчөлүктөн чыгарылган). Өз ыктыяры менен Улуттар лигасынан Бразилия (1928), Япония (1935), Германия (1935) чыгып кетип, ал эми Италия 1937ж. мүчөлүктөн чыгарылган. БУУнун түзүлүшү менен Улуттар Лигасы өзүнүн жашоосун токтоткон.

УЛУТТУК БАЙЛЫК - тигил же бул өлкөнүн аймагындагы болгон табигый ресурстардын кайталап өндүрүү ишине чегерилген, эзелтен берки муундардын эмгектеринин натыйжасында түптөлгөн материалдык байлыктардын жыйындысы; белгилүү бир өлкөнүн экономикалык кудуретин жалпысынан чагылдыруучу олуттуу көрсөткүч.

УЛУТТУК ДҮҢ ПРОДУКТ (Валовый национальный продукт) - бир жыл ичинде өлкөдө өндүрүлгөн продукталардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн рыноктук наркы, макроэкономикалык көрсөткүчү.

М.: ага улуттук ишканалардын, алардын чет өлкөлөрдөгү филиалдарынын, бөлүмдөрүнүн өндүргөн продукцияларынын наркы да кошулат.

УЛУТТУК КИРЕШЕ - өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүн жалпылоочу көрсөткүч. Бул натуралай жана нарк түрүндө көрсөтүлөт. Натуралай формасы калктын жеке керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн керектөө предметтерин жана кайра өндүрүүнү кеңейтүүнү камсыз кылуучу өндүрүш каражаттарын камтыйт.

УЛУУ АТАМЕКЕНДИК СОГУШ – 1941-1945жж. Советтер Союзу менен фашисттик Германия жана анын сателлиттеринин* ортосундагы согуш. Бул 2-дүйнөлүк согуштун негизги жана чечүүчү мезгили болгон. Улуу Атамекендик деген аталышты И.В.Сталин өзүнүн 1941ж. 3-июлдагы совет элине кайрылуусунда киргизген. Советтик-германдык фронттогу согуштук аракеттер үч мезгилге бөлүнөт. Б и р и н ч и с и -1941ж. 22 июндан – 1942ж. 18-ноябрына чейин созулуп, ал 1941ж. 22 июнунда таң эртеңден жекшемби күнү фашисттик Германия эбегейсиз чоң күч менен 190 дивизия (5 млндой адам), 4 миңден ашык танка, 47 миңден ашык замбирек жана минометтор, 4,3 миңге жакын учактар, 250 гө жакын деңиз кемелери менен СССРге согуш жарыялабай туруп кол салуудан башталган. Аларга 186 дивизия (3 млнго жакын адам), 3,9 миңден ашыгыраак танка, 10 миңдей учактар, каршы турган. Германиянын «Барбаросс» мерчеми боюнча Советтер Союзун «чагылгандай-блицкриг» операциясы аркылуу 1941ж. күз айларына чейин талкалап салмак. СССРдин аймагын төрт рейхкомиссариаттарга баш ийдирип, Москва, Ленинград, Киев ж.б. шаарларын жардырып, сууга каптатып, жер үстүнөн жок кылмак. Буга чейин герман аскерлери Европанын 12 өлкөсүн : Австрия, Чехословакия, Албания, Польша, Дания, Норвегия, Белгия, Голландия, Люксембург, Франция, Югославия жана Грецияны өзүнө багындырып алган болучу. Бул мезгилге СССР дагы кеңири масштабда согушка даярдыктарды көрүп жаткан, тилеке каршы ал аягына чыга электе Германия озунуп күтүүсүздөн кол салган. Мына ошол күтүүсүздөн кол салуу тактикасы, Кызыл армиянын стратегиялык коргонууга даяр эместиги, Сталин тарабынан ошол эл

аралык кырдаалды таразалоодо кетирген катачылыгы – немистердин Украинаны, Белоруссияны жана Прибалтиканы басып алып, Ленинград жана Москва шаарларын камалоого алышына себеп болгон. Согушка жаңыдан киргизилип жаткан, даярдыгы жеткиликтүү эмес дивизия жана полктор көптөгөн жоготууларга учураган. Ошондой болсо дагы согуштун алгачкы күндөрү мекенчилдиктин жана баатырдыктын үлгүсү катары тарыхта калган Брест сепилин, Рава-Руссту, Перемышляны, Могилевду, аскерден из базалары Лиепаяны, Таллинди, Моонзунд аралдарын жана Ханко жарым аралын коргоодогу советтик жоокерлердин эрдиги унутулбайт. Душман басып алган СССРдин жерлеринин аянты 1,5 млн чарчы км түзүп, анда согушка чейин 74,5 млн адам жашаган. 1941 ж. июнь-декабрь айларынын ичинде советтик куралдуу күчтөр : өлгөндөр, алган жараатынан курман болгондор, туткунга түшкөндөр жана дайынсыз жоголгондорду кошкондо 3 138 миң адамынан айрылган, 6 млн аткыч куралдарынан, 20 миң танка жана өзү жүрүүчү замбиректеринен 100 миң замбирек жана минометторун, 10 миңдей учактарын жоготкон. Өлкөдөгү бардык бийлик 30 июнда түзүлгөн Мамлекеттик Коргоо Комитетинин (ор.ГКО) колуна топтолуп, анын төрагалыгына жана 8 августан баштан Жогорку башкыкомандалыгына И.В.Сталин дайындалган. Гитлерчилердин согушту кыш түшкөнгө чейин аяктоо мерчеми 1941 ж. 5-декабрында ойрондолгон. Ошол күнү Кызыл аскерлер Москванын алдында контрсокку уруп «Барбаросс» мерчемин аткарылгыс кылган. Душман батышка 150-400 чакырымга сүрүлүп, борбор шаарды басып алуу коркунучунан куткарган. 1941 ж. Кызыл аскерлер демилгени колго алып, чабуулга өтүү менен герман аскерлерин талкалоо аракетин көргөн. Тилеке каршы бул чабуулдан майнап чыкпай, өздөрү Харьковдун жанында курчоодо калган. Анын кесепетинен фронт үзүлүп, абалдан пайдаланган герман аскерлери Дон суусунун имерилишине чыгып, андан ары жээк менен Сталинград шаарына жетип барган жана Түндүк Кавказды ээлеп алышкан. Эми Германия басып алган аймакта ага чейин СССРдин калкынын 42% жашап келген. Ошону менен бирге немистердин дагы өз көйгөйлөрү жаралган, анткени алардын аскерлери өтө узун фронтко чоюлуп, аларды тейлеп турган коммуникациясы дагы узарып кудурети кайткан. СССР болсо бул

мезгилге өз экономикасын согуш муктаждыгын камсыздоого бурууну аяктап, өлкөнүн өнөктөштөрүнөн (союздаштар) дагы согуштук жардам келе баштаган. Улуу Атамекендик согуштун жүрүшүндөгү бурулуш үчүн шарттар түзүлүп калган. Андай бурулуш согуштун жүрүшүнүн э к и н ч и мезгилинде (1942ж. 19 ноябрь-1943ж. декабрь) жүзөгө ашкан. Жаңы мезгил Кызыл аскерлердин Сталинграддын алдындагы чабуулуна башталып, Сталинград салгылашуусу герман аскерлерин курчоого алып, анан талкалоо менен башталган. Бир эле мезгилде Кавказ үчүн согуш жанданат. Бул учурга узундугу 6200 чакырымга созулган советтик-герман фронтунда душмандардын эбегейсиз күчү - 266 дивизия (6,2 млндон ашык адам), 52 миңге жакын замбирек жана минометтор, 5 миңден ашык танкалар жана чабуул үчүн колдонуучу куралдар, 3,5 миң аскер учактары топтолгон. 1942ж. ноябрына Кызыл аскерлер 6,6 млн адам, 78 миңден ашыгыраак замбирек жана минометтор (зениттик-асмандагы учактарга каршы ок атуучу-куралдарды кошпогондо), 7,35 миң танкалар жана 4,5 миңдей согуштук учактар менен камсыз болгон. 1943ж. январында советтик аскерлер Кавказ үчүн согушту күчөттү. 1943ж. апрель-июнь айларында немистердин контрчабуулга өтүү аракети Курскидеги салгылашууга жана алардын дагы бир оор жеңилүүсүнө алып келди. Советтик аскерлердин жоготуусу да оор болгон : 860 миң адам, 6 миңдей танка, 5 миңден ашыгыраак замбирек менен минометтор, 1,5 миң согуш учактары жок болгон. Ал эми вермахт* Курск догосунда (ор.дуга) 30 дивизиясынан, анын ичинде 7 танкалык, 400 миңге жакын жоокер жана офицерлеринен, 1,5 миң танка, 3,7 миңдей учактарынан, 3 миңдей замбиректеринен айрылган. Курскидеги салгылашуу жана андан кийин 1943ж. күзүндө Днепр үчүн болгон кыл чайнашкан согуш Улуу Атамекендик согуштун жүрүшүндөгү түп тамырынан берки бурулушту кайткыс кылып бекемдеген. Гитлердин аскерлерин биротоло талкалоо жана Германиянын капитуляцияланышы согуштун ү ч ү н ч ү мезгилине (1944ж. январь-1945ж. 9 майы) туура келет. 1943ж. декабрынан - 1944ж. апрелинин аралыгында оң жээк Украина фронтунда узундугу 1300-1400 чакырым келген аймакта кызыл аскерлер душмандын күчүн талкалап, СССРдин чегарасына чыгышат. 1944ж. жайында эң узакка созулган (1941ж. 10 июлуна - 1944ж. 9 августуна чейин) жана

жоготуулары жагынан эң оор Ленинград салгылашуусу аяктаган. 1944ж. жайында Германияга карай негизги багыт болгон-Белоруссия жана Польша аркылуу чабуул башталат. Кызыл аскерлер 1944ж. 27 мартында Румыния, ал эми 1944ж. 20 июлунда Польша менен болгон СССРдин мамлекеттик чегарасынан өткөн. 23 июнда 2-дүйнөлүк согуштагы эң чоң согуштук операциялардын ичине кирген – Белоруссия салгылашуусу болуп, августун аяк ченине биздин аскерлер 600 чакырымга чейин сүнгүп кирип, «Борбор» деп аталган душмандын аскерин талкалайт. Ошондо негизги күчтөрүн кыйроодон сактап калуу ниети менен Германиядан, Норвегиядан жана Италиядан бул жакка алып келген аскерлеринин дагы таш-талканы чыгарылган. 1944ж. жай жана күз айларында Кызыл аскерлердин : Львов-Сандемир, Яссы-Кишинев жана Прибалтикадагы операциялары дагы зор мааниге ээ эле. Ушундай ийгиликтер коштоп Кызыл аскерлер Европадагы : Болгария, Югославия, Чехословакия, Венгрия жана Норвегиянын аймактарына кирип барууга мүмкүнчүлүк алган. 1944-1945жж. кыш айларынан өнөктөштөрдүн экинчи фронту менен биргелешкен соккулары Германиянын айласын кетире баштаган. 1945ж. апрелинин ортосунда Кызыл аскерлер Польша менен Венгрияны толук, Чехословакиянын чыгыш бөлүгүн жана Австрияны борбору Вена шаары менен бошоткон. Эми акыркы чечүүчү - Берлин үчүн салгылашуу алдыда турган. 25 апрелде советтик фронттордун аскерлери Потсдамдын жака-белинде бири-бири менен биригишип, Берлин шаарынын ичинде өтө бекем коргонуу абалын ээлеген германдык күчтөрдүн бирдиктүү тоptomун (300 миңге жакын адам) курчоого алган. Берлинди тышкы жагынан толук курчап, өзүнүн бир бөлүгү менен Элбага карай басып кирген. Торгау шаарчасынын аймагында советтик 5-гвардиялык аскерлери менен америкалык 1-армиясы бет келишкен. Германиянын түндүгү менен түштүгүндөгү Вермахтын аскерлери тыркырап чачылган жана башка куралдуу күчтөрүнөн бөлүнүп салынган. 2-май күнү Берлин шаарынын фашисттик гарнизону капитуляцияга барган. 9- май күнү советтик аскерлер фашисттерге каршы көтөрүлгөн Чехословакиянын борбору-Праганы бошоткон. Ошентип Европада согуш бүткөн. 7-майда Батыш Германиядагы Реймс шаарында германиялык командачылыктын өкүлдөрү өз куралдуу күчтөрүнүн

капитуляциясы жөнүндөгү алдын-ала Актыга кол коюшат. Кийинки 8 майдын кечинде ошол эле өкүлдөр сөзсүз капитуляция жөнүндөгү Актынын акыркы нускасына кол коюшкан. 1945ж. 9 майында Жеңиш күнү Москва шаарында миң замбиректен Кызыл аскерлердин, анын бөлүктөрүнүн жана Аскер-Дениз флотунун урматына 30 жолу жапырт салют аткан. Согуштун алгачкы күндөрүнөн эле совет эли душманга каршы өзүнүн темирдей бекемдигин, рухунун бийиктигин, мекенчилдигин, баатырдыгын каршы койгон. 2 млн адам элдик кошуундарга өз эрки менен жазылган. Согуш жылдары 7 млндон ашыгыраак советтик жоокерлер СССРдин орден жана медалдары менен сыйланышып, анын ичинен 11,7 миңи кармандыктын эң жогорку сыйлыгы – Советтер Союзунун Батыры наамына ээ болгон. Бул наамга татыктуулардын ичинен- 8160 адам орустар, 2069 украиндер, 309 белорустар, 161 татарлар, 108 жөөттөр, 96 казактар, 90 армяндар, 90 грузиндер, 69 өзбектер, 61 мордвиндер, 44 чуваштар, 43 азербайжандар, 39 башкырлар, 32 осетиндер, 18 литвалыктар, 18 марийлер, 18 түркмөндөр, 13 латыштар, 12 кыргыздар, 10 удмурттар, 9 карелдер, 8 калмыктар, 8 эстондор, 7 кабардиндер, 6 адыгейлер, 5 абхаздар, 3 якуттар, 2 молдовалыктар. Анын ичинен 87 аял. Өлкөнүн экономикалык кудуретин өстүрүүдө согуш жылдарындагы тарыхта мурун болуп көрбөгөн өндүргүч күчтөрдүн бир аймактан экинчи жакка, тагыраагы фронтко жакын райондордон өлкөнүн чыгыш бөлүгүнө 2-3 миң чакырым аралыктарга көчүрүп жайгаштыруу (миллиондогон адамдар, жабдыктар, 2500 ашыгыраак өнөр жай ишканалары, башка материалдык жана маданий байлыктар) өз жемишин берди. Бир эле учурда согуш жүргөн аймактардан тылга дан эгиндери менен азык-түлүктүн камылгалары (запастары), көп сандагы айыл-чарба машиналары, 2,5 млнго чамалуу мал эвакуацияланган. 1942ж. март айына өлкөнүн чыгыш аймактарында өндүрүлгөн аскердик продукция согуш башталар алдындагы мезгилдеги өлчөмдөн ашып түшкөн. Согуш жылдары СССРде өндүрүлүп чыгарылган : замбиректер менен минометтердун саны 834 миң даана (Германияда-398 миң, АКШда - 651 миң), танка жана өзү жүрүүчү замбиректер – 102 миң (Германияда-46 миң, АКШда – 99 миң), согуш учактары – 112 миң (Германияда - 89 миң, АКШда-192 миң)

түзгөн. Ал эми Т-34 маркасындагы танка, Ил-2 учакары жана реактивдүү замбирек БМ-13 («катюша») өзүнө теңдешсиз куралдардан болгон. Андан башка АКШ, УлууБритания жана Канададан келген согуштук-өнөр жай продукциялары, чийкизат менен азык-түлүк жардамдары (18 миң учак, 12миң танка ж.б. курал-жарак) ленд-лиз программасы жана башка келишимдердин негизинде берилип, СССРге бир топ кубат берген. АКШдан Кызыл аскерлерге жиберилген жүк ташуучу автомашиналардын (400 миңден ашыгыраак) салымын өзүнчө белгилеп кетүүгө татыктуу. Согуш мезгилинде немистердин оккупациясында калган Россиянын жерлеринде, Украина, Белоруссия, Литва, Латвия, Эстония жана Молдавияда душмандардын тылында 6200 партизан отряддары жана жашыруун топтор түзүлүп, алардын катарында миллиондон ашык партизандар күрөш жүргүзгөн. Толук эмес жыйналган маалыматтарга караганда алар 21 миңден ашык аскер менен согуштук техника жүктөгөн поезддерди жардырышып, 1618 паровоз, 170,8 миң вагондорду жок кылышкан, андан башка 1,5 млн душмандын жоокерлерин жана офицерлерин туткундашкан. Материалдык жактан согуш мезгилиндеги совет элинин абалы өтө оор болгон. Шаар калкын азык-түлүк жана товарлар менен камсыздоо карточка аркылуу жүргөн. Жумушчулар үчүн норма боюнча күнүнө 600г. нан, айына-1800г. эт, 400г. макарон жана крупа (акталган таруу, конок, акталган арпа, күрүч ж.б.), 600г. кант берилип турган. Согуш жылдары дүйнөгө атагы чыккан полководецтер: Советтер Союзунун маршалдары Г.К.Жуков, А.М. Василевский, К.К. Рокоссовский, И.С. Коневдердин салымы ченемсиз. Ал мезгилде большевиктер партиясынын мүчөлөрүнүн 60% армия менен флотто кызмат өтөгөн, 3 млн коммунисттер мекен үчүн курман болушкан. Советтик куралдуу күчтөрүнүн жоготуусу – курман болгондор, жарааттан өлгөндөр, дайынсыз жоголгондор жана туткунга түшкөндөр болуп – 11,5 млн адамды түзгөн. Ал эми согушта жалпы курман болгондордун саны 26 млн адамды түзүп, бул согуш адамзат тарыхындагы эң кыргын согуш болуп калды. Германиянын жана анын өнөктөштөрүнүн жоготуусу 8,6 млн адамга жеткен. Согуш 1418 күн жана түнгө созулган.

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ -Байыркы мезгилде жана Орто кылымдарда Кытай менен Ортоңку жана Алдыңкы Азияны байланыштырып турган кербен жолу. Б.з.ч.2-чи кылымда ачылган. Улуу жибек жолу Сиандан башталып, Ланьчжоу аркылуу Дуньхуанга жеткенде экиге бөлүнгөн : түндүк жолу Турпанды басып, андан ары Памирди ашып, Фергана жана казак талааларына барган; түштүк жолу Лобнор көлүнүн жээги, Такла-Макан чөлүнүн түштүк чети менен өтүп, Жаркентти басып, Памирди (түштүгүнөн) ашып Бактрияга, андан Парфияга, Индияга жана Жакынкы Чыгышка жеткен. Улуу жибек жолу Алдыңкы Азия, Орто Азия жана Кытай элдеринин экономикалык жана маданий байланыштарынын өнүгүшүндө зор роль ойногон. 8-9 кк.Прибалтика менен байланыштырган багыты да ачылган. Жибек жолунун жалпы узундугу 7000 км.түзгөн. Жолдун аты кытайдын негизги экспорттук товары болгон-жибектен келип чыккан. 5-6 кк. жибек жолунун көпчүлүк бөлүгү ирандык жана согдилик соодагерлердин колунда, ал эми Араб халифаты түзүлгөндөн кийин арабдардын колуна өткөн. 8 к.акырында жана 9 к. Жибек жолунун суу менен өткөн эки бутагы Чыгыш Европаны аралап, бирөө Каспий деңизи аркылуу Волга дарыясына, андан ары Прибалтикага (Волга-Балтика жолу), экинчиси болсо Сирия жана Закавказье аркылуу Донго чыгып турган. Бул жол аркылуу жибектен башка дагы зер (ювелир) буюмдары, дамаск болотунан жасалган курал-жарактар, кийим-кечектер ташылып турган. Чыгыш Европада араб өлкөлөрүнө негизинен баалуу терилер, дан-эгиндери жана янтарь экспорттолгон. 14 к.Жибек жолунун мааниси төмөндөгөн.

УЛУУ КЫТАЙ СЕПИЛИ - Гуаньсу провинциясындагы Цзяюйгуань шаарынан башталып, Пекиндин түндүгүндө, Сары деңиздин жээгиндеги Шаньхайгуань шаарына чейин созулган, узундугу 6700 км. (чакырым) келген Кытайдын түндүгүндөгү коргонуу сепили. Бул сепилдин алгачкы тилкелери б.з.ч. 1У-к. курулуп, б.з.ч.210ж. бүткүл Кытай, Цинь Шихуандинин бийлиги астында бириктирилгенде, мурда бири-бири менен жоолашып турган кытай мамлекеттеринин үзүк-үзүк болуп курулган дубалдары эми көчмөндөрдөн жалпы кытайды коргоо максатында бир бүтүн сепил болуп туташтырылган; орто кылымдарда эми монголдордон

коргонуу үчүн Улуу кытай сепили кайрадан оңдоп курулган. Ошон үчүн азыркы турган сепилдин курулган мезгили Мин династиясынын (1368-1544) убагы менен белгиленип келет. Бул коргонуу сепили транспорттук магистрал катары дагы кызмат кылган. Бул сепилдин бийиктиги 6,6м., айрым жерлери 10 мге чейин, эни жогорку жагында 5,5 м, түп жагыныкы 6,5 м. Дубалдын көп жеринде сакчылар үчүн мунаралар, каземагтар, тоолордогу мерчемдүү белдерге чептер курулган. Бүгүнкү күндө адамдардын байкоосунда Улуу Кытай сепили космос орбитасынан көрүүгө мүмкүн болгон адам баласынын колунан жаралган дүйнөдөгү жалгыз эстелик.

УЛУУ МОГОЛДОР – индиялык башкаруучулардын (1526-1858) династиясы. Тимурдун тукуму, моголстандык Б а б у р негиздеген. Династиянын аты («Моголдор», индиче Мугхал) Моголстан дегенден (ошо кезде Орто Азия жана Борбордук Азияда ушундай аталган) чыккан. У.м. мамлекети Шах-Жахан убагында гүлдөп, борбордошкон монархияга айланган. ХУ11к. бүт Индияны (четки түштүгүнөн башкасы) жана Кабулду сураган. Бирок анда ошо кезде эле ички кризис жетиле баштап, Аурангзеб өлгөндөн (1707) көп узабай ал өз ара чабышууга жана монархиянын кулашына алып келген. ХУ111к. У.м. карамагында Дели шаары жана анын тегереги гана калып, ХУ111к. аягында Түндүк Индиянын күчтүү бийлик ээлерине марионетка болгон. Ушундан пайдаланып, Англиянын Ост-Индия компаниясы 1803ж. Делини алгандан кийин У.м. формалдуу гана башкаруучу аталып, 1858ж. англиялык колониялык бийлөөчүлөр У.м. династиясын жойгон.

УЛЬТУМАТУМ (лат.акыркы) - эл аралык укукта бир мамлекеттин экинчи мамлекеттен, оозеки же кат жүзүндө, кандайдыр бир маселе боюнча көрсөтүлгөн мөөнөттө белгилүү бир позицияда болуусун талап кылуусу. Талапты аткарбоо, чара колдонууну туудуруусу мүмкүн (мис., жүрүп жаткан сүйлөшүүнү токтотуу, дипломатиялык мамилени үзүү д.у.с.).

УЛЬТРАУЛУТЧУЛ -ашынган улутчул.

УНИВЕРСАЛ - ар түрдүү кесипти, адистикти билген адам; түрдүү жактуу; ар түрдүү нерсени өз ичине алган; түрдүү максатка жарай турган - деген түшүнүк.

УРБАНИЗАЦИЯ (фр.,лат. шаар, шаардык) - 1) коомдун өнүгүшүндөгү шаардын маанисинин жогорулашынын тарыхый процесси. Ал калктын социалдык-кесиптик, демографиялык тутумун, маданиятын, өндүргүч күчтөрүнүн жайгашуусун, отурукташуусун ж.б. камтыйт. Урбанизация өнүккөн индустриялуу өлкөлөргө мүнөздүү. Анын калыптанышына индустриялаштыруу, эмгектин аймактык бөлүштүрүлүшүнүн тереңдеши, шаарлардын материалдык байлыкты өндүрбөгөн функцияларынын өнүгүшү ж.б.лар башкы өбөлгө болот. Урбанизация өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө, экономикалык райондордун калыптанышына, калктын маданий деңгээлинин өсүшүнө шарт түзөт. У-нын белгилеринин бири-эң ири шаарлардын пайда болушу жана конурбанизациянын (бири-бирине жакын жайгашып, экономикалык жактан өз ара тыгыз байланыштагы шаарлар тобунун пайда болушу) түзүлүшү болуп эсептелет; 2) айыл турмушун, шартын шаарга жакындаштыруу, шаардагыдай мүнөз берүү.

УСТАВ – бир нерсенин уюшулушун, түзүлүшүн, иштөө тартибин аныктоочу эрежелер, жоболордун жыйнагы.

УСТУПКА, СОГЛАШЕНИЕ, КОМПРОМИСС – кайрылышуу, эпке келүү, макул болуу.

УЧРЕДИТЕЛДИК – уюштуруучулук, түзүүчүлүк.

УЧРЕДИТЕЛДЕР- акционердик коомду, корлорду (фонддорду), биржаларды ж.б. негиздөөчүлөр.

ҮЧТҮК СОЮЗУ - 1882ж. Германия, Астро-Венгрия жана Италиянын ортосунда түзүлгөн согуштук-саясий блок. 1879ж. Германия менен Австро-Венгрия өз ара өнөктөштүк (союздук) мамилеге өтүп, 1882ж. ага Италия кошулган. Үчтүк өнөктөштүк саясаты герман империализминин агрессиячылдыгын, жаңы рынок

жана чийкизат (сырьё) булактарын ээлеп алууга, Европада өз үстөмдүгүн орнотууга умтулгандыгын көрсөткөн. Бул саясатын ишке ашыруу үчүн Германия оболу Англия менен кагылышмак эле. 1904-1907жж. Үчтүк союзуна каршы Англия, Франция жана Россия өнөктөштүгүнүн (Антантанын) түзүлүшү менен Европада эки ири согуш блогу пайда болгон. Биринчи дүйнөлүк согуш башталгандан көп узабай Италиянын Антанта тарапка өтүп кетиши (1915) менен Үчтүк союзу жоюлган.

ҮЧТҮКТӨР ПАКТЫСЫ 1940ж. - "Антикоминтерндик пактысынын" катышуучуларынын ортосундагы саясий жана согуштук-экономикалык өнөктөштүк жөнүндөгү келишим; 27-сентябрда Берлинде фашисттик Германиянын (И.Риббентроп), Италиянын (Г.Чиано) жана милитаристтик Япониянын (С.Курусу) өкүлдөрү кол койгон, 10 жылга эсептелген, тарыхта Берлин-Рим-Токио огу деген ат менен белгилүү. Ү.п. кириш бөлүгүндө анын катышуучулары Европа жана Азияда "жаңы тартип" киргизүү, аны дүйнөнүн калган бөлүктөрүнө таркатууда өз ара кызматташуу ниетин билдиришкен. Европада жаңы тартипти түзүүдөгү Германия менен Италиянын жетекчилик вазийпасын Япония тааныйт, ал эми Япониянын Чыгыш Азия мейкиндигинде жаңы тартипти киргизүүдөгү вазийпасын өз кезегинде Германия менен Италия тааныры жазылган. Ү.п. катышуучулары эгерде өнөктөштөрдүн бирөөнө ушул күнгө чейинки конфликке катышпаган башка бир өлкө кол салса, калгандары саясий, экономикалык жана согуштук жактан колдоо көрсөтөт деп жазылган.

Сыртынан караган тараптын кооптонуусун жаратпас үчүн "кол койгон өлкөлөрдүн СССР менен болгон мамилелерине бул келишим эч таасир этпеши" баса белгиленген. Дүйнөнү өз ара бөлүп алууну көздөгөн бул Ү. пактысына Венгрия (20.XI.1940), Румыния (23.XI), Словакия (24.XI), Болгария (1.03.1941), алардан башка Финляндия, Испания, Таиланд (Сиам), Хорватия менен Маньчжоу-Гонун жана Ван Цзинвэйдин кытай өкмөтү аталган үч марионеткалык өкмөттөр дагы кошулушуп, кол коюшкан.

Ф

ФАКТОР – кандайдыр бир процесстин же кубулуштун кыймылдаткыч күчү.

ФАКУЛЬТАТИВ КУРСУ (ыктыярдуу курс) - жогорку окуу жайларында студенттердин, атайын орто, кесипчилик-техникалык окуу жайларында, жалпы билим берүүчү орто мектептеринде жогорку класстарынын окуучуларынын өз каалоолору менен жеке мүдөөлөрүн канааттандыруу, жөндөмүн, шыгын өстүрүү максатында өтүлүүчү курс, сабак. Факультативдик курс илимдин, техниканын, маданияттын жаңы маселелери боюнча студенттерге (окуучуларга) алардын кызыгуусуна жараша уюштурулат.

ФАНАТИК -1) фанатизм жагына ооган киши; динге берилген адам, ашынган катаал адам; 2) кандайдыр бир идеяга абдан берилген адам.

ФАНТАСТИКАЛЫК – жомокко окшогон, укмуштуу, апыртылган, куру.

ФАРВАТЕР (голл.сүзүп алга жылуу+суу) – дарыяларда жана деңиздерде сүзүп жүрүүчү кемелердин коопсуз сүзүп өтүүсүн камсыз кылуучу, жака-бели бакеналар* менен белгиленген суу жолу.

ФАТАЛИЗМ (лат. тагдырга жазылган, тагдыр) - тагдырга, бешенеге жазылган жашоого ишенүү.

ФАШИЗМ – агрессивдүү улутчулдугу менен өзгөчөлөнгөн, либерализм менен демократияны четке каккан, коомдо тоталитардык* идеологиянын күчүнө таянып, мамлекет менен улуттун кызыкчылыгына баш ийдирген кыймыл. Фашизмдин негиздөөчүсү болуп италиялык диктатор Бенито Муссолини эсептелет. Анын тарапкерлери өнөктөштүктөргө (фашилерге) биригишкен. Ошол сөз фашизмдин идеологиясы менен кыймылынын аталышы болуп калган. Улуттук биримдиктин негизин мамлекет тарабынан кепилденген жумушчу табы менен буржуазиянын өнөктөштүгү болуш керек эле. Ар түрдүү социалдык

топтордун кызыкчылыгын коргогон кесиптик кошундар (профсоюз) жана партиялар таркатылууга тийиш болгон. Жумушчулар менен ишкерлер жалпы уюмдарга – тармактык корпорацияларга* биригишип, мамлекеттик аткаминерлердин көзөмөлү астында эч бир каршылашууга жол бербестен, өздөрүнүн карама –каршылыктарын чечип алуулары зарыл. Улуттук биримдик тышкы экспансиянын* ийгилигинин кепилдиги, ал эми колониалдык басып алуулар тоталитардык коомдун бардык мүчөлөрүнүн абалын жакшыртууга өбөлгө түзөт. 1921ж. бул кыймыл фашисттик партия болуп кайра түзүлдү. Бул партиянын таянган негизги күчү - «кара көйнөкчөндөрдүн» отряддары эле. 1922ж. фашисттик партия өлкөдөгү эң таасирдүү күчкө айланып, Муссолини королдон өкмөт түзүү тапшырмасын алат. 1922 жылдан 1929 жылга чейин фашисттер өлкөдө акырындык менен демократияны жок кылып, тоталитардык бийлик түзгөн. Муссолини жөн гана премьер-министр эмес, Италия элинин дучеси (жол башчысы) болуп калды. Фашисттик уюмдардын катарына миллиондогон адамдар тартылып, өлкөдө жумушсуздук жоюлган. Франк, Гитлер, Дольфус ж.б. өздөрүн Муссолининин шакирттерибиз деп эсептешкен. Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде Европадагы нацисттик* Германия менен фашисттик Италиянын бардык өнөктөштөрүн жана коллаборационисттерди* фашисттер деп аташкан. Германиянын жана анын өнөктөштөрүнүн согушта жеңилиши фашизмдин кризисине алып келди. 1943ж. Италиядагы фашизм дагы кулаган, бирок Муссолини Германия басып алган аймактарда бийлигин сактап калган. 1945ж. нацизм менен фашизм талкаланган, 1946ж. Нюрнберг трибуналы тарабынан соттолгон. Согуштан кийинки мезгилдерде фашисттик уюмдар азыраак болсо дагы кайрадан пайда боло баштаган.

ФЕДЕРАЦИЯ – кандайдыр бир коомдордун же уюмдардын бирикмеси, союзу.

ФЕЙСАЛ ибн АБД аль-Азиз ас-Сауд (27.11.1906-25.03.1975) – 1964-1975жж. Сауд Аравиясынын королу. 1926-1958жж. Хиджаздын вице - королу жана тышкы иштер министри. 1958-1960жж. жана 1962-1964жж. Сауд Аравиясынын премьер-министри.

Төңкөрүштүн аркасында королдук такка олгурат. Ваххабизмди жактап келген. 1970ж. Египеттин президенти Гамаль Абдел Насер өлгөндөн кийин араб өлкөлөрүнүн лидерлигине көтөрүлөт. Ал египеттин жаңы президенти Анвар Садатка жардам көрсөтүп, 1973 жылдагы араб-израиль согушунда Израилди колдогон өлкөлөргө мунай сатууга эмбарго жарыялаган. 1973-1974жж. мунайдын баасынын чукул көтөрүлүшүнөн мунайды экспорттоочу өлкөлөр, анын ичинде Сауд Аравиясынын абалы жакшырган. Фейсал бир нече реформаларды өткөргөн: кулчулукту жойгон, экономиканы бекемдөө боюнча декрет кабыл алган ж.б.у.с. Монархтын абсолюттук бийлиги сакталып калган. Фейсал өзүнүн жээни уюштурган кутумдан курман болгон.

ФЕЛЬДМАРШАЛ – жогорку генералдык чин. Ал маршал деген наамга барабар болгон. Ф. биринчи жолу ХУIк. Австрияда, ХУIкк. Пруссияда, 1699ж. Россияда (1917ж. жоюлган) кабыл алынган. Ф. наамы УлууБритания ж.б. өлкөлөрдө азыр да бар.

ФЕНОМЕН - эң сейрек боло турган, адаттагыдан тышкары болгон кубулуш же сапат.

ФЕЙЕРВЕРК - жалбырг этип өтө жарык күйгөн, жеңил жарылма кошунду; бул аскер жана деңиз иштеринде сигнал жана иллюминация үчүн колдонулат.

ФЕРМЕР - имараты бар жер тилжесинин ээси же ижарачысы; айыл чарба ишканаларынын ээси.

ФЕРМЕРДИК (ДЫЙКАН) ЧАРБА - менчиктик, ижаралык же өмүр бою укумдан- тукумга берилүүчү жерге ээ болууну шарттаган ишкердик тибиндеги товардык айыл чарба ишканасы.

ФЕТИШИЗМ (фр.-керемет) – адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге энчилеп, алардын кереметтүү күчүнө ишенген көз караш. Ал фетиш нерселердин (мисс.: тумар, крест) адам тагдырына таасир берүүчү кереметине ишенүүдөн көрүнөт. Ф-дин калдыгы бардык динде кезигет.

ФИЛИППИН, Филиппин Республикасы – Түштүк-Чыгыш Азиядагы мамлекет. Аянты – 300 миң чарчы км. Калкы – 92,2 млн адам (2011). Азыркы Ф. аймагын адам соңку палеолиттен мекендеген. Негизги калкы б.з.1 миң жылдыгынын 2-жарымында Малайядан көчүп барган элдин жергиликтүү эл менен аралашуусунан калыптанган. XIУ-ХУ1 кк. Ф-дин аймагынын көпчүлүгү явалык Мажапахит империясына караган. ХУ1к. Лусон, Панай, Себу аралдарында жана Сулу архипелагында жол башчылар башкарган жамааттар болгон. Түштүк Ф. калкы мусулмандашып, ХУк. борборлошкон мусулман султандыгы түзүлгөн. 1565-71жж. испаниялык колониячылар Ф-дин көп бөлүгүн караткан. 1898ж. испан эзүүсү кулатылып, көз карандысыз Ф. республикасы түзүлгөн. Бирок элдин жеңишин АКШ өз кызыкчылыктарына пайдаланган. АКШ филиппиндиктерге «жардам» деген шылтоо менен 1898ж. Испания-Америка согушун чыгарып, Ф-ге аскер түшүргөн. Испания менен АКШнын 1898ж. тынчтык келишими боюнча Испания Ф-ди АКШга берген. АКШ Ф. республикасына каршы Америка – Филиппин согушун (1899-1901) чыгарган. 1901ж. республикалык армия жеңилип, АКШ Ф. чийкизат булагына жана Аскер-Деңиз флотунун базасына айландырган. Боштондук күрөш курчуган шартта АКШ 1934ж. аргасыздан Ф-ди «автономия» деп жарыялаган. 1942-45жж. Ф-ди Япония оккупациялап турган. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин колониялык түзүмдүн кризиси учурунда Филиппин дагы эгемендүү республика болуп жарыяланган (1946ж). Бирок Ф-н экономикасында америкалык монополия өз таасирин сактаган «соода келишимин» түзгөн. 1947ж. АКШ Ф-дин куралдуу күчтөрүн көзөмөлдөө жана АКШнын согуш базаларын (Кларк-Филд жана Субик-Бэй) куруу мүмкүнчүлүгүн берген келишимди таңуулаган. Ф. өкмөтү 1948ж. коммунисттик партияга жана башка бардык демократиялык уюмдарга тыюу салган. Өкмөт кытай общинасынын ишкердик жигердүүлүгүнө таянып, өлкөдө рынок экономикасынын өнүгүшүн колдоого алган. 1954ж. СЕАТОго кирген. Ф. армиясы АКШнын Вьетнамдагы агрессиясына жардам берген. 60-жылдарда америкалык кысымдан толук кутулуу кыймылы күчөп, элдин талабы боюнча президент Ф.Э.Маркос 1970ж. Ф-дин Вьетнамдагы аскерлерин чыгарып кеткен. 70-жылдарда Ф-дин АКШга ыктаган бир жактуу саясатында

өзгөрүүлөр боло баштаган. 1972жылдан-1981жылга чейин Ф.Маркос өлкөдө аскерий абал киргизген. Ал өзүнүн диктатордук бийлигин 1986ж. чейин сактап турган. 1986ж. шайлоодо бийликке Б.Акинонун (Бенигко Акино 1983ж. АКШда өлтүрүлгөн.Ф.Маркостун элдешкис душманы) жесири Карасон Акино келгенде өлкөнүн абалы оор эле: түштүктө мусулман жикчилдеринин кыймылы, тышкы карыз, экономиканын төмөндөшү. 1992ж. генерал Фидель Рамос президенттикке келип, экономиканын өнүгүү ыргагы 5-7% ке жеткен. 1998-2001жылдары бийликке киноактер Джозеф Эхерсито Эстрада туруп, каржылык көз буюмчулугунан соттун чечими менен кызматтан четтетилген. Президенттик бийлик вице-президент болуп турган Глория Магпал Арройонун энчисине тийген. Өлкө рынок мамилелеринин жолунда туруктуу экономикалык өнүгүүнү камсыз кыла алды.

ФИНИКИЯ – Жер Ортолук деңиздин чыгыш жээгиндеги (азыркы Ливан менен Сириянын деңиз тарабы) байыркы мамлекет. Б.з.ч. 5-4миң жылдыктарда финикиялыктар Жер Ортолук деңиз жээгине тургун жайлар курган болуу керек; кийин алар кол өнөрчүлүктүн жана ири порт борборлоруна (Сидон, Тир, Библ ж.б.) айланган. Б.з.ч. 2-миң жылдыкта Ф. өз алдынча шаар-мамлекеттерден турган. 2-миң жылдыктын орто ченинде Ф шаарлары Египет үстөмдүгүнөн бошонуу үчүн саясий күрөшкө жигердүү катышып, б.з.ч. XIIIк. аягы-XIIк. башында египетке көз карандылыктан бошонгон. Б.з.ч.63 жылдан Ф аймагы Рим провинциясы- Сирияга кошулуп, финикиялыктар акырындап Сириянын байыркы капкы менен аралашып кеткен. Б.з.2 к-нан Сирия аймагында өз алдынча түзүлгөн провинция Ф деп аталган.

ФЛАГМАН -1) отряд же эскадра командири; 2) отряддын же эскадранын командири жүргөн деңиз же аба кемеси.

ФОНД БИРЖАСЫ - баалуу кагаз менен соода жүргүзүүчү мамлекеттик эмес уюм.

ФОРМУЛА – кыска жана так айтылган ар бир корутунду.

ФОРТ (лат. - күчтүү, бекем) – узак мезгилге эсептелип, айрым же туташ курулган чеп; чептин тышкы коргонуусунун негизги элементи. ХУIIIк. курула баштаган. Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин Ф. өзүнчө чеп катары маанисин жоготуп, бекемделген аймактын гана бөлүгү болуп калды.

ФРАКЦИЯ - бир партиянын парламенттеги, коомдук уюмдагы мүчөлөрүнүн тобу же партиянын ичинен өзүнчө бөлүнүп чыккан уюшма (группировка) топ.

ФУНДАМЕНТАЛДЫК – 1) түптүү, бек, мыкты, чоң; 2) негиздүү, мыкты, олуттуу; 3) негизги.

ФУНДАМЕНТАЛИСТТЕР – салттык (традициялык) баалуулуктарга кайрылууну жактагандар.

ФУТУРОЛОГИЯ - бүтүндөй адамзаттын жана коомдук турмуштун айрым чөйрөлөрүнүн келечектеги өнүгүшүн алдын ала көрө билүүнү изилдеген, коомдук жана табигый илимдерге негизделген комплекстүү илим.

Х

ХАЛИФ (ар.-орун басар) – мусулман жамааты жана теократиялык мусулман мамлекетинин диний башчысы; Х. алла-тааланын элчиси М у х а м м е д г е орун басар, ал эми Омейялардан баштап алла-тааланын өзүнүн жердеги элчиси деп эсептелген. Аббасилер халифтиги кулагандан кийин (ХIIIк.) Х. титулу айрым мусулман мамлекетинин башчылары- султандарга (мисс.:түрк) таандык болгон. Алар бүткүл мусулман дүйнөсүнө диний башчы болууга умтулушкан.

ХАЛИФАТ – мусулмандардын диндик бийлигинин бирдиктүү институту. Х. УIIк. башында М у х а м м е д Батыш Аравияда түзгөн мусулман жамаатынын (умма) негизинде түзүлүп, арабдардын жеңип алууларынын натыйжасында Араб жарым аралын, Ирак, Иран, Орто Азия, Сирия, Палестина, Египет, Түндүк

Африканы, Закавказье менен Пиреней жарым аралынын көп бөлүгүн, Синдди камтыган чоң мамлекетке айланган. У11-Хкк. Х-тын маданияты калыптанып, ал дүйнөлүк маданияттын өнүгүшүнө зор таасир эткен. Х-та IХк. күчөгөн улуттук-боштондук жана антифеодалдык көтөрүлүштөр, бийлик эгелеринин өз ара касташуулары анын кедерин кетирип бытыраткан. Хк. 1-жарымында Х-тын аймагында Фатимилер (909-1171), Омейялар (929-1031) халифтиктери, Селжуктар мамлекети түзүлгөн. Бирдиктүү селжуктар мамлекети кулаган соң (1118) Тигр жана Евфрат алабында Аббасилер мамлекети пайда болгон. 1258ж. монгол аскерлери Багдадды алгандан кийин Х. мамлекет болбой калган.

ХАЛХИН - ГОЛДОГУ ОКУЯЛАР (1939) - Монгол Эл республикасынын (МЭР) Халхин-Гол дарыясындагы аймакка япондук аскерлердин басып киришине байланыштуу болгон ири куралдуу кагылышуу. Хасан көлүнүн жанындагы, 1938ж. аскердик провокациясы ордуна чыкпай калган япон милитаристери, эми жаңы жаңжалга даярдык көрө башташты. МЭР менен Маньчжоу - Гонун чек арасын Халхин - Гол дарыясынын чыгышынан өткөндүгүн көрсөтүп турган расмий карта бар экендигине карабастан, япон бийликтери чек араны ушул дарыя боюнча өткөрүүнү талап кылышкан. 1939ж.11-майда япон аскерлери аталган жерде жайгашкан монгол чек ара заставасына кол салып, аларды дарыяга чейин сүрүшөт. Көп өтпөй монгол аскерлери япондорду өз жеринен кууп чыгышат. 28-майда япондук аскердик бөлүктөр (2,5 миң адамга жакын) танка, артиллерия ж.б. куралдарды пайдаланып жаңы ири чабуул башташкан. Ошондо, 1936ж. түзүлгөн өз ара жардамдашуу жөнүндөгү протоколго ылайык Советтик аскер бөлүктөрү Монголияга жардамга келген. Июндун аяк ченинде япондуктар дагы МЭРдин чек арасына танка, артиллерия менен куралданган ири (38 миң адам) аскер топтомун алып келген жана 2-июль күнү чабуулга өткөн. Халхин-Гол дарыясынын жана Буир-Нур көлүнүн аймагынан башталган салгылашуу 1939ж. августун аягына чейин уланган. 21-29 август күндөрү биргелешкен советтик жана монгол аскер күчтөрү (57 миң адам), (75 миң адамдан турган) япондуктардын Квантун аскерлеринин тандалма бөлүктөрүн

курчоого алган жана талкалаган. Абадагы кармашуу андан кийин дагы 2 жумага уланган. 1939ж.15-сентябрда Москвада, Халхин-Гол дарыясынын аймагындагы согуштук аракеттерди 16-сентябрдан токтотуу жөнүндөгү япон тараптын өтүнүчү боюнча советтик-япондук келишимге кол коюлган. 1940ж. 9-июнунда МЭР нын мамлекеттик чек арасы толук калыбына келтирилген. Халхин-Гол дарыясынын аймагындагы жеңилүү, МЭР жана СССР ге каршы түзүлүп жаткан япондуктардын агрессивдүү мерчеминин кыйроосуна алып келген.

ХАН, кан, каган, хаган (байыркы түрк сөзү; монарх, бийлөөчү маанисинде) – түрк жана монгол бийлөөчүлөрүнүн наамы. Бул аталгы байыркы енисей-орхон жазма даректеринен да учурайт. Х. алгач уруу башчысы деген маанини туюнтса, селжуктар менен Хорезм шахтары тушунда Х. князь деген мааниде колдонулган. XI-XIIкк. Монгол империясында улустарды бийлегендер Х. болгон. Монгол империясы кулагандан кийин түзүлгөн мамлекеттерде мамлекет башчысы Х. аталган. Осмон империясында Х. наамы султандарга да берилген. Индостандагы мусулман мамлекеттеринде ар түрдүү мансапка ээ болгон төрөлөр да Х. аталышкан. Иранда Сефевилер тушунда облусту башкаруучу, ошондой эле аскер төбөлдөрүнүн бири да Х. аталган. Тарыхый маалыматтарга караганда кыргызда Х. болгон эмес. Бирок XIкк. бул наам кээ бир төбөлдөргө берилген. Мис.: Жантай хан (сары багыш уруусунан).

ХАРАППА МАДАНИЯТЫ – Индия өрөөнүндөгү б.з.ч. 2400-1600жж. таандык цивилизация (азыркы Индия менен Пакистан аймагында). Х.м. 1921ж. Р. Сахни (Пакистандагы Харалпа деген жерден) ачкан. Андан - байыркы чоң шаар чалдыбары, сепилдер, кыштан тургузулган курулуш ж.б.табылган. Инди өрөөнүндө Харалпадан башка тургун жайлар да изилденген (эң көрүнүктүүсү - Мохенжо-Даро). Х.м. убагындагы шаарлардын көчөлөрү узунтуурасы кесилишип курулуп, имараттары бышкан кыштан тургузулган. Шаарларга суу жеткирүү жакшы уюштурулуп, канализация пайдаланылган. Кол өнөрчүлүк өнүгүп, жезден жана колодон ар кандай буюм, чопо идиштер жасалган. Скульптура

өнөрү өнүккөн. X. м-нан Байыркы Индиянын эң эзелки пиктографиялык жазуусу түшүрүлгөн көп мөөр табылган. Эли негизинен айыл чарбасы менен кесип кылган.

ХАРИЗМА - жумшак көңүлдүк, кудай берген мүнөз, өзгөчө идиректүүлүк, зээндүүлүк, жөндөмдүүлүк, таланттуулук, шыктуулук. Харизматикалуу лидер деп-өзүнүн тарапкерлеринин, жактоочуларынын алдында - акылмандык, баатырдык, "ыйыктыкка" негизделген мүнөзгө ээ болгон адам айтылат.

ХАРАКИРИ -Япониядагы канжар менен өзүнүн ичин өзү жарып жан кыюу салты (самурайларда кеңири колдонулуп келген).

ХАСАН КӨЛҮНДӨГҮ ЖАҢЖАЛ (1938) - Хасан көлүнүн аймагынан СССР дин территориясына япон аскерлеринин кол салуусуна байланыштуу чыккан чоң аскердик кагылышуу. 1931ж. Кытайдын түндүк-чыгышын (Манжурия) басып алган япон милитаристтери СССРдин мамлекеттик чек арасын бир нече ирет бузган. Ал эми 1937ж. япон аскерлери Кытайдын түндүк жана борбордук бөлүгүнө басып киргенден кийин советтик территорияга болгон провокациялар күчөп, улам кулач жая баштаган. 1938ж. 15 - июлда япон өкмөтү СССРден өз аскердик бөлүктөрүн Хасан көлүнүн аймагындагы дөңсөөлөрдөн алып чыгып кетүүсүн талап кылган. Алардын бул талабы чындыкка туура келбегендигин далилдүү расмий документтер менен тастыктаган СССРдин Тышкы иштер боюнча Эл Комиссариаты - 1886ж. 22-июнда Новокиевский капчыгайында Россия менен Кытайдын ортосунда кол коюлган, мамлекеттик чекаранын кээ бир бөлүктөрүндөгү чек ара белгилерин текшерүү боюнча протоколун жана ага тиркелген картаны дагы көрсөткөн. Ал картага ылайык Хасан көлүнүн батышында жайгашкан дөңсөөлөр Россияга тиешелүү экендиги көрүнүп турган. Бул расмий документтерге каршы келген япон тараптан эч кандай далилдүү жүйөөлөр келтирилген эмес. Алар бар болгону Маньчжоу-Гонун марионеткалык өкмөтүнүн далилсиз маалыматтарын жана илгертеден манжурлар ошол көрсөтүлгөн дөңсөөлөрдө өздөрүнүн диний ырым-жырымдарын өткөрүп келишкен деген ойдон чыгарылган аргументтерин бетке тутушкан.

Мына ошентип, өздөрүнүн орунсуз талаптарын СССРге таңуулай албаган япон тарап, эми күч колдонууга өткөн. 29-июлда күтүүсүздөн япондук аскерлер советтик территорияга - "Аты жок" (Безымянная) дөңсөөсүнө кол салган, бирок тез эле артка сүрүлүп чыгарылган. 31-июлда япондуктар кайрадан кол салып "Көл артындагы " (Заозерная) жана "Аты жок" дөңсөөлөрүн басып алышкан. Август айынын башталышында советтик аскерлер даярдыктарын бүтүрүп, япондуктарга каршы чабуулга өткөн. 4-августа Япониянын Москвадагы өкүлү (посол) М.Сигемицу өзүнүн өкмөтүнүн атынан жаңжалды жөнгө салуу боюнча сүйлөшүүлөрдү баштоону сунуштаган. Совет өкмөтү сунушту кабыл алуунун бир нече шарттарын койгон. Алар, советтик территорияга кол салууларды токтотуу; советтик аймактан япон аскерлеринин калдыктарын чыгарып кетүү; бул сүйлөшүүлөргө чейин эле чек араны демаркациялоо боюнча түзүлгөн биргелешкен комиссиянын иши бир гана колдо болгон келишимдердин жана карталардын негизинде жүргүзүлүүсү керек. Айыгышкан кармашуулардан кийин 9-августа япондук баскынчылардан советтик территорияны толук тазалоо аягына чыккан. 10-августа согушкан тараптар согуштук аракеттерди токтотуу жөнүндө сүйлөшүшкөн, алардын аскерлери ошол күнкү ээлеп турган позицияларында калтырылган. Ошондон кийинки СССР менен Маньчжоу-Гонун чек араларын демаркациялоодо жалаң гана советтик тараптын колунда болгон документтер колдонулган. Хасан көлүнүн жанындагы япон милитаристеринин жеңилиши, алардын Ыраакы Чыгыштагы СССРге каршы мерчемдеринин ойрондолушуна өбөлгө болуп калган.

ХИЖРА (ар. көчүү) – 1).622ж. Мухаммеддин жана анын тарапкерлеринин Мекеден Ясрибге (Мединага) көчүшү. 637 жылдан Омар халиф Iнин буйругу боюнча мусулман жыл саноосу X-дан башталган. Мусулман ай, жылынын – мухарремдин биринчи айынын биринчи күнү 622 жылдын 16 июлуна туура келет. 2) Мусулман өлкөлөрүндө кеңири тараган календардын аты.

ХО ШИ МИН (чыныгы аты Нгуен Тат Тхань) (19.05.1890-02.09.1969) – Вьетнам Демократиялык Республикасынын биринчи

президенти (1946-1969). Айылдык мугалимдин үйүндө төрөлүп, 1912ж. Лондонго кеткен. Андан Парижге өтүп, 1922-1925жж. СССРде жашап, Коминтернде иштеген. 1930ж. Индокытайдын Коммунисттик партиясын түзгөн. Экинчи дүйнөлүк согуш башталып, Вьетнамдын көз карандысыздыгы үчүн күрөшүү Лигасын түзгөн. Япония капитуляция кабыл алгандан кийинр Хо Ши Мин Ханойдо көз карандысыз Вьетнам Демократиялык республикасынын түзүлгөндүгүн жарыялайт. 1946ж. ошол мамлекеттин президенти жана премьер-министри (1946-55). Хо Ши Мин Инди- Кытай компартиясынын, 1951жылдан Вьетнам эмгекчилер партиясынын (1976 жылдан Вьетнам компартиясы) өмүрүнүн акырына чейин төрагасы. Франция менен согуш аяктап, өлкө экиге бөлүнүп калгандан кийинки анын негизги тилеги өлкөнү бириктирүү эле. Анын жетекчилиги астында түндүк Вьетнамда советтик үлгүдөгү социализм курулган. Көзү өткөндө дагы урпактарга өлкөнү бириктирүүнү керээз кылып кеткен. Анын осуяты кийинчерээк турмушка ашырылган.

ХОМЕЙНИ РУХОЛЛА МУСАВИ (17.05.1900 - 03.06.1989) - Ирандын диний жана саясий ишмери. Ирандын 1979-1989жж. имамы (рухий лидери). Рухолла (алланын руху) Хомейне шаарында 24 сентябрда жарык дүйнөгө келген. Анын чон атасы түбү Кашмирдик шейит, Иранга зияратка келип, жергиликтүү помещик менен таанышып, анын кызына үйлөнүп, ошол жерде жашап калган. Анын уулу Мустафа шейиттердин ыйык шаары Неджефте диний билим алган белгилүү дин адамы болгон. Ал эми Ирандын болочок жетекчиси үй-бүлөдөгү алты баланын кенжеси эле. Ымыркай беш айга толгондо анын атасы киши колдуу болуп о дүйнө салган. Шейиттердин Ватиканы эсептелген Кум шаарында ислам теологиясы менен укугу боюнча билим алган. 20 дан ашык дин илими боюнча китептерди жазган. 50чү жылдары аятолла наамын алган. 1960чы жылдар - өлкөнү модернизациялоонун программасы болуп эсептелген, Ирандын шахы Мохаммед Реза Пехлеви тарабынан жүзөгө ашырыла баштаган - "Ак революцияга" каршы чыккан. Бул кадамы менен шах өлкөнүн көндүм болуп калган каадасын жана диний салттарын бузду деп сынга алган. 1963ж. шахтын бийлигин кулатууга үндөп, ошол үчүн 1964ж.

Ирандан куулуп, Ирактагы шейиттердин Неджеф шаарына жайгашкан. 1978ж. Ирандын кысымы астында ал жерден дагы куулуп, Париждин чет жакасында туруп калган. Иранга кайрадан 1979ж. февралында шах кулатылгандан кийин салтанаттуу түрдө кайтып келген. Өлкөнү модернизациялоого тиешеси барлардын баарын бийликтен кетирген. Иран Ислам республикасы деп жарыяланып, кабыл алынган Конституция боюнча бийлик дин адамдарынын колуна өткөн. Хомейни болсо өмүрү өткөнчө мамлекеттин диний жана саясий лидери болуп калган. Салттуу мусулман укугу - шариат, негизги укуктук норма болуп киргизилген. Тышкы саясатында Хомейни "Батышты дагы, Чыгышты дагы туурабайбыз" деген ураан таштап, шахты колдогондугу үчүн Американы "Эң коркунучтуу шайтан" деп жарыялаган. Миллиондогон ирандыктар бүтүн дагы Хомейнини ыйык адам болгон деп билишет. Анын сөөгү жашырылган Бехеште-Захра мүрзөсүнө күн кур эмес өлкөнүн ар бурчунан жана дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнөн миндеген зыяратчылар келип куран окуп турушат.

ХРИСТИАН ДИНИ – ислам жана буддизм сыяктуу дүйнөлүк диндердин бири. Х.д. Европа, Америка, Австралия өлкөлөрүнө, ошондой эле жигердүү миссионердик иш-аракеттин натыйжасында Африка, Жакынкы жана Ыраакы Чыгыштын кээ бир райондоруна тараган. Х.д-нин жактоочуларынын так саны белгисиз, ал эми чиркөөнүн статистикасы боюнча (көбүнчө ашырып маалымат беришет) аны 1 500 млн-дой киши тутат. Иудаизм жана исламдай эле Х.д. монотеисттик динге кирет. Х.д-нин негизги идеясы – Иусус Христостун күнөөдөн арылтуу миссиясы. Х.д. догмалык негизин Библия же Ыйык жазма (Священное писание) түзөт. Х.д. тарыхында бири-бирине атаандашкан бир нече диний багыттар болгон. Бирок бардыгын бириктирген – Христоско болгон ишеним. Бул диндин негизги тармактары: к а т о л ц и з м, п р а в о с л а в и е, п р о т е с т а н т и з м. Х.д. 1 кылымдын 2-жарымында Рим империясынын чыгыш провинциясында адегенде еврейлер чөйрөсүндө пайда болуп, кийин башка этностук топторго тараган. Ал диний формада кулдар менен эзилген катмарлардын ошол кездеги тартипке, кул ээлик мамлекетке каршы нааразылыгын билдирген. Бирок ал

кийинчерээк эзүүчү таптар менен мамлекеттин динине айланган. Христиан диний окуусунун калыптанышына грек-рим философиясы, чыгыш диндери (Египет, Иран, Индиянын) чоң таасир эткен.

ХРОНОЛОГИЯ – 1) тарыхый окуяларды, алардын кайсы убакытта болгондугуна жараша көрсөтүү, окуялардын белгиленген даталары; 2) убакыт тартиби боюнча окуялардын түзүлүшү, тартиптелиши.

ХУ ЦЗИНЬТАО - Кытай Эл Республикасынын партиялык жана мамлекеттик ишмери, 1942ж. 25 декабрда төрөлгөн. Кесиби боюнча гидротехник. Окууну аяктагандан соң Батыш Кытайдагы курулушта эмгек жолун жана партиялык карьерасын баштаган. 1964 жылдан тарта Кытай Компартиясынын (ККП) мүчөсү. 1984-85жж. жаштар союзунда биринчи катчы. 1985-88жж. Гуйчжоу провинциясында партиянын катчысы. 1988-92жж Тибет автоном районунда партиялык кызматта жүрүп, 1992ж. ККП БКнын секретариатына жана саясий бюронун туруктуу комитетинин курамына шайланат. 1998-2002жж. Кытай Эл Республикасынын төрагасынын орун басары, КЭРдин Борбордук Аскердик кеңешинин төрагасынын орун басары. 2002ж. ноябрда ККП БКнын башкы катчысы болуп шайланган. 2003ж. март айында Эл өкүлдөрүнүн бүткүл кытайлык жыйынынын (ЭӨБКЖ) 10-чу чакырылышынын биринчи сессиясында Ху Цзиньтао Кытай Эл Республикасынын төрагасы болуп шайланат. 2002-2012 жылдары Ху Цзиньтао Кытайда бардык жогорку кызмат орундарын ээлеп турган : төрага, Компартиянын башчысы жана Куралдуу күчтөрдүн башкы командачысы болуп эсептелет.

Өмүрлүк жары Лю Юнцин менен университетте окуп жүргөндө таанышкан. Жубайлардын бир уулу менен бир кызы бар. Партиянын ХУ111 съездинде анын ордуна Си Узиньпин келген.

ХУАЦЯО - чет өлкөлөрдө туруктуу жашап калган этникалык кытайлар. Негизинен өлкөнүн түштүк провинцияларынан саясий жана экономикалык себептер менен миграцияга дуушар болгон миллиондогон кытайлар көптөгөн жылдар бою чет жерлерге ооп кетишкен. Хуацяонун басымдуу көпчүлүгү Түштүк-Чыгыш Азия

өлкөлөрүндө жайгашышкан. Андан башка алардын көптөгөн бөлүгү АКШ, Европа, Африка, Океания, Азиянын ж.б.өлкөлөрдө жашап келишет. Өздөрүнүн өтө жигердүү ишкердиги жана соода, сүткордук иштердеги жөндөмдүүлүгүнүн аркасында алар, көп өлкөлөрдө, өзгөчө Түштүк-Чыгыш Азияда экономика чөйрөсүндө зор таасирдүү күчкө айланган. КЭРдин жетекчилиги кытайлык эмигранттардын өкүлдөрү менен жигердүү иш жүргүзүп келет.

ХУНВЭЙБИН (кыт. кызыл гвардиячылар) - 1966ж. Кытайда "маданий революциянын" бацталышында түзүлгөн жана анын жүзөгө ашырылышына иштиктүү катышышкан жаштардын отрядынын мүчөсү.

ХУСЕЙН САДДАМ (28.04.1937-30.12.2006) - ирактагы мамлекеттик ишмер, 1979 жылдан президент, Тикрит шаарынын четиндеги Уджа кыштагында жери жок кедейдин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Атасы Саддам Хусейн төрөлгөнгө чейин эле өлүп калгандыктан, апасы аны өзүнүн агасы Хейраллахка багып алганга берген. Хусейндин бакма атасы аскерий офицер жеткен араб улутчулу болгон, ошондуктан абакка да олтуруп чыккан. Анын ошол көз карашы Хусейндин каыптанышына да түздөн-түз таасир берген. Ал Багдаддагы юридикалык коллежден билим алган. 1957ж. Араб социалисттик кайра жаралуу (БААС) партиясына мүчө болуп кирген, ийгиликсиз аяктаган, президент А.Касемди өлтүрүү аракетине аралашкан. Бир нече жыл камалып жаткан. Абактан бошонгондон кийин БААС партиясынын лидерлеринин бирине айланып, 1968ж. ушул партияны, анын лидери А.аль-Бакрды бийликке алып келген төңкөрүшкө жигердүү катышкан. Хусейн вице-президент болуп дайындалган. 1979ж. президентти өз каалоосу менен кетүүгө мажбурлап, анын ордун ээлеген. Анын максаты Иракты согуштук жактан Жакынкы Чыгыштагы эң күчтүү мамлекетке айландырып, өзү арабдардын дүйнөлүк лидери болуп калуу эле. Сегиз жылга созулуп (1980-1988), анын жүрүшүндө Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин биринчи жолу химиялык куралды пайдаланган Иран-Ирак согушунун демилгечиси да болуп калды. 1991ж. Кувейтти басып алып, аны Ирактын ажырагыс бөлүгү деп жарыялаган. БУУнун куралдуу күчтөрүнүн "Чөлдөгү

бороон" деген аталыштагы операциясынын аркасында жеңилген. 2003ж. 20- мартта башында АКШ менен Улуу Британия турган коалиция Иракка кол салган. 9- апрелде американын аскерлери эч кандай каршылык көрсөтүлбөй Багдадга кирип барышкан. 2006 ж.Хусейн өлүм жазасына тартылган.

Ц
ЦЗАОФАНДАР (кыт.-козголоңчулар) – Кытайда «маданий революция» күчөп турган учурда (1966-67) хунвейбиндер отряддарына удаалаш түзүлгөн жумушчу жаштардын отряддарына катышуучулар. Хунвейбиндердей эле маданий революцияны ишке ашырууда репрессивдүү роль ойногон. Ц. 60-жылдардын аяк ченинде таркатылган.

ЦИНЬ ШИХУАН – Байыркы Кытай императору, Цинь империясынын негиздөөчүсү. Ал адегенде анча чоң эмес Цинь падышачылыгынын өкүмдары болуп, кийинчерээк баскынчылык жортуулдарга чыгып көптөгөн аймактарды бирдиктүү империяга бириктирген жана «Цинь Шихуан» деген наамды кабыл алган. Империянын бардык аймагына бирдей узундук жана салмак өлчөмүн, бирдей тыйын жана жазуу киргизген. Бийликке каршылык көрсөтүү аесуз басылган. Адам мыйзам бузса, анын үй-бүлөсү толук жазаланган: камалса анын тууган-уругу дагы мамлекеттин кулуна айландырылган. Цинь Шихуан көчмөн-гунндар менен чечкиндүү согуш жүргүзүп, өзүнүн жеңишин өлкөнүн түндүк чегарасында жоо өтө алгыс дубал куруу менен бекемдеген. Ал дубал «Улуу Кытай сепили» деген ат менен тарыхта калды. Кытай археологдору Цинь Шихуандын мүрзөсүн казышып, анда император менен кошо көмүлгөн «армиянь» дагы табышкан. Ал армия 6000 ылайдан адам бою болуп жасалып, аскердик тартип менен тизилген бойдон көмүлгөн.

Ч
ЧАКАН БИЗНЕС - жеке менчиктин негизиндеги ишкердиктин бир түрү. Бул кичине фирмалар, чакан ишканалар бизнес жасоо

максатында түзүлөт. Чакан бизнес өндүрүштө, соодада, тейлөө чөйрөсүндө көбүрөөк кездешет.

ЧАН КАЙШИ (өз аты Цзян Чжунчжэн) (31.10.1887-05.04.1975) – генералиссимус*, Кытайдын президенти (1928-1949). Циндик Кытайда жана Японияда аскер академиясын бүтүргөн. Сунь Ятсенге жакын, анын шакирти болгон. 1911ж. Синьхай революциясынын жигердүү катышуучусу. Ал жеңилип калгандан кийин эмиграцияда жүргөн. Сунь Ятсенди колдоп чыккан куралдуу көтөрүлүштөргө катышкан. Нанкин өкмөтүнүн куралдуу күчтөрүнүн командачысы болгон. Сунь Ятсен каза болгондон кийин бийликти басып алып, 1927ж. Гоминдандын кечээ күнкү өнөктөштөрү болгон коммунисттерге карата репрессия жүргүзгөн. 1928ж. Кытай республикасынын президенти болгон. 1935 жылдан тарта Гоминьдандын жападан жалгыз лидери эсептелген. 1937-1945жж. япон-кытай согушунда Кытайды жетектеп турган. 1949ж. жарандык согушта жеңилип калгандан кийин өзүнүн тарапкерлери менен Тайвань аралына качып барган. Ошол жакта Чан Кайши Кытай республикасы түзүлдү деп жарыялаган. Чан кайшинин өмүрүнүн акыркы мезгилдеринде бул мамлекет Чыгыш Азиядагы гүлдөп өнүккөн өлкөлөрдүн бирине айланган.

ЧАНДРАГУПТА Маурья (Б.з.ч. 317 же 321 – 293 же 297) – Маурлар сулалесинин негиздөөчүсү жана Маурлар империясынын биринчи падышасы. Индиянын түндүгүндөгү эбегейсиз чоң аймакты басып алып, субконтиненттин тарыхындагы алгачкы бирдиктүү держава түзгөн. Өз бийлигин Чандрагупта азыркы Индиянын (Декан жарым аралынын түштүк бөлүгүн кошпогондо) бардык аймагына тарата алган. Античик салтта Чандрагупта индиялык падышалардын ичинен эң белгилүү өкүмдар катары белгиленет. Ошол салттарда Паталипутрадагы көз жоосун алган храмдар менен сарайлар (дворец) курулган жана ачык жыйындарда Чандрагупта жеке өзү сот ишин башкарып, адилет өкүм чыгаргандыгы баяндалган. Чандрагупта 24 жыл бийлик жүргүзгөн.

ЧЕК АРА ДЕЛИМИТАЦИЯСЫ (лат. аныктоо, белгилөө) - келишим түзүү аркылуу мамлекеттердин чек арасынын негизги багыттарын

аныктоо. Ч.а.д. жөнүндөгү токтом тынчтык келишимдеринде, чек ара боюнча атайын түзүлгөн келишимдерде, мамлекеттин территориясынын кандайдыр бир бөлүгүн башка ларга өткөрүп берүү жөнүндөгү келишимдерде каралат. Ч.а.д.учурунда чек ара аймактарына барбай эле майда масштабдагы карта боюнча чек ара сызыгы аныкталат. Ошол эле учурда ал, картага түшүрүлүп, анын жазуу жүзүндөгү аныктамасы менен бирге келишимге тиркелет. Ушул материалдар кийинки чек араны демаркациялоого негиз болуп берет.

ЧЕК АРА ДЕМАРКАЦИЯСЫ - эл аралык укукта жерге мамлекеттик чек ара сызыгын коюу. Ч.а.д. жүргүзүү боюнча эки тарап аралаш комиссия түзөт жана делимитация боюнча материалдарды негиз катары колдонушат. Ал чек араны демаркациялоо келишимин жетекчиликке алып, атайын чек ара белгилерин (мамы, зым тосмо ж.б.) коет. Ч.а.д. боюнча болгон бардык иш-аракет атайын документтерге катталат. Чек ара сызыгы, чек ара белгиси токтомго түшүрүлүп, ага схема, сүрөттөр тиркелет. Чек ара белгилерин ар ким өзү билгендей жылдырууга болбойт, ал белгилерди эки тарап тең документте көрсөтүлгөндөй сактоого милдеттүү. Мурда демаркацияланган чек араны текшерүү жана бузулган чек ара белгилерин калыбына келтирүү же алмаштыруу редемаркация деп аталат.

ЧЕРЧИЛЛЬ, Уинстон Леонард Спенсер (30.11.1874-24.01.1065) – Улуубританиянын мамлекеттик ишмери, Консерваторлор партиясынын жетекчиси. Герцогдун үй-бүлөсүнөн. Харроу жана атчан аскерлер мектебин бүткөн. Саясий мансапка жетүү үчүн аскердик кызматын таштаган. 1900ж. Консерваторлор партиясынан парламентке шайланган. Мансапчылык ой менен 1904ж. Либералдар партиясына өтүп, 1906-11жж. бир катар министрдик кызматтарды аткарган. Аскер жана авиация министри болуп турганында (1919-21) Советтик Россияга каршы интервенция уюштурушкан. 20-жылдары Либералдар партиясы саясий таасиринен ажырай баштагандыктан Ч. Консерваторлор партиясына кайра өтүп, 1924жылдан өмүрүнүн аягына чейин ошол партиядан парламентке депутат болгон. Улуубритания экинчи дүйнөлүк

согушка (1939-45) кирген соң аскер-деңиз министрлигине дайындалып, 1940-45жж. коалициялык өкмөттүн премьер-министри болгон. Ч. башкарган өкмөт фашисттик Германияга каршы биргелешип күрөшүү жөнүндө келишимдерди түзгөн (1941,1942). Бирок кийин ал СССРди алсыратуу максатында өнөктөштүк милдетин аткарбай, 2-фронтту ачууну создуктурган. Ч. Тегеран (1943), Крым (1945), Потсдам (1945) конференцияларына катышкан. Консерваторлордун парламенттеги оппозициясынын башчысы катары Ч. «кансыз согуштун» баштоочуларынын бири болгон. СССРге жана элдик-демократиялык өлкөлөргө каршы 1946ж. Улуубритания менен АКШны согуштук-саясий өнөктөштүк түзүүгө чакырган. Ч. кайрадан премьер-министр болгонунда (1951-55) Улуубритания Батыш Европаны ремилитаризациялоого, согуштук блокторду түзүүгө жигердүү катышкан. Ч. публицист жана тарыхый-мемуар жанрындагы китептердин автору катары дагы белгилүү. Адабият боюнча Нобель сыйлыгынын лауреаты (1953).

ЧЖОУ ЭНЛАЙ (1898-1976) - Кытай Эл Республикасынын мамлекеттик жана саясий ишмери, дипломат. 1937-45 жылдары адегенде Нанкиндеги, андан кийин Чунциндеги гоминдан өкмөтүндөгү ККП БК нин өкүлү, 1949-54 жылдары КЭРдин Мамлекеттик административдик кеңешинин премьер, 1949-58 жылдары КЭРдин тышкы иштер министри, 1954-76 жылдары кайрадан өкмөт башчысы, 1956-66 жана 1973 жылдан ККПнын төрагасынын орун басары.

ЧИЙКИ ЗАТ (сырьё) - өндүрүү үчүн эмгек сарпталган (өндүрүлгөн кен, даярдалган карагай) эмгек предметинин баштапкы формасы. Табигаттын эмгек предметтери (жер алдындагы кен, токойдогу дарак ж.б.) жумшалган эмгектин таасири астында түздөн-түз өзүнүн түрүн жана уңгусун (казылып алынган кен, тилинген карагай) өзгөртүп чийки затка айланат. Өнөр жайлык чийки зат - табигый минералдык (кен, көмүр, мунай) жана жасалма (синтетикалык күйүүчү майлар, жасалма жана синтетикалык булалар, пластмасса) ар кандай полумерлер кирет; айыл чарбалык чийки заттарда: өсүмдүктөр чийки затына (дан, кант кызылчасы, мөмө-жемиштер,

кофе ж.б.), ал эми малдын чийки затына (мал териси, жүн, аң териси, сүт ж.б.) кошууга болот.

«ЧОҢ СЕКИРИК» - расмий аталышында 1958-1959жж. Мао Цзэдундун демилгеси менен жүргүзүлгөн, Кытайда социалисттик коомго тездетилген ыргакта өтүү саясаты. Анын максаты – калктын керектөөлөрүн толук камсыздоо аркылуу Кытайды өтө ири державага айландыруу болгон. Кытайлыктардын көпчүлүгү ар биринде миңдеген адамдардын башын кошкон «элдик коммуналарга» бириктирилген. Аларда бардыгы: кийим-кечек, тамак-аш жалпы болуп, баарына тең бөлүштүрүлгөн. Советтик адистер Кытайдан чыгарылган. 1959ж. бул саясат экономикалык кыйроого алып барары айкын болуп, Мао бул «чоң секирикти» токтотууга макул болгон. КЭРдин төрагалыгына Лю Шаоци дайындалып, Мао болсо ККПнын (Кытай компартиясы) төрагасы кызматында калган. Өлкөдөгү негизги бийлик Лю Шаоци менен Дэн Сяопиндин колуна өткөн.

ЧЫГЫШ МАСЕЛЕСИ – Осмон империясынын кулай башташына байланыштуу анда жашаган элдердин улуттук-боштондук кыймылынын өсүшүнөн жана европалык улуу державалардын (кийин АКШнын дагы) империянын ээликтерин бөлүп алуу үчүн күрөшүнөн улам чыккан карама-каршылыктардын ХУ11к.-XXк. башында эл аралык дипломатия менен тарыхый адабияттардагы шарттуу аталышы. «Ч.м.» термини 1-жолу Туркияга каршы гректердин улуттук-боштондук күрөшүнө(1821-29) байланыштуу Балканда түзүлгөн абалды талкуулаган Ыйык союздун Верона конгрессинде (1822) колдонулган. Ч.м-нин тарыхынын б и р и н ч и этабы ХУ11к. 2-жарымынан Крым согушуна (1853-56) чейинки мезгилди кучагына алып, Россиянын Жакынкы Чыгыштагы ролунун өсүшү менен мүнөздөлгөн. ХУ11-Х1Х кылымдарда орус-түрк согуштарында жеңишке ээ болгон Россия Түштүк Украинаны, Крымды, Бессарабияны жана Кавказдын бир бөлүгүн каратып, Кара деңиз жээгине бекем орношуп, чет өлкөлөрдүн аскер кемелерин Дарданеллден өткөрбөөгө жетишкен. Бул европалык башка державалардын нааразылыгын туудурган. Англия үчүн пайдалуу болгон Лондон конвенцияларында (1840,1841) падыша өкмөтү

мурда жетишкен кыйла утуштарынан баш тартууга мажбур болуп, Осмон имперясынын бүтүндүгү жана көз карандысыздыгы жарыяланган. Ч.м. э к и н ч и этабы Крым согушунан (1853-56) башталып, XIXк. аягында бүткөн. Англия, Франция ж.б. Батыш державалары Россиянын Балкандагы таасирин жок кылууга, Туркиядагы өздөрүнүн абалын бекемдөөгө аракеттенишкен. Англия Кипрди (1878), Египетти (1882), Австро-Венгрия Босния менен Герцоговинаны (1878), Франция Тунисти (1881) басып алган. Крым согушунан кийин Англия менен Францияга Осмон империясы дагы көбүрөөк көз каранды болуп калган. Россиянын эл аралык таасиринин төмөндөшү Берлин конгрессинин (1878) чечимдеринде айкын көрүнгөн. Бирок Россия Румыния (1877), Болгария (1878), Сербия жана Черногориянын көз карандысыздыкка жетишине жардамдашкан. Империализм доорунун башталышы менен Ч.м. тарыхынын ү ч ү н ч ү этабы башталган. Дүйнөнү кайрадан бөлүштүрүү үчүн айыгышкан күрөш Жакынкы Чыгыштагы карама-каршылыктарды да курчуткан. Осмон империясында Германиянын таасири күчөп, орус-герман, айрыкча англис-герман антагонизми тереңдеген. Австрия-Венгриянын Балкандагы экспансиясы орус-австрия мамилелерин өтө кыйындаткан. Япония менен болгон согушта жеңилген Россия абайлап күтө туруу саясатын колдонгон. Султанга баш ийген элдердин улуттук-боштондук кыймылынын күч алышы европалык державалардын Туркиянын ички иштерине кийлигишүүсү менен коштолгон. Балкан согуштарынын (1912-13) натыйжасында Македониянын, Албаниянын, Эгей деңизиндеги грек аралдарынын түрк эзүүсүнөн кутулушу Ч. маселесин өтө ырбаткан. Биринчи дүйнөлүк согушта Туркия Германия-Австрия тарабында болуп, Германиянын күнкоруна айланган. Туркиянын Антанта өлкөлөрүнөн жеңилиши алардын саясатынын күн тартибине Осмон империясынын жерлерин басып алуу маселесин койгон. (Севр тынчтык келишими 1920). Бирок өлкөдө кулач жайган түрк элинин улуттук-боштондук күрөшү бул келишимдин жүзөгө ашырылышына тоскоол болгон. Натыйжада көз карандысыз Туркия мамлекети түзүлүп, Ч.м. биротоло жоюлган.

ЧЫНГЫЗХАН (монг.-«ааламдын өкүмдары») (1155 же 1162- 1227) – Монгол империясынын негиздөөчүсү, улуу хан. Өз аты – Темучин

(Тэмужин). 1194ж. хандыкка көтөрүлгөн, ал эми 1206ж. курултайда (монгол жакшыларынын чоң кеңешинде) – Чынгызхан деген ат берилип, башкы хан (каан, каган) болуп шайланган. Ал хандыктын мыйзамдарынын жана буйруктардын кодексин кабыл алган. 1211-1215жж. Чынгызхан түндүк Кытайдын 90го жакын шаарларын ээлеп, бүлгүнгө учуратат. 1219жылдан анын батышка жортуулу башталган. 2 жыл ичинде анын аскерлери Орто Азияны, Ооганстанды, Иранды, Закавказьени, Түндүк Кавказдын бир бөлүгүн басып алат. 1223ж. майында Калка дарыясынын боюнда монголдор орустар менен половецтердин бириккен армиясынын үстүнөн жеңишке жетишкен. Чынгызхандын 20 жылга созулган жортуулдарында жана анын урпактары 720 ар түрдүү урууларды жана элдерди баш ийдирип, Тынч океандан Карпатка созулган, борбору Каракорум шаары (Орхон суусунун өрөөнүндө 1220ж. негизделген) болгон эбегейсиз зор империяны түзүүгө жетишкен. Ошондуктан Чынгызхан «ааламдын өкүмдары» аталып калган.

Ш

ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫ - эки түргө бөлүнөт: Мажоритардык система- парламентке же өзүн-өзү башкаруучу органга добуш берүүнүн жыйынтыгын чыгаруу системасы. Бул системага ылайык добуш берүү территориалдык округ боюнча жүргүзүлүп, ошол округдан көпчүлүк добуш алган адам делегат же депутат болуп эсептелет; Пропорционалдык система - партиялык тизме боюнча шайлоо, алган добушуна жараша парламенттен орун алуу.

ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ (ШКУ) -Казакстан, Кыргызстан, КЭР, Россия, Тажикстан жана Өзбекстан туруктуу мүчөлөрү болгон, эл аралык, аймактык уюм. Бул уюмга байкоочу өлкөлөр болуп - Индия, Иран, Монголия жана Пакистан эсептелет. ШКУ 26-апрелде 2001ж. учредителдик документтер болгон - Декларация менен Хартия кабыл алынганда түзүлгөн. Ошондон бери бул көп багыттагы, ага мүчө өлкөлөрдүн аймактык көп тармактуу өз ара кызматташуусун камтыган уюм болуп калды. Анын ишмердиги өзүнө саясий, коопсуздук, экономикалык, гуманитардык кызматташуу багыттарын камтыйт. Ал уюмда

трансчекаралык коопсуздукка боло турган коркунучтарга каршы күрөшүү аракеттерин координациялоочу механизмдер түзүлгөн.

Өзүнүн Хартиясында бекемделген, эл аралык укукта бардык өлкөлөр тарабынан таанылган принциптер - тараптардын эгемендүүлүгүн, көз каранды эместигин, территориясынын бүтүндүгүн, чек аралардын бузулбастыгын, ички ишине кийлигишпөө, күч колдонбоо же күч колдонуу коркунучун жаратпоо, тең укуктуулук, өлкөлөр ортосундагы талаштарды жана пикир келишпеген маселелерди тынчтык жолу менен чечүү, эл аралык милдеттенмелерин абийирдүүлүк менен аткаруу менен катар, ШКУга мүчө-мамлекеттер евразиялык мамлекеттердин биримдиги катары өзүнүн өзгөчөлүгүн көргөзүп, эл аралык мамилелердин теориясы менен күндөлүк турмушуна бир нече жаңылыктарды киргизе алды. ШКУ тарабынан 2002-2009 жж. кабыл алынган документтерин жана чечимдерин талдап көрсөк, бул уюмдун тынымсыз өнүгүп турган эл аралык уюм экендигине ынанабыз. Анткени көрсөтүлгөн убакыт ичинде анын институттары тынымсыз калыптанып жана өнүктүрүлүп, бардык багыттар боюнча өз ара кызматташуунун нормативдик-укуктук базасы кеңейип жатат. Анын далили катарында 2007ж. 16-августа ШКУнун Бишкектеги саммитинде кол коюлган, уюмга мүчө өлкөлөрдүн "узак мөөнөттүү ынтымактык, коңшулук, достук жана өз ара кызматташтыгы жөнүндөгү келишимин" айтса болот. Бул келишим көп тармактуу келип, уюмга мүчө өлкөлөрдүн ортосундагы мамилелердин бардык жактарын жөнгө салып турмакчы.

ШАЙСЕЙ-ВАХСЕЙ (шах Хусейн, вах Хусейн дегенден) – шииттердин Хусейн имамды эскерип, аза күтүү каадасы. Бул катышуучулардын өзүн-өзү сабашы, кылыч, канжар менен өзүн кескилеши менен коштолот. Шахсей-вахсейди ХУ1 кылымдан шииттер расмий түрдө белгилешет.

ШЕРИКТЕШТИК (товарищество) - өндүрүштү уюштурууда же соода жүргүзүүдө капиталдарын жана жоопкерчиликтерин бириктирүү максатында түзүлгөн келишимдин бир түрү.

ШИИЗМ, ШЕЙИТТЕР (араб. топ, секта, партия) - ислам дининдеги суннизм сыяктуу негизги багыттардын бири. Ал У11-к-дын 2-жарымында Ирактагы араб урууларынын арасында өз ара феодалдык бийлик үчүн күрөштө Азрет Аалы халифти жактоочулардын арасында пайда болгон. Шиизм У11-к-дын аягы У111-к-н башында саясий-диний кыймыл катары Иранга да тараган. Шиизмди жактоочулар (шейиттер) Куранды кудайдын колу менен жазылган "ыйык" китеп деп билишет, бирок аны өздөрүнүн кызыкчылыгына карата бурмалап түшүндүрүшөт. Шиизмге "кыйналуу, азап чегүү" культу мүнөздүү. Ушуга байланыштуу кайгылуу күндөр өткөрүлөт (шахсей-вахсей). Шиизм кийин Йеменге да тараган. Аны жактоочулар Ооганстанда, Пакистанда жана Индияда да бар.

ШОВИНИЗМ - таза кандуу эл менин элим деп, башка элдерди кемсинтүүчү, жек көрүүчү, улуттар аралык душмандык туудурган, барып турган, ашынган улутчулдук. Бул термин наполеондук согуштардын катышуучусу, Наполеондун басып алуучулук согуштарын мактап - жактаган, бир улуттун экинчи бир улуттун үстүнөн аскердик үстөмдүккө жетишүү идеясын жар салган француз капралы Н.Шовендин атына байланыштуу. Шовинизм идеологиясы башка элдердин укугун, эркиндиктерин чектөөгө чакырган ураандардан тартып, аларды жер жүзүнөн жок кылууга чейинки чакырыктарды практикалык ишке ашыруунун кеңири спектрин камтыйт. Бул аны фашизм менен расизмге жакындатат. Шовинизм экономикалык экспансияны, саясий кысымды, маданий басмырлоону ж.б. аздектөө менен кыйла кылдат формаларга ээ болушу да мүмкүн. Англис тилдүү өлкөлөрдө шовинизмдин синоними "джингоизм" термини болуп саналат.

ШОК – психикалык күчтүү таасирдин же катуу жарадар болуунун натыйжасында организмдин функцияларынын катуу жабырланышы.

ШРИ-ЛАНКА (1972 жылга чейин Цейлон), Шри-Ланка Демократиялык Социалисттик Республикасы – Инди океанынын аты уйкаш аралындагы (Индостан жарым аралынан түштүк-

чыгышта) мамлекет. Аянты – 65,6 миң чарчы км. Калкы – 21,3 млн адам (2011). Үнитардык, көп партиялуу өлкө. Ш-Л аймагында адам палеолит доорунда эле жашаган. Байыркы калкы азыркы веддердин ата-бабалары болсо керек. Жазма даректер боюнча аралга алгачкы индиялыктар б.з.ч. Vк. конуш алган. Б.з.ч. IIIк. мында алгачкы мамлекеттик бирикме пайда болуп, ал Анурадхапура (мамлекеттин борборунун атынан) аталган. Б.з. Vк. Ш-Л-ны Түштүк Индиядан чыккан тамилдер басып кирген. VI-VIIIкк. сингал жана тамил башкаруучуларынын ортосунда такты талашкан күрөш күчөп, акыры сингалдар династиясы орнойт. XVк. мында 3 ири мамлекет (Канди жана Коте- сингалдык, Жафна-тамилдик) түзүлгөн. Өлкөнүн саясий бытырандылыгы XVIк. европалыктардын экспансиясын жеңилдеткен. 1517ж. португалдар Коте мамлекети менен алгач соода боюнча макулдашп түзүп, аралда өз таасирин күчөткөн. XVIIк. португалдарды голланддар сүрүп чыккан. XVIIIк. орто ченинде арал үчүн Англия менен Голландия ортосунда күрөш күчөп, акыры Англия жеңип, Ш-Л Англиянын колониясына айланган. XIXк. 30-жылдарында колониячылар тартып алган жерлерин кофе плантациясына айланткан. Өлкөнүн негизги өндүрүшү, экспорт бүт колониячылардын колуна топтолгон. Ш-Л калкынын колониячыларга каршы кыймылдары ырайымсыздык менен басылып турулган. Биринчи дүйнөлүк согуш (1914-18) мезгилинде Ш-Л-да колониялык эзүү күчөгөн. Экинчи дүйнөлүк согуш (1939-45) мезгилинде өлкөдө демократиялык кыймыл күчөп, улуттук-боштондук кыймылдын натыйжасында Ш-Л. 1948ж. доминион укугун алган. 1956ж. парламенттик шайлоодо жеңген демократиялык өкмөт согуштук блокторго кошулбоо саясатын жүргүзүп, өзүнүн аймагында жайгашкан англиялык согуштук базаларын жойгон. 1964ж. реакциячыл күчтөр парламентти таркатып, 1965ж. Англия жана АКШ өлкөлөрүнө мүдөөлөш өкмөт түзүлгөн. 1970ж. шайлоодо Ш-Л-нын Бириккен Фронт (БФ) жеңип, С.Бандаранаикенин прогрессчил өкмөтүнүн (курамына Ш-Л. эркин партиясы менен Ланка социалисттик партиясынын өкүлдөрү да кирген) программасы ишке ашырылган. 1972ж. кабыл алынган конституцияга ылайык өлкө республика болуп жарыяланган жана Улуубританияга көз карандылыктын бардык формалары жок кылынган. 1977ж. шайлоодо Бириккен

улуттук партия жеңишке ээ болуп, анын жетекчиси өкмөт башына келген.

ШТАБ (аскердик) - куралдуу күчтөрдүн бардык түрлөрүн, бөлүктөрүн, бирикмелерин башкаруудагы негизги орган. Ш-дын негизги милдети : согуш жана тынчтык мезгилинде аскерлерди жана анын башкаруу органдарын дайыма күжүрмөн даярдыкта кармоо; кырдаалга туура баа берип, маалымат топтоп жана аны тактап чыгып, командирге билдирүү; согушта же машыгууда операцияны алдын ала мерчемдештирүү ишке ашыруу, тапшырманы жоокерлерге түшүндүрүү, аскердик бөлүктөрдү башкарууну уюштуруу жана алардын өз ара байланышын камсыз кылуу; жоокерлердин өздүк курамын окутуп үйрөтүү жана тарбиялоо, аскердик тартипти чыңдоо ж.б. Өз ишин командачынын (командирдин) чечими жана жогорку Ш-дын көрсөтмөлөрүнүн негизинде жүзөгө ашырат. Ш-тын ишин Штабдын башчысы жетектейт, ошондой эле ал командачынын (командирдин) биринчи орун басары болуп саналат.

ШТАБ – КВАРТИРА – 1) штабдын турган жери; 2) башкы пункт.

ШУМЕР – Жакынкы Чыгыштагы эң байыркы цивилизациялардын бирөө (Б.з.ч. 4 миң жылдыктын аягы-2 миң жылдыктын башы). **Эртединастиялык мезгил.** Шумерлердин өздөрүнүн жомокторунда алар күн чыгыштан же түштүк-чыгыштан келген эл. Алардын бул чөлкөмдөгү эң байыркы туругу- эки дарыя ортосундагы шаарлардын бири Эреда (азыркы Абу-Шахрайн шаар калдыгы) болуп эсептелет. Адегенде иероглиф жазуусу (кийин клинописке* айланып кеткен) пайда болгондугуна байланыштуу бизге белгилүү нерсе –төмөнкү Месопотамиянын калкы шумерлер экендиги анык. Шумер цивилизациясынын негизги борборлору болгон шаар-мамлекеттер бири-бири менен негизги каналдардын торчосу аркалуу байданышып турган. Алардын негизгилерине : Эшнуна, Сиппар, Куту, Киш, Ниппур, Шуруппак, Урук, Ур, Умма, Лагаш кирет.Б.з.ч. 3 миң жылдыктын 2-чи чейрегинде (башкача айтканда эртединастиялык мезгилдин башталышынан) Шумердин негизги саясий борборлору түндүгүндө Киш, түштүгүндө Ур менен

Урук эсептелген. «Падышанын тизмеси» деп аталган баянда Эн-Меркар, Лугальбанда жана Гильгамештердин аттары аталат. Аккад. Эң алгачкы тарыхый мезгил – жүздөгөн жылдар бою чон-чоң шаар-мамлекеттердин ортосундагы ошол аймактагы гегемондук* үчүн болгон күрөштөр. Ал күрөштөр Байыркы Саргондун бийлиги астында (Б.з.ч. 2316-2261) аймагы Сириядан Перс булуңуна чейин созулган Аккад державасында бириктирилген. Саргон Киш падышасында багбан болуп кызматын баштаган, өзү чыгыш семиттерден болгон. Аккад державасы Б.з.ч. XXI кылымда Иран тайпак тоосунун батыш бөлүгүнөн келген-кутийлер уруусунун катуу чабуулу астында кулаган. **Гудейдин башкаруусу жана Лагаштын күчөшү.** Б.з.ч. XXI к. акыркы чейрегинде Гудейдин (куруучу падыша Б.з.ч. 2123 жылга жакын өлгөн) башкаруусу менен Лагаштын гүлдөп өсүшү туура келет. Ал бийлик кылган мезгилде Лагаштын таасири Урдан Ниппурга чейин жайылган. Гудей Лагаштан алыс эмес жерде Нингирс кудайынын урматына эбегейсиз чоң храм курдурган. Бети анын курулуш иштерин даңктаган жазууларга толгон заңкайган текчелер менен статуялар сакталып биздин күндөргө чейин жеткен. **Урдун 111-чү сулалеси (династиясы).** Б.з.ч. 3 миң жылдыктын аяк ченинде Экидарыя ортосунун түштүк облустарынын баарын Ур падышалары бириктирүүгө жетишишкен. Ошону менен шумер маданиятынын акыркы өсүп-өнүгүү мезгили башталат. Бүгүнкү күнгө ошол мезгилге таандык падыша архивдеринен он миңдеген эсеп-учет сакталып калган. Бизге белгилүү эң алгачкы жазуу түрүндөгү мыйзамдар топтому дагы Урдун 111-чү сулалесинин падышасы Ур-Намму тарабынан чыгарылган (Б.з.ч. 2112-2094). Шумер пантеонунун* эң башында ошол мезгилде жети (же тогуз) кудайлар менен бирге Энлиль кудайы турган. Падышалар тизмесинин негизи падыша Ур-Намму мезгилинде түзүлгөн түбөлүктүү «падышачылык» жөнүндөгү окуу болуп калган. Б.з.ч. 2004ж. (же 2003) Ур кулатылган жана ошол мезгилден тарта Шумер эч качан өз алдынча мамлекет катары күн кечирген эмес. Шумер тилинде жазылган жазмалар XIX-XX кылымдар тогошунда гана окулуп, ошол эле мезгилден шумер шаарларында археологиялык казуулар дагы башталган: Ниппурда (1889, америкалык экспедиция), Урда (1920-жылдарда англиялык археологдор), Урукта (немис

окумуштуулары); британиялык жана америкалык окумуштуулар Киште падыша сарайын жана некрополду* табышкан, эң акырында 1946ж. байыркы эстеликтер боюнча Ирак өкмөтүнүн башкармалыгынын жетекчилиги астында археологдор Фауд Сафар жана Сегон Ллойддор Эрадада казууларды башташкан. Кумдун астынан шумерлер чиркөөсүнүн (зиккурат) жерпайы болгон көп баскычтуу эбегейсиз чоң секиче аянт тазаланган. Шумер адабиятынын 150 гө жакын эстеликтери (мифтер, эпостук аңгемелер, ырым-жырым ыплары, падышаларды данктаган гимндер, тамсилдер жана макал-лакаптар жыйнактары, өз ара талаш-ой бөлүшүү, акыл-насаат топтомдору) табылган. Шумер маданиятынын башка элдерге тийгизген таасири, алардын цивилизациясынын өмүрүнөн дагы узак кылымдарга жашап келген.

Ц

ЦЕНЗУРА - 1) басып чыгарылуучу, сахнага коюлуучу ж.б. чыгармалардын мазмунуна мамлекеттик органдар тарабынан байкоо жүргүзүп туруу; 2) жогорку айтылган байкоолорду жүргүзүп туруучу мекеме.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ (нем., фр., лат. жарандык) - 1) Коомдук өнүгүүнүн товардык өндүрүштүн, эмгектин бөлүнүшүнүн жана алмашуунун негизинде пайда болгон материалдык жана руханий маданиятынын эң жогорку деңгээли, баскычы; белгилүү бир тарыхый жалпылыкка мүнөздүү болгон коомдук тартиптин сейрек кездешүүчү көрүнүшүнүн жыйындысы (топтому). 2) жапайычылык (варварство) мезгилден кийинки коомдук өнүгүүнүн баскычы. Кээ бир өлкөлөрдө мындан 5 миң жыл илгери болуп өткөн алгачкы общиналык коомдон, цивилизация доору- адамдардын теңсиздигинин жаралышы, мамлекеттин түзүлүшү, чоң-чоң шаарлардын курулушу жана жазуунун пайда болушу менен мүнөздөлөт.

ЦИВИЛИЗАЦИЯЛУУ- билимдүү, маданияттуу, азыркы цивилизациянын деңгээлинде туруп, анын жетишкендиктеринен пайдалана алган адам.

ЭВАКУАЦИЯ (нем.,лат. бошотуу) - душмандын кол салуу коркунучу астында калган же табигый кырсык (мис.сел, көчкү ж.б.) болгон жерден адамдарды, өнөр жай ишканаларын жана мекемелерди, буюмдарды, жабдыктарды ж.б.у.с.уюшкандыкта чыгарып кетүү; согуш жүрүп жаткан аймактардан оорукка (тыл, согуш жок жактарга) жарадар болгондорду, туткундарды жана элди чыгарып кетүү; аскерди ал басып алган жерден чыгарып кетүү.

ЭВОЛЮЦИЯ (фр.,лат. өнүгүү, жайылтуу) - 1) өөрчүп, өзгөрүп, бир абалдан экинчи абалга өтүү процесси; 2) сапат жагынан өзгөрбөй, сан жагынан гана өзгөрүп, секириксиз акырындык менен өөрчүү.

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК (суверендүүлүк) - бул бийликтин эгемендиги жана көз карандысыздыгы, мамлекеттин саясий жана чарбалык ишмердүүлүгүндөгү чет элдик кийлигишүүгө жол бербеген, саясий өз алдынчалыгы жана көз -карандысыздыгы. Эгемендүүлүк : мамлекеттик, улуттук жана элдик болуп бөлүнөт. **Мамлекеттик эгемендүүлүк** - деген бул -мамлекеттик бийликтин өлкөнүн ичинде эң жогору турушу жана тышкы саясаттагы көз карандысыздыгы. Мындай эгемендүүлүк мамлекеттин өкүлчүлүк, аткаруучулук, буйрукчулдук ж.б. бийликтеринин жана укуктук системасынын ишмердүүлүгү аркылуу ишке ашырылат. Мамлекеттик эгемендүүлүктү абсолюттук* деп эсептөөгө болбойт, себеби дүйнөлүк бирдиктүү чарба калыптанып, көпчүлүк багыттарда мамлекеттердин бири-биринен өз ара көз карандылыгы күчөп бара жатат. Андан башка бир мамлекеттин эгемендүүлүгү башка өлкөлөрдүн эгемендүүлүгү менен дагы байланыштуу. **Улуттук эгемендүүлүк** - деген бул улуттун толук кандуу бийлиги, анын саясий эркиндиги, өз турмушунун мүнөзүн аныктоонун чыныгы мүмкүнчүлүктөрү. Улуттук эгемендүүлүк өзүнүн саясий тагдырын өзү чечип, бир мамлекеттен бөлүнүп, өз алдынча мамлекет түзүүгө болгон укугу.**Элдин эгемендүүлүгү** - бийликтин элге таандык болушу. Элдин бийлигинин түздөн-түз жүзөгө ашырылышынын жолдору : бул референдум жана эркин шайлоолор. Мамлекеттин эгемендүүлүгү элдик эгемендүүлүк менен тыгыз байланыш,

анткени мамлекет өзү, элдин эркин турмушка ашырып турат. Бирок элдин эгемендүүлүгү мамлекеттик органдар аркылуу эле жүзөгө ашпастан, коомдук уюмдар, эмгек жамааттары ж.б. демократиялык институттар аркылуу дагы жашап келет.

ЭКЗОГАМИЯ (гр. жана+нике) - алгачкы коом мезгилинде (кийинчерээк да) жакын туугандардын (урук,фратрия) же бир жерде чогуу жашаган жамаат мүчөлөрүнүн ортосундагы никеге тыюу салган салт. Э-нын пайда болушу жөнүндөгү теория негизинен 3 топко бөлүнөт. Айрым окумуштуулар (Л.Г.Морган ж.б.) Э.бир туугандар ортосундагы нике, алардын бала-чакасына биологиялык жактан зыяндуулугунан келип чыккан десе, кээ бирлери (Э.Тейлор, А.М.Золотарев, К.Леви-Строс) социалдык контактты кеңейтүү, башка коллектив менен байланыш түзүү аракетинен пайда болгон деп түшүндүрөт. Окумуштуулардын үчүнчү тобу (С.П.Толстов, Ю.И.Семнов) Э. коллективде социалдык тынчтыкты сактоо каражаты катары пайда болгон дешет. Анткени нике, ага байланыштуу чыр-чатак коллективден тышкары болгон.

ЭКИНЧИ Д/ЙНЪЛ/К СОГУШ 1939-1945жж. – адамзат тарыхындагы эң чоң жана каардуу согуш. Ага 72 өлкө катышып, 110 млн адам тартылган, курман болгондордун саны 60 млнго жеткен. Анын башталгандыгынын себебин, биринчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин түзүлгөн эл аралык мамилелердин Версаль –Вашингтон түзүмүндөгү өксүктөрдөн издөөгө туура келет. Ошол өксүктөрдөн пайдаланган Германия, Италия жана Япония жогоруда айтылган түзүмдү тескеп чыгып, аны эң чоң державалардын кызыкчылыгына ылайык түзүлгөн деп таап, чегараларды кайрадан оңдоп түзүүнү талап кылышкан. Түпкүлүгүндө дүйнөгө өз үстөмдүгүн орнотууну максат кылышкан. 1939 жылга Германия согуштук-экономикалык жактан болуп көрбөгөндөй денгээлге өсүп, өнөр жай өндүрүшү боюнча бардык батыш европа өлкөлөрүн артка таштаган. Алдоо, «сүт эмизүү» аркылуу даярдалып жаткан агрессияга каршы күрөштү солгундата алган. Германия Австрияны аншлюс* кылган, ал эми Чехословакиянын Судет облусун Мюнхен келишими боюнча өзүнө кошууга жетишет. 1939ж. май айында Италия менен Германия өз

ара өнөктөштүк (союз) жөнүндө келишим түзүшөт, ошол эле жылдын 23 августунда өз ара кол салышпоо боюнча советтик-германдык пактыга кол коюлуп, ошонун аркасында Германия өзүн эки фронтто согуш жүргүзүү түйшүгүнөн арылткан. 1939ж. 1 сентябрында Германия Польшага кол салат. 3 сентябрда УлууБритания менен Франция Германияга согуш жарыялашканы менен, өнөктөшү болгон Польшага көзгө көрүнөрлүк жардам бере алышкан жок. Мына ошентип европа согушу башталып, кийин ал дүйнөлүк согушка айланып кеткен. Экинчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүн ар түрдүүчө мезгилдерге бөлүп жүрүшөт, алардын ичинен чындыкка жакыны төмөндөгүдөй үч мезгилге бөлүү : 1939 сентябрь – 1942 июнь; 1942 июнь – 1943 декабрь; 1944 январь – 1945 2 сентябрь. Согуштун б и р и н ч и мезгили: 1939 сентябрь- 1942 июнь. Бул мезгилге согуштук аракеттердин көлөмүнүн өтө тездик менен көбөйүшү, агрессордун үстөмдүгүнүн даана байкалышы жана карама-каршы турган тараптардын коалициясынын* биротоло калыптанышы мүнөздүү. 1939ж. сентябрында Польшаны талкалагандан кийин Германия менен СССР Польшанын жерин өз ара бөлүп алышып, жаңы чегара түзүшөт. Ал эми өз кезегинде СССР сентябрь-октябрь айларында Литва, Латвия жана Эстония өлкөлөрүнө «өз ара жардамдашуу жөнүндө келишимдерди» таңуулап, ошого ылайык алардын жерлеринде советтик аскер базаларын түзөт. СССРдин Финляндияга болгон территориялык дооматтарынын негизинде алардын ортосунда согуш оту тутанып, ал 1940ж. мартында тынчтык келишими менен аяктайт. Ал келишимге ылайык Финляндия өз жеринин бөлүгүн СССРге кыйып берүүгө аргасыз болгон. Германия болсо 1940ж. апрель-май айларында Дания менен Норвегияны басып алып, Атлантика океанына чыгууга өзүнө жол ачат. 1940ж. 10 майда Германия Францияны басып кирип, андан кийин Бельгияны, Нидерландияны жана Люксембургду багындырган. Ошол мезгилдер аралыгында СССР Прибалтика өлкөлөрүндө мамлекеттик төңкөрүштөрдү уюштуруп, бийликке келген адамдар өз өкмөттөрүнүн атынан СССРге өзүнүн курамына кошуп алуу өтүнүчү менен «кайрылышат». Дагы бир коңшусу Румыниядан СССР Бессарабияны бейызат кайтарып берүүнү, ал эми Буковинанын СССРге кошулушун талап кылган. Батышта болсо Гитлер

УлууБританияга басып кирүү көрсөтмөсүн берген. Алдын ала абадан катуу сокку урулуп, 1940ж. орто ченинде 20000 ден ашыгыраак аскерий учактары менен англичандардын экономикалык кудуретин тып-тыйпыл кылуу аракетин көргөн. Бирок англиялык учкучтар аларга туруштук гана бербестен, бул абадагы согушту жеңип чыккан. Ошол жылдын жайында СССРдин күчтөнүп бара жаткандыгына тынчсызданган Гитлер, ага каршы согуш мерчемин (план) иштеп чыгуу тапшырмасын берет (декабрь айында ал СССРге кол салуу оюн биротоло бекемдеп «Барбаросс» мерчемин бекитет). 1940ж. 27 сентябрында Германия, Италия (10 июнда согушка кирген) жана Япония Берлинде өз ара аскердик өнөктөштүк түзүү жана дүйнөнү таасир этүүчү чөйрөлөргө бөлүп алуу боюнча Үчтүктөр пактысына кол коюшат. 1940ж. сентябрында эле Италиянын аскерлери Африкадагы англичандарга каршы согуштук аракеттерин баштаган. Ошентип дагы бир фронт Түндүкафрикалык согуш башталат. 1941ж. англиялык аскерлер Эфиопиянын аймагында италиялыктарды капитуляцияга барууга мажбурлашкан. Түндүк Африкада жана Балкандагы согуштук кагылышуулар кеңейе баштайт, Югославияны, Грецияны жана ал жердеги британиянын аскерлерин талкалап, Германия Балканды басып алган. Ушундан кийин Гитлер куралдуу күчтөрүн СССРдин чегарасына жакын жайгаштырууга өтүп, 1941ж. 22 июнунда согуш жарыялабай туруп күтүүсүздөн кол салган. Бул болсо экинчи дүйнөлүк согуштун ажырагыс бир бөлүгүнө айланган Улуу Атамекендик согуштун башталышы эле. 12 июлда УлууБритания менен СССР Германияга каршы биргелешип аракеттенүү боюнча келишимге кол коюшуп, болочоктогу антигитлердик коалицияга эшик ачышкан. 1941ж. августунда УлууБритания менен АКШ Атлантикалык хартияга кол коюшуп, бул согуштагы өз максаттарын такташат. 1941ж. 5 декабрында Кызыл аскерлер Москванын алдында контрчабуулга өтүү менен блицкриг* мерчеми ойрон болгон. Эки күндөн кийин 7 декабрда Германиянын өнөктөшү Япония АКШ менен УлууБританияга каршы чоң масштабдагы согуштук аракетин баштайт. 9 декабрда Германия менен Италия дагы АКШ га согуш жарыялашат. Өз кезегинде АКШ менен УлууБритания дагы Японияга каршы согуш абалына өтүшкөндүгүн жар салышкан. Кийинки 1942ж. 1 январында

Улуубритания, АКШ, Кытай, СССР жана дагы 22 өлкө Бириккен Улуттардын - Үчтүктөр пактысына кирген мамлекеттерине каршы биргелешип күрөшүү жөнүндөгү Декларацияга* кол коюшат. Ошого карабастан январь айында Түндүк Африкада италия-германиялык Роммелдин командачылыгы астындагы аскерлер чабуулга өтүп, англичандарды Египетке сүрүп салышкан. Жайында болсо Германия аскерлеринин Волгада жана кавказдагы чабуулдары башталат. Мына ошентип согуштун алгачкы мезгилинде Германия жана анын өнөктөштөрү эбегейсиз чоң аймакты- түштүгүнөн Ливиядан түндүктөгү Баренцев деңизине чейин, батыштан Бискай булуңунан тартып, чыгышынан Волгага чейин ээлеп алышкан. Япония болсо андан да чоң аймакты – Жаңы Гвинеядан Алеут аралдарына жана Индиядан Маршалл аралдарына чейин өзүнүн бийлигине баш ийдирүүгө жетишкен. Мындай ийгиликтер Үчтүктөр пактысына кирген өлкөлөрдүн согушка жакшы даярдыктары жана согушту камынтпай баштап жиберешкендиктери менен түшүндүрүлөт. 1942ж. аяк ченине бул факторлор өзүнүн күчүн жоготот. Тескерисинче, антигитлердик коалиция курал-жарак өндүрүшү жана аскер адамдарынын саны боюнча дагы алдыга алда канча озуп кеткен. Ушунун баары Үчтүктөр пактысына кирген өлкөлөрдүн стратегиялык* демилгени колдон чыгаруусуна жана согуштун жүрүшүндөгү бурулушту шарттаган. Э к и н ч и м е з г и л : 1942 июнь- 1943 декабрь. Жамандыктын эң алгачкы жарчысы Япониянын Тынч океанынын Мидуэй атолласындагы жеңилүүсү болгон. 1942ж. октябрында Түндүкафрика кармашы уланып, 1943ж. майда Германия менен Италиянын аскерлеринин жеңилүүсү менен аяктаган. 25 июлда Муссолини Италиянын премьер-министрлигинен кол жууп камакка алынат. Октябрь айында Италия өкмөтү Германияга каршы согуш жарыялап, Бириккен Улуттарга кошулгандыгын жар салат. 1943ж. жайында Атлантикада дагы согуштун жүрүшүндө бурулуш башталат. Май айынан баштап океанда конвойлор* эч кандай тоскоолдуктарсыз жүрүп калышкан. 1942ж. августунда советтик-герман фронтунда дагы мурда болуп көрбөгөндөй жарым миллиондой адам катышкан Сталинград аламаты болуп, ноябрь айында советтик аскерлер немецтик-румыниялык фронту жарып өтүп, башында фельдмаршал Паулюс турган 300 миң кишилик аскердик топтомун курчоого алат. Ал

1943ж. январьда багынып берүүгө аргасыз болгон. Ошол эле жылдын июлунда Чыгыш фронтунда Германиянын контрчабуулга болгон 3-чү аракетинен майнап чыкпай Курскинин алдындагы чоң жеңилүүгө дуушар болот. Согушта чындап бурулуш башталып, бул согуштун экинчи мезгили – Улуубритания, АКШ жана СССРдин мамлекет башчыларынын Тегеран конференциясындагы эң жогорку деңгээлдги жолугушуулары менен аяктайт. Ү ч ү н ч ү м е з г и л : 1944 январь – 1945 2 сентябрь . СССРдин өнөктөштөрү 1944ж. 6 июнунда Франциянын Нормандиясында саны 3 млндой аскерлери менен Экинчи фронту ачкан. Бул аскерлердин башкы командачысы америка генералы Д.Эйзенхауэр эле.Өнөктөштөр Франциянын түштүгүнө дагы аскер түшүрүп, жыл аягында бул өлкөнү фашисттик баскынчылардан бошоткон. Париждин жашоочулары өздөрү көтөрүлүшкө чыккандыктан бул шаар согушсуз эле өнөктөштөрдүн колуна өтүп берген. Андан ары Арденндеги герман аскеринин контрчабуулунун мизин кайтарган өнөктөштөр 1945ж. Рейн дарыясын кечип өтүп, чыгыштан чабуул коюп келе жаткан Кызыл аскерлер менен бет келишкен. Ага чейин, тактап айтканда 1944ж.июнунда советтик аскерлер Белоруссияда «Багратион» аскердик операциясын ишке ашырууда немистердин 100 миңдей аскерин курчоого алган. Андан ары Кызыл аскерлер Польшага жана Чыгыш Пруссияга кирип бошотуп, Германиянын өзүнүн жерине жетишет. Түштүк багытта советтик аскерлер Балканды көздөй жылып олтурган. Германиянын өнөктөштөрү болсо таразанын ташынын ооганына ынанып биринен сала бири аптититлердик коалиция жагына өтүп жатышты. 1944ж. августунан-1945ж.майына чейинки аралыкта советтик аскерлер жергиликтүү мекенчилдердин колдоосу менен Румынияны, Болгарияны, Югославияны, Венгрияны, Польша жана Чехословакияны немистик-фашисттик баскынчылардан бошоткон. 1945ж. январьда Висла-Одер операциясынын жүрүшүндө советтик фронт Германиянын өзүнө кирип, Берлинден ондогон чакырым алыстыкка барып токтогон. Түштүктө советтик аскерлер Вена жана Будапешт шаарларын ээлеген. 29 апрелде Италияда жайгашкан герман аскерлери багынган . Советтик аскерлер апрелде Берлин шаарын курчоого алып, камалоо башталган. 30 апрелде Гитлер өз жанын өзү кыйып , шакирттери Геббельс менен Гиммлер дагы анын жолун жолдошкон.

Берлин 1 майда ээленип, 8 майдан 9 на караган түнү Берлиндин четиндеги Карлсхорст шаарчасында фельдмаршал Кейтель Германиянын атынан сөзсүз капитуляция Актысына кол койгон. Эми экинчи дүйнөлүк согуштун оорчулугу Чыгыш тарапка оогон. Потсдам конференциясында Улуу Британия, Кытай, АКШ мамлекет жетекчилери Япониядан капитуляцияга барууну талап кылышат, бирок ал аны четке каккан. Ага жооп кылып АКШ Японияга өзөктүү (атом) бомбаларын жарган. 8 августа СССР дагы Японияга согуш жарыялайт. 15 августта япон императору өз өлкөсү капитуляцияга баргандыгын жар салган. 1945ж. 2 сентябрда америкалык «Миссури» кемесинин үстүндө Япония сөзсүз капитуляция Актысына кол койгон. Экинчи дүйнөлүк согуш аяктаган. Согуштун чыгышына күнөөкөр кылмышкерлер Нюрнбергдеги Эл аралык трибунал тарабынан соттолгон. Япондук согуш кылмышкерлери дагы Токиодогу ушундай эле сотто жоопко тартылган. 1946ж. Париж тынчтык конференциясында Германияга өнөктөш өлкөлөр менен дагы тынчтык келишимдери түзүлгөн. Алар өтө көп деле эмес территориялык жоготууларга учурашкан (Италия өзүнүн колонияларынын баарынан кол жууган) жана репарация* төлөөгө милдеттенишкен. Ушул согуштун аякташы менен нацизм* менен фашизм* толук талкаланып жок кылынган. Эң көп адам жоготууларын СССР тарткан – 26,3 млн, Германия – 6,5 млн, Польша – 6 млн. Бардыгы болуп бул согушта курман болгондордун саны 60 млн адамды түзүп, анын жарымына жакыны СССРдин жарандарына туура келген. Согуштан кийин дүйнө эли дагы башында АКШ менен СССР турган эки топко бөлүнө баштаган. СССРдин кыйрашы менен карма- каршы турган аскердик блоктордун бирөө жашоосун токтоткон.

ЭКОЛОГИЯ (нем., грек. үй, ата мекен+илим) - 1) организмдердин өз ара жана айлана-чөйрө менен болгон байланышын изилдөөчү биологиялык илим. Анын предмети жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, микроорганизмдердин өз ара жана курчап турган чөйрө менен болгон мамилелерин изилдейт. Экология терминин немец зоологу Э.Геккель 1866ж. сунуш кылган. Азыркы Э. популяциянын чөйрөгө, чөйрөнүн организмге тийгизген таасирин, популяция санын сактоо жолун, анын түзүлүшүн, биогеоценоз,

экосистеманы ж.б.изилдейт. 2) адамдын, коомдун жана курчап турган чөйрөнүн өз ара мамилелерин окуп, үйрөнүүчү социологиянын бир бөлүгү.

ЭКОЛОГИЯЛЫК КРИЗИС – адамдын колу менен курчап турган чөйрөнүн өзгөртүлүшү, ал өз кезегинде адамдын жана башка жан-жаныбарлардын ден-соолугунун бузулушуна, керек болсо цивилизациянын өзүнүн жашоосуна коркунуч туудурат. XX кылым курчап турган чөйрөнүн өтө тез өзгөрүшүнө алып келди. Климат өзгөрүп, радиоактивдүү заттар менен жүз миңдеген чарчы км. аймактар ууланып жатат. Табигый байлыктардын ченелүү абалы, курчап турган чөйрөнүн тең салмактуулугунун бузулушу жана адам өзү жашаган чөйрөнүн уулануусу – экологиялык кризистин негизги белгилери болуп калды. Уулануунун жана бузулуунун негизги түрлөрүнө ууландыруучу жана радиоактивдүү заттардын бөлүнүп чыгарылышы, токойлордун жок болушу, озон катмарынын бузулуусу, парник (парниковый эффект) таасири кирет. Жыл сайын атмосферага жер жүзүнөн 150 млн тоннадан ашыгыраак көмүр кычкыл газы, 250 млн тоннадан ашыгыраак чаң көтөрүлөт. Океанга 10 млн тонна мунай жана мунай продуктулары ташталат. Минута сайын 15 гектар токой жок кылынып, бир жылда атмосферага 5 млрд тонна углерод учуп чыгат. 1970-1990-жылдарда агын сууларды тазалоо үчүн эле АКШ 100 млрд доллар сарптаган. Шамал, күн ж.б. бекер, ошол эле учурда экологиялык жактан таза энергияны пайдаланууну максат кылышат. 1992ж. БУУнун Рио-де-Жанейродогу конференциясында курчап турган чөйрөнү сактоого жумшалуучу каражаттын өлчөмүн көбөйтүү, табигатка зыян тийгизбей турган «туруктуу өнүгүү» программасына өтүү сунушталган. Курчап турган чөйрөнү коргоо милдети аркылуу дүйнө элдери бири-биринен көз каранды экендигин турмуш дагы бир ирет тастыктады.

ЭКСПАНСИЯ (фр.,нем.,лат. таркалуу, кеңейүү) - 1) өз таасир этүүчү чөйрөсүн кеңейтүү, башка өлкөлөрдү саясий жана экономикалык жактан өзүнө баш ийдирүү, башка жерлерди басып алуу саясаты. 2) бир нерсени алгачкы чегинен кеңейтүү.

ЭКСПЕДИЦИЯЛЫК (лат.саякат,бир жакка баруу) - адамдардын тобунун, отряддын ж.б.у.с.кандайдыр бир атайын тапшырма менен бир жакка барышы; ошондой эле максат менен топтун же отряддын саякатка, жүрүшкө, же бир жакка барышы.

ЭКСПЕРИМЕНТ – тажрыйба кылып көрүү, байкап көрүү, сынап көрүү.

ЭКСПЕРТ - бир иш же маселе жөнүндө пикирин айтып, жыйынтык чыгарып берүүчү адис.

ЭКСПОРТ – чет мамлекетке товар же капитал чыгаруу.

ЭКСТЕНСИВДҮҮ - сапаты жагынан эмес, сан жагынан кеңейтүүгө багытталган ыкма.

ЭКСТЕРРИТОРИАЛДЫК УКУК – башка өлкөнүн территориясында: өз мамлекетинин мыйзамына баш ийип, жергиликтүү мыйзамдардан толук бошотулуу укугу, алардын (чет элдиктердин) керт башынын жана турак жайынын кол тийбестиги, жергиликтүү кылмыш жана атуулдук сот жообуна тартылбастыгы, салыктардан жана милдеттүү төлөмдөрдөн бошотулушу. Мамлекеттер өз жеринде жайгашкан чет элдик дипломатиялык өкүлчүлүктөргө дагы экстерриториалдык укукту ыйгарышат. Азыркы мезгилдеги эл аралык укук боюнча бул термин эскирген, так эмес, анын принциптери менен нормаларында чагылдырылган эмес.

ЭКСТРАВАГАНТТУУ (фр.өзгөчө, укмуштуудай) - өзүнүн өзгөчөлүгү менен өзгөлөрдүн көңүлүн бурган, жалпыга мүнөздүү нормаларга туура келбеген, модалуу.

ЭКСТРЕМИЗМ (фр.,лат.чектен чыккан) - көбүнчө саясаттагы өтө чектен чыккан көз караштарга жана аракеттерге берилгендик.

ЭЛ АРАЛЫК ВАЛЮТА КОРУ (ЭАВК) (Международный Валютный Фонд) - 1) 1944ж. түзүлгөн, БУУнун адистештирилген

валюталык-каржылык уюму. Валюталык курстарды жөнгө салуу нормаларын жана аларды сактоо үчүн көзөмөлдү орнотуу жолу менен эл аралык сооданы жана валюталык кызматташтыкты өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү кызматтарын аткарат; 2) Валюта-каржылык катнаштарды мамлекеттер ортосунда жөнгө салуу, валюталык курсту бир деңгээлде кармап туруу жана насыялык жардам көрсөтүү үчүн атайын түзүлгөн Бириккен Улуттар Уюмунун алдындагы мекеме. ЭАВКнун капиталы корго мүчө өлкөлөрдүн мүчөлүк акысынын эсебинен түзүлөт. Мүчө акынын көлөмү, өлкөнүн дүйнөлүк соодадагы экономикасынын үлүшүнө жараша белгиленет. Мүчө акынын 25% алтын жана 75% өлкөнүн улуттук валютасы менен төлөнөт. Кордун жогорку органы - Башкаруучулар кеңеши. Башкармасы - Вашингтондо. Парижде бөлүмү бар.

ЭЛ АРАЛЫК КАЙРА КУРУУ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ БАНКЫ

(Международный Банк Реконструкции и Развития) - БУУнун адистештирилген каржы жана насыя мекемеси. Буга Эл аралык валюта коруна мүчө мамлекеттер катышып, капиталы валюта корундагы үлүшүнө жараша пайдаланылат. Жогорку органы-Башкаруучулар кеңеши. Аткаруу органы - Директорат. Башкармасы Вашингтондо. Банктын максаты мүчө өлкөлөрдүн, биринчи иретте, начарыраак өнүккөн өлкөлөрдүн өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү. Бул уюмдун насыясынын 65-70% транспорт, жол, коммуналдык чарба жана башкаларды өнүктүрүүгө берилет, Банк насыя салымынын көбүн эл аралык капитал рыногунда өз облигацияларын таратуу аркылуу түшүрөт. Облигацияны сатып алгандарга акчасын кайтарып берүү жагы кепилдик берилет (гарантияланат). Насыя 5 жылдан 25 жылга чейин берилип, проценттеги акы рынок акысынын негизинде белгиленет. Насыя көбүнчө мамлекеттик мекемелерге берилип, жеке кампанияларга берүү үчүн мамлекеттик уюмдар кепил болот. 1944ж. негизделген. 1947 жылдан тартып иштөөдө.

ЭЛ АРАЛЫК УКУК- эл аралык өз ара мамиле карманган тараптардын (субъектердин) жана мамлекеттердин ортосундагы

алакаларды жөнгө салып туруучу юридикалык принциптер менен нормалардын жыйындысы.

ЭЛИТА (фр. тандап алуу, иргеп алуу) – 1) улуттун каймагы, жогорку катмары. 2) тандоо, ылгоо жолу менен айбандардын асыл тукумун, өсүмдүктөрдүн жакшы сортторун чыгаруу. Алар сапаты жагынан көбөйтүүгө жана жайылтууга татыктуу болушат.

ЭЛЛАДА – кээ бир байыркы авторлордун эмгектеринде Түндүк Грециядагы областтын (Гомерде- Түштүк Фессалия, Аристотелде- Эпир) аталышы; гректерге «эллиндер» деген аттын тарашы менен Греция Эллада аталган.

ЭЛЛИНДЕР – гректердин өзүнө койгон аты. «Эллиндер» термини жалпы гректерди атоо үчүн алгачкы жолу б.з.ч. V кк. акын Архилохтун чыгармаларында колдонулган.

ЭЛЛИНИЗМ - Жер Ортолук деңиздин чыгышындагы өлкөлөрдүн тарыхында Александр Македонскийдин жортуулдарынан (б.з.ч. 334-323) ал өлкөлөрдү Рим каратканга (б.з.ч. 30ж. Египетти багынтып алганга дейре) чейинки мезгилдин шарттуу аталышы. «Э.» терминин тарыхнаамеге XIX кк. 30-жылдарында немис тарыхчысы И.Г. Дройзен киргизген. Ар кандай багыттагы тарыхчылар аны ар түрдүүчө түшүндүрөт. Кээ бири Э. мезгилинин хронологиялык чегин орто кылымдардын башталышына чейин кеңейтишип, грециялык жана жергиликтүү (көбүнчө чыгыш) маданияттын өз ара карым-катнашын биринчи планга коюшат. Экинчилери социалдык-саясий тутумдардын өз ара катнаш, байланышына көңүл буруп, грек-македондордун башкы ролун белгилешет. Э л л и н (Эллада) мамлекеттеринин пайда болушу, д и а д о х т о р д у н (Александр Македонскийдин мурасчыларынын) ич ара күрөшү (б.з.ч. I кк. аягы-III кк. башы). Александр өлгөн учурда (б.з.ч. 323ж.) анын державасы Балкан жарым аралын, Эгей деңизинин аралдарын, Алдыңкы Азияны, орто Азиянын түштүк райондорун, Борбордук Азиянын, Инд дарыясынын төмөнкү агымына чейинки бөлүгүн камтыган. Анда эң маанилүү саясий күч армия болгон. Ошондуктан ал өлгөн соң мамлекеттик түзүлүштүн формасын армия аныктаган.

Бийлик негизинен Александрдын тушунда жогорку аскер жана сарай кызматчыларына (ак сөөктөргө) тийген. Бул мезгилде ири эллин мамлекеттеринин - Птоломейлер, Селевкилер, Вифинийлер жана Понтий падышалыктарынын негизги чегаралары аныкталып калган. Диодохтордун андан аркы күрөшү Греция менен Македониянын аймагында жүргөн. Э л л а д а н ы н г ү л д ө ш ү (б.з.ч. IIIк.-IIк. башы). IIIк. башынан аягына чейин күрөш токтолгон эмес. Птоломей I менен Селевки Iнин мурасчыларынын ортосунда Сирия менен Финикия жана Кичи Азияны талашуу улана берген. Акыры Селевкилер мамлекети начарлап, б.з.ч. IIIк. орто ченинде андан Парфия падышалыгы менен Грек-Бактрия падышалыгы бөлүнүп чыккан. Эллада коомунун экономикалык өнүгүшүнүн мүнөздүү белгиси - товар өндүрүү жана сооданын өсүшү. Кичи Азия менен Сириянын деңиз жээгиндеги райондорунда стратегиялык пункттар, административдик, экономикалык борбор болгон жаңы полистер түзүлгөн. Египет, Сирия, Кичи Азия, Греция жана Македония деңиз жолу менен үзгүлтүксүз катташып, Кызыл деңиз, Перс булуңу аркылуу соода жүргүзүү жолго коюлган. Диодохтордун ортосундагы күрөштүн жарым кылым мезгили негизинен жаңы типтеги мамлекеттин жана татаал социалдык тутумдуу жаңы эллада коомунун пайда болуу мезгили болгон. Грек полистери менен Македониянын ортосундагы күрөштү Рим билгичтик менен пайдаланган. Ал Македонияга каршы согушта жеңип, б.з.ч. 197ж. аны менен тынчтык келишимин түзгөн. Римдиктердин жеңиши саясий кырдаалды түп-тамырынан бери өзгөрткөн : Жер Ортолук деңиздин чыгышында эллада мамлекеттеринин бири да гегемондукка талаптана албай, майда мамлекеттердин - Вифинийдин, Каппадокийдин, Понтун, айрыкча Пергамдын (Римдин колдоосуна таянган) мааниси өсө баштаган. Н а ч а р л о о жана Римге баш ийүү (б.з.ч. 22к.-1к аягы). Жер Ортолук деңиздин батышына Рим бийлигинин орношу Грециянын Сицилия жана башка батыштагы колонияларына, ошондой эле Египет менен Сириянын, Түндүк Африка жана Италия менен IIIк. бекемделген салттуу соода байланышына көп өзгөрүүлөр киргизилген. Соода жолдору менен экономикалык борбордун орун алмашуу процесси башталган. Римдиктердин согуштук жана экономикалык экспансиясы Италияда жана жеңип алынган аймактарда кул

ээлөөчүлүктүн интенсивдүү өнүгүшү менен коштолгон; калкты массалык түрдө эзүү, кулдарды сатуу жана кул эмгегин колдонуу чөйрөсү кеңейген. Эллада мамлекеттеринин жана династияларынын ортосундагы карама-каршылыктардын курчушунда римдик дипломатия бир топ роль ойногон. Римдиктер б.з.ч. 96ж. Киренаиканы, 58ж. Кипрди, 30ж. Египетти караткан. Эллада дүйнөсү саясий түзүм катары Рим империясы тарабынан жок кылынган, бирок эллин доорунда түзүлгөн социалдык-экономикалык структуранын жана маданий салттардын элементтери Жер Ортолук деңиздин чыгышынын андан аркы өнүгүшүнө өтө зор таасирин тийгизген.

ЭМАНСИПАЦИЯ (фр.,лат.) - көз карандылыктан, эзүүдөн, ырым-жырымдардан жана эскиликтин бардыгынан бошотуу; чектөөлөрдү алып салуу.

ЭМБАРГО (исп. камакка алуу, камакка салуу) -1) бир мамлекеттен экинчи бир мамлекетке чет элдик товарларды, баалуу нерселерди ташып чыгуу же ташып кирүүгө тыюу салуу; 2) чет мамлекеттин мүлкүн кармап алуу, көбүнчө-башка бир өлкөнүн кемелерин портко кирүүгө же башка өлкөлөрдүн кемелеринин өз портунан чыгуусуна тыюу салуу.

ЭМИГРАЦИЯ (фр.,лат. көчүрүп жиберүү, чыгып кетүү) - өз мекенинен башка өлкөгө мажбур түрүндө же өз ыктыяры менен экономикалык, саясий, диний же башка себептер менен көчүп кетүү.

ЭНВЕР-ПАША (22.11.1881-04.08.1922) – Туркиядагы аскерий жана саясий ишмер. Жаш түрктөр кыймылынын жана «Биримдик жана прогресс» партиясынын жетекчилеринин бири. 1908ж. жаш түрктөр революциясынын катышуучусу. 1913ж. январдагы триумвират (Энвер-паша өзү, Жемал-паша жана Талаат-паша) башында турган өкмөттү бийликке алып келген аскердик төңкөрүштүн башында турган. Энвер-паша пантюркизм жана панисламизм саясатынын идеологдорунун бири болгон. Кызыл Армия менен салгылашууда курман болгон.

ЭНДОГАМИЯ (гр.жана+нике) - коомдун бир гана топко (уруу, каста, урук ж.б.) тиешелүү адамдардын өз ара никелешүү салты. Коомдук өнүгүүнүн алгачкы баскычында уруулар - Э-луу, ага кирген уруктар э к з о г а м и я л у у болгон. Касталык Э-да бир гана кастага кирген адамдар никелеше алган (мис.,кул ээлик Египетте жана Индияда). Алгачкы жамааттык мамилелердин ыдыроо мезгилинде кээ бир элдерде (малагасийлер, арабдар, туарегдер, бантунун айрымдары, өзбектер ж.б.) урук же уруктун ичиндеги топтор (патронимиялар) Э-луу боло башташкан. Бул жакын туугандардын ортосунда мүлктү сактап калуу аракетинен чыккан. Эки ата, үч ата өткөн д.у.с.туушкандардын ортосунда нике кыйылган.

ЭМИССАР – бир саясий же мамлекеттик уюм тарабынан жашырын тапшырма менен жиберилген адам.

ЭНЕОЛИТ (жез+таш)- неолиттен коло дооруна өткөөл мезгил, ага жезден жасалган алгачкы куралдардын пайда болгондугу күбө.

ЭНЕРГЕТИКА - ар түрдүү энергияны изилдөөнү, иштеп чыгарууну, алыска берүүнү жана пайдаланууну камтыган чарба тармагы; энергияны түркүн формада өндүрүү, бөлүштүрүү, бир жерден экинчи жерге берүү жана пайдалануу боюнча техника тармагы. Э. ресурстары отун (көмүр, мунай, газ, чым көң, жыгач отун, сланец) жана суу, шамал, атом жана күн нурунун энергиясы болуп бөлүнөт. Дүйнөдөгү жалпы энергия керектөөнүн 2/3си мунай менен табигый газга, ал эми 1/3си көмүргө туура келет. Дүйнөнүн Э. балансында гидроэнергиянын үлүшү азайып, атом энергиясынын үлүшү өтө ылдам өсүүдө.

ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК АЙМАКТАР (свободные экономические зоны) - экономикалык жеңилдик шарттары берилген улуттук жана чет элдик ишкерлер үчүн бөлүнгөн аймактар. Экономикалык, социалдык, илимий-техникалык жана башка маселелерди чечүү үчүн түзүлөт. Иш жүзүндө чет элдик инвестицияларды өзүнө тартууга катышкан өлкөлөрдүн атаандаштык майданынын бир формасы.

ЭСЕПТИК СТАВКА (учетная ставка) - векселди эсепке алуудагы (дисконттоштуруу) банктын кирешеси.

ЭСКАДРА - согуш-деңиз флотунун же авиациясынын чоң бирикмеси.

ЭСТЕТИКА - эң сонун, эн жакшы, укмуштай көрүнүштөр жөнүндөгү илим; искусство, көркөм чыгармачылыктын жалпы мыйзамдары жөнүндөгү илим.

ЭСТУАРИЙ- океанга (мухитке) же деңизге куйган жериндеги дарыянын кеңейип кеткен жери.

ЭТАЛОН - башкаларга үлгү болуучу даяр бычым, даяр ченем.

ЭТИКА – кишинин кулк - мүнөзү, жүрүш – турушу жөнүндөгү философиялык окуу; адеп, сылыктык, тартиптин нормасы.

ЭТНИКАЛЫК- кандайдыр бир элге тиешелүүлүгү; этникалык курамы - бул же тигил элге тиешелүү калктын курамы.

ЭФФЕКТИВДҮҮ - натыйжалуу, таасирдүү.

Ю

ЮАНЬ – кытай акча бирдиги, 1 юань 4.7594 кыргыз сомуна, 0.13 америка долларына, 0.09 еврого барабар.

ЮНЕСКО (БУУнун билим, илим жана маданият маселелери боюнча уюму) -1946ж. түзүлгөн мамлекеттер аралык уюм. Ю-нун уставы 1945ж. ноябрда Лондондо өткөн уюмдаштыруу конференциясында иштелип чыгып, 1946ж. 4 ноябрда күчүнө кирген. Анын башкы максаты - тынчтык жана коопсуздук ишине жардам кылуу жана "өлкөлөрдүн ортосунда кызматташтыкты өөрчүтүүгө илим, билим, маданият жана маалымат алмашуу аркылуу өбөк болуу". Иш аракетинин өтө маанилүү багыты - улуттук билимди, илимди жана техниканы, маданиятты, маалымат

каражаттарын өнүктүрүү болуп эсептелет. Ю-нун жогорку органы – Генералдык конференция, аткаруу органы – Генералдык директор жетектеген Аткаруу кеңеши жана Секретариат. Штаб-квартирасы Парижде.

ЮРИДИКАЛЫК ТАРАП, ЖАК, МЫЙЗАМ УКУКТУУ МЕКЕМЕ (ЮРИДИЧЕСКОЕ ЛИЦО

- жарандык укуктар жана милдеттердин мыйзам боюнча субъекти болуп саналуучу ишкана (фирма, концерн, уюм, мекеме). Анын укуктуулугу уставда алдын ала каралган максаттар менен аныкталып белгиленет.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ (лат.) – сот органдарынын укуктук аракет кылуу чеги, укуктук маселелерди чечүү мүмкүнчүлүгү, юридикалык илимдердин жыйындысы.

ЮСТИЦИЯ (лат. адилеттүүлүк, мыйзамдуулук) - 1) сот адилеттиги; 2) сот мекемелеринин тутуму, соттук мекеме.

Я

ЯДРОЛУК (өзөктүк) КУРАЛ – атомдук ядронун бөлүнүшүнө негизделген курал.

ЯПОНИЯ (япончо Ниппон, Нихон) – Тынч океандын Япон аралдарындагы мамлекет. 4 миңдей аралдарда жайгашкан; ирилери – Хонсю, Хоккайдо, Кюсю, Сикоку. Аянты – 378 миң чарчы км. Калкы – 127,4 млн (2011). Конституциялык монархия. Унитардык, көп партиялуу өлкө. Я. аймагын адам неолит доорунда (б.з.ч. 7500-7300 жылдар) эле мекендеп, б.з.ч. эле дыйканчылык менен мал чарбачылыгы өнүгө баштаган. Б.з. 1 к. социалдык жикке бөлүнүү күчөп, б.з. 111к. ири уруу союзу – Ямато түзүлгөн. Ушул уруулук союздун негизинде Я. мамлекети негизделген. Кийинчерээк феодалдык мамилелер калыптанып, борбордук бийлик келип чыккан. V1к. Я-да будда дини тарай баштаган. XIк. аскердик-феодалдык башкаруу түзүмү (сегунат) түзүлгөн. 1274ж. жана 1281ж. монголдор Я-га эки ирет экспедиция жиберип, бирок ийгиликке жеткен жок. XIУ-XV1кк. Я. ири феодалдык ээликтер

пайда болуп, өлкөнүн саясий бытырандылыгы күчөйт. XVIк. орто ченинде Я. Соода кылууну көздөгөн европалыктар (1542ж. португалдар, 1584ж. испандар) келип, миссинерлер христиан динин тарата баштайт. XVIк. аягында башталган өлкөнү бириктирүү жараяны XVIIк. башталышында аяктайт. XVIIк. 30 жылдары Я. өкмөтү европалыктардын Я-ны экспансиялашынан жана христиан дининин таралышынан коркуп, өлкөгө чет элдиктердин келишине, япондуктардын башка өлкөлөргө барышына тыюу салган. XVIIк. аягы-XIXк. 1-жарымында Я. капиталисттик мамилелер пайда боло баштаган. 1867-68жж. буржуазиялык революциянын (Мэйдзи исин) натыйжасында өлкөдө аскердик-феодалдык өкмөт кулап, бийлик императордун колуна өткөн. 1889ж. кабыл алынган конституция негизинен феодалдар менен ири буржуазиянын ортосундагы өнөктөштүктү бекемдеп, императорго кеңири укук берип, парламенттин укугу чектелуу болуп калган. XIXк. аягы - XXк. башталышында Я. капитализм өнүгүп, өзүнүн агрессивдүү саясатын күчөткөн. Манжурия менен Корея үчүн Я. менен Россиянын ортосундагы карама-каршылык курчуп, 1904ж. февралда орус-япон согушу (1904-05) башталган. Согушта падышачылык Россия жеңилип, ал Портсмут тынчтык келишими менен аяктаган. Биринчи дүйнөлүк согуш учурунда Я. Антанта тарабында согушка кирип (1914), Кытайдын бир топ жерин (мурдагы Германиянын ээликтерин) басып алган. Кытайга андан башка өзүнүн «21 талабын» койгон. Биринчи дүйнөлүк согуш жылдары Я. экономикасы өтө тез өнүгүп, 1914-19жж. анын дүн продукциясы 13 млрд йенден 65 млрд иенге, б.а.5 эсеге көбөйгөн. Бирок эмгекчи элдин абалы жакшырбай нааразычылыктар болуп турган. Анын бир мисалы 1918ж. «күрүч козголоңу». 1931ж. Я. Манжурияга басып кирип, Манчжоу-го деген марионеткалык* мамлекет түзгөн. 1936ж. 25 ноябрда Я. фашисттик Германия менен «Антикоминтерндик пактыга» кол койгон. 1937ж. кытайга кеңири масштабдуу агрессия баштаган. АКШ, Улуубритания жана Франция европадагыдай эле чыгышта дагы Я. агрессияга жол беришкен. Я. СССР менен Монгол Эл Республикасынын чегараларын бузуп, 1938ж. Хасан көлүнүн аймагына, 1939ж. Халхин-Голго кол салган, бирок аскердик мизи кайтарылган. Экинчи дүйнөлүк согушта (1939-45) Я. гитлердик Германия жана фашисттик Италиянын тарабында болгон. СССР

экөөнүн ортосунда бейтараптык жөнүндө келишим түзүлсө да (1941, апрель) , Я. тараптан агрессиялык коркунуч жок деп кесе айтуу кыйын эле. 1941ж. 7 декабрда Я. америкалык флоттун базасына Перл-Харборго (Гавай аралдарында) кол салып, Тынч океандагы согуш (1941-45) башталган. 1942ж. Я. Түштүк-Чыгыш Азиядагы : Филиппин, Инди-Кытай, Таиланд, Бирма, Малайя жана Индонезияны, андан башка Тынч океандагы көптөгөн аралдарды басып алган. Бирок Я. узакка созулган согушка кудурети жетишсиз болгондуктан, 1943ж. аяк ченинен тарта өзүнүн согуштук каршылаштары АКШ менен Англиянын согуштук кысымына туруштук бере албай жатканы сезиле баштаган. Ага кошумча Я. басып алган аймактардын элдеринин дагы боштондук күрөшү күндөн-күнгө күчөп жаткан. Дагы бир Я. үчүн жагымсыз жагдай, бул Крым конференциясынын чечимдерине ылайык СССР өз өнөктөштөрүнө жардам берүү иретинде Я. менен түзүлгөн келишимден (1941) бир тараптуу чыгып, 1945ж. 8 августта Ы.Чыгышта согушка кириши болгон. Ошол эле учурда АКШ Хиросимага (6 августа), Нагасакиге (9 августа) өзөктүк (атом) бомбаларын таштап, көптөгөн өлүм-житим жана кыйроолорго алып келген. Согушта жеңилүүгө дуушар болгон Я. 1945ж. 2 сентябрында сөзсүз капитуляцияга кол коюп, экинчи дүйнөлүк согуш аяктаган. 1945-52жж. Я толук бойдон америкалык оккупациялык администрациянын башкаруусунда калып, куралдуу күчтөрүн таркаткан. 1947ж. кабыл алынган 2-чи конституциясында Я. согуш жүргүзүү жана куралдуу күчтөрдү кармоо укугунан ажыратылып, император реалдуу бийлиги жок, жөн гана «улут биримдигинин символу» макамын алган парламенттик республикага айланган. 1951ж. сентябрда Я. согушкан өлкөлөр менен Сан-Францисско тынчтык келишимине кол коюп, ошол эле учурда АКШ менен «коопсуздук жөнүндөгү келишим» түзгөн. Тынчтык келишимине СССР баштаган 10 мамлекет кол коюдан баш тарткан, себеби анын шарттарында ал өлкөлөрдүн кызыкчылыктары камтылбай калган. Ал эми АКШ менен түзүлгөн келишимге ылайык Я. аймагында Америка өзүнүн аскерлерин жана аскердик базаларын чексиз мөөнөткө кармап турууга укук алган. 1954 жылдын аягынан өлкө башына Либералдык-Демократиялык партия келип, Я. 60-70 жылдарда болуп көрбөгөндөй өнүгүп, ал

«япон керемети» деген аталышта тарыхка кирген. Улуттук дүн продуктанын деңгээли боюнча Я. АКШдан кийинки экинчи орунга чыккан. XXк. аягы XXIк. баш ченинде Я. өнүккөн индустриалдык өлкөдөн, постиндустриалдык коомго өтүп, калкынын жашоо деңгээли жогору, өнүгүүнүн бардык көрсөткүчтөрү боюнча эн өнүккөн өлкөлөрдүн алдыңкы сабында бара жатат.

ЯПОНИЯНЫН «ЖЫЙЫРМА БИР ТАЛАБЫ» - Кытайда өзүнүн экономикалык жана саясий үстөмдүгүн орнотуу үчүн Япония 1915ж. 18 январда Кытайга койгон талаптар. Алар 5 топтон турган: 1) Япония 1914ж. басып алган Шаньдунь аймагынан Германияга «ижарага» берүүдө Япониянын койгон шарттарын эске алуу милдеттери; 2) Люйшунь (Порт-Артур), Дальний (Дальний) жана Түштүк-Манжур темир жолун ижарага алуу мөөнөтүн 99 жылга узартуу; 3) Хань металлургия комбинатын япон-кытай орток ишканасына айландыруу; 4) Кытай үчүнчү бир башка державага гавандарын, бухта же аралдарын бербөө керек; 5) Кытайга япон кеңешчилерин чакыруу, эн маанилүү шаарларда, жаңы темир жолдордо, концессияларда бирдиктүү япон-кытай полициясын кармоо. Бул талаптардын 1-төрт тобун (5-синен Япония өзү баш тартууга аргасыз болгон) Кытай өкмөтү кабыл алган.

ЯПОН-КЫТАЙ СОГУШУ (1894-95) – Кореяга көзөмөлүн орнотуу менен Кытайга кирүү үчүн Япониянын Кытайга каршы жүргүзгөн согушу. Аны 1894ж. 25 июлда Япония баштап, 1 августа расмий жарыялаган. Согушта кытай армиясы менен флоту жеңилип, япон аскерлери Ляодунь жарым аралын, Вэйхайвэйди, Инкоуну басып алып, Мукденге коркунуч туудурган. Согуш Симоносеки келишимин (1895) түзүү менен аяктаган. Ал империалисттик державалардын Кытайга үстөмдүгүнүн башталышы болгон. Японияда капитализмдин өнүгүшү тездеп, Тайвань, Пэнхуледао аралдарын басып алышы менен Япон колониалдык империясы түзүлө баштаган.

ЯПОН-КЫТАЙ СОГУШУ (1937-1945) - 1941ж. баштап Экинчи дүйнөлүк согуштун ажырагыс бир бөлүгүнө айланган Япония менен Кытайдын ортосундагы согуш. Анын башталышы 1931ж. Япония

Чыгыш Азияга өзүнүн үстөмдүгүн орнотуу максатында плацдарм катарында Манжурияны басып алып, марионеткалык Маньжоу-Го мамлекетин түзүп, башына кытайдын акыркы императору Пу И ни койгон мезгилге кетет. Манжурияда япон аскери жайгаштырылып, ошол мезгилден кытай аскерлери менен тынымсыз кагылышуулар болуп турган. Бул чыр-чатактар 1937ж. расмий түрдө жарыяланбай эле эки мамлекеттин ортосундагы согушка айланып кеткен. Япондук аскерлер Пекин менен Нанкин шаарларын басып алган. Президент Чан Кайши борборду Чунцинге көчүрүүгө аргасыз болгон. Япондуктарды токтотуу максатында 1938ж.июлунда кытайлыктар Чанжоудагы плотинаны жардырып жиберешкен. Алардын ою боюнча Янцзы дарыясы өзүнүн нугун өзгөртүп, япондук аскерлерди суу менен баткак каптап кетмек. Тилеке каршы бул деле аларды токтото алган эмес, алар ошол жылдын аягына чейин индустриалдуу район эсептелген Ухань менен Кантонду басып алышкан. Ошентип япондуктардын колуна кытайдын бардык өнөр жайлуу жана негизги айыл чарба өндүрүшү жайгашкан аймактар өткөн. Ушул мезгилден баштап япондуктар жигердүү согуштук аракеттерин токтотушкан. Анткени көп өтпөй Япония менен АКШ Экинчи дүйнөлүк согушка киришишкен. АКШ менен Кытай бир душманга каршы күрөш жүргүзүшкөн өнөктөштөр болуп калышкан. Япония Кытайда 1,25 млн., ал эми Манжурияда 900 миң жоокерин кармап турууга мажбур болгон. 1944ж. япондуктар Вьетнамга жол ачыш үчүн Кытайда акыркы согуштук чабуулун жүргүзгөн. Бул согуш Кытайды абдан алсыраткан, анткени ал, бул согуш жылдары 5 млн жоокерлеринен, 30 млндой жөнөкөй жарандарынан ажыраган. Япондук жана маньжур аскерлеринен жоготуу 1,4 млн адамга жеткен. Япония капитуляция болгондо Кытай жеңүүчүлөрдүн катарынан орун алган.

"ЯПОНДУК ЭКОНОМИКАЛЫК КЕРЕМЕТ" - 1950-1970 жылдардагы Япон экономикасынын өтө тез өнүгүшү ушундай атка арзыган. Алгачкы 1950-1960жж. япон экономикасынын өнүгүү ыргагы болуп көрбөгөндөй жогору болуп, өнөр жай өндүрүшүнүн жылдык өсүшү 11% түзгөн. 1968ж. Япония өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмү боюнча дүйнөдө АКШ менен СССР ден кийинки 3-чү орунга чыккан. 80-чи жылдары СССРди сүрүп экинчи орунга

көтөрүлгөн. Япония эң акыркы үлгүдөгү буюмдарды, анын ичинде автомобильдер, телевизорлор жана космостук технологияларды чыгарган алдыңкы өлкөлөрдүн арасынан орун алган. Мындай ийгиликтин сыры алардын алдыңкы технологиялар менен билимге ык койгондугу менен түшүндүрүлөт. Алар башка өлкөлөрдө пайдаланылган эң алдыңкы технологияларды сатып алып, аларды өзүнүн өнөр жайларына киргизген. Япон кереметинин дагы бир сыры, алардын фирмалары өзгөчө бир "жамаат" түрүндө түзүлгөнүндө. Алар өз жумушчу, кызматкерлерине жогорку деңгээлде кам көрүшкөн. Ошондуктан алар дагы өз кезегинде өндүрүшкө, жалпы эле фирмага чын дилинен мамиле кылышкан. Мындай мамиле өндүрүштү өркүндөтүүдө жана чыгарылган буюмдун сапатын жакшыртууда өз жемишин берген. Япондук "Ниссан", "Мицубиси", "Панасоник" ж.б. жеке корпорациялары мамлекеттин колдоосу менен өздөрүнүн негизги мүмкүнчүлүктөрүн, көпчүлүк өлкөлөрдө кеңири тараган жогорку технологиялык буюмдарды жасап чыгарууга багытташкан. 1990-жылдардын башталышында Япония өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмү боюнча дүйнөдө 2-чи, ал эми жан башына бөлө келгендеги дүн продуктунун көлөмү боюнча 1-чи орунга чыккан. Япониянын автоматташтырылган өнөр жайы эң жогорку сапаттагы буюмдарды өлчөөсүз көлөмдө чыгарууга жөндөмдүү, ал эми япондук кызматкер идеалдуу аткаруучу деп эсептелинет. Бүгүнкү күндө Япония дүйнөнүн эң өнүккөн өлкөлөрүнүн катарында, япондуктардын жашоо деңгээли өтө жогорку чекке жетти десек жаңылышпайбыз.

ЯХТА – суу спортуна жана сейилдөөгө арналган сууда сүзүүчү кеме. Яхта парустуу жана мотордуу болуп бөлүнөт. Спорттук парустуу яхта корпусунун конструкциясы жана парусунун аянты боюнча айырмаланат.

ЯЧЕЙКА – коомдук баштапкы уюм, бөлүкчө.

1. Айдаров Р. Рынок экономикасы боюнча орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүк.-Ош,1998.-107 б.
2. Атышов К.,Алиев Т.,Суртаев Р. Ишкердик боюнча орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүк Р.Суртаевдин редакциясы менен.-Б.:Кесип,2003.-604 б.
3. Большой словарь иностранных слов. - М.: ООО "Дом Славянской книги", 2010. - 992 с.
4. Большой справочник для школьников и поступающих в вузы. "История". 2е изд.М.:Издательский дом "Дрофа",1999.- с.604-686
5. Всемирная история : Справочник.-М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010.-608с.
6. Дипломатический словарь в трех томах. Четвертое перераб. и доп. издание.- М.: Наука,1986.
7. Краткий политический словарь. М.,1980.
8. Краткий словарь иностранных слов Сост. Локшина С.М., Советская энциклопедия,1966.- 384 с.
9. Кучер В.В. История государства и права зарубежных стран: Словарь-справочник.- Новосибирск: Сибирское соглашение, 2000. - 316 с.
10. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк Түз. О.Каратаев, С.Эралиев.- Б.: Бийиктик, 2005. - 600 б.
11. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук. Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы. 1-6тт. - 1976-1980жж.
12. «Кыргызстан» Улуттук Энциклопедиясы : 1 – 4 тт. Башкы ред. Асанов Ү.А.- Б.: Мамл. тил жана энциклопедия борбору, 2006-2012жж.
13. Мамаразак уулу Талант. Экономикалык терминдердин орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү.- Ош, "Билим", 2004.-82 б.
14. Мирошникова В.В. 100 знаменитых политиков (Худож.-оформитель Л.Д. Киркач.- Харьков: Фолио, 2004.-511с:
15. Мүзүрканов А.Ш. Базар экономикасын үйрөнүүчүлөргө жардам.- Бишкек,"Кыргызстан -Мээрим-1" ККИ,1994.- 76 б.

16. Новейший справочник необходимых знаний. 2003.- 2-е изд. перераб. и доп. Сост. А.П.Кондрашов, Ю.В.Стренилюк.- М.: РИПОЛ КАДОСИК, 2003.- 768 с.
17. Орусча-кыргызча сөздүк К.К.Юдахиндин ред. астында.- Б.: "Шам", 2000.-992 с.
18. Родригес А.М. История стран Азии и Африки в Новейшее время в вопросах и ответах : учеб.пособие.- М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.-264с.
19. Словарь иностранных слов.- 18-е изд., стереотип.-М.: "Рус. яз." 1989. -624 с.
20. Словарь понятий и терминов исторического образования Преподавание истории в школе.-2008г.- № 6,8,9,10; 2009г.- № 4,6,7.
21. Тихонравов Ю.В. Религия мира. Учебно-справочное пособие.- М.,1996.
22. Юридическая энциклопедия. Изд. 2-е с изм. и доп.- М.: ЮРИНФОРМЦЕНТР, 1993.- 241 с.

М А З М У Н У

АББАСИДДЕР	4
АБДУЛ – ХАМИД	4
АБОРИГЕН	5
АБСОЛЮТТУК	6
АБСОЛЮТТУК МОНАРХИЯ, АБСОЛЮТИЗМ	6
АБСТРАКЦИЯ	6
АВАНГАРД	6
АВАНТЮРИЗМ	6
«АВЕСТА»	6
АВИАНОСЕЦ	7
АВСТРАЛИЯ	7
АВТОНОМИЯ –	8
АВТОРИТАРДЫК	8
АВТОРИТАРИЗМ	8
АГА-ХАН	8
АГРЕССИЯ	9
АГРАРДЫК РЕФОРМА	9
АДМИНИСТРАЦИЯ	10
АДМИРАЛ	10
АЗЕРБАЙЖАН	10
АЗИЯЛЫК ӨНҮГҮҮ БАНКЫ (АӨБ) -	10
АЗИЯЛЫК - ТЫНЧ ОКЕАНДЫК КЕҢЕШ (АЗПАК)	10
АЙГУН КЕЛИШИМИ 1858 ж. -	11
АЙНЫ	11
«АК РЕВОЛЮЦИЯ» -	11
АКИНО Корасон	11
АКИХИТО	12
АККРЕДИТОВАТЬ	12
АКЦИЗ	12
АКЦИОНЕРДИК КООМ	12
АКЦИЯ	12
АЛ-КАИДА	12
АЛЕКСАНДРИЯ	13
АЛЖИР	14
АЛЖИРДЕГИ УЛУТТУК–БОШТОНДУК СОГУШ	15
АЛЬТЕРНАТИВА	15
АЛЬТРУИЗМ, АЛЬТРУИСТ	15
АМАНУЛЛА-ХАН	15
АМБИЦИЯ	16
АМЕРИКА - ЯПОНДУК КООПСУЗДУК КЕЛИШИМИ	16
АМЕРИКА-ЯПОНДУК АДМИНИСТРАТИВДИК КЕЛИШИМ	16
АМОРТИЗАЦИЯ	16
АНАРХИЯ	17

АНАХРОНИЗМ.....	17
АНВАР САДАТ.....	17
АНГЛИЯ-БУРЛАРДЫН СОГУШУ.....	18
АНГЛИЯ-ООГАН СОГУШТАРЫ.....	18
«АПИЙИМ» СОГУШТАРЫ.....	18
АРАБ ХАЛИФАТЫ.....	19
АНГЛИЯ-ФРАНЦИЯ-ИЗРАИЛДИН ЕГИПЕТКЕ АГРЕССИЯСЫ.....	21
АНКЛАВ.....	21
АННЕКСИЯ.....	22
АННУЛИРОВАТЬ.....	22
АНТАГОНИЗМ.....	22
АНТАНТА.....	22
АНТИГИТЛЕРДИК КОАЛИЦИЯ.....	22
АНТИКОМИНТЕРНДИК ПАКТ.....	24
АНТИКАЛЫК (АНТИЧНЫЙ).....	24
АНТРОПОЛОГИЯ.....	24
АНШЛЮС.....	24
АПАРТЕИД.....	25
АРАБ МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ЛИГАСЫ (АМЛ).....	25
АРАБ-ИЗРАИЛЬ СОГУШУ.....	25
АРАБ ОЛКОЛОРУНО ИЗРАИЛДИН АГРЕССИЯСЫ.....	26
АРАБДАР.....	27
АРАФАТ ЯСИР.....	27
АРГУМЕНТ.....	29
АРМЕНИЯ.....	29
АРТЕЛ.....	30
АРХАИКАЛЫК.....	30
АРХАНТРОПТОР.....	30
АРХИВ.....	30
АРХИПЕЛАГ.....	30
АССИРИЯ.....	30
АССОЦИАЦИЯ.....	31
АТАТҮРК.....	31
АТАТҮРКТҮН (МУСТАФА КЕМАЛЬ) ПРИНЦИПТЕРИ ЖЕ.....	32
АТОЛЛ.....	36
АФГАНДЫКТАР, ООГАНДЫКТАР.....	36
АФРИКА БИРИМДИГИНИН УЮМУ (АБУ.....	36
АХМАД-ШАХ ДУРРАНИ.....	37
БААЛУУ КАГАЗ.....	37
БАГДАД ПАКТЫСЫ.....	38
БАЖЫЛЫК ПОШЛИНА.....	38
БАЗИС.....	38
БАЙЫРКЫ КЫТАЙ.....	38
БАЙ ЯНЬ-ХУ.....	40

БАКЕНА	40
БАЛАНС	40
БАЛЛИСТИКАЛЫК РАКЕТА	40
БАЛЬФУР ДЕКЛАРАЦИЯСЫ	40
БАНГЛАДЕШ	41
БАНДАРАНАЙКЕ	41
БАНДУНГ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ	42
БАНК	42
БАНКРОТ	43
БАРРЕЛЬ	43
БАТАЛЬОН	43
БАТАРЕЯ	44
БАХАИЗМ	44
БЕЛОВЕЖ КЕЛИШИМИ	45
БЕН БЕЛЛА	45
БЕН-ГУРИОН	46
БЕРБЕРЛЕР	46
БИЗНЕС	47
БИРИККЕН АРАБ ЭМИРАТТАРЫ	47
БИРИККЕН УЛУТТАР	48
БИРИККЕН УЛУТТАР УЮМУ	48
БИРИНЧИ Д'ИНЪЛ/К СОГУШ	50
БЛИЦКРИГ	53
БЛОК	53
БЛЮХЕР	53
БЛОКАДА	53
БОЙКОТ	53
БОРБОРДУК КЕЛИШИМ УЮМУ	54
БРОКЕР	54
БРОНЕНОСЕЦ	54
БРОНЯ	54
БӨЛҮП - ЖАРЫП, БАШКАРА БЕР	55
БРИГАДА	55
БРИТАНИЯ ИМПЕРИЯСЫ	55
БУДДИЗМ	56
БХУТТО	58
БУХТА	58
БҮТКҮЛ ДҮЙНӨЛҮК БАНК	58
БҮТКҮЛ ДҮЙНӨЛҮК СООДА УЮМУ	59
БЮДЖЕТ	59
БЮРОКРАТИЯ	59
ВАВИЛОНИЯ	59
ВАЛЮТА	61
ВАЛЮТАЛЫК КУРС	61

ВАЛЮТАЛЫК РЕЗЕРВ	61
ВАРНАЛАР	61
ВАРВАРЛАР	62
ВАРШАВА КЕЛИШИМИ	62
ВАССАЛ	62
ВАХХАБИЗМ	62
ВАШИНГТОН КОНФЕРЕНЦИЯСЫ	63
ВЕКСЕЛЬ	64
ВЕКСЕЛДИ ДИСКОНТИРОВАЛОО	64
ВЕРМАХТ	64
ВЕРФ	64
ВЕРСАЛЬ ТЫНЧТЫК КЕЛИШИМИ	64
ВЕТО	65
ВЗВОД	65
ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ	65
ВЬЕТНАМ	66
ВЬЕТНАМДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК СОГУШ	69
ГАВАНЬ	69
ГАНДИ МАХАТМА	69
ГАНДИЗМ	71
ГАНДИ ИНДИРА	72
ГАНДИ РАДЖИВ	74
ГАРМОНИЯ	75
ГАСТОРБАЙТЕР- КМШ	75
ГЕГЕМОН	75
ГЕНЕРАЛДЫК	75
ГЕНЕРАЛИССИМУС	75
ГЕНОЦИД	76
ГЕОГРАФИЯЛЫК АЧЫЛЫШТАР	76
ГЕОГРАФИЯЛЫК УЛУУ АЧЫЛЫШТАР	79
ГЕОСАЯСАТ	79
ГЕТТО	80
ГЛОБАЛДАШТЫРУУ	80
ГОМИНИДДЕР - АВСТРАЛОПИТЕК	80
ГОМИНИДДЕР-МАЙМЫЛ КЕЙПИНДЕГИ АДАМ	81
ГОМИНИДДЕР -НЕАНДЕРТАЛЬ АДАМЫ	81
ГОМИНИДДЕР-АКЫЛ ЭСТҮҮ АДАМ	81
ГОМИНДАН	81
ГОНКОНГ	82
ГОСПИТАЛЬ	82
ГУАНСИ-ЧЖУАН АВТОНОМ РАЙОНУ	82
ДААНЫШМАНДЫК	83
ДАЛАЙ-ЛАМА	83
ДАЛАЙ - ЛАМА ХІУ	84

ДАЛЯНЬ.....	85
ДАОСИЗМ.....	85
ДАЦЗЫБАО.....	85
ДЕБЕТ.....	85
ДЕБИТ.....	85
ДЕБИТОР.....	86
ДЕВАЛЬВАЦИЯ.....	86
ДЕГРАДАЦИЯ.....	86
ДЕЗЕРТИР.....	86
ДЕКЛАРАЦИЯ.....	86
ДЕКОЛОНИЗАЦИЯ.....	86
ДЕЛИМИТАЦИЯ.....	86
ДЕМАГОГИЯ.....	86
ДЕМАРКАЦИЯ.....	86
ДЕМАРКАЦИЯ ЧЕГИ.....	87
ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ.....	87
ДЭН СЯОПИН.....	89
ДЕНОНСАЦИЯ.....	89
ДЕПАРТАМЕНТ.....	89
ДЕПОЗИТТЕР.....	89
ДЕПРЕССИЯ.....	89
ДЕРЖАВА.....	89
ДЕСАНТ.....	89
ДЕСПОТИЯ.....	90
ДЕ-ФАКТО.....	90
ДЕФИЦИТ.....	90
ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ.....	90
ДЕ-ЮРЕ.....	90
ДИАЛЕКТ.....	90
ДИАСПОРА.....	90
ДИВИДЕНТТЕР.....	91
ДИВИЗИЯ.....	91
ДИКТАТОР.....	91
ДИЛЕР.....	91
ДИНАМИТ.....	91
ДИНАСТИЯ.....	91
ДИПЛОМАТ.....	91
ДИПЛОМАТИЯЛЫК.....	91
ДИПЛОМАТИЯЛЫК ӨКҮЛЧҮЛҮК.....	92
ДИРЕКТИВА.....	92
ДИСКРИМИНАЦИЯ.....	92
ДИССИДЕНТ.....	92
ДИСТРИБҮТОР.....	92
ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ.....	92

ДОГМА.....	92
ДОКТРИНА	92
ДОМИНИОН	92
ДОНОР	92
ДОТАЦИЯ.....	93
ДУНГАНДАР.....	93
ДУНГАНДАР КЪТЪР/Л/Ш/	93
ДУНГАН, КАЛМАК ЖАНА УЙГУР ЖЕР КОТОРУУЛАРЫ – XIX к.....	94
ДУЙНӨЛҮК БАНК.....	96
ДУЙНӨЛҮК ДИНДЕР	96
ДУЙНӨЛҮК ЭКИ СОГУШ ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТТАР :	97
ДУҢ КИРЕШЕ.....	97
ДХАРМА.....	97
ЕВРЕЙЛЕР- ЖӨӨТТӨР.....	98
ЕВРОПАЛЫК КООПСУЗДУК ЖАНА КЫЗМАТТАШТЫК БОЮНЧА УЮМ (ЕККУ), ОБСЕ	99
ЕВРОПАЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК СОЮЗ. «ЖАЛПЫ РЫНОК»	99
ЕГИПЕТ.....	100
ЕГИПЕТ.....	102
ЖАВАХАРЛАЛ ПЕРУ	104
ЖАКЫНКЫ ЧЫГЫШ	105
«ЖАҢЫ КУРС».....	105
ЖАШ ТҮРКТӨРДҮН РЕВОЛЮЦИЯСЫ	106
ЖАШЫРУУН КЕЛИШИМДЕР	106
ДЖИННА	107
ЖРЕЦ.....	107
ЖУНГЛИ	107
ЗАГОВОР	107
ЗАЕМ	107
ЗАЛОГ	108
ЗИЯ –УЛЬ – ХАК	108
ЗОРГЕ	108
ЗОРОАСТРИЗМ	108
ИДЕАЛ	109
ИДЕОЛОГИЯ.....	109
ИДЕЯ	110
ИЕРОГЛИФ	110
ИЕРУСАЛИМ.....	110
ИЗОЛЯЦИОНИЗМ.....	112
ИММИГРАЦИЯ	114
ИММУНИТЕТ	114
ИМПИЧМЕНТ	114
ИМПОРТ	114
ИНВЕНТАРЛАР.....	114

ИНВЕСТИЦИЯЛАР.....	115
ИНДЕКСАЦИЯ.....	115
ИНДИВИДУАЛИЗМ.....	115
ИНДИКЫТАЙДАГЫ СОГУШ.....	115
ИНДИЯ.....	117
ИНДИЯ ЭЛИНИН КЪТЪР/Л/Ш/.....	119
ИНДИЯДАГЫ 1920-1930жж. УЛУТТУК-БОШТОНДУК КЫЙМЫЛ.....	120
ИНДИЯ УЛУТТУК КОНГРЕССИ (ИУК).....	121
ИНДИЯ - ПАКИСТАН ЖАЁЖАЛДАРЫ.....	122
ИНДОНЕЗИЯ.....	123
ИНДУИЗМ.....	125
ИНДУСТРИАЛДЫК КООМ.....	125
ИНДУСТРИЯЛАШТЫРУУ.....	126
ИННОВАЦИЯ.....	126
ИОРДАНИЯ.....	126
ИНСТИТУЦИАЛДЫК.....	128
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДУУ.....	128
ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ.....	128
ИНТЕНСИВДУУ.....	128
ИНТЕРВЕНЦИЯ.....	128
ИНТРИГАН.....	128
ИНФЛЯЦИЯ.....	128
ИНФОРМАЦИЯЛЫК (МААЛЫМАТТЫК) РЕВОЛЮЦИЯ.....	129
ИНФРАСТРУКТУРА.....	129
ИПОТЕКА.....	130
ИПОТЕКАЛЫК НАСЫЯ (КРЕДИТ).....	130
ИРАН.....	132
ИРАН РЕВОЛЮЦИЯСЫ.....	134
ИРАНДАГЫ ИСЛАМ РЕВОЛЮЦИЯСЫ.....	134
ИРАН - ИРАК СОГУШУ.....	135
ИСЛАМ.....	136
ИСЛАМДЫК ФУНДАМЕНТАЛИЗМ.....	137
КАДДАФИ.....	137
ИСМАИЛИЛЕР.....	139
ИСТОРИЗМ.....	139
ИСТОРИОГРАФИЯ (ТАРЫХНААМЕ).....	140
ИСТРЕБИТЕЛЬ.....	140
ИТУРУП.....	141
ИУДАИЗМ.....	141
ИХЭТУАНЬ КӨТӨРҮЛҮШҮ.....	141
ИЧКИ ДУҢ ПРОДУКТ.....	142
ИЧКИ МОНГОЛИЯ.....	142
ИШКЕРДИК.....	142
КААБА.....	143

КАБОТАЖ	143
КАДРЛАР	143
КАЗАРМАЛЫК	143
КАМБОЖА	143
КАМИКАДЗЕ	144
КАМПАНИЯ	145
КАНОНЕРДИК КЕМЕ	145
КАННИБАЛИЗМ	145
КАПИТАЛ	146
КАПИТАЛ ЭКСПОРТУ	146
КАПИТУЛЯЦИЯ	146
КАРАБАХ ЖАҒЖАЛЫ	146
КАРИБ КРИЗИСИ	147
КАРТОЧКА	148
КАСТАЛАР	148
КАТОЛИЦИЗМ	149
КВОТА	150
КЕЧИЛДИК	150
КИРЕШЕГЕ САЛЫК	150
КАТАКЛИЗМ	150
КВАЛИФИКАЦИЯ	150
КЕМАЛЧЫЛАР РЕВОЛЮЦИЯСЫ	151
КЕМБРИЖ УНИВЕРСИТЕТИ	151
КИМ ИР СЕН	152
КИЧИ АЗИЯ	152
КЛАНДАР	152
КЛИКА	153
КЛИНОПИСЬ	153
КОАЛИЦИЯ	153
КОДЕКС	153
КОДИФИКАЦИЯ	153
КОКОН ХАНДЫГЫ	153
КОЛЛАБОРЦИОНИСТ	154
КОЛО ДООРУ	154
КОЛОНИЯЛАР ЖАНА КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТ	154
КОМИНТЕРН	156
КОММЕРЦИЯ	156
КОММУНАЛИЗМ	156
КОММУНАЛДЫК	156
КОММУНИКАЦИЯ	156
КОММЮНИКЕ	156
КОМПЕНСАЦИЯ	156
КОМПРОМИСС	157
КОМСОМОЛ	157

КОНВЕНЦИЯ.....	157
КОНВЕРСИЯ.....	157
КОНВЕРТАЦИЯЛОО.....	157
КОНВОЙ.....	157
КОНГРЕСС.....	157
КОНДОМИНИУМ.....	157
КОНСЕНСУС.....	157
КОНСЕРВАТИЗМ.....	158
КОНСТИТУЦИЯ.....	158
КОНСТИТУЦИЯЛЫК МОНАРХИЯ.....	158
КОНСУЛ.....	159
КОНТИНГЕНТ.....	159
КОНТР.....	159
КОНТР – АДМИРАЛ.....	159
КОНТРАБАНДА.....	159
КОНТРАКТ.....	159
КОНТРИБУЦИЯ.....	159
КОНФЕРЕНЦИЯ.....	160
КОНФЛИКТ.....	160
КОНФУЦИАНСТВО.....	160
КОНФУЦИЙ.....	160
КОНЦЕПЦИЯ.....	161
КОНЦЕРН.....	161
КОНЦЕССИЯ.....	161
КООМДУК ДУҢ ПРОДУКТ.....	161
КООПЕРАЦИЯ.....	162
КОРАЛЛ.....	162
КОРЕЯ.....	162
КОРЕЯ, Корей Республикасы.....	163
КОРЕЯ, Корей Элдик Демократиялык Республикасы.....	166
КОРЕЯ СОГУШУ.....	169
КОРПОРАЦИ.....	170
КОРПУС.....	170
КОРРОЗИЯ.....	170
КОРРУПЦИЯ (ЖЕМКОРДУК).....	170
КОШУМЧА НАРККА САЛЫК.....	170
КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ МАМЛЕКЕТТЕРДИН ШЕРИКТЕШТИГИ (КМШ).....	170
КӨМҮСКӨ ЭКОНОМИКА.....	171
КӨЧМӨНЧҮЛҮК (НОМАДИЗМ).....	171
КРАЙ.....	172
КРЕДИТ (НАСЫЯ).....	173
КРЕЙСЕ.....	173
КРЕСТҮҮЛӨР ЖОРТУУЛДАРЫ.....	173
КРИМИНАЛ.....	174

КРЫМ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ.....	174
КСЕНОФОБИЯ	175
КҮРДДӨР.....	175
КҮРДСТАН.....	175
КЫТАЙ (кытайча	176
КЫТАЙ КЫРГЫЗДАРЫ	184
КЫТАЙ - ЧЫГЫШ ТЕМИР ЖОЛУ (КЧТЖ).....	184
КЫТАЙДАГЫ "МАДАНИЙ РЕВОЛЮЦИЯ"	185
КЫТАЙДАГЫ 1925-1928 жж. УЛУТТУК-БОШТОНДУК РЕВОЛЮЦИЯ.....	186
КЭМП-ДЕВИД КЕЛИШИМИ	187
ЛАМАИЗМ	187
ЛАО – ЦЗЫ	188
ЛАОС , Лаос Элдик.....	188
ЛАТЫНДАР.....	189
ЛАТЫН ТИЛИ.....	190
ЛЕНД-ЛИЗ	190
ЛИБЕРАЛДАШТЫРУУ	190
ЛИБЕРАЛИЗМ	190
ЛИВИЯ, Ливия Республикасы	191
ЛИНКОР.....	192
ЛИЦЕНЗИЯ.....	192
ЛОЗАННА ТЫНЧТЫК КЕЛИШИМИ	192
ЛОМБАРД.....	193
ЛЮЙШУНЬ, Порт -Артур	193
ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ	193
МААЛЫМАТ.....	193
МАКАО (АОМЫНЬ)	193
МАКРОЭКОНОМИКА.....	194
МАЛАЙЗИЯ	194
МАМЛЕКЕТТИН ЮРИСДИКЦИЯСЫ	196
МАМЛЮКТАР	196
МАНДАТТЫК ТЕРРИТОРИЯЛАР.....	197
МАНДЕЛА НЕЛЬСОН РОЛИХЛАХЛА	197
МАНЖУРЛАР	198
МАНИФЕСТ	198
МАНУФАКТУРА.....	198
МАНЬЧЖОУ-ГО	198
МАО ЦЗЕДУН.....	199
МАРИОНЕТКА	200
МАРИОНЕТКАЛЫК МАМЛЕКЕТ	201
МАРОККО, Марокко Королдугу	201
МАРОНИТТЕР	202
«МАРШАЛЛДЫН МЕРЧЕМИ (ПЛАНЫ)»	202
МАУНТБЕТТЕНДИН МЕРЧЕМИ (ПЛАНЫ).....	203

"МАХАБХАРАТА"	203
МЕИР	204
МЕКЕ	204
МЕМОРАНДУМ	205
МЕНЕДЖЕР	205
МЕНТАЛИТЕТ	205
МЭР	205
МЕТРОПОЛИЯ	205
МИКРОНЕЗИЯ	205
МИКРОЭКОНОМИКА	206
МИЛИТАРИЗМ	206
МИЛЯ	206
МИССИОНЕР	206
МИСТИКА	206
МОБИЛИЗАЦИЯ	206
МОДЕЛЬ	206
МОДЕРНИЗАЦИЯ	206
МОГОЛДОР	207
МОЛОТОВ-РИББЕНТРОП ПАКТЫСЫ	207
МОНГОЛИЯ	208
МОҢГОЛДОР	210
МОНОПОЛИЯ	210
МОНОТЕИЗМ	210
МОНИТОРИНГ	210
"МОНТЕГИО - ЧЕЛМСФОРД РЕФОРМАСЫ	210
МОРАЛДЫК	211
МОРАТОРИЙ	211
МОСКВА КЕҢЕШМЕЛЕРИ	211
МОСАДДЫК МОХАММЕД	212
МУДРОС ЖАРАШУУСУ	212
МУЖИБУР РАХМАН	212
МУСУЛМАНДАР ЛИГАСЫ	213
МУЦУХИТО	213
МЭЙДЗИ РЕВОЛЮЦИЯСЫ	214
НАКОПЛЕНИЕ	214
НАСЕР ГАМАЛЬ АБДЕЛЬ	214
НАТУРАЛДЫК ЧАРБА	215
НАЦИЗМ	215
НЕАНТРОПТОР	215
НЕКРОПОЛЬ	215
НЕОЛИТ	215
НЕРЧИНСК КЕЛИШИМИ	216
НИГИЛИЗМ	216
НИНСЯ - ХУЭЙ АВТОНОМДУУ РАЙОНУ	216

НОБЕЛЬ СЫЙЛЫГЫ	216
НОМИНАЛДУУ	217
НОРМА	217
НОТА	218
НОУ-ХАУ	218
НЮРНБЕРГ ПРОЦЕССИ	218
ОБЪЕКТ	218
ОБЩИНА	219
ОБЪЕКТИВДУУ	219
ОЙРОТ ХАНДЫГЫ	219
ОКЕАНИЯ	220
ОККУПАЦИЯ	221
ООГАНСТАН	221
ООГАН КОНФЛИГИ	222
ОПЕК	224
ОПЕКА	224
ОПОЛЧЕНИЕ	224
ОППОЗИЦИЯ	224
ОРТОДОКСАЛДЫК	224
ОРУС	224
ОРУС-ПЕРС СОГУШТАРЫ	226
ОРУС-ТҮРК СОГУШТАРЫ	227
ОРУС-ЯПОН СОГУШУ	232
ОРУС-ЯПОН КЕЛИШИМДЕРИ	234
ОСМОНИЗМ	235
ОСМОН ИМПЕРИЯСЫ	235
ОСТ-ИНДИЯ КОМПАНИЯСЫ	238
ОФФШОРДУК КОМПАНИЯ	239
ПАЙЩИК	239
ПАКИСТАН	239
ПАКТ	240
ПАЛЕСТИНА	241
ПАНАФРИКАНИЗМ	242
ПАНИСЛАМИЗМ	242
ПАНТЕОН	242
ПАНТҮРКИЗМ	243
ПАРАЛЛЕЛЬ	243
ПАРИЖ ТЫНЧТЫК КОНФЕРЕНЦИЯСЫ	243
ПАРФИЯ ПАДЫШАЛЫГЫ	244
ПОЛЕАНТРОПТОР	244
ПАЛЕСТИНАЛЫК АРАБДАР	244
ПАЛЕСТИНАНЫ БОШТОНДУККА ЧЫГАРУУ УЮМУ	244
ПАРАСЕЛЬ АРАЛДАРЫ	245
ПАТЕНТ	246

ПАЦИФИЗМ.....	246
ПЕРЕМИРИЕ.....	246
ПЕРЛ-ХАРБОР.....	246
ПЕРМАНЕНТТИК.....	246
ПЕРСИ КЫСЫГЫНДАГЫ СОГУШ.....	246
ПЕТАРДА.....	247
ПЕТЕРБУРГ КЕЛИШИМИ.....	247
ПЕТИЦИЯ.....	247
ПЕХЛЕВИ РЕЗА.....	247
ПЕХЛЕВИ МОХАММЕД РЕЗА.....	248
ПИТЕКАНТРОП.....	249
ПЛАСТИКАЛЫК.....	249
ПЛАЦДАРМ.....	249
ПЛЕБЕЙ.....	249
ПЛЕБИСЦИТ.....	249
ПОДПОЛЬЕ.....	249
ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ.....	249
ПОДРЯД.....	249
ПОЛИМЕТАЛЛ.....	250
ПОЛИТЕИЗМ.....	250
ПОРТ.....	250
ПОСОБИЕ.....	250
ПОСТИНДУСТРИАЛДЫК КООМ.....	250
ПОТЕНЦИЯ.....	250
ПОТСДАМ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ.....	251
ПОТСДАМ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ.....	251
ПОШЛИНА.....	252
ПРАВОСЛАВИЕ.....	252
ПРАГМАТИЗМ.....	252
ПРЕМЬЕР-МИНИСТР.....	252
ПРЕФЕКТ.....	252
ПРЕФЕКТУРА.....	253
ПРИОРИТЕТ.....	253
ПРОЛЕТАРИАТ.....	253
ПРОПАГАНДА.....	253
ПРОТЕКТОРАТ.....	253
ПРОТЕКЦИОНИЗМ.....	254
ПРОТЕСТАНТИЗМ.....	254
ПРОТО.....	254
ПРОТОКОЛ.....	255
ПРОФАНАЦИЯ.....	255
ПРОФИЛЬ.....	255
ПУБЛИЦИСТИКА.....	255
ПУШТУНДАР.....	255

РАББАНИ БУРХАНУДДИН	255
РАБИН.....	256
РАДИКАЛ.....	257
"РАМАЯНА"-	257
РАСИЗМ.....	257
РАТИФИКАЦИЯ	258
РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ	258
РАЦИОНАЛДУУ	258
РЕАЛИСТТЕР.....	258
РЕЖИМ	258
РЕЗЕРВ.....	258
РЕЗИДЕНЦИЯ	258
РЕЗОЛЮЦИЯ	258
РЕВИЗИОНИЗМ.....	258
РЕКОНСТРУКЦИЯ	259
РЕКОНСТРУКЦИЯЛООНУН ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЕВРОПАЛЫК	
БАНКЫ.....	259
РЕНТАБЕЛДУУ	259
РЕПАРАЦИЯ.....	259
РЕПАТРИАЦИЯ.....	259
РЕПРЕССИЯ.....	259
РЕСКРИПТ	259
РЕСТАВРАЦИЯ	259
РЕСУРС	259
РЕФЕРЕНДУМ.....	260
РЕФОРМА.....	260
РОБОТ	260
РУДНИК.....	260
РЫНОК.....	260
РЫНОК ЭКОНОМИКАСЫ.....	260
СААДАБАД ПАКТЫСЫ	261
САБОТАЖ	261
САДАТ АНВАР.....	261
САЛЬДО.....	262
САМУРАЙЛАР	262
САН-ФРАНЦИССКО ТЫНЧТЫК КОНФЕРЕНЦИЯСЫ.....	262
САН-ФРАНЦИССКО ТЫНЧТЫК КЕЛИШИМИ.....	263
САНКЦИЯ	264
САНСКРИТ.....	264
САТЕЛЛИТ.....	264
САУДАРАВИЯСЫ	265
СЕВР ТЫНЧТЫК КЕЛИШИМИ.....	266
СЕГРЕГАЦИЯ	266
СЕЛЖУКТАР	266

СЕЛЖУКТАР МАМЛЕКЕТИ.....	266
СЕМИТТЕР.....	267
СЕПАРАТИЗМ (ЖИКЧИЛДИК).....	268
СЕПАРАТТЫК КЕЛИШИМ.....	268
СЕЙРЕК КЕЗДЕШҮҮЧҮ ЭЛЕМЕНТТЕР.....	268
СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ.....	268
СЕНСАЦИЯ.....	269
СЕТТЛЬМЕНТ.....	269
СЕГУН.....	269
СИАНУК.....	269
СИМБИОЗ.....	270
СИМВОЛИКА.....	270
СИМОНОСЕКИ КЕЛИШИМИ.....	271
СИНАНТРОП.....	271
СИНГАПУР.....	271
СИНЬХАЙ РЕВОЛЮЦИЯСЫ.....	272
СИНЬЦЗЯН - УЙГУР АВТОНОМИЯ РАЙОНУ.....	273
СИНОНИМ.....	275
СИНТЕЗ.....	275
СИНТЕТИКАЛЫК.....	275
СИНТОИЗМ.....	275
СИОНИЗМ.....	275
СИРИЯ.....	276
СКОБЕЛЕВ.....	277
СОВЕТТИК - КЫТАЙ "ДОСТУК, ӨНӨКТӨШТҮК ЖАНА ӨЗ АРА ЖАРДАМДАШУУ ЖӨНҮНДӨГҮ" КЕЛИШИМИ.....	278
СОВЕТТИК - КЫТАЙЛЫК ЖАЁЖАЛ.....	279
СОВЕТТИК СОЦИАЛИСТТИК РЕСПУБЛИКАЛАР СОЮЗУ (СССР).....	280
СОВЕТТИК СОЦИАЛИСТТИК РЕСПУБЛИКАЛАР СОЮЗУНУН (СССР) КЫЙРАШЫ.....	280
СОВЕТТИК - ЯПОНДУК БЕЙТАРАПТЫК ЖӨНҮНДӨ ПАКТ.....	281
СОВЕТТИК - ЯПОНДУК СОГУШ.....	282
СООДА БАЛАНСЫ.....	282
СОСЛОВИЕ.....	282
СОЦИОЛОГИЯ.....	282
СЪЪК КОЮУ.....	283
СПРАТЛИ АРАЛДАРЫ.....	284
ССУДА.....	284
СТАБИЛДҮҮЛҮК.....	284
СТАВКА.....	284
СТАГНАЦИЯ.....	284
СТАНДАРТ.....	284
СТАТИСТИКА.....	284
СТАТУС.....	285

СТАТУТ	285
СТЕРЕОТИП	285
СТИМУЛ	285
СТРАТЕГИЯЛЫК	285
СУБЪЕКТ	285
СУБСИДИЯ	285
СУВЕРЕН	285
СУВЕРЕНИТЕТ	285
СУЕЦ КАНАЛЫ	285
СУКАРНО	286
СУНЬ ЯТСЕН	287
СУХАРТО	287
СУННИТЕР	288
СУЭЦ КРИЗИСИ	288
СЫМА ЦЯНЬ	289
ТАЖ-МАХАЛ	289
ТАИЛАНД	289
ТАЙВАНЬ	291
ТАЙВАНЬ МАСЕЛЕСИ	291
ТАЙПИН КЪТЪР/Л/Ш/	293
ТАККА (ТАКТЫГА) КОЛДОО КОРСОТУУ АССОЦИАЦИЯСЫ	294
"ТАЛИБАН"	294
ТАЛЬВЕГ	295
ТАЛМУД	295
ТАРИФ	295
ТАШ ДООРУ	295
ТЕГЕРАН КОНФЕРЕНЦИЯСЫ	296
"ТӨГӨРӨК СТОЛ" КОНФЕРЕНЦИЯЛАРЫ	296
ТЕКСТИЛЬ	297
ТЕМИР ДООРУ	297
ТЕОКРАТИЯ	297
ТЕОРИЯ	297
ТЕРРОР	297
ТЕРРОРИЗМ	298
ТЕРРОРИСТТИК АКТ	298
ТЕХНОЛОГИЯ	299
ТИБЕТ	299
ТИРАНИЯ	299
ТОКИО ПРОЦЕССИ	299
ТОЛЕРАНТТУУЛУК	300
ТОННАЖ	300
ТОРПЕДА	300
ТОТАЛИТАРИЗМ	300
ТРАДИЦИЯ	301

ТРАЙБАЛИЗМ	301
ТРАЛЬЩИК	301
ТРАНЗИТТИК	301
ТРАНСФОРМАЦИЯ	301
ТРИБУНАЛ	301
ТРИУМФ	301
ТРУМЕНДИН ДОКТРИНАСЫ	301
ТУНИС	302
ТУРКИЯ	303
ТҮНДУК АТЛАНТИКАЛЫК БЛОК (НАТО)	305
ТҮШТҮК АФРИКА РЕСПУБЛИКАСЫ (ТАР)	306
ТҮШТҮК-ЧЫГЫШ АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН АССОЦИАЦИЯСЫ (АСЕАН)	307
ТҮШТҮК-ЧЫГЫШ АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН УЮМУ (СЕАТО) -	308
ТЫНЧ ОКЕАНДАГЫ СОГУШ	308
УЙГУР КАГАНДЫГЫ	309
УЛУТТАР ЛИГАСЫ	310
УЛУТТУК БАЙЛЫК	310
УЛУТТУК ДУҢ ПРОДУКТ	310
УЛУТТУК КИРЕШЕ	311
УЛУУ АТАМЕКЕНДИК СОГУШ	311
УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ	317
УЛУУ КЫТАЙ СЕПИЛИ	317
УЛУУ МОГОЛДОР	318
УЛЬТУМАТУМ	318
УЛЬТРАУЛУТЧУЛ	318
УНИВЕРСАЛ	319
УРБАНИЗАЦИЯ	319
УСТАВ	319
УСТУПКА, СОГЛАШЕНИЕ, КОМПРОМИСС	319
УЧРЕДИТЕЛДИК	319
УЧРЕДИТЕЛДЕР	319
ҮЧТҮК СОЮЗУ	319
ҮЧТҮКТӨР ПАКТЫСЫ	320
ФАКТОР	321
ФАКУЛЬТАТИВ КУРСУ	321
ФАНАТИК	321
ФАНТАСТИКАЛЫК	321
ФАРВАТЕР	321
ФАТАЛИЗМ	321
ФАШИЗМ	321
ФЕДЕРАЦИЯ	322
ФЕЙСАЛ	322
ФЕЛЬДМАРШАЛ	323
ФЕНОМЕН	323

ФЕЙЕРВЕРК.....	323
ФЕРМЕР.....	323
ФЕРМЕРДИК (ДЫЙКАН) ЧАРБА.....	323
ФЕТИШИЗМ.....	323
ФИЛИППИН.....	324
ФИНИКИЯ.....	325
ФЛАГМАН.....	325
ФОНД БИРЖАСЫ.....	325
ФОРМУЛА.....	325
ФОРТ.....	326
ФРАКЦИЯ.....	326
ФУНДАМЕНТАЛДЫК.....	326
ФУНДАМЕНТАЛИСТТЕР.....	326
ФУТУРОЛОГИЯ.....	326
ХАЛИФ.....	326
ХАЛИФАТ.....	326
ХАЛХИН - ГОЛДОГУ ОКУЯЛАР.....	327
ХАН.....	328
ХАРАППА МАДАНИЯТЫ.....	328
ХАРИЗМА.....	329
ХАРАКИРИ.....	329
ХАСАН КӨЛҮНДӨГҮ ЖАҢЖАЛ.....	329
ХИЖРА.....	330
ХО ШИ МИН.....	330
ХОМЕЙНИ РУХОЛЛА МУСАВИ.....	331
ХРИСТИАН ДИНИ.....	332
ХРОНОЛОГИЯ.....	333
ХУ ЦЗИНЬТАО.....	333
ХУАЦЯО.....	333
ХУНВЭЙБИН.....	334
ХУСЕЙН САДДАМ.....	334
ЦЗАОФАНДАР.....	335
ЦИНЬ ШИХУАН.....	335
ЧАКАН БИЗНЕС.....	335
ЧАН КАЙШИ.....	336
ЧАНДРАГУПТА.....	336
ЧЕК АРА ДЕЛИМИТАЦИЯСЫ.....	336
ЧЕК АРА ДЕМАРКАЦИЯСЫ.....	337
ЧЕРЧИЛЬ.....	337
ЧЖОУ ЭНЛАЙ.....	338
ЧИЙКИ ЗАТ.....	338
«ЧОЁ СЕКИРИК».....	339
ЧЫГЫШ МАСЕЛЕСИ.....	339
ЧЫНГЫЗХАН.....	340

ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫ.....	341
ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ (ШКУ)	341
ШАЙСЕЙ-ВАХСЕЙ	342
ШЕРИКТЕШТИК.....	342
ШИИЗМ, ШЕЙПТТЕР.....	343
ШОВИНИЗМ.....	343
ШОК.....	343
ШРИ-ЛАНКА	343
ШТАБ	345
ШТАБ – КВАРТИРА	345
ШУМЕР.....	345
ЦЕНзуРА.....	347
ЦИВИЛИЗАЦИЯ	347
ЦИВИЛИЗАЦИЯЛУУ	347
ЭВАКУАЦИЯ.....	348
ЭВОЛЮЦИЯ	348
ЭГЕМЕНДУУЛУК.....	348
ЭКЗОГАМИЯ	349
ЭКИНЧИ Д'ЙНЪЛ/К СОГУШ	349
ЭКОЛОГИЯ.....	354
ЭКОЛОГИЯЛЫК КРИЗИС.....	355
ЭКСПАНСИЯ.....	355
ЭКСПЕДИЦИЯЛЫК	356
ЭКСПЕРИМЕНТ	356
ЭКСПЕРТ.....	356
ЭКСПОРТ	356
ЭКСТЕНСИВДУУ	356
ЭКСТЕРРИТОРИАЛДЫК УКУК.....	356
ЭКСТРАВАГАНТТУУ	356
ЭКСТРЕМИЗМ.....	356
ЭЛ АРАЛЫК ВАЛЮТА КОРУ (ЭАВК).....	356
ЭЛ АРАЛЫК КАЙРА КУРУУ ЖАНА ӨНУКТҮРҮҮ БАНКЫ	357
ЭЛ АРАЛЫК УКУК.....	357
ЭЛИТА	358
ЭЛЛАДА	358
ЭЛЛИНДЕР.....	358
ЭЛЛИНИЗМ.....	358
ЭМАНСИПАЦИЯ	360
ЭМБАРГО	360
ЭМИГРАЦИЯ.....	360
ЭНВЕР-ПАША	360
ЭНДОГАМИЯ	361
ЭМИССАР	361
ЭНЕОЛИТ	361

ЭНЕРГЕТИКА	361
ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК АЙМАКТАР	361
ЭСЕПТИК СТАВКА	362
ЭСКАДРА	362
ЭСТЕТИКА	362
ЭСТУАРИЙ	362
ЭТАЛОН.....	362
ЭТИКА	362
ЭТНИКАЛЫК.....	362
ЭФФЕКТИВДҮҮ	362
ЮАНЬ.....	362
ЮНЕСКО	362
ЮРИДИКАЛЫК ТАРАП, ЖАК, МЫЙЗАМ УКУКТУУ МЕКЕМЕ (ЮРИДИЧЕСКОЕ ЛИЦО).....	363
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.....	363
ЮСТИЦИЯ	363
ЯДРОЛУК	363
ЯПОНИЯНЫН «ЖЫЙЫРМА БИР ТАЛАБЫ»	366
ЯПОН-КЫТАЙ СОГУШУ (1894-95)	366
ЯПОН-КЫТАЙ СОГУШУ (1937-1945) -	366
"ЯПОНДУК ЭКОНОМИКАЛЫК КЕРЕМЕТ"	367
ЯХТА	368
ЯЧЕЙКА	368

Адилбаев Ж.

**ЧЫГЫШТЫН ТАРЫХЫ БОЮНЧА ТАРЫХЫЙ
ОКУЯЛАРДЫН, АТАЛГЫЛАРДЫН ЖАНА
ТҮШҮНҮКТӨРДҮН ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК СӨЗДҮГҮ**

Оңдолуп жана толукталып 2-и басылышы.

**Тарых факультетинин студенттери үчүн
окуу куралы**

Редактору Адилбаева Ж.
Тех редактору Тугельбаев У.
Корректору Карагулова С.
Компьютерде тергендер Сабинова М.

Терүүгө 07.07.2014-ж. берилди. Басууга 05.08.2014 ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 60x80. Офсеттик ыкма менен басылды.
Көлөмү 24,5 басма табак. Нускасы 1000 даана

22793